ÉRTELMISÉGI KARRIERTÖRTÉNETEK, KAPCSOLATHÁLÓK, ÍRÓCSOPORTOSULÁSOK

4.

Reciti – Partium Kiadó

ÉRTELMISÉGI KARRIERTÖRTÉNETEK, KAPCSOLATHÁLÓK, ÍRÓCSOPORTOSULÁSOK

ÉRTELMISÉGI KARRIERTÖRTÉNETEK, KAPCSOLATHÁLÓK, ÍRÓCSOPORTOSULÁSOK

4.

Szerkesztette
Biró Annamária – Boka László

Reciti – Partium Kiadó
Budapest – Nagyvárad, 2021

A könyv megjelenését az ELKH Bölcsészettudományi Kutatóközpont támogatta

Bölcsészettudományi
Kutatóközpont

A kötet a Partiumi Keresztény Egyetem Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi tanszéki csoportja és az ELKH Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet együttműködésében, közös kiadásban valósult meg.

Könyvünk a Creative Commons
Nevezd meg! – Ne add el! – Így add tovább! 2.5 Magyarország Licenc
(http://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/2.5/hu/)
feltételei szerint szabadon idézhető, sokszorosítható.

ISSN 2559 2548
ISBN 978 615 6255 28 0

Grafikai terv: Vincze Judit, Voiticsek Ilona
Tördelés: Szilágyi N. Zsuzsa
Nyomdai munkálatok: Kódex Könyvgyártó Kft.

TARTALOM

BEVEZETŐ 9

Csörsz Rumen István
CSEPPBEN A TENGER
Nagy János szanyi plébános íróbarátai 17
Rédey-Keresztény János
AGYICH ISTVÁN ALKOTÓI PÁLYÁJA
A 18. SZÁZADI HISTORIA LITTERARIA FÉNYÉBEN 39
János Szabolcs
UTAZÓ NÉMET ÉRTELMISÉGIEK
A 18–19. SZÁZADI ERDÉLYBEN ÉS BÁNSÁGBAN 57
Szajbély Mihály
ÉRTELMISÉGI SZEREPKÖRÖK HATÁRÁN
A Magyar Könyvkiadók Egyletének életre hívása 1878-ban 73
Boka László
ADY NAGYVÁRADI KAPCSOLATHÁLÓJA
Jellemzők, típusok, korszakok 97
Papp Ágnes Klára
ADY BAUDELAIRE „HÁLÓJÁBAN”
Baudelaire és Ady szerelemképének összevetése 131
Borbás Andrea
„AZT SE HIDD, HOGY E LEVÉL IRODALMI-LEVÉL”
A levélíró Ady szerepei és redakciókba küldött sorai 145

Szénási Zoltán
VERSEK EGY SZERELEM KAPCSOLATI HÁLÓJÁBAN
Boncza Berta és Babits Mihály, 1919–1920 159
Major Ágnes
„Ó MŰVÉSZ MENNYIT KELL VESZŐDNÖD”
Babits karrierfordulata és a költői munkafolyamat változása 171
Széchenyi Ágnes
ÚJSÁGÍRÓ – ÍRÓ – FILMÍRÓ
Biró Lajos (karrier)útjai 179
Tverdota György
A TULOK
Az értelmiség mozgástere a munkásmozgalmi szubkultúrában 197
Ablonczy Balázs
„SZÉKELY FIÚK”
Az Erdély-kultusz magyarországi hálózata, 1920–1970 213
Vallasek Júlia
„NEM A RÉGI NAPSÜTÉS”
Értelmiségi és művészi karrierlehetőségek
a két világháború közötti erdélyi regényben 237
Albu-Balogh Andrea
SZÖVEGRŐL SZÖVEGRE
A szövegvariánsok vizsgálata
Karácsony Benő karriertörténetének kontextusában 249
Varga P. Ildikó
VIKÁR BÉLA LEVELEI E. N. SETÄLÄHEZ
Kulturális csere, innováció, legitimáció 263
Balázs Imre József
A COBRA-MODELL RELEVANCIÁJA A MAGYAR KULTÚRÁBAN 277
K. Horváth Zsolt
POLITIKAI ÉS POÉTIKAI ÁTHAJLÁSOK
A Gerilla együttes értelmiségi kapcsolatrendszere Budapesten, 1967–1971 291

Ladányi István
NEMZEDÉKI FELLÉPÉS, CSOPORTREPREZENTÁCIÓ, EGYÉNI KARRIEREK
Az újvidéki *Új Symposion* folyóirat első nemzedékének összehasonlító karriervizsgálata 303
Schein Gábor
ÚJRA A HATÁRON: AZ IRODALMI MEZŐ A 90-ES ÉVEKBEN 317
Biró Annamária
TUDÓS VAGY ÉRTELMISÉGI?
Az alkotói lét dilemmái Láng Zsolt *Bolyai* és Daniel Kehlmann *A világ fölmérése* című regényeiben 341
Németh Zoltán
TRANSZKULTURÁLIS HÁLÓZATOK
(Csehy Zoltán: *Grüezi! Fél év Svájc*) 361

BEVEZETŐ

Az *Értelmiségi karriertörténetek, kapcsolathálók, írócsoportosulások* címmel Nagyváradon megrendezett irodalom- és társadalomtörténeti konferenciasorozat negyedik kötetét tartja kezében az olvasó. A tanácskozásoknak rendszeresen ad otthont a Partiumi Keresztény Egyetem Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi tanszéke, mely még 2013-ban döntött úgy, hogy kétévente vendégül látja az értelmiségtörténet összetett kérdésköreivel és karrierlehetőségeivel, a szellem mindenkori embereinek kapcsolati hálóival, illetve alkotói csoportosulások, írók, irodalmárok izgalmas élettörténeteivel foglalkozó kutatókat. A nemzetközi együttműködéssel létrejött, kétévente megtartott nagy sikerű rendezvény társszervezője ezúttal is a budapesti Bölcsészettudományi Kutatóközpont (korábban MTA) Irodalomtudományi Intézete volt. A világ eseményeit felforgató járványhelyzet minket is megakadályozott abban, hogy a korábbi ritmust kövessük. Ragaszkodtunk hozzá, hogy hagyományos, jelenléti formában tartsuk tanácskozásunkat, meggyőződésünk lévén, hogy a tudományos előadások, a felvetett problémák csak kiindulópontjai lehetnek az új eredményeket felmutató együttgondolkodásnak, az előadásokhoz fűzött kommentárok, a szünetekben is zajló, érlelő viták és egyáltalán a különböző korszakok és tárgykörök szakértői közti eszmecserék pedig e konferenciasorozat (és kötetei) lényegét adják, képletesen szólva névjegyét jelentik. Örömmel konstatáltuk, hogy fokozatosan nőtt az érdeklődés a magyar tudományosság körében a rendezvény iránt, amelyet mégis három ízben is el kellett napolnunk, s végül csak 2021. június 16–18. között kerülhetett megrendezésre a sokak által várt újabb konferencia. Erre ezúttal is a Kárpát-medence különböző szegleteiből érkeztek rangos előadók, így a szakértő kollégák révén olyan interdiszciplináris előadásokra és párbeszédekre, érlelő szakmai vitákra és kutatási korszakokat átívelő témakörökre figyelhettek a kon-

ferencia hallgatói, amelyek a korábbi években kialakított hármas fő tematika mentén a magyar nyelvterület egészét átfogták.

Az értelmiségi karrierek kutatása az irodalom- és művészetszociológia, a társadalomtörténet, illetve a megújuló történettudomány kedvelt témája. A magyar értelmiségtörténet kutatása azonban nem fejlődött önálló tudományággá, és leginkább tematikus részkutatásokban merült fel a különböző karriermodellek feltárásának igénye. Az ezzel összefüggő kapcsolatépítési stratégiákkal ugyanakkor a hálózatkutatás foglalkozott, az írói csoportosulásokkal kapcsolatban is új megközelítésmódot eredményezve. A konferenciasorozat a források és forrástípusok feltárásának eredményei mellett a jelzett problémákat tematikusan megjelenítő irodalmi művek értelmezési kérdéseit helyezi előtérbe a kezdetek óta. A szervezők (e kötet szerkesztői) ugyanakkor kiemelt figyelmet fordítanak arra minden alkalommal, hogy az irodalomtörténeti előadások mellett történészek, nyelvészek, művelődéstörténészek is szerepeljenek az ülésszakokon. A hézagpótlónak bizonyult rendezvénysorozat idei két felkért plenáris előadója Ablonczy Balázs történész, a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet főmunkatársa, az MTA Lendület *Trianon 100* kutatócsoport vezetője, illetve Schein Gábor író, költő, irodalomtörténész, az ELTE habilitált docense volt. Ablonczy egy olyan csoportosulás, a Székely Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Egyesülete történetéből indult ki, amelyik tevékenysége és kapcsolati hálója révén is képes volt arra, hogy rendszerváltásokat áthidalva a politikai fordulatokat követően is hatékony képviselje fő célkitűzését: a magyarországi társadalom érzékenyítését az erdélyi kérdéskörre. A kötetbe került tanulmány számba veszi az egyes központi személyek kapcsolathálóját és a csoport lapkezdeményeit *(Új Élet, Híd),* valamint kiadott könyvek, személyi hagyatékok, levéltári iratok bevonásával azt vizsgálja, hogy kik és milyen Erdély-képet építettek a trianoni békeszerződés után, ez hogyan formálta a csonka-magyarországi közbeszédet és hogyan konstruálódott meg az az Erdély-kép, ami meglehetősen hosszú időre stabilizálódott, és finomulása, változása csak az ezredfordulón kezdődött. A tanulmány azt bizonyítja, hogy egy-egy ideológiai alapon létrejött csoportosulás a későbbi véleményváltozások ellenére is kohéziós erőként működhet és hatékonyan képviselheti a tagok elképzeléseit.

Schein Gábor kultúrszociológiai jellegű, nagy ívű konferencia-előadásából kinövő tanulmányában azokat a kardinális változásokat veszi számba, amelyek

az 1990-es évek elején mentek végbe a magyarországi szellemi életben és ezen belül az irodalmi mezőn, és amelyek alapvetően írták át a korábbi játékszabályokat, a szimbolikus tőkefelhalmozás lehetőségeit és kritériumait. Ez ugyan a kulturális átalakulás csupán egyetlen szeletének volt tekinthető, de a tanulmány írójának kiindulópontja az, hogy az irodalmi mezőben tevékenykedő értelmiségiek feladata az értelmezés nyelveinek, szempontjainak, szimbolikus logikáinak megvitatása, használatuk kipróbálása, ezért tevékenységük messze kihat a teljes nemzeti kultúra önértelmezéseire, a kortárs diskurzusok kialakulására, végső soron önreflexív, identitásképző ereje van. A könyv- és a folyóiratpiac, az állami támogatási rendszer nyilvánvaló átalakulása, a különböző irodalomtudományi iskolák egyidejű magyarországi megjelenése egyrészt termékeny dialógusokat vagy vitákat váltott ki, másrészt viszont az elbizonytalanodáshoz, a szerepek definiálhatatlanságához járult hozzá. Mindezeken túl az irodalom „értékvesztését", korábbi (1989 előtti, hidegháború korabeli) szerepeinek szükségszerű átalakulási folyamatát a digitális-technológiai folyamatok térnyerésével is összefüggésbe hozza, pontosabban ezeket a fokozatosan érvényesülő modellváltások (mentalitásbeli, piacgazdasági, digitális stb.) fényében szemléli. Tanulmánya második részében afféle esettanulmányként a debreceni *Határ* című folyóirat újraolvasásával is bizonyítja, hogy még az elméleti nyitottság sem volt elég ahhoz, hogy kellő mélységben érzékelhetővé és értelmezhetővé váljon az irodalmi mező radikális átalakulása. Schein ezzel magyarázza, hogy az irodalmi szféra ma a társadalmi-politikai gyakorlatok felől nézve sajnos jelentéktelennek tűnik, éppen ezért az irodalmi mező ágenseinek a továbbiakban arra kellene törekedniük, hogy újradefiniálják, mit gondolnak az irodalom kultúraképző szerepéről, a tudásformák mindenkori eloszlásáról és a változó társadalmi gyakorlatban betöltött szerepükről.

Bár e két tanulmány időben meglehetősen távoli tematikákat dolgoz fel, azt mégis jól érzékeltetheti, hogy a konferenciasorozatra jelentkező előadók közt idén markáns többséget képviseltek a 20. század valamely életművét, jelenségét, írócsoportosulását vagy kapcsolati hálóját kutatók. A bizonytalan járványhelyzet ellenére végül, a plenáris előadásokon túl (és az előző konferenciához hasonlóan) 25, szakmai módszereiben is eltérő előadás járta körül a felvetett tematikákat, a kötetbe pedig 21 tanulmány kerülhetett végül szerkesztett formában. A tanulmányok elrendezésekor elsősorban a kronológiai szempontot vettük

figyelembe, hiszen így a 18. századi karriermintáktól eljuthattunk a kortárs szépirodalom stratégiáihoz, de természetesen az elméleti megközelítést is szem előtt tartottuk, amennyiben az előadók nem egyéni karrierekkel, hanem hálózatokkal vagy írói, irodalomtörténeti csoportokkal foglalkoztak. A karriertörténetekkel foglalkozó elméleti beszédmód számára nincsenek kismesterek vagy másod-, akár harmadrendű szerzők, mivel éppen a névtelenségbe burkolózó, a karrierükkel az átlagostól nem különböző szerzők életútjának vizsgálata járul hozzá az általános érvényű modellek, az átlagos életutak felvázolásához, és csupán ezek ismeretében beszélhetünk arról, hogy egy-egy korszakban valaki mennyire tért el az ismert vagy akár a számára adott modellektől, karrierlehetőségektől. Ezért is kiemelten fontos az olyan szerzők nehezen dokumentálható életútjának a vizsgálata, amilyennek Csörsz Rumen István Nagy János szanyi plébánost tekinti, akinek személye ugyan háttérben maradt, de alkotásai közkinccsé váltak. A szegényes forrásadottság ellenére Csörsz rekonstruálja az íróbarátok körét, ezáltal pedig a 18. század értelmiségi életformájának különböző módozatait tárja fel. Hasonló a kiindulópontja, de eltérőek a módszerei Rédey-Keresztény Jánosnak, az ő tanulmányában Agyich István pécsi kanonok latin nyelvű költeményeinek értelmezéséből körvonalazódik a dél-dunántúli régió társadalmi, gazdasági és kulturális élete, a mágnások és főpapok funkciója a környék életének strukturálásában. Az irodalmi szövegek a toposzok használata ellenére is olvashatók hiteles forrásként, amennyiben megfelelő jelentéssel tudjuk felruházni a versek keletkezésének kontextusait.

A kötet írásait a módszertani sokféleség jellemzi, ezáltal is emlékeztetve arra, hogy az értelmiségre vonatkozó alapkérdéseink számos irányból vizsgálhatók. János Szabolcs tanulmányában a 18–19. századi német utazók Erdély- és Bánság-képére kérdez rá, miközben azt vizsgálja, hogy milyen sztereotípiákat működtetnek útleírásaik konstruálásában, illetve ezek az előítéletek milyen irányban módosulnak a személyes tapasztalat során. Szajbély Mihály nemcsak időben távolodik azáltal, hogy a 19. század utolsó évtizedeiben életre hívott Magyar Könyvkereskedők Egyletének vizsgálatára vállalkozik, hanem a luhmanni kultúrafogalom felől közelítve, az egylet lapjában megjelenő programszövegeket vizsgálva körvonalazza az értelmiségi szerepkörök változásait. Kifinomult értelmezése során arra az általánosan is érvényes következtetésre jut, hogy a szakértelmiségi érezhet ugyan felelősséget a társadalom egészéért, de véleményét min-

dig csak valamely alrendszer nézőpontjából fogalmazhatja meg, ezáltal pedig a társadalom újabb és újabb öndefiníciói jönnek létre.

A 20. század elejének társadalmi változásai, az ezek nyomán létrejövő értelmiségi és írói szerepkörök kimeríthetetlen témái a magyar értelmiségtörténetnek. Kötetünkben három tanulmány is foglalkozik Ady Endre e folyamatban betöltött szerepével vagy kapcsolati hálójával. Boka László tanulmánya Ady Nagyváradhoz kötődő sokrétű kapcsolathálóját tárgyalja részletesen, öt kategóriára osztva a különböző személyeket, szem előtt tartva a publicista, majd a sikeres költő különböző korszakait is, ahogyan külön hangsúlyt kap a barátság-baráttalanság kérdésköre vagy a betegségtudat és a szerelemi élet is. Papp Ágnes Klára valamelyest újraértelmezi a kapcsolati háló fogalmát és a Baudelaire–Ady hatástörténeti kapcsolatot vizsgálja, azt versek érzékeny értelmezésével, a motivikus és tematikus párhuzamok felvázolásával és interpretálásával mutatja be. Borbás Andrea a költő Adynak nem a verseit, hanem a leveleit vizsgálja, hiszen ezek is remek forrásai Ady identitásképző gesztusainak és hiteles lenyomatai változó kedélyállapotainak is. A folyóirat-szerkesztőkkel, írótársakkal vagy irodalomtudósokkal folytatott magánlevelezés darabjai ugyan nem szigorúan vett „irodalmi" levelek, sok esetben szűkszavúan, mégis hatásosan jelzik Ady diszpozícióit és érzékeltetik kísérleteit önmaga helykijelölésére. E három tanulmányhoz kapcsolódik közvetett módon a 25 esztendősen özvegyen maradt Csinszka, vagyis Boncza Berta későbbi életútja, mely jelentős az írói szerepvállalások szempontjából is. A Babits Mihályhoz fűződő kapcsolatát tárgyalja újra Szénási Zoltán itt közölt tanulmánya, amely az ismert kapcsolattörténetet új oldaláról világítja meg: elsősorban azokat a verseket (illetve ezek retorikai és poétikai jellemzőit) vizsgálja, melyek ihletését a Babits-filológia az Ady özvegye és a költő közötti rövid, felemás szerelmi viszonynak tulajdonít. Major Ágnes szintén Babits Mihály karrierútjával, annak korai korszakával és az életútban is jelentős változásaival foglalkozik tanulmányában. Babits első két verskötetének megjelenése után – Fogarasról immár a főváros közelébe kerülve – a napi irodalmi élet egyszerre bírált és elismert résztvevőjeként közléskényszerrel szembesült. Folyamatosan jelen kellett lennie a folyóirat és a nyomtatott sajtó más fórumainak oldalain, ezért nem maradt annyi ideje verseinek kidolgozására és véglegesítésére, mint korábbi pályaszakaszában. A tanulmány ennek a kényszernek poétikai kihatásait mutatja be szakavatottan és érzékletesen.

A 20. század politikai, társadalmi eseményei nagyban hozzájárultak a karrierutak differenciálódásához, akár a pályaelhagyásokhoz, a radikális váltásokhoz is. Ezt bizonyítja Széchenyi Ágnes érdekes tanulmánya, aki a nagyváradi újságíróként (ott Ady lakótársaként és zsenijének egyik első felfedezőjeként is) induló Biró Lajos színes karrierútját vizsgálva azt mutatja be, hogy az íróvá, majd Hollywoodban forgatókönyvíróvá váló Biró milyen kulturális (és részben politikai) mintákat és kapcsolatokat kamatoztatott kivételes életútjának felépítésében. Fontos újdonságokkal is szolgál e szöveg, ami nem csupán Biró, hanem a testvérei karrierjére is figyel, többek között a fotográfus Biró Irma tevékenységének is új aspektusait tárja fel, melyek egyértelműen további forráskutatásokra ösztönöznek. Tverdota György itt közölt értékes tanulmányának középpontjában József Attila és a forradalmi munkásmozgalom viszonya áll, de a konfliktusos kapcsolat hátterét a szerző az értelmiségi szerep korabeli változásának figyelembevételével vizsgálja, így elemzésébe a szellemtörténeti háttér öndefinícióit is bevonja.

A már többször említett 20. századi változások, történelmi kataklizmák az országhatárok elmozdulását, az egykori határokon kívülre kerültek megváltozott szerepköreit is alapjaiban érintette. Ablonczy Balázs előadása mellett két olyan szöveg is található kötetünkben, amelyik az erdélyi szerzők értelmiségi szereplehetőségeivel foglalkozik. Vallasek Júlia a két világháború közötti korszakban keletkezett regényeket olvas újra, ezekben pedig a nemzethez és államhoz való viszonyra koncentrálva fókuszba helyezi az értelmiségi karrierek, pályaalakító döntések és a művészlét szűkre szabott lehetőségeit. Albu-Balogh Andrea Karácsony Benő műveinek különböző kiadásait hasonlítja össze, e kiadástörténet által arra világítva rá, hogy a szövegcsonkításokhoz gyakran ideológiai alapvetések vezettek, amelyek nem vették figyelembe az írói önkifejezés megváltoztathatatlan mivoltát. A szövegek erőszakos átformálásával, utólagos cenzúrájával a totalitárius politikai rendszerek akár a szerzők halála után is képesek voltak a maguk formájára igazítani egyes életművek fontosnak vélt aspektusait, vagy azok értelmezési keretlehetőségeit.

A 20. században egymástól nagyon eltérő karriermodellek alakultak ki, az értelmiségi szerepvállalás több területen is fontossá sőt kardinálissá vált, különösen kitapintható ez a nemzetközi hálózatok kialakítási folyamataiban, hiszen a magyar kultúra közvetítésében addig nem ismert (egyéni és kollektív) feladat-

körök is megjelentek. Varga P. Ildikó Vikár Béla etnográfus, fordító, illetve a finn nyelvész, politikus és diplomata, Emil Nestor Setälä kapcsolatát értelmezve mutat rá tanulmányában a személyes kapcsolatok fontosságára a kulturális csere, a tudásáramoltatás szempontjaira figyelve. Szintén a nemzetközi beágyazottság egyre jelentősebbé váló folyamatára hívja fel a figyelmet Balázs Imre József is, aki a Cobra-csoport két tagjának magyarországi tartózkodásából, az Európai Iskola tagjaival ápolt kapcsolatukból kiindulva a kölcsönös hatások komplex jellegét vizsgálja.

Az 1970-es évek kezdetére a nemzetközi kapcsolathálók is döntően megváltoztak, de a referenciapontokat mégis fontos ismerni ahhoz, hogy például a korszak baloldali fiataljainak gondolkodásmódját megérthessük. K. Horváth Zsolt kötetünkben közölt tanulmányában arra tesz kísérletet, hogy a Gerilla-együttes értelmiségi kapcsolatrendszerét felvázolva a művészkörök rendszerkritikáját mutassa be, illetve rávilágítson arra, hogy a forradalmi tematikát hogyan sajátította ki a fennálló politikai rendszer, illetve ezáltal hogyan jelentéktelenítette azt el. Ladányi István szintén egy konfrontatívan fellépő nemzedéki csoportosulást, az *Új Symposion* folyóirat szerkesztőinek karrierútjait vizsgálja behatóan, hiszen ők a vajdasági magyar kultúra meghatározó alakítói (szerzői, szerkesztői, irodalomtudósai, kritikusai, intézményvezetői) lettek. A személyes tapasztalatokra és élményanyagra is építkező tanulmány főleg a közös fellépés gesztusaira, a csoportidentitás elemeire, a kollektív jellegzetességekre figyel, és azt vizsgálja, hogy ezeknek voltak-e érezhető hatásai az egyéni alkotói gyakorlatokra.

A kötet két utolsó tanulmánya már a jelen, a kortárs irodalom jelenségei felől vizsgálja az értelmiség mindenkori öndefiníciós kérdéseit. Biró Annamária összehasonlító elemzése arra a kérdésre keresi a választ, hogy a 21. század szerzői saját regényeikben milyen értelmiségi szerepekkel és dilemmákkal ruházzák fel 18–19. századi tudós szereplőket, hogy ezeknek a főhősöknek, karaktereknek a megnyilvánulásai milyen módon finomítják a tudás elsajátításáról és alkalmazhatóságáról vallott elképzeléseinket. Németh Zoltán tanulmánya pedig kortársa és jóbarátja, a szépíró, fordító és értekező Csehy Zoltán egyik értékes kötetét értelmezve mutatja be a transzkulturális hálózatokat, a kulturális és földrajzi értelemben is kozmonomád identitást, a többkultúrájúság, a kulturális keveredés és csere legújabb eseményeit, lehetőségeit. Tanulmánya egyfelől Csehy kötetének, a primer útirajz műfaján jócskán túlmutató műfaji gazdagságát veszi

számba, másfelől alapvetően mutat rá arra, hogy az utóbbi évek transznacionális irodalomtudományának a szótára a konkrét gyakorlatból, tehát irodalmi művek elemzéséből kiindulva, jóval túllépett a homogén nemzeti jelenségek feltételezett határain.

A mindenkori értelmiségiek árnyalt tapasztalatain, olykor fájóan bonyolult perspektíváin és kötöttségein keresztül reményeink szerint ezek a tanulmányok is azt tudatosítják, hogy folyamatosan szükség van az identitásképzés stratégiáinak jelenbéli felülvizsgálatára, az értelmiségi öndefiníciók revíziójára, az egyes megközelítési módok újragondolására, hiszen ezek segíthetik elő mindazt, hogy a mai írástudó körülhatárolhassa tevékenységi körét és felmérje annak hatókörét, ugyanakkor ezt mindenki számára hitelesen kommunikálhatóvá is tehesse.

A szerkesztők

Csörsz Rumen István

CSEPPBEN A TENGER

Nagy János szanyi plébános íróbarátai*

Kilián István (1933–2021),
a magyar jezsuiták szenvedélyes kutatója emlékére

Aki keres és aki talál

Tanulmányom egy jórészt még feltáratlan írói életmű és kapcsolatháló elemeit szeretné bemutatni, vagy talán fogalmazzunk így: megsejtetni. Az 2017-ben alapított Lendület Nyugat-magyarországi irodalom 1770–1820 kutatócsoport épp ilyesmire szakosodott: a kánon peremére vagy legfeljebb az „előfutárok" közé sorolt kisebb, dunántúli értelmiségiek kapcsolataira, az általuk létrehozott irodalomtörténeti források vizsgálatára, rejtett összefüggések feltárására. Mindig van esélye, hogy apró újdonságok előkerüljenek, bár a forráspusztulás a Dunántúlt sem kímélte az utóbbi századokban. Különleges öröm, hogy a patinás nagyváradi konferencián egy olyan írástudó emlékét idézhettem meg, aki a város szülötteként főként egy másik régióban fejtette ki hatását. Párhuzamot kínál a többi tanulmánnyal, hogy ezúttal nem egy közismert személyiség kapcsolatairól lesz szó, aki valaminek akaratlanul is a központjába képzelhető (például Ady Endre), hanem mintegy fordítva: egy periferikus helyzetben élő, közepes tehetségű, de művelt és aktív, korábbról pedig számos ösztönző kapcsolatot őrző idős értelmiségivel ismerkedhetünk meg. Nagy János igazi kismester volt, de alkotásai közkinccsé váltak, míg személye jórészt háttérben maradt.

* Készült a BTK Lendület Nyugat-magyarországi irodalom 1770–1820 kutatócsoport keretében. A szerző köszönetet mond a kutatócsoport többi tagjának, elsősorban Lengyel Rékának és Dóbék Ágnesnek a Révai-levelezés forrásszövegeiért és adataiért, valamint Perger Gyulának (Győr, Püspöki Egyházművészeti Gyűjtemény), aki Nagy János életművének kutatójaként mindent megtett a szétszóródott iratanyag feltárásáért, a szanyi plébánia hajdani (sajnos, valószínűleg végképp megsemmisült) levéltárának felkutatásáért.

Az általunk kutatott, 1800 körül élt szerzők külön balszerencséje, hogy egyszerű és másokéval összekeverhető nevet viseltek: Nagy János, Kis János, Horváth Ádám, Kováts József… Utánuk kutatni olyan, mint tűt keresni a szénakazalban, még a digitális adatkezelés korában sincs könnyű dolga a kutatónak. Az azonos korban élő, azonos nevet viselő személyek összevonása vagy elkülönítése több nemzedéket megtréfálhat. A legismertebb példa Gyöngyösi Istváné, akinek két azonos nevű kortársa is élt ugyanabban a régióban; Tusor Péternek és Szabó András Péternek több fázisban sikerült megnyugtatóan tisztáznia, mikor melyikükről szólnak a dokumentumok.[1]

Nagy János neve is összekeverhető több saját kortársával; ez okozhatta a korábbi félreértéseket a születési hellyel vagy időponttal kapcsolatban. Sőt egy 19. századi nyelvész is viselte a nevet, könyvtári katalógusokban szintén felcserélik őket néha. A papi hivatalának otthont adó rábaközi falut, Szany községet is könnyű volt összetéveszteni a szintén dunántúli Szőnnyel, s előfordul, hogy hősünket név nélkül, „szőnyi plébánosként" említik, ami végképp félrevezető.

Nagy János tehát egyszerre élvezi a vizsgálhatóság fényét, s egyszerre van takarásban. Saját korában népszerű szerző volt, akiről azonban fokozatosan, több okból is megfeledkezett az irodalomtörténet-írás. Horváth János még megemlíti sikeresebb dalait mint a népiesség előfutárait, szót ejt gazdag variálódásukról is.[2] A 20. század második felében azonban szinte teljesen eltűnnek a Nagy János-hivatkozások. Nem került be Weöres Sándor és Kovács Sándor Iván *Három veréb hat szemmel* című antológiájába,[3] ahogy az utóbbi tudós által válogatott *Mesterkedők* című kötetbe se.[4] Egyedül Mezei Márta válogatásában, a *Magyar remekírók* 18. századi magyar lírai kötetében olvasható néhány verse.[5] Egyetlen monográfusa Kerényi Olaf bencés szerzetes volt, aki máig alapvető kis könyvet adott ki róla 1939-ben, egy tervezett népiességtörténeti sorozat első darab-

1 Tusor Péter, *A gömöri prókátor és az ungi fiskális: Megoldott problémák Gyöngyösi István életrajzában?,* Irodalomtörténeti Közlemények, 121(2017), 85–98; Szabó András Péter, *A költő három élete – gondolatok Gyöngyösi István leveleinek és iratainak kiadása kapcsán,* Irodalomtörténeti Közlemények, 122(2018), 649–678. Összegzés: Tusor Péter, *Új adatok és szempontok a költő Gyöngyösi István biográfiájához,* Irodalomtörténeti Közlemények, 125(2021), 662–690.

2 Horváth János, *A magyar irodalmi népiesség Faluditól Petőfiig* [1927], Bp., Akadémiai, 1978_2, 64–66.

3 Weöres Sándor, *Három veréb hat szemmel: Antológia a magyar költészet rejtett értékeiből és furcsaságaiból,* [előszó, jegyzetek Kovács Sándor Iván], Bp., Szépirodalmi, 1977.

4 Vö. *Mesterkedők: Antológia,* összeáll., jegyz. Kovács Sándor Iván, Bp., Korona, 1999.

5 *Magyar költők 18. század,* vál., szöv. gond. Mezei Márta, Bp., Szépirodalmi, 1983 (Magyar Remekírók), 423–425 (3 vers); 929–930 (életrajz).

jaként.[6] Ő azonban később elhagyta Magyarországot, s Dél-Amerikában érte a halál, tehát aligha volt módja később Nagy János után kutatni. E sorok írója szeretne valamicskét leróni az adósságból műhelytanulmányokkal és a *Nyájas Múzsa* kötet (1790) készülő forráskiadásával, de bőven marad majd kutatni való. A mostani elemzés főként Kerényi adatait igyekszik rávetíteni az újabb kutatások során feltárt összefüggésekre, s Nagy János kapcsolatait a korszak változó irodalmi rendszerében vizsgálja.

Nagy János életpályája

Az értelmiségi karriertörténet szempontjából Nagy János épp azáltal válik érdekessé, hogy pályája két, merőben eltérő szakaszra oszlik, s ez bizonyára hatással volt írói gyakorlatára és saját személyiségére is. Élete 1732. május 16-ától (néhol: június 17.) 1803. augusztus 2-áig terjed, vagyis 71 esztendőre. Egyesek szerint nem Nagyváradról származik, hanem a Tolna megyei Kéttye községben látta meg a napvilágot. Nemzedéki szempontból „félidőben" született a 17–18. század fordulójának nemzedéke (Mikes Kelemen, Faludi Ferenc, Amade László stb.) és a századvég közéletét formáló, 1750–60-as évekbeli új nagy generáció (Révai Miklós, Kazinczy Ferenc, Pálóczi Horváth Ádám, Széchényi Ferenc, Sárközy István) között. Közelebbi kortársai például Dugonics András, Gvadányi József, Ráday Gedeon. A következő lapon egy áttekintő, időszalagos ábrán követhetjük nyomon az egy időben élő értelmiségiek életsávját.

Nagy János két részre bontható életpályájának első fele egyértelműen a jezsuita kultúraszervezés klasszikus rendjét követi. Sajnos Nagy János egyetlen eddigi monográfusa, Kerényi Olaf óta e korszakát alig kutatták szisztematikusan, de még így, címszavakba szedve is lenyűgöző, hány helyen végezte tanulmányait, majd hány szolgálati és tanári állomáshelye volt első harminc-negyven évében. (Az erre vonatkozó táblázatot lásd a következő lapokon.)

6 Kerényi Olaf, *A magyar irodalmi népiesség úttörői I: (Nagy János, szanyi plébános élete és irodalmi munkássága.),* Pannonhalma, 1939 (Pannonhalmi Füzetek, 23).

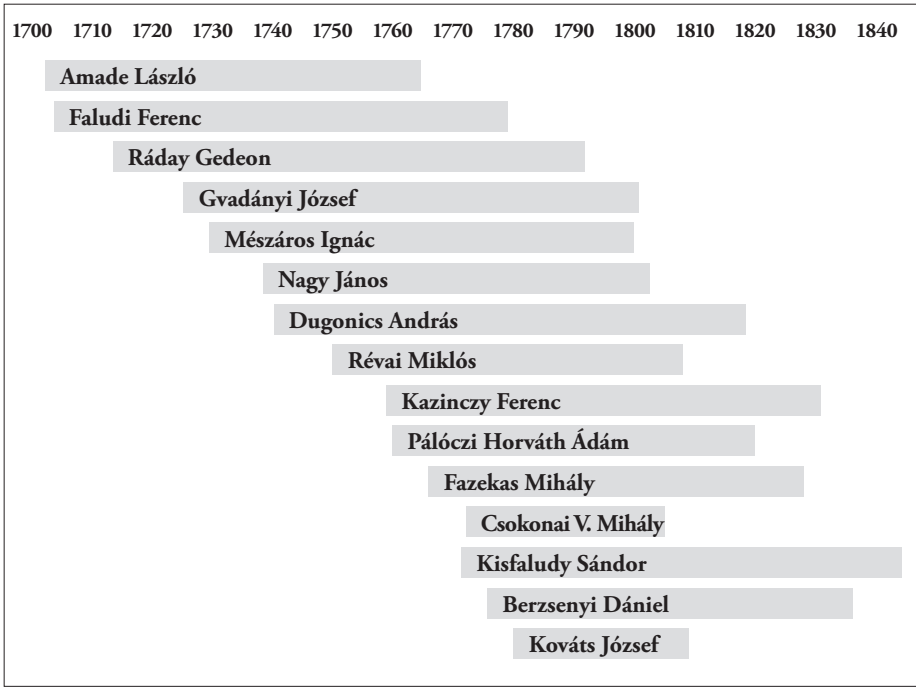

Nagy János életútjának első fele[7] (1732–1773)

1732. május 16. (június 17.?)	Nagy János megszületik Nagyváradon (vagy Kéttyén, Tolna megyében)
1741–1747	Nagyvárad, gimnázium (iskolai színjátszás)
1747	Trencsén: belépés a jezsuita rendbe
1749	Győr: előkészület a tanári pályára
1750–1753	Nagyszombat: bölcsészeti tanulmányok
1753–1754	Ungvár: gimnáziumi tanár
1754–1755	Komárom: gimnáziumi tanár
1756	Győr: gimnáziumi tanár, igazgatóhelyettes; Kassa: hittudományi tanulmányok (pl. Kaprinai Istvánnál)
1760	Kassa: pappá szentelik
1760–1761	Nagyvárad: gimnáziumi tanár, iskoladráma-rendező
1762–1763	Eger: *tertia probatio,* tanár, rendház-történetíró, rendező

7 Az adatok forrása: Kerényi, *i. m.,* 3–16.

1764	Buda, vízivárosi Szent Anna-templom: szónok és hitoktató
1765–1766	Nagyszombat: fogadalom, hitoktató, etikatanár
1767	Győr: a jogakadémia tanára, hitszónok (utazások pl. Lébény, 1768: Bécs, 1771: Pannonhalma, 1772: Székesfehérvár)
1773	A jezsuita rend feloszlatása, innentől a győri püspökség papjaként szolgál

Nagy Jánost a jezsuita rend feloszlatása már érett férfikorban érte 1773-ban. Idősebb rendtársai, például Faludi Ferenc számára ez az idős kori elszigetelődést, a pálya lezárását jelentette. A fiatalabbak azonban gyakran rugalmasabban vállalkoztak életmódváltásra. Nagy János sem akarta teljesen szögre akasztani hivatását, de innentől fogva hosszú kényszerpályán mozgott győri, majd 1778-tól szanyi plébánosként. A győri püspökkel nem ápolt túl meghitt viszonyt, inkább a szomszéd régió, a veszprémi kanonok, Zsolnai Dávid pártfogását élvezte,[8] baráti köréhez pedig Szily János, az első szombathelyi püspök sorolható. Az első életperiódus változatos, mobilitást sugalló *tanári* pályáját egy jórészt statikus idős kor váltja fel. Mégis úgy tűnik, a falusi pap ekkortól intenzív szerepet vállal a magyar kulturális életben, immár írói-fordítói hivatásának szentelve idejét és energiáit.

Bár a vonatkozó alapkutatások hiányoznak, csaknem bizonyosak lehetünk abban, hogy Nagy János a korábbi évtizedek irodalmi tapasztalatait is termékenyen hasznosította a szanyi években. Egész szellemiségére jellemző, hogy túl szeretne lépni a 18. századot beárnyékoló felekezeti és rendi rivalizáláson. E határvonalak tudatos elmosása, a „nyitás" egyébként a jezsuitizmus alkonyán sok más rendtársára is jellemző. Látni fogjuk az alábbi, kényszerűen vázlatos kapcsolati adatokból is, hogy Nagy János esetében kiemelkedően fontos a piarista Révai Miklós, a protestáns Pálóczi Horváth Ádám rokonszenve, sőt a sokrétű világi irodalmi hatás (lásd például a váci *Énekes Gyűjtemény*ben, 1799-ben közölt verseinek műfaji rokonságát). A *Nyájas Múzsa* (1790) című, alább még részletezendő kötetének Rabener-fordításai közvetlenül egy világi nemesember,

8 Orosz Andrea hívta fel ugyanakkor figyelmemet, hogy Nagy János egyik protestáns költőbarátja, Pálóczi Horváth Ádám 1808-ban épp Zsolnai ellen fordul egy bebörtönzött harmadik költőtárs, Kováts József ügyében részrehajlással vádolva őt a katolikus egyház képviselőjeként. Vö. Orosz Andrea, *Kováts József: Az életrajz és az életmű feltérképezése,* Bp., Reciti, 2021 (Vitae, 4), megjelenés előtt.

Sándor István hatását mutatják, közvetve pedig egy porosz, protestáns jogászét – nem klasszikus jezsuita nézőpont semmiképp. Az alábbiakban sorra vesszük Nagy János néhány ismerősét és barátját, természetesen anélkül, hogy viszonyuk mélységét meg tudnánk ítélni. Talán az érintőleges kapcsolatok sem mellékesek.

Sajnovics János (1733–1785) és Pray György (1723–1801)

A csillagász-nyelvész és a legnevesebb egykorú jezsuita történész egyaránt régi ismerőse volt Nagy Jánosnak. (A két tudós kapcsolata közismert, a *Halotti beszéd*et is Sajnovics közölte először teljes szöveggel, 1771-ben.) Nagy Jánoshoz szóló egyetlen levelét ismerjük,[9] bár bizonyára többet is váltottak. Kapcsolatuk még a trencséni és nagyszombati diákévekből, illetve a jezsuita rendi kultúraszervezés korából eredt, s mint Kerényi Olaf írja, Sajnovics gyakran látogatást tett Győrben Nagy Jánosnál, sőt ő is járt nála Tordason.[10] Sajnovicsot fiatalon érte a halál, pedig alighanem hosszú távú és inspiratív barátság lett volna köztük.

Pray Györgyöt, aki valamivel idősebb volt náluk, 1748-ban ismerte meg Trencsénben, ő ekkor a poéták és rétorok osztályában tanított. A másik jeles történetíró, Kaprinai István pedig 1756 táján Kassán tanította Nagy János osztályát kánonjogra.[11] Nem mellékes, hogy a korszak legmarkánsabb jezsuita tudósai hosszabb-rövidebb ideig a tanárai voltak költőnknek. Későbbi kapcsolatról egyikük esetében se tudunk. 1750 táján Győrben iskolatársa volt Splényi Ferenc (1731–1795) későbbi váci püspök is,[12] aki talán pártfogója lehetett volna, de egyelőre nincs nyoma kapcsolatuknak.

Zichy Ferenc (1701–1783)

Zichy 1743-tól töltötte be a győri püspöki tisztséget, akinek Nagy János ottani letelepedését köszönhette. Zichy püspököt Győr barokk városképe formálójaként, nagyvonalú egyházi mecénásként szokás emlegetni, de Nagy Jánost

9 Említője nem adja meg a keltezést és a pontos jelzetet, csak az OSZK Kézirattárának An. Lit. (ma: Analecta) állományára utal. Vö. Kisbán Emil, *Tordasi és kálozi Sajnovics János 1733–1785,* Bp.–Debrecen, Csáthy Ferenc, é. n. [1942], 55.

10 Kerényi, *i. m.,* 15–16. Hivatkozást nem ad.

11 *Uo.,* 7, 11.

12 Kerényi, *i. m.,* 8.

érintő közvetlen támogatásról egyelőre nincs tudomásunk. Ezt Kerényi Olaf azzal magyarázza, hogy Zichyt kevésbé érdekelte az irodalom, mint az építészet és a zene.[13] A viszony rétegeinek feltárása több szempontból is értékes kutatás lenne a jövőben. Mivel Nagy János 1778-ban Győrből elég viharos körülmények között, gúnyvers-párbaj kíséretében távozott Szanyba,[14] feltehetőleg több haragosa lehetett a városban, s ez voltaképp örökre megakadályozta visszatérését. Az, hogy a győri gúnyvers „mocskos szájú plébános" szintagmája Szaitz Leó pamfletjében is visszaköszön, arra utal, hogy neki az ország túlsó végén is pontos ismeretei voltak az itt történtekről, azaz informátorok segítették.

Szily János (1735–1799)

Szombathely első püspöke, szintén nemzedéktárs és régi barát, de végül ő sem lett közvetlen patrónusa Nagy Jánosnak. Kerényi szerint a győri jezsuita rendházi időszakban találkoztak először, talán 1769 táján Lébényben, a jezsuiták „nyaralójában".[15] A költő többször versben fejezte ki tiszteletét iránta, sőt Szily halálára is írt: *Felső szopori Szily Jánosnak […] bánat'-szüntető emlékezete* (Szombathely, Siess Antal, 1799).

Fengler József Keresztély (1733–1802)

Győri püspök, aki Zichy Ferencet 1783-ban követte a főpapi székben. Nem volt gyümölcsöző a kapcsolata Nagy Jánossal, jóllehet a püspöki nyaraló épp Szany községben volt, az író ottani szolgálata idejében, 1783-ban építették, tehát rendszeresen kellett találkozniuk. Az osztrák származású piarista Fengler, noha szintén kultúrapártoló volt, de valószínűleg némi bizalmatlansággal figyelte a jezsuita Nagy János munkásságát, aki már elődje időszakában feszült viszonyba került a győriekkel. Jellemző, hogy – Kerényi Olaf adatai szerint – minden előmeneteli kérelmet elutasított, amelyet a vele csaknem egyidős plébános benyújtott hozzá.[16] Révaival viszont ő is levelezett, akárcsak Rájnis Józseffel; piarista felfogásuk

13 *Uo.,* 17.

14 A költő saját búcsúzó gúnyversét és a helyi papság kétsoros válaszát egyaránt az egyházi szájhagyomány őrizte meg, egykorú forrást nem ismerünk. Kerényi, *i. m.,* 18–19.

15 Kerényi, *i. m.,* 14–15.

16 Kerényi Olaf adatainak pontosságát e téren nem volt módom ellenőrizni.

a magyar nyelv ügyének pártolásában is testet öltött.[17] Talán Révai írt néhány jó szót az érdekében, ám ennek jelenleg nincs nyoma.[18]

Zsolnai Dávid (1743–1810)

A Vas megyei, jánosházi származású veszprémi kanonok és fölszentelt püspök akár már nagyszombati tartózkodása idején megismerhette Nagy Jánost (Zsolnai 1777-ig élt a városban). Ha csak később, a költő győri és szanyi éveiben kerültek kapcsolatba, az idősebb ex-jezsuita mintegy fiatalabb, de szerencsésebb sorsú barátra lelhetett benne. A *Nyájas Múzsa* ajánlása neki szól (talán ez is fricska volt a győriek felé, hiszen Szanyban, a költőtől néhány utcára a győri püspök töltötte pihenőidejét – szándékos lehet a távolabbi pártfogó keresése). Kerényi szerint a kötetet pénzzel is támogatta, erre utalna a bevezető.[19] A köszöntő vers szerint költőnk az egész kötettel hangsúlyosan Zsolnai Dávidnak kíván kedveskedni:

Nyájas kis Múzsátskám
    Kelj fel, útnak indúlj!
Ideje munkátskám,
    Hogy már egygyet fordúlj! […]
Szanyból ki indúlván,
    Pápán menny keresztűl; […]
Weszprémben le szállván,
    Úgy intézd útadat,
Hogy a' Hegyen állván,
    ZSOLNAI DÁVIDOT
Fel keresd, köszöntvén
    Drága Nagy Uradat. […]
DÁVID vagy! ha Hárfád
    Énekemmel egygyez,

17 Kerényi, *i. m.,* 18.
18 Mindössze Fengler két levelét ismerjük Révaihoz 1798-ból és 1799-ből; OSZK Kt. Quart. Lat. 2225/1, 57a–59a; 61a–62b.
19 Kerényi, *i. m.,* 43.

Nyájaskodó Múzsád
Jó kedvetskét szerez;
Saul' gyülőlségét
Mellettem felejted,
Gond' ízetlenségét
Édessé teheted.[20]

A versek veszprémi vagy pápai utalásai szintén megerősítik, hogy Zsolnai Dávidot és szellemi környezetét méltó közegnek érezte akár a kissé kényes tartalmú, profán-bukolikus kötethez is. Hogy Zsolnainak volt-e saját példánya, illetve még milyen iratok kötik őket össze, a korlátozott kutatási lehetőségek miatt egyelőre nem tudtam kideríteni; Kerényi sem tesz említést ilyen forrásokról. Tény azonban, hogy Zsolnai – ha rokonszenvezett is Nagy Jánossal – nem változtatott a költő karrierjén, nem látszanak érte tett gesztusai. Talán egyoldalúbb volt ez a viszony, mint a meleg hangú nyitó vers sugallja.

Faludi Ferenc (1704–1779)

A korszak legismertebb jezsuita írójával eddig nem sikerült személyes találkozás nyomait rekonstruálni. Bár 1746–1747-ben Nagyszombatban tanított, de ekkor Nagy János még máshol tartózkodott. 1751-től viszont Faludi felügyelte Bécsből a nagyszombati jezsuita nyomdát, ami újabb lehetőséget adhatott (legalább közvetett) találkozásra, hiszen jó eséllyel időnként megfordult a városban. Ennél közelebb sosem jártak életútjaik, de Faludi akár tudhatott az ifjú Nagy János drámaírói kísérleteiről, tanári eredményeiről.

A jezsuita rend feloszlatása után, 1773-tól Vas megyében tartózkodó Faludi munkásságát Nagy behatóan ismerte legkésőbb Révai kiadásai nyomán. Eclogái és a Gracián-átdolgozás világosan jelzik Faludi hatását, s gyakori a rímszavak vagy egyéb jellegzetes kifejezések átvétele. Még a Szaitz Leóval folytatott, egyre mocskolódóbb hangnemű verses pamfletek is egy Faludi-ősszöveget variálnak:

20 Nagy János, *Bé-mutató versek = Nyájas Múzsa,* írta Nagy János Rába-közben Szany helységnek plébánusa, Győrött, Streibig József' betűivel, 1790, 3–9, idézetek: 3–4,

a *Nincsen neve* című gúnyverset.[21] Ez azonban olvasmányokon keresztül éppúgy létrejöhetett, nem kellett hozzá személyes kapcsolat. Megjegyzendő, hogy ugyanakkor Nagy tanárainak és levelezőtársainak zöme bizonyítottan kapcsolatban volt az idős költővel:

Révai Miklós (1750–1807)

Nagy János és Révai kapcsolatát szerencsére a mintakövetésen túl konkrét dokumentumok is igazolják. Révainak szóló levelei 1788-ból és 1801-ből[22] valók (tehát nem a *Nyájas Múzsa* idejéből, hanem azt megelőzően, majd jóval később), Révai válasza pedig keltezetlen,[23] a költőtársak gúnyolása alapján lesz pontosabban datálható. Személyes találkozásra is volt esély, mivel Révai épp akkor élt és tanított Győrben (1785–1796), amikor Nagy János már elfoglalta szanyi plébániáját. Az igaz, hogy vele ellentétben Révai élvezhette Fengler püspök támogatását; ebben közös piarista identitásuk is szerepet játszott. A készülő Révai-levélkiadás adatgyűjtéséből tudom, hogy a püspök 1798-ban és 1799-ben is írt a tudósnak.

Az egyik, Révaihoz szóló levele függelékeként Nagy János kifejti a *h* hangról szóló metrikai-prozódiai elveit. Valószínűleg ugyanekkor Pálóczi Horváth Ádámnak is elküldte ezt vagy egy változatát (lásd alább), mivel ő később részletesen referál erre, bár az eredeti levél elkallódott.

21 Erről bővebben: Perger Gyula, *A „Nyájas Múzsa" és az „Oroszlány" = Doromb: Közköltészeti tanulmányok 7,* szerk. Csörsz Rumen István, Bp., Reciti, 2019, 121–144, a függelékben a verses pamfletek teljes szövegével.

22 Kerényi Olaf ennek a levélnek irodalmi értéket tulajdonít; Kerényi, *i. m.,* 80.

23 MTA KIK MIL 42 150-1.

Figyelemre méltó, hogy Nagy János neve szerepel Révai egyik tudóstársaság-tervezetében is (1791), az egyháziak közül szinte egyedül. A *Planum* Kismartonban előkerült kéziratos verziójában éppígy ott van neve,[24] miközben más egyházi személyek kicserélődtek a névsorban. Zvara Edina írja:

> A Candidati fejezetben felsorolt tagjelöltek neve két helyen egészül ki, egy helyen pedig módosul. Az Ex Ordine Ecclesiastico fejezetben a nyomtatott változat szerint a három jelölt: Molnár János, Majláth Antal és Nagy János – ezzel szemben a kéziratban Majláth Antal (1739–1804) apát és győri tanár helyett még Nunkovits György (1734–1790) szerepel. Ennek oka egyszerűen az, hogy a püspök 1790-ben meghalt, így új tagot kellett jelölni.[25]

Ez a megtisztelő jelölés azonban aligha a *Ny*ájas *M*úzsa érdeme, sokkal inkább Nagy János korábbi kiterjedt tanári és drámaírói munkájáé, illetve azzal függ össze, hogy az állandó gondokkal küszködő Révait erkölcsileg és anyagilag is támogatta. Láthatjuk, hogy Révai törekedett a kiegyensúlyozott felekezeti arányokra: a szintén ex-jezsuita Molnár János is szerepelt az „akadémiai listán". Az egykori szerzetesrendek közti rivalizálás, az (ex-)jezsuita kulturális erőfölény visszaszorítása nem került le a napirendről ekkoriban, főleg az egyház belső köreiben, lásd a szervita Szaitz Leó már említett támadásait, amelyeket egyébként talán szintén megelőzött vagy kiegészített a két pap levélváltása.[26] 1801-ben óvatosságra inti Révait a levele végén:

> Az Epigrámmaimat ne közöllyed minden tséltsappal. Hogy a Jesuitákot ditsired és azoktol viszszont ditsirtetel, tsak az veheti Orrára, a ki az Érdemet nem bötsüli.[27]

24 Zvara Edina, *Révai Miklós tudóstársaság-tervezetének újabb kézirata a kismartoni Esterházy-könyvtárban: Kiegészítések a tagjelöltek névsorához,* Irodalomtörténeti Közlemények, 117(2013), 600–609.

25 *Uo.,* 601.

26 E leveleknek nincs nyoma sem Nagy János csekély fennmaradt anyagában, sem Szaitz Leó (szintén elkallódott) iratai között. Az utóbbi adatért Doncsecz Etelkának mondok köszönetet.

27 Nagy János – Révai Miklósnak (Szany, 1801. március 31.), OSZK Quart. Lat. 2225, 104a–b.

Sándor István (1750–1815)

Nem maradt fenn levél a két literátor között, de még előkerülhet.[28] A tehetős, magányosan élő arisztokrata, Sándor István ugyanúgy jelentősen támogatta Révai terveit, ahogy (feltehetően) Nagy János. Révaival váltott leveleiből több fennmaradt, s ezek alapján, valamint a *Sokféle* évkönyv tartalmát áttekintve a nyelvészkedő Sándort Révai belső szellemi köréhez sorolhatjuk. Nagy Jánost majdnem megismerhette már 1767-ben Nagyszombatban, ahová árvaságra jután beíratták, de a költő addigra Győrbe került. Mivel a *Sokféle* első kötetei Győrben jelentek meg néhány évvel a *Nyájas Múzsa* után, valószínű a közvetlen vagy közvetett találkozás is.[29]

A *Nyájas Múzsa* fontos versciklusa, a Rabener nyomán készült szatírasorozat[30] épp Sándor István név nélkül, Sz. S. J. monogrammal kiadott prózafordítását követi,[31] mint azt már Kerényi Olaf megfigyelte. Ez nem feltétlenül jelenti, hogy Nagy ne tudott volna valamicskét németül (ahogy latinul is kiválóan tudott, mégis Faludi nyomán parafrazeálta tovább Vergilius eclogáit). Győr polgárai körében általános lehetett a német beszéd, a költőnek legalább passzívan használnia kellett e nyelvet.[32] Sándor fordításának előtérbe helyezése inkább a kortárs irodalmi hagyományba való beilleszkedés igényét jelzi. Némiképp persze a saját írói talentum óvatos, szerény megítélését is, lásd a mindenkori *Szanyi Plébános* megnevezést, hiszen Nagy minden levelét így írta alá. Nem tör vezető szerepre, sokkal inkább tanítvány, folytonosságot teremtő alkotó. Egyfajta igényes epigonizmus hajtja, de a falusi környezetet hangsúlyozza, tehát társadalmi közegváltást is sugall (ismét csak a „rangjelzéssel"). Sándor István a saját közegében hasonló szerepet vállalt, a *Sokféle* évkönyvek szerkesztőjeként és

28 Sándor István irathagyatéka is szétszóródott, talán a nyitrai levéltárban és más szlovákiai közgyűjteményekben van esély nyomára bukkanni.

29 Sándor István szerkesztői munkásságáról, különösen a Révai-programhoz tartozó cikkeiről: Csörsz Rumen István, *A* Sokféle *folyóirat (1791–1808) irodalmi programja,* Irodalomtörténeti Közlemények, 122(2018), 757–767.

30 Erről bővebben: Csörsz Rumen István, *„Sok rosz erköltsöket Ki tudok fütyölni": Nagy János tréfás verseskötete (1790)* = *Erény,* szerk. Bokányi Péter, Szombathely, Savaria University Press, 2020, 72–90.

31 *Rabnernek szatirái vagyis gúnyoló beszédei Gellertnek egy vig-játékával egyetemben* forditotta Sz. S. J., Pozsony, Fűskuti Landerer Mihály, 1786. A monogram szlavnicai Sándor Istvánt rejti.

32 Hasonlóképp csak kulturális gesztus volt, amikor Pálóczi Horváth Ádám nyilatkozott arról, hogy semmit sem ért németül – inkább elzárkózás volt ez, mint tényleges nyelvtudásának megítélése. Olyannyira, hogy ifjú korában még verset is írt németül.

egyszemélyes írójaként nagy tudásanyagot tárt a közönség elé, de saját szépírói munkáit másodosztályúnak tartotta, nem is sokat tetszelgett velük. A hasznos és szellemes moralizálás, az időt jól kitöltő, szórakoztatva tanító irodalom mindkettejüknek egyedi feladatokat adott, s ha netán valóban leveleztek, ezek is szóba kerülhettek.

Pálóczi Horváth Ádám (1760–1820)

Nemcsak nemzedéki eltérés volt a két költő között (28 év korkülönbség), hanem felekezeti és más gyökereik is különböznek. Horváth mindazáltal a korabeli protestáns értelmiségiek közül az egyik legegyüttműködőbb volt a katolikusokkal: a tihanyi bencés apátságtól bérelte például a szántódi majorságot, amelyet felvirágoztatott, a katolikus jobbágyok templomát is ő építtette. Versei elárulják, hogy jól ismerte a római liturgiát, a Napóleon-kori politikai énekekben gyakran szerepeltet papokat. A tihanyi apát és más katolikus értelmiségiek is megtisztelték barátságukkal, így Nagy Jánossal váltott levelei nem meglepők. Révai például Horváthra is számított a tudós társaságában – igaz, matematikusként.

1788-ban Nagy János kereste fel Horváthot a *Hunniás* feletti lelkesedéssel. Az életkori és felekezeti eltérést áthidalhatta az a kortárs benyomás, amelynek nyomán Horváthot a kritikai kiadást készítő Tóth Barna is egy előző nemzedék „késő szülöttjének" tartja: „a Bessenyei-nemzedék kései tagjaként lépett színre, magányosan, az ő útjaikat követve, az általuk képviselt irodalomfelfogással".[33]

Horváth és Nagy kapcsolata ilyenformán valamivel előbb kezdődött, mint a sokat emlegetett Kazinczyval,[34] talán a státusz rokonsága miatt is. Tíz Horváth-levélről tudunk, Nagy János levelei lappanganak, tartalmukra csak a válaszokból következtethetünk Péterffy Ida és Tóth Barna nyomán. Személyes találkozásra is sor került talán már 1790 előtt Füreden, Nagy János gyógykezelése miatt (*Füredi vizi nymphának keserves panaszsza,* a *Nyájas Múzsa* kötetben és különnyomatban is); majd 1791/92 táján, mielőtt megírta a füredi vízi nimfáról szóló verset (*Magyar Hírmondó,* 1792 I. 369–74). A konkrét életrajzi referenci-

33 Pálóczi Horváth Ádám *Verses kiadványai (1787–1796)*, kiad. Tóth Barna, a latin szövegeket ford. Lengyel Réka, Bp.–Debrecen, Universitas Kiadó–Debreceni Egyetemi Kiadó, 2015 (Régi Magyar Költők Tára: XVIII. század, 16), 24.

34 Vele tudomásunk szerint szintén 1788-ban kezdődött a levelezés, Kazinczy első levele lappang, amelyben a *Holmi* kötet kritikáját is megfogalmazta, Horváth válaszát ismerjük elsőként, 1788. október 14-éről.

ák még tisztázásra várnak. Az, hogy az ifjú és sikeres Horváth a Nagy Jánoshoz szóló levelei némelyikét nyomtatásban is közölte a *Holmi*-kötetekben, jelentős rangot és nyilvánosságot adott a kapcsolatuknak, jóllehet valószínűleg távolabbi barátság fűzte őket össze, mint Nagy Jánost a régi jezsuita iskolatársakkal. Bár Sajnovics ekkor már halott, talán az ő emlékét is továbbviszi, megidézi Nagy János számára az energikus, polihisztor adottságú balatoni költő. Az ő kapcsolatuk igazi újdonsága, hogy teljes mértékben irodalmi természetű, mondhatni szakmai, azon túl pedig hazafiúi tónusú; elemzése önálló tanulmányt érdemel. Leveleik sorrendjét jelenleg ekként rekonstruálhatjuk:[35]

* 1788. január?, Szany. Nagy János Horváth Ádámnak (lappang)
1788. február?, Szántód. Horváth Ádám: *T. Nagy János Szanyi Plébánus Úrhoz, felelet egy leg első Levelére.* (*Holmi* II. XXIII. sz.)
* 1788. tavasz. Nagy János Horváth Ádámnak (lappang)
1788. április 10. Horváth Ádám verses episztolája Nagy Jánosnak (*Holmi* II. XXIV. sz.)
1788. [tavasz]. Horváth Ádám verses episztolája Nagy Jánosnak (*Holmi* I. kézirat, 280)
1788. június 9., Füred. Horváth Ádám verses episztolája Nagy Jánosnak (*Holmi* I. kézirat, 364)
1788. október 27. Horváth Ádám verses episztolája Nagy Jánosnak (*Holmi* II. kézirat, 3)
* 1789. január 2. Nagy János Horváth Ádámnak (lappang)
1789. január 30. Horváth Ádám verses episztolája Nagy Jánosnak (*Holmi* II. kézirat, 11)
1789. március eleje? Horváth verses episztolája Nagy Jánosnak (*Holmi* II. kézirat, 11)
1789. május 12. Horváth verses episztolája Nagy Jánosnak (*Holmi* II. kézirat, 107–108)
* 1789. nyár. Nagy János Horváthnak (lappang)
* 1789. november? Győr (Raab). Nagy János Horváthnak (lappang)

35 A jegyzék adatainak zömét lásd Péterffy Ida, *Levelek Szántódról: Válogatás Pálóczi Horváth Ádám írásaiból (Levelek, versek, prózai művek) (1787–1790),* [Siófok], Siotur: Somogy megye Tanácsának Idegenforgalmi Hivatala, 1984 (Szántódi Füzetek, 8).

1789. december 20/29. Horváth Ádám verses episztolája Nagy Jánosnak (*Holmi* II. kézirat, 180–181 = *Holmi* III. XI. sz.)
1790. március 2. Horváth Ádám verses episztolája Nagy Jánosnak (*Holmi* II. kézirat, 194–195 = *Holmi* III. XII. sz., cenzúrázva)

Az ígéretes kezdet után azonban nincs nyoma folytatásnak. Érdekes, hogy épp a *Nyájas Múzsa* megjelenésének évében szűnik meg a levelezés, amikor elvileg találkoztak is a füredi gyógyvíznél, s Horváthnak tudnia kellett a jeles kötetről, akár kaphatott is belőle tiszteletpéldányt. Ugyancsak tudomása lehetett a Szaitz-féle támadásról, mivel ez részben a sajtót is érintette. Bár nincs nyoma a példánynak Horváth hajdani könyvtára maradékában (Csurgó, Csokonai Vitéz Mihály Református Gimnázium, Sárközy István könyvei között),[36] de ettől még járhatott a kezében. Érdekes viszont, hogy a Horváth Ádám saját köreiben formálódó tudós társaságok javasolt tagságában nem szerepel Nagy János, pedig akkoriban már barátok voltak. Talán nem érezte elég felkészültnek az idősebb költőtársat elméleti szempontból. A *Nyájas Múzsa* előszava valóban lépten-nyomon hangsúlyozza: a szerző amatőr költő, ez csak időtöltés, tréfa és tanítás, de „agg lantjával" a haza szolgálata a célja.

Más érintkezésnek egyelőre nincs nyoma köztük, de vannak közösen használt versformák-dallamok, amelyeket elvileg Horváth előbb hívott játékba, mint Nagy János – már amennyire a *Nyájas Múzsa* versanyaga pontosan datálható. Ilyen a Strassburger-dallam, amelyre Horváth az *Érthetetlen éne*ket írta (*Csipkebokor, kormos agyag…,* 1788-ban jelent meg), Nagy János pedig például a *Bundás Geczi házasodni régen akart már* kezdetű zsánerdalt (XXIII. ének) költötte „A' Straszburgi Tántznak Notájára".[37] Ilyen a *Ne járj hozzám, szívem, éjjel* strófatípusa is (8, 8, 14, 14), amelyet Horváth eredeti szöveggel is megörökített, majd saját szöveget írt rá az *Énekek éneke* nyomán *(Én vagyok Sáron rózsája);* Nagy Jánosnál *Panaszt tévő Leány* dala (XXI. ének) született e formára. Nem kizár-

36 A könyvtárról bővebben: Violáné Bakonyi Ibolya, *Pálóczi Horváth Ádám könyvtárának töredéke a csurgói református gimnázium könyvtárában = A kis világbeli nagy világ: Tanulmányok Pálóczi Horváth Ádámról,* szerk. Csörsz Rumen István, Mészáros Gábor, Bp., Reciti, 2020 (Reciti Konferenciakötetek, 10), 589–617.

37 Érdekes, hogy mindkettejük példaképe, Faludi Ferenc is használta a dallamot, legalábbis Farkas Pál tamási nótárius kéziratában erre éneklendő például a *Szakácsének.* Horváth „elsőségére" már Kerényi felhívta a figyelmet, de ő nem tartotta valószínűnek, hogy mintául szolgálhatott volna, mivel Horváth a metrumot hatsoros változatban használta. Kerényi, *i. m.,* 63, 109. jegyzet.

ható, hogy a formák használata tekintetében Horváth a tőle megszokott módon tanácsokkal árasztotta el idősebb barátját valamely, ma nem ismert levelében. Ráadásul a *Holmi* 1. kötete is mintaként szolgálhatott, ha eljutottak a szanyi plébánoshoz, mivel ebben megpillanthatta az említett versformákban írt Horváth-énekeket. Akár a divatcsúfoló vagy a táncnóta is kaphatott részleges ihletet az ifjabb költőtárs munkáiból.

Az 1790 utáni levelek hiányát nem feltétlenül az elhidegüléssel kell magyaráznunk. Horváth Ádám 1800 körüli leveleit, kéziratait és más, akkor birtokában lévő forrásokat is alig-alig ismerünk: 1800-ban a fellázadt inszurgensek betörtek nagybajomi házába, bútorokat, földmérő eszközöket rongáltak, iratait pedig szétszórták, sok odaveszett. Talán a Nagy Jánossal váltott levelek emlékei is. A *Holmi* IV. címet viselő, ma szintén Csurgón őrzött gyűjtőkéziratban (amelynek anyaga zömmel kiadatlan maradt a szerző életében) több helyen hivatkozik Nagy János *Udvari Kátó,* 1790 című kötetére.[38]

Egy jóval későbbi apróság azonban ide kívánkozik. 1818-ban jelent meg Bécsben egy Kölcsey Ferencet bíráló, Csokonait értelmező recenzió „Némethi Nagy János" tollából.[39] Az álnév jó eséllyel magát Pálóczi Horváth Ádámot takarja, ezt Fórizs Gergely több irányból is megerősítette egy Berzsenyi-levél kapcsán.[40] Horváth pedig alighanem az akkor már rég elhunyt, s hozzá hasonlóan lenézett, kánonból kitessékelt költő-barát emlékét is meg akarta idézni a nevére emlékeztető álnévvel. Mintha az egyre távolabb került múltból, a „Révai-korból" választana lelki szövetségest, hogy az új nemzedék túlkapásai ellen védekezzen. Azt mindenképp elérte vele, hogy az utókor már nem értette a névutalást, ma is minden vonatkozó szakkönyv névmutatójában ott találjuk Némethi Nagy János (fiktív) nevét.

38 Köszönöm Mészáros Gábor szíves segítségét, aki a *Holmi* IV. sajtó alá rendezésén dolgozik kutatócsoportunk keretében, s a készülő átírást és fotókat a rendelkezésemre bocsátotta.

39 Némethi Nagy János *Értekezése Csokonai V. Mihály életéről, mellyet kiadott Dombi Márton Pesten 1817; és Csokonai munkájinak kritikai megitéltetésekről Köcsey [!] Ferentz által, melly a' Tudományos Gyűjtemény 1817-dik eszt. III-dik kötetjében találtatik,* Bétsben, Nemes Haykul Antal' betűivel, 1818.

40 Fórizs Gergely, *Horváth Ádám (?) ismeretlen levele Berzsenyi Dánielhez,* Irodalomtörténeti Közlemények, 110(2006), 558–564, különösen: 562. A levél kritikai kiadása: Berzsenyi Dániel *Levelezése*, kiad. Fórizs Gergely, a latin szövegeket ford. Balogh Piroska, Bp., EditioPrinceps Kiadó, 2014 (Berzsenyi Dániel Összes Munkái: Kritikai kiadás), 259. levél, 518–519, jegyzetek: 956–957.

Majláth József (1737–1810)

A később államminiszteri tisztséget betöltő gróffal, Majláth József főispánnal Nagy János talán nem találkozott személyesen, de roppant fontos, hogy a Faluditól „továbbkölcsönzött" és átdolgozott Gracián-kötet – *Udvari Kátó, vagy is Grátzián Boldizsárnak Faludi Ferentz által fordittatott CCC makszimái* (1790) – ajánlása őt szólítja meg. A költő tehát az egyházi méltóságokon túl a világi hatalom pártfogását is kereste, s a Bécsbe, Majláth kezéhez címzett nyitó vers a moralizáló kötet, az udvari életforma fontosságát hirdeti. Tegyük hozzá: ez Faludi részéről is jelentős pedagógiai tett volt, főként saját, város- és udvarkerülő költői imázsához képest, amelyet Nagy éppúgy imitál, mint ahogy átülteti az udvari ember viselkedésének kézikönyvét. A komplex világkép és társadalmi szerep tehát egy újabb ex-jezsuitánál is felbukkan.[41]

Bessenyei György (1746/1747–1811)

A valódi vagy legalább hipotetikusan elfogadható kapcsolatok után meg kell említeni Kerényi Olaf ötletét, miszerint Nagy János Bécsben, 1768-ban (amikor fogorvoshoz járt itt) megismerkedett a testőrírókkal vagy legalábbis irodalmi programjukkal.[42] Ezt egyelőre semmilyen dokumentum nem igazolja, s attól tartok, nem is fogja. A magyar nyelvűség programját nem kell feltétlenül Bessenyeiék hatásának tulajdonítanunk, hiszen ez a jezsuita irodalomban is fontos (bár nem kizárólagos) célkitűzésnek mondható. Véleményem szerint legalább ekkora szerepet játszott Nagy János munkásságában Faludi közvetett vagy esetleg közvetlen, személyes ismerete, továbbá az iskolai színjátszás, a drámaírás és -rendezés terén szerzett tapasztalat, az írói és prédikációs rutin.

41 Nagy János parafrazeáló munkáját és szándékát (pl. a Majláth-ajánlással) arra, hogy művét az 1790-es évek magyar közéleti személyiségei is megismerjék, bővebben értékeli: Vogel Zsuzsa, *Az olvasás útjain, a biográfiától a közköltészetig: Faludi Ferenc műveinek fogadtatása,* Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2020 (Erdélyi Tudományos Füzetek 292), 77–82, apró sajtóhibaként Majláth Jánost említve (aki Majláth József fia volt).

42 Kerényi, *i. m.,* 15.

Összegzés: költői identitás és társadalmi szerepek

E helyütt nem lehet célunk Nagy János életművének elemzése, még vázlatos ismertetése sem. Csupán a felsejlő kapcsolatok nyomán érdemes újra szóba hozni, hogy a mintakövetés ekkoriban nem volt tiltott dolog, az eredetiség elvárásai rugalmasabbak a mainál. Egy falusi „nyugdíjban" élő jezsuita papnak ugyanolyan esélye lehetett részt venni a „nemzeti" ízlés formálásában, mint a központi helyeken élő, sajtót és nyilvánosságot könnyebben szerző, fiatalabb nemzedéknek. Debreczeni Attila ugyanakkor jól látja, hogy a kétrétegű parafrazeálás már valóban „lehántja" a versek faludis rétegét, s Nagy János nem a vergiliusi mintához tér vissza ezekben a másodkézi eklogáiban, hanem a közköltészeti beszédmódhoz. Emiatt a verseket olvasva „azonnal kitetszik az eredendő rusztikusság, ami – a költői formátumon túl – megkülönbözteti Nagy János hangját Faludi és Révai tanult költészetének rusztikusságától. […] A pásztorok beszélgetése önmagában még nem ekloga, a nyelv és a világformálás teheti azzá."[43] Ami Faludiban is kényes egyensúlyt jelent, az a kisebb tehetségű követőknél – mondhatni: az alacsonyabb energiaszint törvényének megfelelően – kissé banalizálódik. Az, ha egy tetszőleges témát versbe szednek (saját híres méhészeti kötetétől – melyekhez Horváth is megjegyzéseket fűzött *mint vershez*! – a „Rabner"-anekdotákig stb.), Nagy János szerint önmagában irodalommá tesz. Ez a *litterae* szabályrendszerének túlélő technikája, az *utile et dulce* elvének néha abszurd kitágítása – a Kazinczy-kortársak szerint ez már semmiképp nem irodalom.

Nagy János ilyen szempontból a közköltészet csiszoltabb ágához tartozik, noha az elkeveredő, szinkretikus hatások miatt a végeredmény sem tisztán közköltészeties.[44] Mivel azonban viszonylag kevés „közdalszerző" életét és kapcsolathálóját tudjuk rekonstruálni, esetünkben Nagy János mégis viszonyítási pontokat kínál (akárcsak a nemrég felfedezett, valamivel későbbi Bodroghy Papp István, akiről Nemesné Matus Zsanett írt monográfiát).[45] A Révai-programot

43 Debreczeni Attila, *„Pásztori Múzsa" a XVIII–XIX. század fordulóján* = D. A., *Szöveghálót fon az estve: Tanulmányok,* Bp., Reciti, 2020, 17–43, itt: 23.

44 Ennek átjárásairól, párhuzamos motívumairól Nagy János kapcsán pl. Csörsz Rumen István, *A kesergő nimfától a fonóházi dalokig: Közköltészeti hatások a magyar irodalomban (1700–1800),* Bp., Universitas, 2016 (Irodalomtudomány és Kritika: Tanulmányok), 174–182.

45 A tudomásunk szerint csak önmagának verselgető, elsősorban Kisfaludy- és Berzsenyi-hatásról árulkodó szerzőről immár életrajzi monográfia is olvasható: Nemesné Matus Zsanett, *Bodroghy Papp István: Irodalom és művelődés a reformkori Dunántúlon,* Bp., Reciti, 2020 (Vitae, 2).

láthatólag jól ismerte, a *Költeményes Gyűjtemény*t és a tudós, illetve irodalmi társaságokat pedig még versben is üdvözölte a *Nyájas Múzsa* záró fejezetében:

Fut a' hire, bölts Társaság!
Betses Gyűjteményednek;
A' bölts Vénség, 's Ifiúság
Tapsol Költeményednek.

Öszve tsapván tenyeremet,
Én-is velek örvendek; […]

Öszve menvén több helyeken
Tudós Társaságokban,
Holmit írván nyelveteken
Bőlts magánosságtokban.

Senkit én itt nem nevezek,
Mert tudva van nevetek!
Igazságot sem hímezek,
Fut, sőt szárnyal híretek!
Kassa, Pozsony, Pest, Komárom,
Győr, Béts lakó helyetek.
Munkátokat láttam, várom,
Magasztalom eszetek! […][46]

Összegezve: Nagy János kapcsolatai (az eddigi ismeretek birtokában) részint a régi jezsuita rendtársak felé mutatnak, vö. Sajnovics, Szily stb., részben a fiatalabb nemzedék konzervatívabb, a litterae elvrendszeréhez még közelibb képviselői felé. Faludi örökösei, a piarista Révai és tanítványai, talán maga gróf Sándor István is része a körnek. Ők adják Nagy János saját írói motivációját, ötvözve a hazafiúi buzgalmat a közepes költői adottságokkal. E nemzedék külön utasai is felbukkannak látókörében: Pálóczi Horváth Ádám, illetve talán Pázmándi

46 Nagy János, *A' mostani magyar írókhoz 's kivált poétáknak társaságihoz* = N. J., *Nyájas Múzsa, i. m.*, 255–263, idézetek: 255, 258–259.

Horváth Endre, akit joggal vehetnénk fel a kapcsolatok listájára, mert ismernie kellett a Győr környéki, szomszéd településekről. Nincs azonban mérhető érintkezés Kazinczy körével, se Festetics György barátaival, se Kis Jánossal, viszont a közköltészet használóival igen. Ne csak a váci *Énekes Gyűjtemény* eddig ismeretlen szerkesztőjére gondoljunk, aki az 1799-es első kötetben sok Nagy János-dalt újra kiadott, ezzel is szélesítve terjedésük körét (nem kizárt, hogy ebben Révai keze is benne volt közvetve vagy közvetlenül). A kéziratos hagyományban is megtalálják helyüket, az *Ötödfélszáz Énekek*ben (1813), illetve 1800 után a tamási nótárius, Farkas Pál kéziratában dallammal és nótajelzéssel is szerepel némelyik verse.[47] Jellemző, hogy a *Bakonyi Jutkát* Ungvárnémeti Tóth László 1818-ban már elrettentően alpári szövegként említi,[48] Mindszenti Dánielnél pedig 1832-ben a magyar párbeszédes köznépi dal reprezentánsaként szerepel.[49]

Epilógus: a szanyi plébános hagyatéka

Nagy János falusi magányát ne tartsuk minden szempontból előnytelennek. A plébániát jól jövedelmezőnek tekintik (említettük, hogy a győri püspök nyaralóhelye volt), Nagy Jánost pedig táblabírói járandóságai okán tehetős embernek, sőt mecénásnak tartják. Révait eszerint anyagilag is támogatta. Hagyatéklistája[50] azonban inkább tárgyakban, főként nemesfém edényekben gazdag, amelyeket a környékben lakó parasztok, mesterek között osztott szét – szellemi társaira mit sem hagyott közülük. Meglepő, hogy könyvtára minimálisnak számít a kor mezőnyében is (természetesen lehet, hogy egy értékesebb részét már széthordták az árverezés előtt). Ráadásul nem a teológia vagy az egyházjog dominál, mint az egykorú falusi papoknál a térségben.[51] Köztük van Péczeli Young-fordítása

47 Ezekről bővebben: Perger, *i. m.*

48 Vö. Csörsz, *A kesergő nimfától…, i. m.,* 394.

49 Mindszenty Dániel, *Nemzeti Dalgyüjtemény ajándékul a' barátság' és szeretetnek 1832.* MTA KIK Kt. RUI 8r 206/56, 16a.

50 Kerényi Olaf még forráshivatkozás nélkül hivatkozta, *i. m.,* 28–29. Jelzete: Győr, Egyházmegyei Levéltár, Püspöki Levéltár, Testamentaria 560. Köszönöm Perger Gyulának, hogy az irategyüttes fényképeit eljuttatta hozzám. Elemzése: Perger, *i. m.,* 121, 5. jegyzet.

51 Bővebben, több Győr környéki falusi plébános könyvtárának elemzésével: Horváth József, *Adalékok a Győri Egyházmegye római katolikus alsópapságának könyvkultúrájához: Falusi és mezővárosi plébánosok könyvhagyatéka (1770–1820) = Könyvek magántulajdonban (1770–1820),* szerk. Dóbék Ágnes, Bp., Reciti, 2020 (Reciti Konferenciakötetek, 6), 63–85.

(1787), Rájnis *A magyar Helikonra vezérlő kalauz* című kötete (1781) – ő szintén közeli ismerős lehetett Győrből. Néhány olasz és francia könyv is felbukkan, de Horváth *Hunniás*át és *Holmi*ját hiába keressük. Talán már korábban gazdát talált nekik… A *Nyájos* [!] *Múzsa* megmaradt nyolc példánya immár új tulajdonosokra várt, részletezés nélkül: *Diversi.* Egy bizonyos Farkas Clericus és a szanyi (iskola)mester viszont több kötetet kapott. A könyvek és e kései barátok sorsáról semmi mást nem tudunk.

Rédey-Keresztény János

AGYICH ISTVÁN ALKOTÓI PÁLYÁJA A 18. SZÁZADI HISTORIA LITTERARIA FÉNYÉBEN*

Agyich István pécsi kanonok[1] 1730-ban született Rahován (Rajevo Sello), Szerém vármegyében. Alapfokú iskoláit a vármegye határain belül Vokovárott (Vukovar) és Újlakon (Ilok) végezte, majd gimnáziumba már a szegedi piaristáknál járt. Ezután került a pécsi egyházmegye papnövendékei közé: Klimó György püspök éppen a szlavóniai területeken kívánta lelkipásztori szolgálattal megbízni Agyichot, akit ilyen módon 1758 után nagyszombati egyetemi tanulmányainak lezárását majd áldozópapi felszentelését követően Szerém vármegyébe helyeztek. Itt 1761-től két éven át Nemce mezőváros (Nijemci) plébániáját vezette és esperessé is kinevezték, valamint ugyancsak a Szerémségben maradva Felsőtárnokon (Tovarnik) 1763-tól tizennyolc éven át szolgált plébánosként és espereskén t. Agyich teológiát Zágrábban, Pécsett és Nagyszombatban is hallgatott, utóbbi egyetemen a görög és héber nyelvek mellett történelmet és egyházjogot is tanult. Ezután „a püspöki szentszéki bíróságon is működött, ahol" később „a szerémi terület ülnöke lett".[2] 1762-ben püspöke tiszteletbeli kanonoki címmel látta el, ám a kanonoki stallumra egészen 1776-ig várnia kellett, Klimó püspök ekkor nevezte ki ugyanis teológus kanonokká. A plébánosi-esperesi teendők mellett tehát Agyichnak ezentúl feladata lett a papnevelés is, így szentírásmagyarázatot tanított a pécsi szemináriumban. 1777-ben, azaz Klimó püspök halála után az intézmény igazgatójává is kinevezték, amely tisztséget egészen 1783-ig betöltöt-

* A szerző a tanulmány írásakor az *Irodalmi nyilvánosság a polgárosodó Nyugat-Magyarországon (1770–1820) Lendület-kutatócsoport* társult kutatója volt.

1 A bekezdésben felidézett biográfiai adatokat lásd T. Papp Zsófia, *Agyich István kanonok élete és versei (könyvtári adatok alapján) = A Koller József emlékkonferencia (Pécs, 2002. október 24–25.) válogatott előadásai*, szerk. Font Márta, Vargha Dezső, Pécs, Pécs Története Alapítvány, 2003 (Tanulmányok Pécs történetéből, 13), 201–245, 206–211.

2 *Uo.*, 208–209.

te, mindaddig, amíg a pécsi papnevelő intézetet a pozsonyi állami papneveldébe nem vonták. Klimó után az új püspök, Esterházy László Pál 1781-es beiktatását követően Agyich felmentését kérte a megterhelő szerémségi plébánosi és esperesi feladatok alól (amit valószínűleg meg is kaphatott, mivel ekkor a szlavóniai területeket leválasztották a pécsi egyházmegyéről[3]), azonban Esterházy utasítására a szeminárium igazgatását annak központosításáig továbbra is végeznie kellett. 1789 végén, szélütésben hunyt el Pécsett.

Agyich István egyházi karrierje mellett alkalmi költeményeket is írt latin nyelven, melyek a nyomdai megjelenéseket figyelembe véve 1762 és 1788 között születtek.[4] Ez az időszak a biográfia fényében felölei Agyich teljes aktív hivatali életútját. Megjelent költeményeinek impresszumadatait és kéziratos hagyatékának datálási kérdéseit[5] számba véve azt is érdemes megállapítani, hogy költészetének ebből a szűk három évtizedéből a jozefinizmus évtizede alatt volt a legtermékenyebb.

Jelen tanulmányomban Agyichnak ebben az időszakban keletkezett néhány jelentősebb költeményét szeretném ismertetni. Ezek minthogy (egyébként a pálya egészéhez hasonlóan) a dél-dunántúli régiót, azaz a Pécset és Szlavóniát érintő fontosabb egyházi-, politikai főrendi kinevezések alkalmából születtek, alkalmasak egyrészt Agyich költészetében az e tájegységeket képviselő vonások kirajzolására, másrészt pedig az irodalmi alkotás stratégiai működtetésének a szemléltetésére. Ilyen módon tanulmányomban a hangsúly az alkotó értelmiség, vagyis Agyich kapcsolathálójáról: Agyich költészetének a korabeli értelmiség „hálózatosodásán" belüli helyére tevődik át, amit az alkotói pálya fényében kívánok bemutatni. Ekképp a dolgozatom tárgyává nem a személyek közötti, hanem inkább intézmények, városok, régiók *és* a rendi társadalom szereplői közötti kapcsolódások válnak. A vizsgálódásom módszertani problémafelvetései tehát a következőképp fogalmazhatók meg. Kerényi Ferencnek a Gyáni Gábor által összefoglalt irodalomszociológiai kérdésfelvetést véve alapul a képviseleti líra és en-

3 *Uo.*, 208 (40. lapalji jegyzet), 211.

4 *Uo.*, 237–240 (vö. a tanulmány 5. számú mellékletével).

5 T. Papp Zsófia, *Agyich István kéziratos versei a Klimo Könyvtárban. Ille vir est, quem Phoebus amat, cui Pallas amica est… = „Új könyvtár virul itt, tele rendbe rakott tudománnyal. Fontos, hogy mindent nyitva találsz odabent." Tudomány és kutatás a 240 éves Klimo Könyvtárban: A 2014. október 16–17-én rendezett jubileumi tudományos konferencia tanulmányai*, szerk. Dezső Krisztina, Molnár Dávid, Szczelczer-Pohánka Éva, Pécs, PTE Egyetemi Könyvtár és Tudásközpont–Pécsi Egyházmegye, 2016 (A Pécsi Egyetemi Könyvtár kiadványai, 13), 277–320.

nek stratégiai működtetése esetén annak megértése a célom, „hogy milyen mentális, társadalmilag kondicionált *tapasztalatok* rejlenek a művészi alkotómunka mélyén, [a]melyek a művészi kifejezésmód, az esztétikai szofisztikáltság bizonyos szintjén műalkotásba, annak tekintett szellemi produkcióba kerülnek át."[6]

Nyilvánvaló, hogy a rendi költészetben számolatlanul tetten érhetők a valóságreferenciák által rögzített *társadalmilag kondicionált tapasztalatok*, így Agyich néhány költeményét vizsgálva ezeknek a kontextuális értelmezését fogom elvégezni. A személyek közötti kapcsolatok helyett az intézmények, városok, régiók *és* személyek (emberek és struktúrák[7]) közötti kapcsolódások elemzése azért lehet indokolt, mivel a korszakban a királyi Magyarországon még a literatúra, azaz a „válogatás nélküli" irodalomszemlélet uralkodik, amely elmaradottabb

> a műfajspecifikusan fejlett nyugat-európai nemzeti irodalmakhoz képest. A fáziskésés az irodalmi (és általában a közéleti) intézményrendszer hiányán vagy átmeneti formáinak felemás működésén is lemérhető. Ott: olvasóegyletek, kölcsönkönyvtárak hálózata – itt: esetlegesen hozzáférhető magánkönyvtárak. Ott: élő lehetőségek a személyes véleményezésre (a szalonélet formái között) és a közvetett recepcióra (a folyóiratirodalom révén) – itt: a megerősödő kuriális életforma a XVIII. és a XIX. század fordulóján és Kazinczy Ferenc monumentális levélfolyama mint az irodalomszervezés pótló eszköze.[8]

Ennélfogva Agyich személyét a 18. század végén kialakulásnak induló átmeneti intézményi struktúra hálózatán belül is megkísérlem elhelyezni, hovatovább alkotói pályájának stratégiáit elemezve éppen erre szeretném a tanulmányomat kifuttatni. Meg kell még jegyeznem, hogy a mögött, hogy ez a vállalkozás ilyen jelleget ölt, az a gyakorlati mozzanat is megbújik, hogy mind ez idáig nem sikerül Agyich irodalmi levelezését felkutatnom.

---

6 Gyáni Gábor, *Az irodalomszociológia aktualitása*, Irodalomtörténeti Közlemények, 119(2015), 7–16, 8–9.

7 A szintagma használatára példaként lásd Georges Duby, *Emberek és struktúrák a középkorban*, Bp., Magvető, 1978 (Gyorsuló idő), valamint az alábbi akadémiai nagydoktori értekezést: Szijártó M. István, *Emberek és struktúrák a 18. századi Magyarországon: A politikai elit társadalom- és kultúrtörténeti megközelítésben*, Bp., ELTE, 2017.

8 Kerényi Ferenc, *Pest vármegye irodalmi élete (1790–1867)*, Bp., Pest megye monográfia közalapítvány, 2002 (Előmunkálatok Pest megye monográfiájához, 3), 11.

Az említett Esterházy László Pál pécsi püspököt beiktatása alkalmából 1781-ben Agyich bukolikus költeménnyel köszöntötte.[9] A hat rövidebb eklogából álló költemény Pécs–Baranya hat különböző helyszínét tárja az olvasó elé a tavasz kezdetén. Az eklogák sorrendjét követve ez a 1) Tettye patakot és annak völgyét, a 2) Mohácsi legelőket, a 3) (mecsek)nádasdi püspöki palotát az Öreg- vagy Halász-patakkal, magát a 4) Mecseket és a Mecsekalját, egy a 5) Pécs Szigeti-külvárosának előterében húzódó ligetet kunyhóval és forrásvízzel, valamint egy a 6) Mohácsi sziget felett, a Duna és a Sárvíz összefolyásnál lévő ligetet jelenti.[10]

Az első eklogában az idősebb Hylas a fiatalabb Alexisszel beszélgetve a Tettye kapcsán már-már csodaszámba menő jelenséget ír le: „a Tettyének azon a részén, ahol elsőként zúdul alá a forrás a hegyről, a még jégtükörbe fagyott vízfelszín alatt már új vizek folytak, amelyekben egy nagy, színaranynál is ékesebb tűzpiros kő haladt".[11] A természeti jelenség olvasatául az aranykor beköszöntése, vagyis Daphnisnak, a bukolika mitikus pásztorának a közelgése kínálkozik, aki jelen esetben Esterházy püspöknek feleltethető meg.

A második ekloga párosa, az ugyancsak idősebb Damon és fiatalabb Menalcas az előbbihez hasonló csodás jelenséggel találkoznak, amikor a mohácsi mezőkön legeltetve Menalcas elmeséli, hogy a „Dametastól rá maradt hét egyenlőtlen szárból álló büröksíp, amit a nyakában hord, noha régen megszámlálhatatlan hangon szólalt, most, bármit is próbál, csak egyedül Daphnis nevét visszhangozza".[12] Ebből a jelenetből Daphnis epifániáján túl egyúttal az is kiolvasható, hogy Mohács immár nem a gyászos emlékű csata helyeként, hanem minden mellékzönge nélkül a pásztoridill megéneklésére alkalmas baranyai táj részeként jelenik meg.

9 Stephanus Agyich, *Bucolicon in auspicatissimum adventum […] Pauli Ladislai e comitibus Eszterhazy de Galantha Quinque-Ecclesiarum episcopi*, Quinque-Ecclesiis, typis Joannis Josephi Engel, [1781].

10 Vö. T. Papp, *Agyich István kanonok élete…*, *i. m.*, 220–222 (lásd a 135. és a 138. lapalji jegyzeteket). Lásd még Schmelczer-Pohánka Éva, *A Szigeti-külváros a 18. században = Pécs város topográfiája a kezdetektől a 20. század elejéig*, szerk. Fedeles Tamás, Pécs, Kronosz, 2013 (Pécsi mozaik, 3), 121–148, 124–133.

11 Vidi ego Tettheis, dum nuper gramina lustro / Solicitus campis; dum montis celsa pererro / Culmina vitiferi, qua primum effusa profundo est, / Desiit in speculum Thetis, et concreta quiescit; / Excurrunt subter nova flumina, multus in illis / It lapis, obryzo qui sit formosior auro, / Flammeus ex toto, rutiloque simillimus igni. Agyich, *Bucolicon…*, *i. m.*, A2r.

12 Est mihi disparibus septem compacta cicutis / Fistula, dono illam supremum contulit olim / Carmine Dametas cunctis celeberrimus unus. / Illa mihi semper de collo pendula, mecum / Dum gradior, graditur, dum dormio nocte, quiescit. / Innumeros dedit ante sonos, nunc DAPHNIDA tantum, / Quidquid pertentem, solum mihi DAPHNIDA reddit. *Uo.*, A3v.

A harmadik eklogában a nádasdi püspöki palota kertjében Melibaeus, Mopsus és Aegon találkoznak: Aegon azzal lelkesíti társait, hogy Daphnis-Esterházy püspök érkezése elsőként őket részesíti figyelemben, mert – ahogyan tulajdonképpen a szereplők is – atya (Pater) és pásztor (Pastor) is egy személyben.[13] Ezután pedig pásztorjáték keretei között felbiztatják egymást, hogy mi mindennel ajándékozzák meg a közelgő főpásztort.

A negyedik eklogában meg is érkezik Daphnis, akit lakomával és táncos mulatsággal várnak a pásztorok: egyedül Amyntas marad távol az ünneplőktől, mert rá esett a választás, hogy őrizze a nyájat. Ám miközben ő a Mecsek tetejéről figyeli az eseményeket, „nem tudja türtőztetni magát, egy leszakított nádszálon éneket rögtönöz, s míg énekel, mozogni kezd a fák csúcsa, megindulnak a kövek és a vadak, s a Szatírok és a Drüádok" a lentiekéhez hasonló körtáncba kezdenek.[14]

Az ötödik eklogában a Szigeti-külváros előtti mogyoróligetben Coridon, Alphesibaeus, majd Palaemon találkoznak: az előbbi kettő egymással vetekedve énekel Daphnisról. Ám ezúttal nem ki-ki a másiknak ajánl versenydíjat, hanem Daphnisnak szentelik ajándékaikat, s ekkor érkezik a szokásos döntőbírói szerepben Palaemon, aki lecsillapítja a kedélyeket, mondván Coridon és Alphesibaeus dicsérete nem fogható a kozmosz dicséretéhez, úgyhogy inkább itassák meg az állatokat, lesz még alkalmuk az örök életben dicsérni Daphnist.[15] Végül a hatodik eklogában a Sárvíz és a Duna összefolyásánál Lycidas, Meris és Mycon hárman együtt szintén Daphnis jelenlétét dicsérő éneket rögtönöznek, amelyben egyre Vergilius IV. eklogájának aranykort leíró motívumait variálják.

Talán ebből is jól érzékelhető, hogy Agyich a számos vonatkozó bibliai hely fényében (vö. Zsolt 23; Jer 23, 1–4; Ez 34; Zak 11,4–17; Lk 15, 1–7; Jn 10, 1–16) miként kapcsolja össze költeményében a pásztori és lelkipásztori tevékenységet, ami egyébiránt a korszak bukolikus költészetének általánosan bevett megoldása

13 Concordes animae Socii, quos inclyta tellus / Haec fovet, o Socii! nos primos DAPHNIDIS alti / Respicit adventus felix; namque ille per omnes / Est Pater, et Pastor terras, quas dente capellae / Tondent, atque avido concerpunt ore juvenci. *Uo.*, Bv.

14 Dumque videt plausus, nec jam sibi temperat ipse, / Quam gerit, arrepta modulatur arundine carmen: / Ite meae pecudes, solatia nostra capellae / Ite dein, facili qua ducunt pascua clivo! […] Dum canit, inpulsas motare cacumine silvas, / Et ferri innumeros videas lapidesque, ferasque. / Arrident pariter Satyri, Driadesque puellae / Cantibus, inque orbem choreas duxere frequentes. *Uo.*, B4r–B4v.

15 Attamen haud tenui valeas aequare cicuta / Insignem DAPHNIN, quem terra, et sidera cantant- [sic!] / Ite modo, pecudes ad aquas compellite vestras, / Debita nam saturis dudum fuit hora bibendi; / Quin et oves istis errant quae finibus, ipsas / Dum non curat herus, vestro jungatis ovili; / Tempus erit, vobis fuerit dum vita superstes, / Perpetuo celebret quod vestrum in DAPHNIDE carmen. *Uo.*, C3r.

volt.[16] Ugyanakkor a mezők, legelők, ligetek és forrásvizeknek a bennük ismétlődő aranykori leírásokkal történő megjelenítése Daphnis megérkezésével és attól fogva egyre inkább másvilági, paradicsomi színezetet ad a baranyai tájnak, s ilyen módon ezek a helyek mintha a második eljövetelt békés átmenettel lejátszó jelenségek helyszíneivé változnának a szövegben. Költeménye végén Agyich saját magát is beleírja annak szövegébe: „aki ezeket az énekeket énekelte a többiek helyett, ő ifjú, leendő pásztorok nevelője".[17] Ebből az önmeghatározásból világosan következtetni lehet arra, hogy Agyich milyen öntudattal tekintett saját költői tevékenységére, hiszen nem csak mint pásztort helyezi el magát a költemény pásztorénekeseinek sorában (ez már önmagában is erőteljes gesztus a bukolikus költészet metapoétikát kedvelő világára nézvést), hanem közvetlenül magára mint olyan személyre mutat, aki a többiek helyett, a többiek képviseletében írta költeményét. Saját papnevelői mivoltára is ily módon, elsődlegesen a költő szemszögéből utal, azaz költeménye a(z alsó- és) felsőpapság 18. századi karrierlehetőségeinek szimbolikus megjelenítéseként is olvasható (ne feledkezzünk el Agyich hosszú plébánosi szolgálatáról sem, amely elvben az alsópapság klasszikus életútjának számított).

Ráadásul Agyich öntudatának mértékére vonatkozóan abból is képet alkothatunk, hogy egy két évvel későbbi, 1783-as disztichonokban írt kéziratos költeményében a római Árkádia Akadémia nemzetközi hírű költőinek sorába kérte felvételét. Ebben a szövegben az Árkádia Akadémia költészeteszményével összhangban Agyich saját költészetét a következő három mozzanat szerint minősítette: „megénekeltem a mezőt, különféle dicséretet daloltam, több temetésre magam is siratóéneket írtam".[18] A mezők (rus), a dicséretek (honores), és a siratóének (flebile carmen) ennek az agyichi szöveghelynek az esetében műfajjelölő kulcsszavakként is értendők, amelyek a carmen bucolicumot, az encomiumot vagy panegyricust és az epicaediumot fedik le. Ezeknek a konkrét műfaji kifejezéseknek a felmutatása azért jelentőségteljes, mert az árkádiai költők éppúgy a

16 T. Papp, *Agyich István kanonok élete…*, *i. m.*, 219 (lásd a 117. és a 118. lapalji jegyzeteket). Idézi *A magyarországi piarista iskolai színjátszás forrásai és irodalma 1799-ig*, szerk. Kilián István, Bp., Argumentum, 1994 (A magyarországi iskolai színjátszás forrásai és irodalma), 8–9, 124–125, 630, 649, stb.

17 Haec cui pro reliquis cecinit pia carmina Pastor; / Nunc tenerae, quae pascet oves, dux ipse juvantae. Agyich, *Bucolicon…*, *i. m.*, Dr.

18 „Rus cecini, variosqve fui modulatus honores, / Flebile funeribus carmen et ipse dedi." Klimo Könyvtár Kézirattár, Ms 925, 1r. Vö. Mantua me genuit, Calabri rapuere, tenet nunc Parthenope; cecini pascua rura duces. (Verg. epitaph.) Vö. T. Papp, *Agyich István kéziratos…*, *i. m.*, 292.

rendi költészet keretei között alkottak, mint Agyich, azaz diplomáciai házasságokra, pápaválasztásra, előkelő költőtársak és költőelődök halálára írtak verseket.[19] Ugyanakkor mindezt valamiképp a theokritosi, vergiliuszi pásztorköltészet jegyében tették.[20]

Agyich e három konkrét alkalmi költői szövegtípus megnevezésével éppenséggel az árkádikus költészet programjára utal, a felvétele érdekében közvetlen módon felvillantott műfaji referenciákon pedig az árkádikus művészetfelfogás internalizációjának mértéke is lemérhető, tudniillik az, hogy költőként korábbi műveire is visszamenőleg ennek az iskolának a fényében alakította ki ars poeticáját. Nincs adat arra vonatkozóan, hogy Agyichot felvették volna az Akadémia tagjainak sorába, neve legalábbis a taglisták jegyzékében nem szerepel.[21] Viszont az Esterházy püspök tiszteletére írott carmen bucolicum és az iménti, költői ambícióról jócskán árulkodó önvallomás tekintetében levonható az a következtetés, hogy a felvilágosodás rendi költészetén belül egy olyan klasszicizáló irány felé tájékozódott, amelyet a korszak fogalmai szerint a neolatin költészeten belül bátran elitnek nevezhetünk. Gondoljunk csak többek között (mint Faludi Ferenc, Patachich Ádám, Gánózcy Antal) például Hannulik János nemzetközi hírű latin alkalmi ódaköltészetére, aki maga is tagja volt a római Árkádiának.[22]

Agyich bukolikus költeményének stratégiai működtetése tehát a költői imázsalkotás keretei között ragadható meg a legjobban. Ehhez hasonló jelenség figyelhető meg a költőnek a Balassa Ferenc gróf horvát–dalmát és szlavón báni kinevezésére írott 1785-ös költeményével kapcsolatban is, ami egyben az Agyichtól előbb idézett dicsérő költemény (honores) műfajára is példával szolgálhat.

Meg kell előbb jegyeznem, hogy ami a török hódoltság miatt visszamaradott szlavóniai területek egyházi-, illetve politikai, közigazgatási fellendítésére való törekvést illeti, Agyich és Balassa hivatali pályája tulajdonképpen egybeesett. Agyich és Balassa ugyanis közéleti tevékenységükkel a korszaknak ebben a fenti törekvésében játszottak szerepet. Balassa grófot 1762-ben nevezték ki Szerém

19 Susan M. Dixon, *Between the Real and the Ideal: The Accademia degli Arcadi and Its Garden in Eighteenth-Century Rome*, Delaware, University of Delaware Press, 2006, 23.

20 *Uo.*, 54–55.

21 Lásd Anna Maria Giorgetti Vichi, *Gli Arcadi dal 1690 al 1800 onomasticon a cura di Anna Maria Giorgetti Vichi*, Roma, Arcadia Accademia Litteraria Italiana, 1977.

22 „Seralbo Erimantico, *Giovanni Crisostomo Hannulik, scolopio, professore di filosofia nel Gran-Varadino, ungherese.* – Pizzi, 1782; VIII, 1202." *Uo.*, 229.

vármegye főispánjává, ugyanabban az évben, amikor Agyich tiszteletbeli kanonok, valamint a szerémi terület ülnöke lett. Balassa főispáni tisztét egészen 1785-ig, tehát báni kinevezéséig viselte.[23] Ugyancsak egybeesik Balassa gróf 1763-as szlavóniai egészségügyi biztosi kinevezésével[24] Agyich 1763-ban kezdődő tizennyolc éves plébánosi, esperesi szolgálata. Ehhez járul még, hogy Agyich a grófnak mind a főispáni, mind pedig a pestisjárvány miatti egészségügyi biztosi kinevezését egy-egy kisepikai terjedelmű alkalmi költeménnyel köszöntötte, azaz a gróf alakja Agyich számára költészetében is központi figurának számított.

Ezekre a momentumokra több utalás is történik az 1785-ös köszöntőversben, melyben Illyris és Pannonis nimfák felváltva könyörögnek Iuppiterhez azért, hogy Balassa grófot a közéleti szerepvállalásai a Magyar Királyságnak inkább a horvátországi vagy inkább a magyarországi részeihez fűzzék. Így például Illyris némiképp az ovidiusi heroidák hangulatát idéző versben azt mondja, hogy a gróf hírnevének kezdeti lökést, valamit nagyszerű érdemének csírát ő adott, ti. amikor Balassát szerémi főispánná nevezték ki.[25] A legnyilvánvalóbb ilyen jellegű gesztus azonban ismét a költemény végén történik, ahol Agyich újfent megjeleníti saját magát: „Él Balassa, és ő maga nem feledkezik meg költőjéről sem, aki állandó isteni segítség útján annyiszor készít fogadalmi ajándékot."[26] Világos, hogy Agyich ezzel a grófnak címzett három költeményére utal. Nem mellékes az sem, hogy minderre jegyzetben is felhívja a figyelmet egyrészt egy immár műfajjelölő szóvá avanzsált kifejezéssel, a *honores*szal,[27] másrészt ugyanitt már a *Vates*, 'jósköltő' kifejezést használja a főszövegben álló *Poeta* helyett. S úgy látszik, hogy ezt sem hangsúlytalanul teszi, miután az 1762-es főispáni beiktatást köszöntő költeményében is *vates*nak nevezte magát, ahol szinte megjósolja, hogy Balassa grófot egyszer még bánként tisztelik.[28]

23 Kállay István, *Balassa Ferenc iratai*, Levéltári Közlemények 44–45(1974), 247–271, 248, 249.

24 *Uo.*, 248, 249–250.

25 Ipsa quidem tantae quoniam primordia famae / Atque gravis meriti Semina prima dedit. Stephanus Agyich, *Carmen amplissimis honoribus […] Francisci de Paula e comitibus Balassa, […] dum pro-rege regnorum Croatiae, Dalmatiae, et Sclavoniae auspicato sublimaretur*, Zagrabiae, typis Josephi Caroli Kotsche, 1785, a3v.

26 Vivit, & ipse memor non desinit esse Poetae, / Qui certo toties numine vota facit. *Uo.*, b2r.

27 Honores, qui successive evenerunt, alias ab eodem Vate Comiti praedicti. *Uo.*, b2r.

28 Lásd „Verba dat Orator, Vates sua metra. […] Nunc caput est terrae qvae Syrmica dicitur; Illum / Pro-Regis titulos post tempora pauca sedentem / Ungarici populus sceptri videatqve colatqve!" Klimo Könyvtár Kézirattár, Ms 757, 5r. Vö. T. Papp, *Agyich István kéziratos…*, *i. m.*, 284.

A költői öntudatnak ez az újabb megnyilvánulása arra jó példa, hogy Agyich hogyan állította költői vénáját az alkalmi műfajok szolgálatába, ami tekintettel arra, hogy a rendi költészet a korabeli irodalmi regiszterek egyike volt, nem járt belső alkotói összeférhetetlenséggel. Mindenesetre figyelemre méltó, ahogyan e rendi költészeti keretek között maradva Agyich a római Árkádia Akadémiától fémjelzett költői programban egy olyan alkotói modellre talált és követte azt, amellyel mind érzelmileg, mind alkatilag teljesen azonosulni tudott.

Agyich levelezésének egy kis szelete is erre utal, amelyben a szóban forgó Balassa grófot köszöntő vers mielőbbi megjelentetésének a reményében a pécsi nyomdász elfoglaltsága miatt egy zágrábi nyomdászhoz fordult. A gyors megjelentetés kívánalma annak szólt, hogy Balassa grófot 1785. július 18-án nevezték ki bánná, Agyich költeményét pedig annak címlapja alapján majd csak augusztus 31-én nyomtatták ki Zágrábban.[29] Agyich ugyanakkor első levelével a báni kinevezés után majd' egy hónappal, augusztus 13-án fordult a zágrábi nyomdászhoz. Agyich tehát időszűkében lehetett: ezt jelzi, hogy kéri a nyomdászt, hogy hitelezze meg a nyomdaköltséget, amelyet meg fog téríteni, és hogy mihamarabb, még mielőtt késő lenne, nyomtassa ki a költeményt,[30] amelyet egyébként a leveléhez mellékelt. Második, augusztus 19-ei levele ehhez már csak néhány, a költemény szövegére vonatkozó módosítási javaslatot tesz hozzá.

Ez az epizód összhangban az árkádikus költészeteszményről mondottakkal kapcsolatban is arról árulkodik tehát, hogy Agyich milyen fontosnak tartotta a rendi reprezentációban való költői szerepvállalását és véletlenül sem akart lemaradni arról, hogy Balassa gróf politikai karrierjének csúcspontját megénekelje. A költemény Balassa gróf báni kinevezésével zárul, azt azonban, hogy Agyich esetében Balassa részéről milyen honorárium járt az üdvözlőversért, nem tudni. Legalábbis még nem akadtam rá Agyich levelezésének idevágó darabjára (amennyiben persze létezik ilyen egyáltalán). Figyelemre méltó mindenesetre, hogy a korábban idézett utolsó disztichon tanúsága szerint Agyich azzal is meg-

29 „Anno M. DCC. LXXXV. Pridie Kalend[as]. Septembr[is]." A kézirat(ok)on lásd „anno MDCCLXXXV. IV. Kalend[as]. Septembr[is]." Klimo Könyvtár Kézirattár, Ms 921/1 és 921/2, 1r.

30 „Iam vero qvalecumque sit illud, faciet Dominatio Vestra Admodum. Reverendam gratiam si illud suis, hic deinceps compensandis sumptibus tempestive, ante iam serius, si aliter fieri non posset, in eodem, in qvo scriptum est formato, positis totidem in una pagina lineis curet inprimi, et successive distribui, pluribus nitidioribus exemplaribus praeprimis." Klimo Könyvtár Kézirattár, Ms 921/2 (Pécs, 1785. augusztus 13.), 1a.

elégedett, hogyha a gróf róla mint *költőjéről* nem feledkezik el. Amit nem lehet feltétlenül csak amolyan udvarias gesztusként értékelnünk, hiszen abban valamiféle remélt anyagi vagy egyéb, nem feltétlenül materiális haszonra való törekvést is érzékelhetünk.

Ugyanakkor ennek a haszonszerzési gesztusnak némileg ellentmond az a tény, hogy Agyich a második levélben a költeményt záró két sorát, mivel éppen a tartalma miatt túl merésznek (admodum confidens) érzékelte, el akarta hagyni, de legalábbis a nyomdászra bízta annak eldöntését, hogy megjelenjen-e nyomtatásban vagy sem.[31] Végül ezzel a zárlattal jelent meg a költemény, noha ezáltal például lényegesen előrébb nem jutunk Agyich és Balassa gróf patrónus-kliens viszonyának hétköznapi megnyilvánulásai terén.

Viszont következtetést vonhatunk le arra vonatkozóan, hogy a rendi költészet milyen művészi karrierlehetőségeket rejtett magában. Ugyanis Agyichnak a vers zárlata kapcsán megnyilvánuló levélbeli elbizonytalanodása miatt inkább úgy tűnik, hogy haszon szempontjából a költői becsvágy illetve szerénykedés okán annak visszavonása, mérséklése áll a kérdés hátterében. Véleményem szerint Agyich nem igazán kívánt további anyagi haszonra szert tenni költeményével, amit a nyomdaköltség megtérítésének – ebből kifolyólag önmagában a kanonoki stallum –, valamint a költemény gyors kinyomtattatásának szándéka is alátámaszt. Ez utóbbit tulajdonképpen a vissza nem térő alkalom, a korábban szinte megjósolt báni kinevezés is motiválhatta. Minderre a *vates* szóhoz kapcsolódó véletlenszerű és e véletlenszerűség felismerése nyomán szándékolt jelentéstartalmak világítanak rá.

Az ilyen fokú tudatosság és költői útkeresés – amelyben az alkotó értelmiség sajátjára ismerhetünk rá –, a *honores*, tehát a Balassa grófot dicsérő költemény örvén elmondottak fényében jól illeszkedik abba a képbe, amit Agyichnak a római Árkádia költészeteszményéhez való vonzódása kapcsán már felvázoltam. Nevezetesen Agyich Esterházy László Pál püspöki kinevezéstől kezdve az 1780-

31 „Deniqve illud postremum Distichon: *Vivit et ipse memor non desinit esse Poetae,* qvi certo toties Numine vota facit cum sua notula mihi admodum confidens erga tantum virum, etsi non aliis videtur. Proinde ad arbitrium Dominationis Vestrae sit, utrum omitti debeat vel non." Klimo Könyvtár Kézirattár, Ms 921/2 (Pécs, 1785. augusztus 19.), 1a.

as években művészi ambíció okán mindjobban az Árkádia Akadémia értelmiségi-alkotói hálózatának részévé kívánt válni.[32]

A római Árkádia Akadémia költészeteszménye mellett Agyich két, 1786-os, a pécsi királyi Jogakadémia megnyitásával kapcsolatos költeményét tekintem még át, amelyekben az lesz az érdekes, hogy az intézményi struktúra fokozatos pécsi kiépülésének a megjelenítése révén Agyich a respublica litteraria virtuális hálózatába miképp kapcsolja be költői eszközökkel Pécs városát. Ekképp Agyich és Pécs mikroszinten értelmezhető viszonyából (lásd például a tanulmány elején bemutatott bukolikus költeményt) Pécsnek és a királyságnak, illetve a respublica litteraria intézményeinek makroszinten értelmezhető viszonyába lépünk át (éppen az Árkádia Akadémia ún. kolóniákra tagolódó, „nemzetközi" szerveződésével[33] is analóg módon).

Agyich röviden *Saeculum* címmel Pécs visszafoglalásának (1686) századik évfordulójára disztichonos kiseposzt írt,[34] amelynek cselekménye szerint Mars fellázad saját népe, a magyarok ellen, akik korábban kizárólag őt tisztelték és neki szenteltek egyedül áldozatokat. Mindennek az oka a kiseposz szerint az volt, hogy a magyarok mihelyt kincsekkel gazdagon megtelepedtek a terebélyes országban, elfordultak védszellemüktől, Marstól, és más, nem a háború művészetét pártoló istenségeket tiszteltek.[35] A motívumok variálása révén sok szempontból az *Aeneis* cselekményére rájátszó kiseposzban a még termékeny javakban bővelkedő ország egy pontja, Pécs (a város 1543-as bevételének évében járunk) barbár hellyé válik, emberi söpredék, ahogy Agyich írja, veszi be a kiemelkedő püspökvárat, tűz martaléka a püspöki palota, kifosztják a templomokat, és a házakat is földdel teszik egyenlővé.[36] Pécs semmivé válása annál fájóbb látvány,

32 Agyich és az Árkádia kapcsolatáról lásd bővebben Rédey-Keresztény János, *Hogyan lesz a nyomtatott versből kézirat? Esettanulmány a pécsi „fiók-Árkádiáról" Agyich István példáján keresztül a 18. századi Magyar Királyság latin nyelvű költészetében = Kéziratosság és nyomtatott kultúra a régiségben: Fiatalok Konferenciája 2020*, szerk. Kovács Annamária, Molnár Annamária, Virág Csilla, Vitkai Nóra, Vrabély Márk, Bp., Reciti, 2021, megjelenés alatt.

33 M. Dixon, *i. m.*, 21–22.

34 Stephanus Agyich, *Saeculum liberatae a tyrannide Turcica civitatis Quinque-Ecclesiensis amplissimis honoribus […] Francisci Szécsényi de sáárváry Fölsö vidék*, [Pécs], typis Joannis Josephi Engel, [1786].

35 Nunc, ubi dives opum latiis consedit in oris, / Felicis terrae perfruiturque bonis, / Aversata Deum, Superos, quibus hasta, nec enses / Stant bene, nec curae sunt fera bella, colit[.] *Uo.*, (*)2r.

36 Postquam faex hominum celsa dominatur in arce[.] *Uo.*, (*)3v. Suppositis fumant augusta palatia flammis, / Obvia barbaricus corripit ense furor; / Egeritur templis argenti pondus & auri, / Hostili rapitur Gaza sacrata manu[.] *Uo.*, (*)3r. Atria celsa prius terris aequata dehiscunt[.] *Uo.*, (*)3v.

minthogy teljesen alkalmatlanná válik annak a szerepnek a betöltésére, amire pedig alkalmas a történeti emlékezet szerint: itt volt ugyanis, folytatódik a vers, a Múzsák számára oly kedves székhely, s a többi istenség is itt pihent meg.[37] Agyich az erre vonatkozó jegyzetben épp a Nagy Lajos-féle egyetemalapítására utal.[38] Bár az antik istenségek, Múzsák intézményekhez való társítása, illetve a translatio studiorum jelensége humanista közhely, ezáltal Agyich világos kontúrokkal a helyi intézményesség történeti múltjának mitizált elmondását teszi lehetővé. Ide tartozik például az az aitiologikus betoldás is a szövegben, amelyben arról értesülünk, hogy a Makár-szőlőhegy az elnevezését Pécs 1686-os visszavételekor az elsőként a városba jutó Makár János Lipót ezredesről kapta.[39]

Ugyanígy izgalmas az a jelenség is, ahogy a győztes felszabadító harcok szimbólumává egy olyan épület válik, amelyik elsősorban a tudományokról ismert: nevezetesen az 1722-ben megnyílt, többek között az említett Makár ezredes anyagi hozzájárulásával felépített pécsi horvát iskoláról van szó.[40] Izgalmas, mert hiszen ezzel a fordulattal a kezdetekhez tér vissza az elbeszélés menete, ahol is a nemes művészetek Mars szemében legfeljebb csak ellágyíthatták a magyarok lelkét, de semmiképp sem járhattak együtt a megerősödés új lehetőségével. E kérdés jegyében válik az elbeszélés központi gondolatává az a történeti-antropológiai jellegű megállapítás, hogy a magyarok kezdetben harciasak voltak, s később lettek tanultak és műveltek is.[41] Ezért a kiseposzban az istenek Mars helyébe Pallas Athénét választják meg a magyar nép újdonsült védszelleméül, akinek köszönhetően a magyar nemzet immár mindkét feladatáért képes lesz felelősséget vállalni, mivel Pallas Athéné a tudományok mellett a háborúhoz is ért.[42] Érdemes megfigyelni, hogy Makár ezredes is olyan kulcsszereplő a költemény történeti hivatkozásainak sorozatában, aki megtestesíti ezt a kettősséget, illetve az általa is létrehozott elemi iskola válik azzá az objektummá, amely a

37 Namque hic Pieriis quondam gratissima sedes, / Hic fuerant reliquis otia nota Diis. *Uo.*, (*)4r.

38 Publicas in Hungaria scholas Quinque-Ecclesiis primum Rex Ludovicus primus aperuit MCCCLXIV. *Uo.*, (*)4r (lásd a *b*-vel jelzett jegyzetben).

39 Maxima sed te pars, cuius de nomine mons est / Istius laudis Dux generose manet. *Uo.*, (**)r. Lásd még Schmelczer-Pohánka, *i. m.*, 129.

40 Árvai Tünde, *A Szigeti-külváros a 18. században = Pécs város topográfiája a kezdetektől a 20. század elejéig*, szerk. Fedeles Tamás, Pécs, Kronosz, 2013 (Pécsi mozaik 3), 169–196, 174.

41 Hungarici primum bellicosi, postea litterati etiam, ac docti. Agyich, *Saeculum…*, *i. m.*, (*)4v.

42 Constituunt Superi vice Martis Pallada, cuius / Armis, et studiis est simul apta manus: / Nempe juvat Superos, si gens sibi chara deinceps / Praeside sub tali munus utrumque colat. *Uo.*, (*)4v (lásd a *c*-vel jelzett jegyzetben).

pusztulással fenyegető barbár felejtés ellenében hatni képes dicsőséges győzelem jelképe lesz. A Szécsényi György-féle jezsuita kollégium és iskolaalapítás, a Mária Terézia által adományozott királyi városi cím és a Klimó György-féle nyilvános könyvtár ugyancsak jegyzetekkel kiemelt egymás utáni felsorakoztatásának végén az egykori studium generaléra visszapillantva válik tehát a pécsi Jogakadémia megnyitása olyannyira jelentőségteljes eseménnyé.

Mindez ebben a formában Pécsnek a királyság történetében betöltött kiemelt szerepét ábrázolja. S talán így a legbeszédesebb az is, hogy Agyich a költeményét egy Széchényi Ferenchez címzett panegirikusszal zárja, amelyben a grófot, akit 1785-ben nevezett ki az uralkodó pécsi kerületi biztossá (a Balassa Ferenc báni kinevezésére elkészült dicsérő költeményéhez hasonlóan) Héraklésnak nevezi. Az analógia szerint Iuppiter valamennyi olümposzi istenség feladatát mostantól Széchényi vállaira bízza, hogy azokat a nép atyjaként egymaga lássa el.[43] Ez a „kulturhéroszi" megbízatás, azt hiszem, elég jól szemlélteti Agyichnak a pécsi terület (vagy Balassa esetén éppen a szlavóniai részek) konszolidációjára irányuló alkotói szerepvállalását, amelyet a rendi költészet diszkurzusának közéleti kommunikációra történő kiterjeszthetősége révén ér el.

Agyich másik, történetesen a Jogakadémia 1785-ös Pécsre helyezését ünneplő költeményében először a hontalanná vált Múzsákkal találkozunk, akiknek a panasza egy politikailag terhelt kortárs történeti esemény kimondásában csúcsosodik ki. Az istennők szóvivőjeként Melpomené a következőket mondja Hermésnek, aki vigasztalni száll alá a kesergőket: „Nem a rideg Marsról beszélek, aki minket és a mi vérünket illetően tétlen maradt; sem a tűz emésztette otthonokról, vagy a föld végső határáig való üldöztetésünkről."[44] Ezek a török hódoltsághoz köthető szerencsétlenségek ugyanis a Múzsák számára kisebb súllyal esnek latba a jezsuita rend 1773-as feloszlatásához képest, vagyis ahhoz képest, hogy ilyen módon még a mai napig sorscsapások érik az istennőket. „Ki mondja ki kellőképp, hogy még legutóbb is milyen sors, a jezsuiták kipusztítása rázott meg

43 Numina quod terris quondam gessere seorsim, / Herculeo firmus pectore solus ages. *Uo.*, (**)3v. Tu pater es populi, tu nostrae gloria terrae[.] *Uo.*, (**)3v.

44 Non rigidum Martem, qui nos quoque sanguine nostrum / Constitit (heu) quondam, non ustos igne penates, / Direptas nec opes nostri monimenta laboris, / Nonque fugam nostram memoro qua barbarus hostis / Impulit extremis requiem deposcere terris. Stephanus Agyich, *Carmen ad regiam academiam Quinque-Ecclesiensem, amplissimis honoribus […] Iosephi Teleki de Szék, […]*, Pestini, typis Iosephi Godofredi Lettner, [1786], (*)3r.

minket szorongókat?"[45] Melpomené tulajdonképpen arról beszél, hogy a jezsuiták feloszlatása a respublica litterariának jelent megrázkódtatást. Ezért Pallas Mátyás királyra visszamenő lakhelyéhez, a budai várhegyhez hasonló elidegeníthetetlen lakhelyet (helyi intézményes kereteket) szeretnének maguknak a Múzsák is.[46] Az otthontalanságtól és így az elfeledettségtől menekülő istennőket azzal biztatja Hermés, hogy az ő esetükben nem egy isten megsértése *(Aeneis)*, vagy az érdemek hiánya áll a krízis hátterében, hanem már hosszú ideje a balsors okozza azt.[47] Ezután megemlíti a Múzsáknak szánt régi-új lakhely nevét: *Peuche*.[48] E népnyelvi névalak, tehát a Pécs használata azonban a régiség homályát kölcsönzi a helynek, s valóban, a Múzsák nem is fognak gyanút egész a költemény végéig, hogy ti. már ismerniük kellene a várost korábbi itteni letelepítésük miatt (iterum migrare, rursus cupiunt).[49] Ezért a Múzsáknak megérkezésükkor elsőként a török hódoltságot csodálatosmód átvészelt székesegyházon és a Jogakadémia, pontosabban a jezsuita rendház e célból frissen felújított épületén akad meg a tekintetük.[50] Legjobban mégsem ezek ragadják meg a képzeletüket, hanem a Tettye, amely a Mecsekkel együtt otthonos hangulatot áraszt feléjük: ez számukra a Helikont idézi meg annak forrásával, az Aganippével együtt.[51] Ez a tájazonosság ismét a translatio studiorum toposz szép példája, de több is ennél: az intézményi struktúra szükséges feltételeinek a meglétére utal.

A költeményben ezután az akadémia felavatása felől nézve jelentősnek mondható események kerülnek sorra: Teleki József tankerületi főigazgató nyitóbeszéde (Agyich neki címezte egyébként a költeményt);[52] Széchényi Ferenc, aki itt is

45 Quis satis edicat, vel quae fortuna recenti, / Loiolidum excidio trepidas vexarit? *Uo.*, (*)3v.

46 Nunc quoque cum Pallas rursus post damna vocata / Restitit placidis terris, et sede locavit / Montibus in celsis, quos regius alluit Ister, / Huc illuc ferimur nondum loca tuta tenentes, / Quaelibet et nostris statio est male fida carinis. *Uo.*, (*)3v.

47 Nam, quod constaret, nullo vos Numine laeso, / Demeritis nullis, tantos perferre labores, / Conditio Divum quibus haud obnoxia fertur, / Tempore iam longo tristis fortuna coegit. *Uo.*, (*)3v.

48 Est locus extremis inter duo flumina terris, / Peuche vocant veteres, veteri stat gloria terrae[.] *Uo.*, (*)4v.

49 Huc iterum migrare iubent bona Numina vestros / Huc laetas rursus cupiunt inferre penates. *Uo.*, (*)4v.

50 Templa dein miranda nimis quae cana vetustas / Instruxit Superis, atria et simul ordine longo / Atque domos cultu studioque recente nitentes / Cognoscunt hilares, curisque in parte levantur[.] *Uo.*, (*)5r.

51 Quodque magis placeat, decurrere fonte perenni / Pegaseis similes altis de montibus undas, / Atque novem vivo cernunt sedilia saxo, / Otia quae totidem praestent requiemque Deabus. Lásd még az *unda*shoz tartozó *(o)* jegyzetet: Copiosissimae una et saluberrimae Quinque-Ecclesiis aquae ex montibus decurrentes, ex quibus una uberior Tetye nuncupata, magnae utilitati deseruit. *Uo.*, (*)5r–(*)5v.

52 Interea Phoebus Delo Delphisque relictis / Hic responsa dabat, summo percultus honore. Lásd még a *Delo*hoz tartozó *(v)* jegyzetet: Dominus comes Iosephus Teleky studiorum regiorum huius academiae director ob insignem eruditionem, et eloquentiam Mercurii, et Apollinis instar Quinque-Ecclesiis habitus. *Uo.*, (*)6r.

hérosz (Héraklés, mint a *Saeculum*ban), lakomával vendégeli meg az istennőket (vagyis a leendő akadémiai professzorokat);[53] Esterházy László Pál püspök, azaz Apollón, szokása szerint megnyerő fellépésével tünteti ki a vendégeket[54] – mindezekben az intézménylátogatás informális jeleit fedezhetjük fel, amelyek további helyi intézmények, a Klimo Könyvtár látogatásával, történetének elmondásával (egyik vagy több leégése) és a helybéli tudós elittel történő megismerkedéssel egészülnek ki.[55] Ezek a rítusok, szokások, vagy például a költeményben szóba hozott régi kódexek elidegeníthetetlen részei az említett helyeknek, nem beszélve a csupán szóban elhangzó ismeretekről. Hovatovább fontosabbak, mint maga az intézmény, de pontosan, megfelelő módon csak az intézmény fennállásával együtt őrződhetnek meg. Ennek lesz legszebb példája a költemény végén szereplő aposztrofé, ahol a Iuppiter által a Múzsák számára elsőként megalapított lakhely, a középkori studium generale, hol elhagyott (desertas), hol viszontlátott (revisas) helyszínnek mutatkozik egyszerre, s amely kapcsán az istennőket valóban könynyűszerrel megcsalni, megzavarni látszik az idő (si vos non tempora fallunt).[56] Az időbeli változás ugyanis egyszerre kifejezi a térbeli tájban végbement változást is, hiszen második alkalommal jó ötszáz éves különbséggel telepítik le az istennőket Pécsett. Vagy ha úgy vesszük, időbeli állandóságot is kifejez, hiszen egy korábbi esemény, a pécsi egyetemalapítás ismétlődéséről van szó.

53 Cumprimis vices superum qui grandior implet / Consilio meritisque Patrum memorabilis Heros / Excipit hospitio Divas, et nectare pascit. Lásd még a *Hero*shoz tartozó *(q)* jegyzetet: Dominus commissarius regius comes Franciscus Szécsényi academicos advenientes primus epulo excipit, praevie ipsos scholasticos iuvenes, qui se in classibus distinxerunt, mensa sua dignatus. *Uo.*, (*)5v.

54 Tum summus Phoebi mira pietate sacerdos / Percolit officiis, verbis vultuque benigno, / Ut solet, accipiens. Lásd még a *sacerdos*hoz tartozó *(r)* jegyzetet: Dominus comes Eszterházy episcopus Quinque-Ecclesiens mirifice in pios, et litteratos propensus. *Uo.*, (*)5v.

55 Ubi dum penetralia tangunt / Sacratas Musis sedes, lustrantque recessus, / Deprendunt sacra quid quid dictante Minerva / Graecia cum Latio docuit, sparsitque per orbem; / Arcanosque notant codices, quos perpete cura / Anchises senior subtractos ignibus atris / Divarum longos quondam cumulavit in usus. Lásd még a *sedes*hez tartozó *(s)* jelzetet: Prostat Quinque-Ecclesiensis publica bibliotheca ab episcopo Georgio Klimo erecta. *Uo.*, (*)5v–(*)6r.

56 Nam vobis condidit ipse [Iuppiter] / Quas primas sedes, belli fervente tumultu / Desertas, aliis toties aliisque petitis, / Postquam etiam Martis rabies malesana quievit, / Postremo tandem quamvis in parte revisas, / Munere vel numero, nunquam reparastis eodem. / Peuche locus primus, si vos non tempora fallunt, / Phoebus ubi quondam Divas Helicone vocatas / Constituit Musas, iussitque hac sede morari. Lásd még a *primus*hoz tartozó *(y)* jelzetet: Academia vetus Quinque-Ecclesiensis sub Ludovico I. condita MCCCLXIV. adeoque longe antea, quam lycaeum Budense, et Posoniense sub Mathia Corvino MCDLXV. consurgeret. *Uo.*, (*)6v–(*)7r.

Ez az élmény mindenesetre általánosabb perspektívából is összegződik, amikor Agyich úgy fogalmaz, hogy „itt egyszerre a régi Athén csodájára jár majd a világ”.[57] Mivel pedig Wallaszky Pál irodalomtörténeti munkájának mind 1785-ös első, mind pedig 1808-as második kiadása ugyanilyen intézménytörténeti nézőpontból beszéli el a respublica litteraria magyarországi történetét, ebből következik, hogy Agyich pécsi lokációjú narratívája a Wallaszkyéhoz hasonló intézménytörténeti érdeklődésével e Wallaszky-féle historia litterariába szervesen beilleszthető például kínálkozik.[58] Továbbá mindennek kidolgozásakor Agyich nyelvezete, például figyelembe véve az 1780-as budai egyetemalapítást megünneplő alkalmi költeményeket, a korabeli patrióta diskurzusok, így a tudós hazafi beszédmód nyelvezetéig is terjed.[59]

Tanulmányom összegzéseképp a jozefinizmus évtizedéből Agyich István latin nyelvű költészetének szórványos bemutatásával arra vállalkoztam, hogy egy szokványosnak mondható, 18. századi egyházi pálya és a terebélyes rendi költészet keretei között megmutassam, milyen ellentmondásmentesen fér meg egymás mellett a figuratív költői nyelv, az irodalmi ambíció, illetve az ehhez tapadó politikai-közéleti tartalom. Ilyen módon a kérdésre, hogy miként lehet egy lokális kontextusokkal átszőtt költői világnak stratégiai működésmódja, más szóval hogyan válhat globális jelenségek hordozójává, előmozdítójává és alakítójá-

57 Hic veteres subito mirabitur orbis Athaenas. *Uo.*, (*)7r.

58 Nitebamur sequentibus ostendere, quid quovis saeculo, prout id vel sterile, vel fertilius fuit bonarum litterarum, ad augmentum earum contulerit Hungari. Ut sua Augustis, et Maecenatibus, quorum ope conservatae, et ductae sunt omnigenae disciplinae, constent merita: primo cuiusvis saeculi (ubi licuit) loco, eorum praeposuimus nomina, sequentur in singulis scientiis eruditi non exclusis etiam doctis mulieribus, officinae denique earum Universitates, (si quae fuerant) Scholes illustriores, Societates litterariae, Bibliothecae, Vehicula disciplinarum, nempe typographiae, Bibliopolia, et id genus Miscellanea litteraria.

„Az alábbiakban azt igyekeztünk megmutatni, hogy melyik században mit fordítottak a *hungarusok* a széptudományok fellendítésére aszerint, hogy az meddő vagy eredményesebb volt annak szempontjából. Miként Augustusokon és Maecenasokon, akiknek fáradozásából marad fenn és származik mindenféle tudomány, alapszanak a saját érdemek, minden században, ahol lehetséges, az ő neveiket említem az első helyen, utánuk következnek az egyes tudományokban képzett fők, nem zárva ki a tanult asszonyokat sem, végezetül (ha voltak ilyenek) a tudományos képzési helyek, az egyetemek, a nevezetesebb iskolák, a tudós társaságok, a könyvtárak, a gyakorlati tudományos eszközök, kiváltképp a nyomdák, könyvkereskedések, és az ilyesfajta vegyes tartalmú szakirodalom következik.” Paulus Wallaszky, *Conspectus reipublicae litterariae in Hungaria ab initiis regni ad nostra usque tempora*, Budae, typis Regiae Universitatis Hungaricae, 1808, XIII–XIV.

59 Rédey-Keresztény János, *A közösségi identitás formálódása latinul, alkalmi versekben a 18–19. század fordulóján: Irodalomtörténeti adalékok a nemesi nemzet és a kulturális nacionalizmus közötti átmeneti időszakhoz = Közvetítők és közvetítés*, szerk. Kovács Janka, Móré Tünde, Rédey-Keresztény János, Rédey-Keresztény Júlia, Virág Csilla, Vrabély Márk, Bp., Reciti, 2021 (ReKonf), 55–91, 64–85.

vá – legyen szó akár az Árkádia Akadémia, akár a respublica litteraria Magyar Királyságra szorítkozó intézményhálózatáról –, az intézményi struktúra átmenetiségéből és szervezetlenségéből fakadó lehetőségek, valamint az ezen lehetőségek kiépítésében érdekelt értelmiség útkeresése adja meg a választ. Jóllehet triviálisnak hat ez a konklúzió, annyit mindenesetre mégis jól megvilágít, hogy Agyich István példája csupán milyen kis szeletét, de a kanonizált szerzőkéhez képest annál paradigmatikusabb érvényű látleletét nyújtja a 18. századi historia litteraria történetének.

János Szabolcs

UTAZÓ NÉMET ÉRTELMISÉGIEK A 18–19. SZÁZADI ERDÉLYBEN ÉS BÁNSÁGBAN*

Az utóbbi évtizedek irodalom- és kultúratudományi kutatásai jelentős figyelmet szentelnek a 18. század második felétől egyre inkább elterjedő útleírásoknak, különös tekintettel az egyes útleírásokban megjelenített, idegenben szerzett élmények és tapasztalatok feljegyzéseinek és az ún. idegenképek narratív vizsgálatának. Német, angol és francia nyelvterületen több olyan monográfia és tanulmánykötet jelent meg az említett két évtizedben, amelyek egyrészt az utazási irodalom kategorizálásának többszörösen problematikus aspektusait vizsgálják, másrészt pedig kísérletet tesznek az utazás jelenségének történeti-szociológiai, antropológiai és – többek között – irodalomtudományi szempontból történő értelmezésére.[1]

A 18. század végén Erdély és a Bánság felfedezetlen terület, *terra incognita* volt a délkelet-európai kultúrkörök számára, ami elsősorban e régióknak a német nyelvterület fő központjaitól való távolságának és fordulatos történelmének köszönhető. Egyáltalán nem rendkívüli tehát, hogy a nyugat-európaiak számára 1800 körül nem az volt a legfőbb kérdés, hogy milyen, hanem az, hogy hol van

* A tanulmány az MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

1 A téma újabb magyar és külföldi szakirodalmából lásd: Kulcsár Krisztina, *Ha főurak útra keltek… 18. századi főúri utazástípusok Albert szász-tescheni herceg és Mária Krisztina főhercegnő közös utazásai alapján*, Aetas 34(2019)/3, 20–36.; Uő, *A politikai es társadalmi elit utazásai. 18. századi utazások vizsgálatáról németországi kutatások kapcsán*, Korall 26(2006), 99–127.; Uő, *II. József utazásai Magyarországon, Erdélyben, Szlavóniában és a Temesi Bánságban. 1768–1773*, Bp., Gondolat–Magyar Országos Levéltár, 2004.; Uő, *18. századi német utazók Magyarországon (1740–1785)*, Sic itur ad astra 10(1996/1–3), 83–113.; *Reisen über Grenzen in Zentraleuropa*, Hg. András F. Balogh, Christoph Leitgeb, Wien, Praesens, 2014.; Andrea Seidler, *Freude und Tücken des Reisens: die Zips in einer Reisebeschreibung des späten 18. Jahrhunderts = Deutsche Sprache und Kultur in der Zips*, Hg. Wynfried Kriegleder, Andrea Seidler, Jozef Tancer, Bremen, Lumière, 2007, 225–241.; *Beschreibung der Welt. Zur Poetik der Reise- und Länderberichte*, Hg. Xenja Ertzhoff, Amsterdam, Editions Rodopi, 2000.; *Reisen, Entdecken, Utopien,* Hg. Anil Bhatti, Bern etc., Verlag Peter Lang, 1998.; *Der Reisebericht. Die Entwicklung einer Gattung in der deutschen Literatur*, Hg. Peter J. Brenner, Frankfurt a. M., Suhrkamp, 1989.

Erdély. A témára vonatkozó tanulmányában Jozef Tancer ennek a kérdésfelvetésnek a jogosságát egy anekdotikus történettel is alátámasztja: a Weimarban megjelenő *Allgemeine Geographische Ephemeriden* című földrajzi folyóirat 1799. februári száma lehozza Joseph Jérôme de Lalande (1732–1807) francia csillagász levelét, amelyben az elismert tudós, a francia akadémia tagja arra kéri a magazin szerkesztőit, hogy tisztázzák zavarát a „délkelet-európai topográfia" kapcsán:

> Itt egy névzavar van, amelyet nem értek; kérem, segítsen ki ebből a labirintusból. Mártonfi Ant., Batthyány gróf csillagásza, *Initia astronomica* című művét Alba Carolinában jelentette meg; a püspök azt írta nekem, hogy ez Alba Julae vagy Carlsburg, de a térképeken Weissenburgot találok; melyik most a helyes? Egy helynek nem lehet ilyen sokféle neve.[2]

A 18. század elejéig az utazás elsősorban a gazdag arisztokraták vagy a patríciusifjak kiváltsága volt, akik egykor azért utazták be Európát, hogy a külföldi udvarokban tapasztalatokat szerezzenek vagy oktatásban részesüljenek nyugati egyetemeken. Ha a 16. században a humanizmus szellemében kialakult Kavalierstour vagy Grand Tour (nemesi tanulmányút) szinte kizárólag azt a célt szolgálta, hogy a nemesség fiainak lehetőséget biztosítson külföldi egyetemi tanulmányokra, illetve – a nagy európai udvarok, valamint Nyugat- és Dél-Európa urbánus központjainak meglátogatásával – udvari modort és világi viselkedésmintákat közvetítsen, az utazások ezen klasszikus szakasza a 18. század elején véget ért. Az utazás mint hasznos időtöltés immár a lakosság egyre szélesebb rétegeit hódította meg, így a középosztály tagjai is egyre inkább megengedhették maguknak a nagyobb léptékű utakat. A felvilágosodás korában a polgárság anyagilag egyre jobban gyarapodott, a sajtó és a könyvpiac fejlődése, valamint

2 „Hier ist eine Namens-Verwirrung, von der ich nichts begreife; helfen Sie mir aus diesem Labyrinth. Der Astronom des Grafen Batthyani, Ant. Mártonfi, hat sein Werk *Initia astronomica* in Alba Carolina herausgegeben; der Bischof schrieb mir, dass es Alba Julae oder Carlsburg wäre, und auf den Karten finde ich Weissenburg; welches ist nun das rechte? Ein Ort kann doch nicht so vielerley Namen haben." Jozef Tancer, *Von Pressburg nach Hermannstadt: Zwei Variationen auf ein itinerares Thema = Deutsche Sprache und Kultur in Siebenbürgen. Studien zur Geschichte, Presse, Literatur und Theater, sprachlichen Verhältnissen, Wissenschafts-, Kultur- und Buchgeschichte, Kulturkontakten und Identitäten*, Hg. Wynfried Kriegleder, Andrea Seidler, Jozef Tancer, Bremen, Lumière, 2009 (Presse und Geschichte; 41), 249–268, 250. A továbbiakban a német nyelvű primér szövegekből és szakirodalomból származó idézeteket saját fordításban közlöm (J. Sz.).

a kommunikációs eszközök általános fejlődése pedig egyre érdekesebbé tette az utazást.[3]

A 18. század közepétől mélyreható változás következett be a földrajzi mobilitás társadalmi megítélésében. Az utazás immár nem a lecsúszott vagy épp kiváltságos társadalmi osztályok foglalatossága volt, a polgárság megjelenésével és megerősödésével egyidejűleg a mobilitás ezen formája mindenki számára elérhető lehetőséggé vált. A polgári származású utazóknak nem kellett megküzdeniük a mozgásszabadság jogáért, az abszolutizmus védelme alatt magától értetődően élhettek az új közlekedési eszközök által kínált mobilitási lehetőségekkel. Ezzel egyidejűleg a foglalkozási célú utazások is egyre népszerűbbé váltak, a mesterlegények és a kereskedők azért keltek útra, hogy a már feltárt gazdasági területeket egyénileg is hasznosíthatóvá tegyék, vagy – mint a Magyar Királyság esetében – egyáltalán felfedezzék őket.

> A 18. században sokan megengedhették maguknak az utazást – egyszerű polgárok, köztisztviselők, tanárok, írók és tudósok. Az útra kelés oka minden esetben más és más volt, az új és jobb munkalehetőség keresésétől egészen az idegen és egzotikus országok tudományos felfedezéséig, de a cél mindig ugyanaz maradt: új tapasztalatokat gyűjteni, elhagyni a saját környezet megszokott világát, és új életet kezdeni egy másik helyen – nem feltétlenül külföldön, hanem akár a saját hazában is.[4]

A 18. században azonban nemcsak az utazási kedv nőtt, hanem egyre több utazó hajlandó is volt feljegyezni úti élményeit és kalandjait. Ezt a tendenciát tükrözi vissza a szakirodalom is, amelynek a 18. századi útleírások iránti érdeklődését és a műfajra irányuló kiemelt figyelmét az is indokolja, hogy a műfaj valószínűleg ekkor érte el fejlődésének csúcspontját, mennyiségi és minőségi szempontból

3 Bővebben erről lásd pl.: Seidler, *i. m.*; Kulcsár, *A politikai es társadalmi elit utazásai, i. m.*

4 „Reisen konnten sich im 18. Jahrhundert viele leisten – einfache Bürger, Beamte, Lehrer, Schriftsteller und Gelehrte. Die Gründe für den Aufbruch waren jeweils verschieden und reichten von der Suche nach einem neuen, besseren Arbeitsplatz bis hin zu wissenschaftlichen Erkundungen fremder und exotischer Länder; das Ziel war jedoch immer gleich: neue Erfahrungen zu sammeln, die vertraute Welt des eigenen Milieus zu verlassen und an einem anderen Ort – nicht unbedingt im Ausland, auch in eigenem Land – ein neues Leben anzufangen." Anna de Berg, *„Nach Galizien". Entwicklung der Reiseliteratur am Beispiel der deutschsprachigen Reiseberichte vom 18. bis zum 21. Jahrhundert*, Frankfurt a. M., Peter Lang Verlag, 2010, 40.

egyaránt. A kor útirajz-irodalmában ugyanakkor meglehetősen kevés leírás jelent meg Magyarország városairól, csupán a főváros, Pozsony örvendett némi hírnévnek. A fontos európai nagyvárosok, mint London, Párizs, Róma vagy Bécs egyértelműen korábban kerülnek az útleírások fókuszába, mint a Magyar Királyság és Erdély úti céljai. Az érdeklődő utazóknak azonban már akkor is volt néhány megbízhatónak tekintett információforrásuk, amelyek segítségével megtervezhették utazásukat Európa e távoli részébe.

Jelen tanulmány keretei között Johann Lehmann, Christoph Ludwig Seipp, Johann Centurius Hoffmann von Hoffmannsegg gróf és Franz Josef Sulzer útleírásait vizsgálom, amelyek egyaránt a Magyar Királyságról és Erdélyről számolnak be a 18. század második felében. Az utazók különböző hivatásokat gyakoroltak, és ebből következően különböző célállomásaik is voltak.

1785-ben a Johann Lehmann szerzői név alatt jelent meg a *Reise von Pressburg nach Hermannstadt in Siebenbürgen* című útleírás, amely a Pozsony–Nagyszeben útvonalon Wieselburg, Győr, Komárom, Buda, Kecskemét, Szeged, Temesvár, Lugos, Szászsebes és Szerdahely érintésével megtett útról számol be.[5] 1793-ban jelent meg *Reise von Pressburg durch Mähren, beyde Schlesien und Ungarn nach Siebenbürgen und von da zurück* című útirajz, jelentősen kibővített útvonallal, amely ezúttal Morvaországon, Szilézián, a Kárpátokon át a Szepességbe vezet, innen a tokaji borvidékén és Máramaroson át Erdélybe, Kolozsvár, Torda, Nagyszeben érintésével.[6] A visszaút Nagyszebenből Temesváron, Szegeden, Kecskeméten keresztül Budára és Pestre vezet, majd onnan Esztergom, Érsekújvár és Nagyszombat érintésével Pozsonyba.

Mindkét fentebb idézett útirajz szerzője Christoph Ludwig Seipp színházigazgató, aki eredetileg teológiát és jogot tanult Jénában, Gießenben és Heidelbergben, de ezt a pályát a színészet kedvéért feladta. Kezdetben különböző sikeres vándortársulatok – Abbt, Wahr, Moll társulatainak – tagja volt, és ebben a minőségében járta be Németországot. Később saját színtársulatával a Magyar Királyság és Erdély különböző városaiban lépett fel, mindig olyan új játszóhelyeket keresve, ahol igény mutatkozott német nyelvű színház iránt. 1781-ben

5 Johann Lehmann, *Reise von Preßburg nach Hermannstadt in Siebenbürgen*, Dünkelspiel u. Leipzig, Hertel, 1785.

6 Christoph Ludwig Seipp, *Reisen von Preßburg durch Mähren, beyde Schlesien und Ungarn nach Siebenbürgen und von da zurück,* In drey Abtheilungen, Frankfurt u. Leipzig, 1793.

Pozsonyból Temesvárra utazott, Nagyszebenben átvette a színház irányítását, majd ismét elhagyta Erdélyt, hogy visszatérjen fogadott otthonába, Pozsonyba. Valószínűleg ezeket az élményeit rögzítette első útleírásában, amelyet 1785-ben Johann Lehmann néven adott ki. Seipp 1786-ban ismét útra kelt, ezúttal erdélyi útvonalon, Kolozsváron, Tordán, Nagyszebenen és Temesváron keresztül. Ezt az utazást második, immár saját neve alatt kiadott útirajzában dokumentálja.

Franz Josef Sulzer geográfus és történész, aki a 18. század végén számos művet publikált Délkelet-Európáról, 1759-től 1773-ig és 1783-tól haláláig osztrák kapitány és lovassági százados volt Erdélyben. Tizenöt éves fiával 1782 nyarán „irodalmi utazásra" vállalkozott Erdélyen, a Temesi Bánságon és Magyarországon át Elő-Ausztriába és Elzászba, azzal a fő céllal, hogy megmutassa ifjú társának a világ egy darabját. Ezen az úton szívesen időzött kolostoroknál, meglátogatott neves könyvtárakat és olyan híres tudósokat, mint Bodmer, Lavater és Geßner. A Magyar Királyságban uralkodó állapotokról szerzett úti tapasztalatait ügyesen megfogalmazott levelekben dolgozta fel, és elküldte őket Theodor Lange brassói prédikátornak. Leveleinek gyűjteménye 1782-ben jelent meg *Altes und neues oder dessen litteralische Reise durch Siebenbürgen, den Temeswarer Banat, Ungarn, Österreich, Bayern, Schwaben, Schweiz und Elsaß címen*.[7]

Johann Centurius Hoffmann von Hoffmannsegg gróf természettudós, aki 1793 júniusában Magyarországra utazott, ahol különösen ornitológiai és entomológiai tanulmányoknak, valamint növény- és rovargyűjtésnek szentelte idejét. Hoffmannsegg báró 1800-ban megjelent *Reise des Grafen Hoffmannsegg in einige Gegenden von Ungarn bis an die türkische Gränze. Ein Auszug aus einer Sammlung von Original-Briefen* című útirajza azonban kevesebb érdemi természettudományos, mint inkább kultúrtörténeti jelentőségű információkat tartalmaz.[8]

Az utazók foglalkozásának és motivációjának megfelelően az útleírások az utazás különböző aspektusaira összpontosítanak, és eltérő utazási tapasztalatokkal foglalkoznak, de néhány fontos csomópont így is meghatározható, mint például a biztonság, az utazási lehetőségek, a helyi nemzetek és a politikai-társadalmi-kulturális viszonyok leírása.

7 Franz Josef Sulzer, *Altes und neues oder dessen litteralische Reise durch Siebenbürgen, den Temeswarer Banat, Ungarn, Oesterreich, Bayern, Schwaben, Schweiz und Elsaß*, 1782.

8 Johannes Centurius von Hoffmannsegg, *Reise des Grafen Hoffmannsegg in einige Gegenden von Ungarn bis an die türkische Gränze: Ein Auszug aus einer Sammlung von Original-Briefen*, Hg. Christoph Gottlob Jähne, Görlitz, Anton, 1800.

A 18. század vége előtt Magyarország és Erdély még mindig kívül esett a rendszeresen beutazott európai útvonalakon, a kora újkorban pedig egyenesen Európa azon területei közé tartoztak, amelyeknek puszta említése is elriasztotta a legtöbb utazót, amire Lehmann is reflektált 1785-ben:

> Több angol, német, francia és magyar utazik gyógynövénykutatóként, műismerőként, megfigyelőként, emberkutatóként és tanárként. Bejárják a leglakatlanabb vidékeket, és sem a hőség és a hideg, sem a táplálékhiány és a különböző veszélyek nem akadályozzák meg őket abban, hogy véghez vigyék az emberiség számára hasznos küldetésüket. Amikor pedig ide jönnek, megrémülnek a gyilkosságokról, fosztogatásokról, az élelem és a kényelem hiányáról és sok hasonló szörnyűségről szóló rosszindulatú híresztelésektől. Visszamennek anélkül, hogy hasznos tervüket teljesítették volna. – Így maradnak ismeretlenek Magyarország áldott részének, a Bánságnak a ritka természeti kincsei, régiségei, növényei, gyógynövényei, ásványai és más termékei; így marad Erdély csak háborúi és belviszályai miatt ismert a nagy tömegek előtt, és csak kevesek számára belső értékei okán, míg más vidékek, amelyek messze nem rendelkeznek ilyen kiváló tulajdonságokkal, már részletesen ismertek a tanuló ifjúságnak által. […] A Pozsonyból Nagyszebenbe vezető út leírásával nem más a célom, mint egy igen egyszerű: azt akarom elmondani, hogy egészen kényelmesen lehet utazni olyan vidékeken, amelyeknek puszta említése is megrémít sok bel- és külföldit. Ha emellett még elmondok valamit, az csak ráadás.[9]

9 „Mehrere Engländer, Deutsche, Franzosen, Ungarn reisen als Krauterforscher, Kunstkenner, Beobachter, Menschenforscher und Lehrer. Sie bereisen die unbewohntesten Gegenden, lassen sich weder durch Hitze und Kälte, noch durch beraubte Nahrungsmittel und mancherley Gefährlichkeiten absprechen, ihr, der Menschheit nützliches Vorhaben auszuführen. Kommen sie herab, so lassen sie sich schwankend machen, durch boßhafte Vorspielungen von Todschlägen, Plünderungen, Mangel an Lebensmittel und Bequemlichkeit und vielen dergleichen Ungeheuern. Sie gehen zurück, ohne ihr nützliches Vorhaben ausgeführt zu haben. – So bleiben die seltensten Naturalien, Alterthümer, Pflanzen, Kräuter, Mineralien und einzelne Produkte des gesegneten Theils von Ungarn, Bannat unbekannt, so bleibt Siebenbürgen dem großen Haufen blos durch Kriege und innerliche Unruhen berühmt, nur sehr Wenigen nach seinem innerlichen Werthe, da andere Gegenden, die bey weitem solche Vorzüge nicht haben, der lernenden Jugend schon ausführlich erklärt werden. […] Bey der Beschreibung einer Reise von Preßburg nach Herrmanstadt habe ich keinen anderen Zweck, als den ganz simplen: ich will sagen, daß man ganz bequem durch Gegenden reisen könne, deren bloßer Name manchen Innländer, wie viel manche Ausländer, schreckt. Sage ich beyher noch etwas, so ist es Zugabe.” Lehmann, *i. m.*, 2–3.

Ez az idézet egyértelmű reakció arra a Magyarországról és Erdélyről alkotott negatív képre, amely visszatérő motívum a 18. századi utazási irodalomban. Ennek a negatív attitűdnek utazástechnikai, de történelmi okai is vannak: egyrészt az utazás korántsem kínálta azt a kényelmet, amelyet Európa számos országában már természetesnek tartottak, másrészt pedig a török veszély, a 17. századi felkelések és a pestisjárványok emlékezete még a 18. században is félelmet keltett a potenciális utazókban, és megerősítette az országról és lakóiról az évszázadok során átörökített sztereotípiákat. Ha ezen előítéletek magvát keressük, megállapíthatjuk, hogy ezek elsősorban az éghajlatra és az utazók testi épségét fenyegető veszélyekre vonatkoznak. A Magyarországra jellemző időjárást a legtöbb utazó egészségkárosítónak tartotta, és így is jellemezte, ráadásul a lakosságot civilizálatlan barbárokként aposztrofálták. Ezért egyáltalán nem meglepő, hogy még a 18. század végén is többször figyelmeztették az utazókat a rájuk leselkedő rablókra és a betyárokra.

Ebben az összefüggésben Seipp nagyon finoman jár el, nem a Magyar Királysággal és Erdéllyel kapcsolatos negatív sztereotípiák igazságát próbálja megcáfolni, hanem inkább az országról és népéről a vonatkozó szakirodalomban elterjedt pozitív ítéleteket hangsúlyozza, különösen a természeti és ásványi kincsekkel megáldott termékeny ország képét. Ennek megfelelően Erdélyben fellelhetőek

> a só és a víz mellett az emberiség legfőbb kincsei, egészséges levegő, eleven, erős, szép emberek, különösen a női nemből, a felszínen; és ez alatt arany, ezüst, ólom, réz, vas, higany és minden egyéb, ami másutt csak szűkösen és egyenként lelhető fel, itt egyszerre elegendő tartalékban van meg.[10]

Seipp nagyon alaposan felméri a magyarországi és az erdélyi társadalmi-kulturális viszonyokat, és felhívja az olvasók figyelmét a két ország közötti kulturális különbségekre, miközben a két ország kultúrájának és társadalmi életének összehasonlító elemzését is nyújtja:

10 „ausser Salz und Wasser, die Hauptschätze der Menschheit, gesunde Luft, muntre, starke, schöne Menschen, besonders vom weiblichen Geschlechte, auf der Oberfläche; und unter derselben Gold, Silber, Bley, Kupfer, Eisen, Quecksilber, und alles, was man anderwärts nur sparsam einzeln findet, zusammen im genugsamen Vorrath." Seipp, *i. m.*, 375.

> Az erdélyi erkölcsök nagyon eltérnek a magyarországiaktól. […] Annak lakosai már sok mindent átvettek az idegenektől. A magyarok számára felejthetetlen császár- és királynő, Mária Terézia uralkodása alatt a bécsi udvarnak meghatározó befolyása volt a Magyar Királyságra. Akkoriban majdnem minden mágnás Bécsben nevelkedett, vagy több évig udvari szolgálatot kellett teljesíteniük. […] Ez a Magyarországra gyakorolt hatás azonban nem terjedt ki érezhetően az erdélyi nemzetre. Részben azért, mert túl távol fekszik, részben azért, mert nem elég gazdag ahhoz, hogy Bécsben udvart tarthasson fel, legfőképpen pedig azért, mert Erdélyországban magában is több, eltérő karakterű, őshonosnak tekintett nemzet él.[11]

Erdély ismertetésekor Lehmann írása részletesen beszámol a nagyfejedelemségben élő népekről, az általuk beszélt nyelvekről és a lakosság vallási összetételéről:

> Erdélyben három ténylegesen őslakos nemzet létezik, a magyarok, a székelyek és a németek, akiket szászoknak hívnak. […] A lélekszámot tekintve a magyar nemzet a legerősebb, a székelyé gyengébb, a németeké szintúgy. […] Az oláh nemzet lélekszám szerint talán erősebb, mint az összes többi erdélyi nemzet együttvéve. Ennek ellenére nincs saját tulajdonjoguk és idegenként tekintenek rájuk.[12]

Lehmann/Seipp esetében az látható, hogy egyértelműen elutasítja az általánosító értékítéleteket, és kerüli a civilizációkat hierarchizáló szemléletet. A saját tapasztalatoknak az ítéletalkotás zsinórmértékévé való avatása, minden hagyományozott információ és tudás megkérdőjelezése jellemzi kifejezetten felvilágosult

11 „Die Sitten in Siebenbürgen sind von denen in Ungarn gar weit unterschieden. […] Die Einheimischen haben schon gar vieles von den Fremden angenommen. Der Einfluß des Wiener Hofes auf das Königreich Ungarn unter der Regierung der, den Ungarn unvergesslichen, Maria Theresia, Kaiserinn Königinn, ist von größter Wichtigkeit gewesen. Beynahe alle Magnaten sind damals zu Wien erzogen worden, oder haben doch mehrere Jahre Hofdienste leisten müssen." *Uo.*, 196–197.

12 „In Siebenbürgen bestehen drey wesentlich einheimische Nationen, die der Ungarn, der Szekler und der Deutschen, welche letztere Sachsen genennt werden. […] Die ungarische Nation ist die stärkste an Seelenzahl, die der Szekler ist schwächer, und die der Deutschen gleichfalls. […] Die Nation der Wallachen ist an Seelenzahl vielleicht stärker als alle andre Nationen in Siebenbürgen zusammen genommen. Sie hat demohngeachtet kein Eigenthumsrecht, und wird als eine Fremde betrachtet." Lehmann, *i. m.*, 199.

kritikai hozzáállását ezekben a feljegyzésekben: „Ezek szerzője nem katona és nem is politikus. Ő egy ember, akinek van szeme, hogy lásson, és arra vonatkozó akarata, hogy megvizsgálja mindazt, amit a szemei mutatnak neki."[13]

A magyarok jellemzésénél Lehmann a szakirodalomban elterjedt negatív heterosztereotípiákat a pozitív autosztereotípiákkal kombinálja:

> A művészetek terén a magyarok nagyon elmaradottak. Külföldi művészekre van szükségük. A szép tudományok, akárcsak a művészetek, ellenkeznek az erőteljes, szilárd nemzeti jellemükkel; csak kevesen foglalkoznak velük, és ők is csak időnként. A fiatalokat erőszakkal eltántorítják a tanulástól. […] A magyarok jelleme nehezen hajlítható. Nincs az a kísértés és csábítás, amelyik a magyar embert, ha fiatal korában megismerkedik a széppel, a jóval, a hasznossal, eltántoríthatná ezektől. Ellenkezőleg, minden erőfeszítés hiábavalóvá válik, amelyik az embert szándékosan ártalmas szenvedélyekre és züllésre ösztönzi.[14]

Ez a felvilágosult-kritikus hozzáállás azonban leginkább az „oláhok", Délkelet-Európa „vadjainak" a leírásában mutatkozik meg, főleg ha figyelembe vesszük, hogy a 18. századi nemzetkarakterológiai írások és útirajzok rendkívül negatív, az évszázados sztereotípiák által formált képet propagáltak az erdélyi románokról, mint az például a nagyszebeni gimnáziumi tanár és prédikátor, Michael Lebrecht írásából is kiolvasható:

> Az oláh még mindig egy nagyon sajátos emberfajta, és a hegyekben, ahol a legszívesebben lakik, rendkívüli módon elhanyagolja a mostoha természet. Sok olyat találunk, akiken az emberi arcon kívül alig van valami emberi: ezt is eltorzítja a golyva és más hibák. Az alföldön, más nemzetek

13 „Der Verfasser derselben ist weder Soldat noch Politiker. Er ist ein Mensch, der Augen hat zu sehn, und Willen zu prüfen, was ihm die Augen gezeigt haben." Seipp, *i. m.,* 195.

14 „In Künsten sind die Ungarn sehr zurück. Sie bedürfen der fremden Künstler. Die schönen Wissenschaften sind, so wie die Künste ihrem starken kräftigen Nationalcharakter zuwider; nur wenige beschäftigen sich damit, und auch diese wenige nur beyher. Die Jugend wird mit Gewalt von ausgebreiteter Lektür abgehalten. […] Der Charakter der Ungarn ist schwer zu biegen. Ein Ungar, welcher sich in der Jugend zum Schönen, Guten, Nützlichen lenkt, ist durch keine Versuchung und Verführung auf die Gegenseite zu kehren. So ist im Gegentheile alle Mühe zur Umkehr verlohren, wenn er sich mit Vorsatz zu schädlichen Lastern und Ausschweifungen lenkt." Lehmann, *i. m.*, 50–51.

> városaiban és falvaiban […] mindent elsajátítottak, amire az ember képes lehet; de ha nem nevelik őket, nyersek és vadak maradnak. Megmagyarázhatatlan makacsságuk miatt szinte semmilyen kultúrát nem tűrnek meg. […] A serénység és a szorgalom ugyanolyan kevéssé jellemző rájuk. Nagyobb részük a birkák mögött lustálkodik, másik részük pedig szekerekkel kóborol a vidéken. […] De a legnagyobb tisztelettel viseltetnek papjaik iránt, akik egyébként olyan durva és ostoba emberek, hogy gyakran nem tudnak sem írni, sem olvasni.[15]

Klaus Heitmann szerint a románok ilyen egyoldalúan negatív ábrázolása az Erdélyről szóló irodalomban mindenekelőtt a szerzőknek a kiváltságos etnikai csoportok ügye iránti elfogultságából eredeztethető, tehát értelmezésében a románokról alkotott kép, amellyel a 18. századi és a 19. század eleji ábrázolásokban találkozunk, egy rendkívül negatív torzképnek, „rút karikatúrának" bizonyul, amely a német ajkú nemzet kulturális felsőbbrendűségi érzéséből, valamint a többség által elnyomott kisebbségtől való félelemből, valamint a kiváltságos szász és magyar nemzetek megszálló mentalitásából fakad.[16]

A románság bemutatásakor Lehmann azonban nem egyszerűen csak megismétli ezeket a gyakran visszatérő ítéleteket, hanem mélyebbre tekint, és elemzi társadalmi-kulturális életük körülményeit. A többször kifogásolt erkölcsi elmaradottságot a népnevelési tevékenységek hiányának és a szegénység szükségszerű következményének tekinti: „Ha az oláh fejlődni akar, akkor jólétet kell neki adni".[17] A világi

15 „Noch immer ist der Wallach eine ganz eigene Menschenrace, in den Gebürgen, die er am liebsten bewohnt, von der stiefmütterlichen Natur ausserordentlich vernachläßigt. Man findet viele, die ausser der menschlichen Figur kaum etwas Menschliches an sich haben: auch diese ist durch Kröpfe und andere Naturfehler entstellt und verschoben. Im flachen Lande, an Städten und Dörfern andrer Nationen […] haben sie zwar Fähigkeit zu allem erhalten, wozu ein Mensch fähig seyn kann; aber sie wird nicht gebildet, bleibt roh und wild. Ein unerklärlicher Starrsinn läßt ihnen beynahe keine Kultur zu. […] Arbeitsamkeit und Fleiß, ist eben sowenig ihre Sache. Der größte Theil faullenzet hinter den Schaafen, ein andrer hudelt mit Fuhrwerken im Lande herum. […] Doch haben sie die größte Hochachtung für ihre Geistlichen, die sonst eben so roh und stupide Leute sind, daß sie oft weder lesen noch schreiben können." Michael Lebrecht, *Über den National-Charakter der in Siebenbürgen befindlichen Nationen,* Wien, Hörling, 1792, 88–92.

16 Klaus Heitmann, *Die Rumänen Siebenbürgens aus deutscher Sicht im 19. Jahrhundert. Das Porträt der Ethnie von Rudolf Bergner (1884) = Das Bild des anderen in Siebenbürgen. Stereotype in einer multiethnischen Region*, Hg. Konrad Gündisch, Wolfgang Höpken, Michael Markel, Köln, Weimar u. Wien, Böhlau Verlag, 1998 (Siebenbürgisches Archiv, Folge 3, 33), 37.

17 „Wenn sich der Wallach bessern soll, so muß man ihm Wohlstand angedeihn lassen." Lehmann, *i. m.*, 30.

iskolák csekély számát és az ortodox egyház dominanciáját jelentős hiányosságként határozza meg. Lehmann az elemi iskolák hiányát is fájlalja, bár megjegyzi, hogy a román ortodox egyház képes lenne támogatni az állami iskolákat: „Az oláhországi papságnak több jövedelme van, mint bármelyik németországi protestáns ország papságának."[18]

Ez utóbbiak megítélése meglehetősen negatív, a román ortodox egyházhoz állandóan sötétség és elmaradottság társul:

> Az oláh vérszomjas, bosszúéhes – Melyik élő ember lenne más, aki nem hallotta volna zsenge ifjúkorában, hogy mi a jó és mi a rossz, akit nem tanítottak volna meg arra, hogy „amit nem akarsz, hogy mások tegyenek veled, azt ne tedd velük sem" […], akiben a jó emberek példáján keresztül nem alakult volna ki a hajlam a jóra, és a gonoszok példáján át az irtózás a rossztól, akinek fiatal lelkébe a szeretetet gyakorló, parancsoló és cselekvő isteni vallás ereje ne szórta volna a jóság magvait. […] Ti, a papság elöljárói, püspökök és kolostorok tanítói, zavarjátok el papjaitokat, és képezzetek magatoknak olyan papokat, akik képesek az ország népének hasznára lenni. […] A mostaniak nemcsak tudatlanok, hanem nem ritkán árulók és rosszindulatúak, és igyekeznek a nyájukat is azzá tenni. Ritkán indul olyan büntetőeljárás egy oláh ellen, amelyben a pópa nem érintett. A szomszédjaitok annyira dühösek emiatt, hogy nem félnek azt állítani: a felakasztott oláh mellett, igazság és méltányosság szerint, nyomozás nélkül, ott kellene lógnia a pópájának is…[19]

18 „Die Geistlichkeit der Wallachen hat mehr Einkünfte, als die Geistlichkeit irgend eines protestantischen Landes in Deutschland." *Uo.,* 17.

19 „Der Wallach ist blutdürstig, rachsüchtig. – Welcher lebende Mensch wäre anders, wenn er nicht in zarter Jugend gehört hätte, was gut und böse ist, wenn er nicht wäre gelehrt worden: „was du nicht willst, daß andere dir thun, das thue ihnen auch nicht […], wenn er nicht durch Beyspiele guter Männer Hang zum Guten, durch Beyspiele von Ruchlosen Abscheu vorm Bösen sich gesammelt hätte, wenn die Kraft der göttlichen Religion, welche Liebe übt, und befielt und wirkt, nicht Saamen zum Guten in die junge Seele gestreut, der die ganze Lebenszeit den Menschen zum Guten stimmt. […] Ihr Vorgesetzten der Geistlichen, Bischöffe und Lehrer in Klöstern, jagt eure Popen weg, und bildet euch nützlich seyn wollende und könnende Priester fürs Landvolk. […] Die jetzigen sind nicht bloß unwissend, sie sind nicht selten tückisch und boshaft, und trachten, ihre Heerde auch so zu machen. Selten ergeht ein Kriminalprozeß über einen Wallachen, in welchen der Pope nicht verwickelt ist. Eure Nachbarn sind so voll Grimm deswegen, daß sie ungescheut behaupten: neben dem aufgehängten Wallachen sollten, nach Recht und Billigkeit, ohne Untersuchung sein Pope hängen…" *Uo.,* 11–13.

Minden bizonnyal az utazók származásával is összefügg, hogy Erdély és a Bánság német ajkú lakosságára, de különösen az erdélyi szászokra több figyelmet fordítanak, mint a többi nemzetre. A német népesség létét az erdélyi régió alapvető jellemzőjének tekintik, akik az ősi német erényeket a kedvezőtlen körülmények ellenére is érvényre juttatják. Dicsérik szorgalmukat, takarékosságukat, ügyességüket, kitartásukat, rendszeretetüket és idegenkedésüket a Bécsből származó és az erkölcsöt megrontó fényűzéssel szemben:

> Hogyan maradhatott meg ez a nemzet úgy, hogy nem adott alkalmat sem arra, hogy el kelljen szenvednie karakterének és lelkiállapotának megváltozását vagy megváltoztatását? A régi erkölcsök megtartásával. […] A nyelv […] hasonlít a régi németre, ahogyan azt bárki fellelheti Gellert fabuláinak előszavában. […] Az öltözködésben, étkezésben és kényelemben egyre inkább elharapódzó fényűzéstől való távolságtartás volt az a második alap, amelyen a nemzet állhatatossága nyugodott. A nemzet még ma is abba a viseletbe öltözik, amelyben Erdélybe érkezett.[20]

Seipp fejtegetései a népnevelés és a világi iskolák szükségességéről, illetve az egységes (német) államnyelvről, az ország etnikai-vallási sokszínűségének lelkes hangoztatása, a jozefinizmus következetes hívének mutatja a szerzőt, ami mindenekelőtt a második útirajzban kerül előtérbe. Az útirajz 1793-ban jelent meg, azaz a francia forradalom közvetlen közelében, az európai gyökeres átalakulások idején. Jozefinista szemléletének megfelelően Erdélyt a szerző olyan országként írja le, amely II. József idején figyelemre méltó fejlődésen ment keresztül. Seipp művében II. József a felvilágosult uralkodó eszményképének megtestesítőjeként jelenik meg, akinek uralkodása alatt a felvilágosodás szelleme először tör utat magának a politikai életben. Ezt a szemléletet tükrözi a Lehmann szerzői név alatt megjelent útleírása is, amelyben a vallási tolerancia és az etnikai-kulturális sokszínűség az

20 „Wie hat sich diese Nation selbst so gehalten, dass sie nicht die Gelegenheit gegeben, Verändrung ihres Charakters und ihrer Verfassung zu leiden, oder zu bewirken? Durch Beybehaltung der alten Sitten. […] Die Sprache […] gleicht der alten deutschen wie sie jedermann in der Vorrede zu Gellerts Fabeln finden kann. […] Entfernung von jedem Zweige des abwechselnd einreissenden Luxus in Kleidung, Nahrungsmittel und Bequemlichkeit, ward zum andern Grund, auf welchem die Vestigkeit der Nation ruhte. Die Nation kleidet sich heute noch in der Tracht, in welcher sie nach Siebenbürgen gekommen." Seipp, *i. m.*, 245, 247.

Erdélyi Nagyhercegség egyedülálló vívmányaként és a II. József által szorgalmazott felvilágosult politika természetes következményeként jelenik meg:

> Nincs még egy olyan ország Európában, amely annyi különböző vallást táplálna, mint a kis Erdély, és nincs olyan ország, amelyben a néhány nemzet olyan jól megférne egymással, mint amennyire itt a hihetetlenül sok. […] Ez a szabadság talán az egyetlen dolog, ami megtartja és fenntartja ezt a kis, a kereskedelemtől és az ipartól szinte teljesen elzárt országot, amely így képes évi másfél milliónyi adót fizetni.[21]

Ugyanezt a szemléletet képviseli Franz Joseph Sulzer is, aki még határozottabban hangsúlyozza, hogy Erdély vallási kérdésekben egyértelműen toleránsabb, mint Magyarország:

> Milyen szerencsés, barátom, hogy nem ebben a királyságban született, és erdélyi protestáns lehet; […] Még most is, hogy az emberbarát, valóban keresztény császár eltörölte a vallási kényszert, a protestáns magyarok továbbra sincsenek biztonságban a katolikusok dühétől. Ha pedig a türelmi rendeletre hivatkoznak, azonnal ezt hallják: „Igen, ott láthatod Isten büntetését, aki megfosztotta szeme világától az eretnek gondolkodású császárt. Az ég hárítson el egy ilyen súlyos büntetést a fejünkről. Nem, a szamárbőgés nem hallatszik az égig. Éljen sokáig József, és hosszan tartsa szemét országai boldogságán".[22]

21 „Es ist in Europa kein Land, welches so vielerley Religionsarten nährt, als das kleine Land Siebenbürgen, und kein Land, in welchem sich wenige Gattungen so gut vertragen, als da die unglaublich vielen. […] Diese Freyheit ists vielleicht einzig und allein, was dies kleine, von allem Handel und Erwerb beynahe abgeschnittene Land hält und trägt, so daß es im Stande ist, des Jahrs anderthalb Millionen zu kontribuieren." Lehmann, *i. m.*, 55.

22 „Wie glücklich sind Sie Freund, nicht in diesem Königreiche gebohren, sondern ein Protestante aus Siebenbürgen zu seyn; […] Noch jetzt, da der menschenfreundliche wahrhaft christliche Kaiser den Gewissenszwang abgeschaft hat, sind die protestantischen Unger von der Wuth der Katholiken allerdings nicht sicher. Und berufen sie sich auf das Toleranz-Dekret, so hören sie gleich: Ja da sieht man die Strafen Gottes, der den kezerisch-gesinnten Kaiser seiner Augen beraubt, der ihn blind gemacht hat. Der Himmel wolle ja so eine schwere Strafe von unsern Häuptern wenden. Nein, das Eselsgeschrey reicht nicht bis zum Himmel. Joseph müsse lange leben, und lange seine Augen zum Glücke seiner Staaten behalten." Sulzer, *i. m.*, 15.

Az útleírások egyik visszatérő témája Erdély nyelvi sokszínűsége, illetve a nyelvhasználat kérdésköre. Erdélyi és bánsági tartózkodásuk során az utazók legalább három nyelvvel találkoznak: a magyarral, a némettel és a románnal, emellett a latinnal, ritkábban a franciával, a szlovákkal és a szerbbel. Hoffmannsegg gróf is megcsodálja a Bánság nyelvi sokszínűségét és az ott élő emberek már-már közhellyé vált nyelvi kompetenciáit:

> A helyi egyháziak között csak egy van, aki szép házat vezet, Koller kanonok, egy értelmes és tanult ember […] Hét, egymástól nagymértékben különböző nyelvet beszél tökéletesen, nevezetesen: magyarul, németül, latinul, franciául, olaszul, szlovákul és rácul. Ezek a nyelvek itt mind használatosak, és gyakran hallani, hogy ezek közül hármat vagy négyet egyszerre beszélnek az asztalnál. Majdnem minden falusi pap beszél ezek közül három vagy négy nyelven, nevezetesen magyarul, németül, latinul és rácul.[23]

Egy soknemzetiségű régióban a többnyelvűség természetes állapot, a nyelvek mindig kölcsönhatásban állnak egymással. Seipp a nyelvet a „lélek köntösének" nevezi, és ahogy az erdélyieknek megvan a maguk viselete, úgy van meg a saját nyelvük is, amelyek különböznek egymástól:

> Mondhatnak, amit akarnak: a nyelv a maga nemében a lélek köntöse. Nem mindegy, hogy a lélek milyen hangnemekben fejezi ki magát. Figyeljük meg azt, aki több nyelven ért; ugyanazt a dolgot több nyelven fejezi ki, de a lélek mindegyikben más irányt vesz. Egy magyar, aki nagyon illedelmes és kellemes, amikor németül fejezi ki magát, egyáltalán nem ugyanaz az ember, amikor a magyar nyelvet használja. Ezt nem a magyar nyelv vagy a magyarul beszélő ember kárára mondjuk. A nyelv szelleme más, következésképpen a nyelvet használó személy lelke és teste is más és más.[24]

23 „Unter den hiesigen geistlichen Herren ist ein einziger, der ein hübsches Haus macht, der Domherr Koller, ein gescheuter und gelehrter Mann…. Er spricht sieben Sprachen vollkommen gut, die von einander sehr abweichen, nämlich: Ungarisch, Deutsch, Lateinisch, Französisch, Italienisch, Schlawakisch und Raezisch. Alle diese Sprachen sind hier gebräuchlich, und oft hört man drei oder vier davon an einer Tafel auf einmal sprechen. Fast jeder Dorfpfarrer kann drei oder vier davon, nämlich Ungarisch, Deutsch, Lateinisch und Raezisch." Hoffmannsegg, *i. m.*, 90.

24 „Man sage was man wolle: es ist mit der Sprache eine eigne Sache, sie ist das Gewand der Seele. Es ist nicht einerley, in welchen Tönen sich die Seele ausdrückt. Es beobachte sich der ja, welcher mehrere

Összegzésképp elmondható, hogy a 18. században az utazási kedv látványos fellendülésével, valamint az utazási lehetőségek és feltételek javulásával Erdély és a Bánság is bekerült a Németországból és Ausztriából Magyarországra és onnan keletebbre utazók kiemelt útvonalába, utazási céljai közé, így az általuk felkeresett és „feltérképezett" területek is a délkelet-európai kulturális térség részévé válhattak. Ezek az értelmiségi foglalkozásokat űző utazók nem kizárólag osztrák származásúak voltak, akadtak közöttük „birodalmi németek" is. Nem minden Nyugatról Erdélybe és a Bánságba tartó utazó vágott át ugyanakkor az egész Magyar Királyságon és az Erdélyi Nagyfejedelemségen, de vannak többen, akik megtették ezt, majd az ún. „provinciákban" való hosszabb-rövidebb tartózkodás után visszatértek a belnémet nyelvterület központjaiba (Bécs, Berlin, Lipcse). Ha figyelembe vesszük Erdély és főképp a Bánság „terra incognita" jellegét a 18. század végén, valamint a két régióval kapcsolatos fogalmi zavarokat és homályokat, akkor nem meglepő, hogy a 18. és 19. század geográfusainak, utazó értelmiségieinek és tudósainak legfőbb törekvése az volt, hogy Erdélyt és a Bánságot fizikailag érzékelhetővé, földrajzilag behatárolhatóvá tegyék. A tárgyalt útleírások továbbá Erdély és a Bánság nyelvi-kulturális sokszínűségére, illetve ennek a sokféleségnek a különböző formáira irányítják a korabeli olvasók figyelmét. Ez a fajta heterogeneitás a tárgyalt régiók legfontosabb jellemzőjeként jelenik meg, míg az itt megtapasztalható toleranciát az állam felvilágosult politikájának eredményeként értelmezik, ezáltal pedig a nemzetek, nyelvek és vallások sokfélesége a 18. századi útleírásokban e két régióról alkotott kép meghatározó elemévé, megkülönböztető jegyévé válik.

Sprachen versteht, er drücke ebendieselbe Sache in mehrern Sprachen aus, die Seele nimmt bey jeder eine andre Richtung. Ein Ungar, welcher sehr artig und gefällig ist, wenn er sich in deutscher Sprache ausdrückt, ist derselbe Mensch gar nicht, wenn er sich der ungarischen Sprache bedient. Dies ist nicht zum Nachtheil der ungarischen Sprache oder des jenigen, der sie spricht, gesagt. Der Geist der Sprache ist ein andrer, stimmt folglich auch die Seele und den Körper dessen, der sich derselben bedient, anders." Seipp, *i. m.*, 149.

Szajbély Mihály

ÉRTELMISÉGI SZEREPKÖRÖK HATÁRÁN

A *Magyar Könyvkereskedők Egylet*ének életre hívása 1878-ban*

Az egyesület, vagy ahogyan a 19. században nevezték, az egylet, Pajkossy Gábor meghatározása szerint „szabad és egyenlő személyek meghatározott célra alakult önkéntes társulása."[1] Története egyidős a modern polgári társadalomével. A reformkor végére már Magyarországon is „legkevesebb 500" egylet működött.[2] Számuk az abszolutizmus idején átmenetileg csökkent, de a provizórium idején újabb növekedés következett, melynek üteme 1867 után látványosan felgyorsult. Egy korabeli összeírás szerint 1878-ban 3995 egyletet tartottak nyilván,[3] s ugyan a körükbe soroltak olyan szervezeteket, amelyeket ma már nem ott tartanánk nyilván, de számuk Pajkossy korrigált adatai szerint is több mint négyszeresére emelkedett a kiegyezést követő bő évtized alatt.[4] Hozzájuk csatlakozott 1878 augusztusában a *Magyar Könyvkereskedők Egylete,* mely azzal a céllal jött létre, hogy a könyvkereskedelmet ismét *rendezetté* tegye Magyarországon.

Arra a kérdésre, hogy miért vált a kereskedelemnek ez a speciális területe „rendezetlenné" a kiegyezést követő években, a könyvekkel való kereskedés és az értelmiség alakulástörténetének párhuzamos vizsgálata nyomán adható válasz. Azt pedig, hogy az általuk elképzelt *rendezettség* 18. századból örökölt eszméje miért bizonyult megvalósíthatatlannak egy évszázaddal később, a modern társadalom működésének jellegzetességei magyarázzák.

---

* A tanulmány az NKFI Alapból megvalósuló, OTKA K 132124 *„Történetek az irodalom médiatörténetéből"* kutatási projektum keretében készült.

1 Pajkossy Gábor, *Egyesületek a reformkori Magyarországon*, História, 15(1993)/2, 6.

2 *Uo.,* 8.

3 *Magyarország egyletei és társulatai 1878-ban,* szerk. Vargha Gyula, Bp., Athenaeum, 1880. Idézi: Domaniczky Endre, *A jogállam és a civil szektor, különös tekintettel a helyi önkormányzatokra*, Doktori értekezés, Pécs, 2008, 24. https://ajk.pte.hu/sites/ajk.pte.hu/files/file/doktori-iskola/domaniczky-endre/domaniczky-endre-vedes-ertekezes.pdf. (Letöltés ideje: 2021. 07. 25.)

4 Pajkossy, *i. m.*, 9.

A könyvszakma alakulástörténetéről

Varga Sándor adott alapos áttekintést.[5] A 18. század végéig a nyomdász egyben kiadója és terjesztője volt az általa előállított könyveknek, s ez a helyzet csak lassan változott a következő évszázad folyamán. Előbb ugyanazon vállalkozáson belül különültek el a különböző szerepkörök, majd létrejöttek az olyan kiadók, amelyek már nem rendelkeztek nyomdával, és (vagy) nem foglalkoztak könyvkereskedéssel, színre léptek az olyan könyvkereskedők, akik már nem folytattak kiadói tevékenységet, megjelentek az olyan nyomdák, amelyek csak megrendelésre dolgoztak. A kiadói és forgalmazói tevékenység elkülönülésére először 1844-ben került sor, amikor Hartleben Konrád Adolf kettéválasztotta akkor már 43 éve működő cégét, és külön kezdte üzemeltetni a könyvesboltot, külön a kiadót. A másik két meghatározó reformkori vállalkozás tulajdonosai, Emich és Heckenast viszont más utat választottak. Mindketten fölhagytak a könyvkereskedelemmel (Heckenast 1847-ben, Emich 1850-ben), csak könyv- és lapkiadással foglalkoztak, viszont nyomdatulajdonosokká lettek, és kiadványaikat saját üzemükben állították elő. Cégeikből jött létre aztán a kiegyezést követően a két nagy kiadóintézeti részvénytársaság, az Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Rt (1868) és a Franklin Társulat (1873).[6]

A szakma önállósulásának első jele egy 1772-es helytartótanácsi rendelet, mely kifejezetten e tevékenység keretrendszerét írta körül. Hatéves tanoncidő, a német, a latin és egy további idegen nyelv elsajátítása, könyvesbolti segédként eltöltött négy év volt az előfeltétele, hogy valaki önálló tevékenységbe fogjon. Az engedély kiadásához ráadásul komoly tőkeerőt kellett igazolnia a kérelmezőnek.[7] A rendeletet II. József liberalizálta, de I. Ferenc 1806-ban ismét az 1772-es rendelet szellemében készült, szigorú szakmai előfeltételeket megkövetelő szabályozást hívott életre.[8] A helyzet a törvényalkotás szintjén csak 1848-ban változott, amikor a sajtószabadság eszméjének jegyében bárki számára szabaddá tették a könyvekkel való kereskedést. Az április 11-én szentesített sajtótörvény 42. paragrafusában kimondta: „A könyvárusság semmi különös engedelemtől nem

5 Varga Sándor, *A Magyar Könyvkereskedők Egyletének alapítása,* Bp., Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülése, 1980 (Fejezetek a magyar könyvszakma történetéből).

6 *Uo.,* 31.

7 *Uo.,* 10–13.

8 *Uo.,* 14–17, 47–49.

föltételeztetik, hanem azt, a kereskedőkre nézve fennálló törvényes szabályok megtartása mellett, mindenki gyakorolhatja."[9] A törvény ugyan Világos után hatályát veszítette, 1867-ben viszont változatlan formában újra életbe lépett, majd az 1872. évi VIII. törvénycikk, az *ipartörvény* egyértelműen kimondta, hogy a magyar korona területén bárki bármilyen iparágat, ideértve kereskedést, szabadon gyakorolhat. Ezzel, Varga Sándor megfogalmazását idézve, „a könyvszakma megszűnt a szó igazi értelmében vett szakma lenni".[10] A könyv ugyanolyan áruvá vált, mint a szén, a gabona, vagy a gyarmatáru, ezzel a könyvárusok tevékenysége kikerült az exkluzív értelmiségi tevékenységek köréből.

Az értelmiség 19. századi alakulástörténete

a számbeli növekedés és az elkülönülés történeteként írható le.[11] Az egyletek szaporodását éppen ez folyamat gyorsította fel. A tanultak[12] – tág értelemben mindenki, aki nem fizikai munkából él[13] – körén belül ugyanis a század folyamán létrejött az egyes foglalkoztatási területekhez kötődő, magas szinten képzett szakértelmiség, mely aztán létrehozta a maga önkéntes társulásait. A könyvkereskedelem területén viszont fordított folyamat játszódott le. A könyvkereskedő eredendően szakértelmiségi volt, mert e régi keletű értelmiségi szakma a fizikai munkából élő iparosok képzettségét és előrehaladását szabályozó céhrendszer keretei között önállósodott, mely garantálta az alapos szakmai felkészültséget. Ez a kontrol a piac liberalizálása nyomán eltűnt, a képzetlen, ugyanakkor könnyű és gyors meggazdagodásra vágyó könyvárusok száma megszaporodott. A szakmaiság erősödése helyett hígulás következett, ráadásul szabaddá vált a korábban tiltott kolportázs, a házaló könyvkereskedés, amely sikerrel szolgálta a frissen alfabetizált, de változatlanul alacsony műveltségű rétegek olvasási igé-

9 *Uo.*, 73.

10 *Uo.*, 74.

11 Vörös Károly, *A modern értelmiség kezdetei Magyarországon,* Valóság, 18(1975)/10, 1–20; Mazsu János, *A dualizmus kori értelmiség társadalmi forrásainak főbb változási tendenciái,* Történelmi Szemle, (23)1980/2, 289–308.; Uő, *A hazai értelmiség fejlődésének sajátosságai a 19. század második felében = Forradalom után – kiegyezés előtt: A magyar polgárosodás az abszolutizmus korában,* szerk., bev. Németh G. Béla, Bp., Gondolat, 1988, 234–250.

12 Vörös, *i. m.*, 4.

13 *Uo.*, 2.

nyeit. A portékáról a jól eladható irodalmat előállító szerzők egész sora gondoskodott, a populáris irodalom köre gyorsan bővült.

A folyamatot a magas irodalom képviselői arisztokratizmussal vegyes félelemérzéssel figyelték. Úgy találták, az új helyzet a könnyebb útra csábítja a közönséget és szűkíti a nemzet hosszú távú létét garantáló, a puszta szórakoztatáson felülemelkedő nemzeti irodalom hatókörét.[14] Ami a könyvkereskedelmet illeti, azt a szabadpiaci viszonyokkal együtt járó konkurenciaharc még akkor is alaposan megzavarta, ha a zavar okozóinak egy része gyorsan és csalódottan elhagyta a porondot. Az új helyzetben a szakma elengedhetetlennek érezte a piaci viszonyok tisztességes és kiszámítható profitot biztosító rendezését, a szellemi portékával való kereskedés visszaterelését a nemzetért felelősséget érző, exkluzívnak tekintett értelmiségi szaktevékenységek területére,[15] érvként pedig a nemzeti műveltség emelésének és terjesztésének a szükségessége kínálkozott.

A Magyar Könyvkereskedők Egyleté*nek programja*

melyet Aigner Lajos fogalmazott meg közgyűlési hozzászólásában,[16] sietett leszögezni: „A szellemi haladást csak virágzó irodalom létesítheti s ezt viszont csakis rendezett könyvkereskedelem. Mióta az idők mostohaságánál fogva könyvkereskedelmünk pang, az irodalom, a szellemi élet is csak tengődik." Aigner nem tagadta azonban, hogy a kialakult helyzet személyes boldogulásukat is kedvezőtlenül érinti, sőt az egylet létrehozásának elsődleges motivációját éppen ebben jelölte meg. „Midőn tehát a célból gyűltünk össze, hogy első sorban az anyagi jólétünket gátoló kinövések megszüntetésére törekedjünk, egyrészt a könyvkereskedelem régi tekintélyét akarjuk visszaszerezni, másrészt pedig az irodalom újra felvirágzását előmozdítani. E kettős cél megérdemli, hogy érte fáradjunk, és ha kell áldozzunk is." A prioritások kijelölése világos. Gazdasági programról van szó, az elsődleges cél a könyvkereskedők anyagi jólétének előmozdítása, az akadályok elhárítása azonban a nemzeti irodalom és művelődés ügyét is szolgálja.

14 Szajbély Mihály, *A nemzeti narratíva szerepe a magyar irodalmi kánon alakulásában Világos után,* Bp., Universitas, 2005, 111–122.

15 Németh G. Béla, *Létharc és nemzetiség: Az „irodalmi" értelmiség felső rétegének ideológiájához 1867 után* = N. G. B., *Létharc és nemzetiség: Irodalom és művelődéstörténeti tanulmányok,* Bp., Magvető, 1976, 7–41.

16 *A magyar könyvkereskedők egyletének alakuló közgyűlése*, Corvina, 1878. szept. 5., 2–3.

Aigner programiratnak tekinthető hozzászólása természetesen az utóbbi szempontokat állította előtérbe. Az *Ungarischen Schulboten* című lap kiadója viszont mindjárt felhívta a figyelmet arra, hogy a nemzeti műveltség szempontjának programba emelése mögött valójában üzleti fogás rejtőzik. Josef Rill elsősorban azt a javaslatot tartotta álszentnek, hogy az állam ne foglalkozzék tankönyvkiadással, bízza ezt a feladatot az adófizető magánvállalkozókra, s amíg ez meg nem történik, addig árengedményt a tankönyvek árából csak a könyvkereskedők számára adjanak.[17] Költői kérdések sorával igyekezett bizonyítani, hogy a nemzeti művelődésre való hivatkozás puszta frázis. „Hat der ungarische Buchhandel etwa eine blühende Schulbücherliteratur geschaffen? […] Hat er die Nationalliteratur zur Entwickelung gebracht? Sind die ungarischen Klassiker durch den Buchhandel Gemeingut des Volkes geworden?"[18]

A cikket az egylet alelnöke, Aigner Lajos ismertette és idézte frissen létrehozott lapjukban, a *Corvinā*ban,[19] de csak azért, hogy leleplezhesse a leleplezést, a mögötte meghúzódó személyes érdeket. Rill korábban egy olyan közvetítő irodát hozott létre, amely a tankönyvek forgalmazását monopolizálta, így a terjesztői hasznot egymaga tette zsebre, és most üzleti érdekeit féltve száll szembe a könyvkereskedőknek az állami tankönyvkiadás (és vele a terjesztői monopólium) leépítését szorgalmazó törekvéseivel.

Üzleti érdek feszült tehát üzleti érdekkel szemben, noha ezt mindkét fél leplezni igyekezett. A nemzeti műveltség szolgálatára való hivatkozás, illetve a vele való visszaélés, annak puszta reklámfogássá való züllesztése egyébként gyakran vált reflexió tárgyává a *Corvina* későbbi számainak hasábjain.

> Milyen szép az, ha valakiről azt mondják, hogy hazafias szellemű! De […] Magyarhonban egy idő óta fájdalom, nagy mérveket öltöttek ezen címen a visszaélések, különösen a kereskedelmi osztálynál kapzsi haszonlesésre használják fel, mint a reklámgyártás új vonzó eszközét.[20]

17 *Uo.,* 5.; vö. Varga, *i. m.,* 42–43, 110.

18 Corvina, 1878. okt. 16., 30.: „Teremtett-e a magyar könyvkereskedés virágzó tankönyv-irodalmat? […] Lendületbe hozta-e a nemzeti irodalmat? Általánosan elérhetővé tett-e a nép számára a magyar klasszikusokat?"

19 Aigner, *Ein Angriff*, Corvina, 1878. október 16., 29–33.

20 Lévay Mór, *Kormos-Csáthy!*, Corvina, 1881. szept. 10., 77.

fogalmazott például Lévay Mór 1881-ben. Persze sietve hozzátette, hogy a könyvkereskedők kivételek, ők valóban a nemzeti műveltség önzetlen szolgái, miközben véleményének megfogalmazására éppen egy, a nemzetre való hivatkozást puszta reklámfogásként használó könyvkereskedő leleplezése adott alkalmat.

Az elmondottak nyomán az értelmiség differenciálódásának és egyletekbe szerveződésének összefüggéseire, a könyvszakma belső ellentmondásaira, nemzeti műveltség és anyagi haszon, műveltségterjesztés és populáris irodalom egymásba fonódó viszonyaira nyílik rálátás. A *Corvinát* lapozgatva feszültségektől terhes alakulástörténet bontakozik ki, melyet megérteni a modern társadalom folyamatosan problémákat megoldó és újabb problémákat generáló működésének az ismeretében lehet.

A modern társadalom működése Niklas Luhmann szerint

egymás környezetében létező, egy-egy szerepkör optimalizálásáért felelős, műveletileg zárt részrendszerek együtteseként írható le. Létrejöttére azért volt szükség, mert a korábbi, középpontot és egységet biztosító hierarchikus berendezkedés már nem tudta kezelni a társadalom megnövekedett komplexitását. A nagy egész áttekinthető nagyságú területekért felelős részrendszerekre különült el, melyek egymással egyenrangúak, de egymás szerepkörét nem képesek átvenni. A gazdaság nem tud *igazságot* vagy *szépséget* termelni, csak *profitot*, a tudomány nem képes *szépséget* vagy *profitot* létrehozni, csak *igazságot*, a művészet nem képes *igazságot* vagy *profitot* alkotni, csak *szépséget*. Ugyanakkor a gazdaság megfigyelése nyomán a művészet létrehozhat szépséget, a tudomány igazságot, a művészet vagy a tudomány alkotásainak értékesítésével a gazdaság termelhet profitot.

A részrendszerek (melyek száma nagy, itt csak hármat említettem) nem képesek átlátni a társadalom egészének a komplexitását, így egyik sem töltheti be az új középpont szerepét. Mégis képesek a társadalom egészének működőképességet biztosítani, köszönhetően annak, hogy mindegyik törekszik a saját működésének az optimalizálására. Egy rendszer optimalizációs törekvései nyomán alkalmasint irritációk keletkeznek a környezetében lévő rendszerekben. A művészet rendszere például nem az abszolút szép ábrázolására törekszik, hanem a pénz és a karrier rút világának megfigyelése nyomán hoz létre szépséget, a rút szépségé-

nek megfigyelése nyomán a tudomány az abszolút szép esztétikája helyett létrehozza a rút esztétikáját, a szép létrehozásánál előtérbe kerülhet az eladhatóság szempontja. A rendszerek mozgása folyamatos, következésképpen folyamatos az irritációk keletkezése is, a modern társadalmat pedig éppen az teszi működőképessé, hogy részrendszerei alkalmasak a problémaelhárítások nyomán születő újabb problémák elhárítására. Luhmann szerint ezt a társadalmat nem emberek, hanem kommunikációk alkotják. Az emberek – mint biológiai, illetve pszichikai rendszerek – a szociális rendszerek környezetében foglalnak helyet. Egymás fejébe nem látunk bele, egymásról annyit tudunk, amennyit – ilyen vagy olyan módon – kommunikálni vagyunk képesek. A kommunikáció során az *értelem* médiumából formák jönnek létre, melyek az újabb formaképződések számára médiumként állnak rendelkezésre. Az így létrejövő és folyamatosan bővülő értelmet Luhmann *kultúrának* nevezi.[21]

A kultúrának számos meghatározása létezik,[22] ezek közül ő a legtágabbhoz és leginkább értékmenteshez kapcsolódik, mely szerint mindaz, amit az ember megérint, kultúrává változik.[23] A kultúra mindig értelem, de az értelem nem csak kultúra, hanem minden, ami a világban megfigyelhető, amiről gondolkodni és kommunikálni lehet. Az evolúció előrehaladásával az értelem egyre meghatározóbb részét teszi ki a kultúra, melyet a Luhmannt értelmező Günter Burkart olyan *témák* tárházaként ír le, amelyek irányítani és strukturálni képesek a kommunikációt.[24] A társadalom alrendszerei a maguk szerepkörének megfelelően válogatnak a témák közül, végeznek kultúrafeldolgozást, hoznak létre kultúrát.

A kultúra tehát a maga egészében nem leírható és nem megragadható, viszont lehetséges témák kimeríthetetlen és folyamatosan táguló tárházaként valamennyi társadalmi alrendszer rendelkezésére áll. Egyrészt mint a *jelen,* másrészt mint a *múlt* kultúrája. A múltra vonatkozó értelemfeldolgozást *emlékezésnek* hívjuk. Az emlékezés nem önmagáért való folyamat, hanem aktualizálási pro-

21 Niklas Luhmann, *Szociális rendszerek,* Bp., AKTI-Gondolat, 2009, 180. Vö. Tóth Benedek, *Az értelem, mint a kultúra médiuma: a kultúra értelme: Az 'értelem' és a 'kultúra' rendszerelméleti fogalmairól = Médiumok, történetek, használatok,* szerk. Pusztai Bertalan, Szeged, Szegedi Tudományegyetem Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, 2012, 334–350.

22 Aleida Assman, *Einführung in die Kulturwissenschaft: Grundbegriffe, Themen, Fragestellungen,* Berlin, Erich Schmidt, 2006, 9–13.

23 *Uo.,* 9–10.

24 Günter Burkart, *Niklas Luhmann: Ein Theoretiker de Kultur? = Luhmann und die Kulturtheorie,* hrsg. von Günter Burkart und Gunter Runkel, Frankfurt/M, Suhrkamp, 2004, 20.

cesszus. Célja Burkart szerint nem a múlt muzealizálása, hanem a jövő szempontjából való szelektálása és mobilizálása, még akkor is, ha a mobilizálás során múzeumok jönnek létre.[25] Az emlékezet működése, a múlt kultúrájának szelektálása és mobilizálása jól tanulmányozható a társadalomnak egy olyan önleírása esetében, amilyen a nemzet.

A társadalmi alrendszereken belül elkülönülnek a *létrehozó* és *közönségszerepek*. Politikusok és választópolgárok, termelők és kereskedők, kereskedők és vásárlók, tanárok és diákok, orvosok és betegek, írók és olvasók, festők és tárlatlátogatók, színészek és nézők stb. A létrehozó és a közönségszerepek közötti határok átjárhatók, kétféle tekintetben is. Egyrészt a közönségszerepből át lehet lépni a létrehozói szerepbe (valaki politikussá, kereskedővé, orvossá, tanárrá, művésszé lesz), másrészt a létrehozó szerepet játszók időről időre visszakerülnek a közönség szerepébe: a politikus egyben választópolgár, az autókereskedő máshol vásárló, az orvos a másik orvos páciense, a tanár a továbbképzésen diák, a festő tárlatokat látogat, az író más írók olvasója. A létrehozó mindig játszik közönségszerepet, de a közönség nem mindig játszik létrehozó szerepet.

A kultúrafeldolgozás és létrehozás egyik célja az *inclusio*, a rendszeren kívülinek a rendszerbe vonzása, integrálása. A populáris kérdését rendszerelméleti keretek közé helyező Urs Stäheli szerint[26] a részrendszerek, működésük optimalizálása érdekében, törekednek hatókörüknek szélesítésére, a kívül lévők bevonására, a rendszerrel közös identitás kialakítására. Ami a rendszer környezetében létezik, az egyrészt tartalék, potenciális közönség, másrészt maga a fenyegető *másik,* az *idegen,* amelynek megfigyelése nyomán irritációk alakulhatnak ki a rendszeren belül. A fenyegetés nem általános, ami az egyik alrendszer számára irritációra ad alkalmat, az a másik számára közömbös lehet. A Walter Benjamin-i értelemben auráját veszített műalkotás irritálhatja a művészet rendszerét, míg a gazdaság jól eladható tömegcikként tekinthet rá.

A populáris kultúra a modern társadalom önleírásaiban többnyire az önálló életre kelt, fenyegető másik, az idegen, a valódi kultúrát felemésztő szörny szerepét játssza. Ilyenné formálása már a 19. század folyamán megkezdődött. A lappangó kánon gyors expanziója miatt ez az interpretáció érthető, de az elmondottak jegyében nem helyeselhető. Rendszerelméleti nézőpontból a popu-

25 *Uo.*, 22–23.

26 Urs Stäheli, *Das Populäre in der Systemtheorie = Luhmann und die Kulturtheorie, i. m.*, 169–188.

láris térfoglalása nem más, mint a társadalmi alrendszerek inclusióra való törekvésének következménye. Létrejöttének eredője, hogy a társadalmi alrendszerek törekszenek befolyásuk növelésére. Figyelnek önmaguk működésére és figyelnek a környezetük működésére. Megfigyeléseik nyomán olyan *műveleteket* hajtanak végre, amelyek alkalmasaknak tűnnek a tömeg megnyerésére, közönségükké alakítására. A műveletek kommunikációk (nem is lehetnek mások, hiszen a társadalmat kommunikációk alkotják), melyek az inclusio eredményessége érdekében nem elégedhetnek meg a rendszeren belül használatos kommunikációs formákkal, hanem hétköznapi nyelven szóló, a nem beavatottak megnyerésére alkalmas kommunikációs formákat kell kialakítaniuk. A környezet megnyerésére való törekvés így minden rendszer esetében létrehozza a saját populárisát, illetve önleírásokat hoz létre arról, hogy milyen kommunikációs formák alkalmasak erre.

A populáris tehát a magához vonzás hatékony eszköze, mely új lehetőséget teremthet a környezeti rendszereknek is, amennyiben azt be tudják építeni a saját működésükbe. Erre leginkább jellemző módon a gazdaság rendszere képes, amely a környezeti rendszerek által létrehozott populárisban potenciális árucikkekre ismerhet. Tevékenységével a gazdaság segíti a rendszereket abban, hogy a maguk számára új közönséget nyerjenek, így a gazdaság és a környezeti rendszerek között *strukturális mozgókapcsolatok* jöhetnek létre. Strukturális mozgókapcsolatról Luhmann akkor beszél, amikor két műveletileg zárt rendszer időlegesen, közössé vált érdekek mentén összekapcsolódik. A fogalom azt hivatott kifejezni, hogy a kapcsolódások mindig alkalomhoz kötöttek, létrejönnek és megszűnnek, így nem veszélyeztetik a kapcsolódó rendszerek önállóságát. Állandósult kapcsolat – *interpenetráció* – csak a folyamatosan és kizárólagosan egymásra utalt rendszerek, így a társadalmi és a pszichikai rendszerek között jön létre: gondolkodás nélkül nincsen kommunikáció, kommunikáció nélkül nincsen gondolkodás.

Amennyiben tehát a gazdaság egy környezeti rendszer populárisát forgalmazza, úgy az illető rendszer érdekeit (is) szolgálja. Az eset általánosítható: ugyanez igaz bármely rendszer bármely rendszerrel kialakított strukturális mozgókapcsolata esetén. Az inclusio és a strukturális mozgókapcsolat viszonya azonban sohasem harmonikus. A hatókör kiterjesztésére való törekvés például gyakran eredményez olyan árutermelést, amelyet már a gazdaság irányít, és a profittermelés

eszközévé válva csak a gazdaság nézőpontjából hoz létre értéket. A donor-rendszer nézőpontjából értéktelenné válik, vásárlói átkerülnek az idegen, a fenyegető és (ismét) megnyerendő másik szerepkörébe. E folyamat, mely újra és újra lejátszódik, a modern társadalom történetének és működésének talán leglátványosabb kísérő jelensége. Érthető tehát, hogy a rendszerek gyakran fogalmaznak meg olyan önleírásokat, amelyek vita tárgyává teszik saját törekvéseiket, és megfogalmazhatnak olyan véleményt is, hogy azok már nem a saját rendszer, hanem a kapcsolódó rendszer érdekeit szolgálják, annak törekvéseit pedig bírálattal illetik. Az ön- és másleírásokba foglalt kritikák sokszor jogosak, a rendszerek a maguk nézőpontjából meggyőző módon tehetnek különbséget értékes és értéktelen között, de tudomásul kell venniük, hogy máshonnan nézve másként látszik ugyanaz. Ezért nem helyeselhető, hogy a populáris kultúra interpretációi többnyire negatív konnotációval rendelkező, önálló entitás létrejötteként írják le a kultúra popularizálódását.

A kívülállónak egy társadalmi alrendszer közönségévé való formálása annál könnyebb, minél egyértelműbben fogalmazható meg a csatlakozás értelme. A modern társadalom azonban – ellentétben a korábbi formációval, a hierarchikusan szervezettel – nem rendelkezik olyan középponttal és értékrenddel, amely eleve megkérdőjelezhetetlen hivatkozási alapot jelentene. Érvényét veszítette az alá- és fölérendeltségeket világosan kifejező piramis, melynek csúcsán az Isten akaratából felkent uralkodó foglalt helyet. A modern társadalomnak egység helyett különbözősége van, a kommunikációk sikerességét pedig a *szimbolikusan általánosított kommunikációs médiumok*, a hatalom, a tudományos igazság, a pénz, a szerelem, a művészet, a feltételezhetően a másik által is elismert értékekre való hivatkozások biztosítják. A kommunikáció azért lesz sikeres, mert a közlemény megfogalmazójának hatalma van, mert pénze van, mert a címzett szereti őt, mert közleménye mögött tudományos igazság áll, mert azt a művészet hitelesíti, mert az valamilyen széles körben elismert értékre utal. A rendőr kézjelére megállok, a pénzzel rendelkező megrendelésének eleget teszek, a hihetetlennek hitelt adok, ha egy tudományos folyóiratban olvasok róla, a múzeum terében műalkotásként tekintek a kiállított használati tárgyra, szerelmem hívó szavának járvány idején is eleget teszek, és odaállok az ügy mellé, ha számomra evidens értékekre hivatkozva szólítanak fel csatlakozásra.[27]

27 Niklas Luhmann, *Einführende Bemerkungen zu einer Theorie symbolisch generalisierter Kommunikationsmedien* = N. L., *Soziologische Aufklärung 2.: Aufsätze zur Theorie der Gesellschaft,* Opladen, Westdeutscher

A modern társadalom létrejötte egybeesik a nacionalizmusnak, a nemzeti azonosság és összetartozás érzésének a megszületésével, melynek következtében a legszélesebb körben elismert és legtöbbször hivatkozott értékké a nemzet vált. Úgy is lehetne fogalmazni, hogy az elveszített középpontot a nemzetnek mint értékfogalomnak a kidolgozása pótolja, amennyire pótolhatja. A nemzet ugyanis, minden ismertsége és elismertsége mellett sem több, mint a társadalom egyik önleírása, az adott nemzetet a más nemzetektől megkülönböztető konstrukciója.[28] Az elsődleges megkülönböztető jegy a saját nyelv és a saját kultúra, utóbbinak meghatározó elemei a nemzeti történelem és a nemzeti irodalom. A múltat az emlékezet aktualizálja és rendezi nemzeti narratívába. A nemzeti narratíva gondozásához és aktualizálásához valamennyi részrendszer hozzájárul, s az inclusio hatékony(nak gondolt) eszközeként valamennyi alrendszer hivatkozik rá, még ha adottságaik és lehetőségeik e tekintetben különbözők is.

A magához vonzásra való törekvések mentén strukturális mozgókapcsolatok egész sora jön létre, bomlik fel, szerveződik újra és megint újra, mindig más formában. A nemzeti történelemre vonatkozó kutatási eredmények popularizálása például a művészet, a tudomány, a gazdaság és a politika számára egyaránt közönséget teremthet, de populizmusba fordítása már csak a gazdaság és a politika érdekeit szolgálja. A strukturális mozgókapcsolat megszűnése nyomán létrejövő irritációk, az irritációk nyomán keletkező önleírások az inclusio eszközeinek újragondolását eredményezik a művészet és a tudomány rendszerén belül. A renegáttá vált populárissal szemben új populáris születik, a renegáttá válás kockázatával. A populáris megújítására adott a lehetőség, mert az a tény, hogy a modern társadalomnak egység helyett különbözősége van, megakadályozza, hogy a részrendszerek valamelyike mindent eldöntő szerephez jusson a működésében.

Verlag, 1975, 170–192; *GLU: Glossar zu Niklas Luhmanns Theorie sozialer Systeme* von Claudie Baraldi, Giancarlo Corsi und Elena Esposito, Frankfurt/M., Suhrkamp, 1999, 189–195.

28 Niklas Luhmann, *Die Gesellschaft der Gesellschaft,* Frankfurt/M., Suhrkamp, 1998, Teilbd. 2, 1043–1055.

A Magyar Könyvkereskedők Egyleté*nek létrejötte, Luhmann felől nézve*

nem más, mint a modernizálódó magyar társadalom által egy speciális területen generált problémára adott speciális válasz. Eredői után kutatva valójában egymás környezetében létező, egymással hol strukturális mozgókapcsolatba rendeződő, hol egymástól irritálódó társadalmi alrendszerek önmozgását, a gazdaság, a jog, a tudomány és a művészet ön- és másleírásait tanulmányozzuk. A könyvkereskedők a gazdaság rendszeréhez tartoznak, működési feltételeiket a jog szabályozza, az árut pedig, amelyet eladni igyekeznek, elsősorban a tudomány és a művészet rendszere állítja elő. Érdekük az, hogy a működés szabályozása megfelelő, az áru eladható legyen. A művészet és a tudomány rendszerének is érdeke, hogy amit létrehoz, az eljusson a befogadókhoz. Egyrészt saját közönségük kiszolgálása, másrészt új közönség megnyerése (inclusio) céljából, harmadrészt pedig azért, mert – ahogyan Jókai fogalmazott – a szerző is a piacról él, és nem várható el, „hogy szegény író ember mindenik kertet tartson magának, abba káposztát és spenátot ültessen, maga azt öntözze, kapálja, s ha megérik, levágja, besavanyítsa, megfőzze, s ha megéhezik, megegye”.[29] Jókai ironikus sorai jelzik, hogy a modern társadalom viszonyai között a tudománnyal és művészettel való foglalkozás többé nem magasztos célok önzetlen szolgálata, hanem professzió és árutermelés, a megélhetés forrása. A modern társadalom embere szükségképpen többféle identitással rendelkezik, a Jókai által említett esetben egyszerre művész és gazdasági szereplő, árutermelő és megtermelt áru értékesítője, másféle áruk fogyasztója.

E szerepkörök között a *teljes* harmóniát megteremteni *teljesen lehetetlen*. A modern társadalom története harmónia helyett a harmóniára való törekvést kísérő diszharmónia jegyében írható le, és ez nem csak a társadalom alrendszereinek a viszonyára, hanem a pszichikai rendszerek egymással és társadalommal való viszonyára is igaz. A harmóniára való törekvés viszont örök, ez pedig megköveteli, hogy a részrendszerek figyeljenek saját működésükre és figyeljenek a környezetükre. 1867 után olyan változások játszódtak le a jog rendszerében, amelyek a gazdaság rendszerén belül radikálisan rendezték át a könyvkereskedés – közvetve a tudomány és művészet – feltételrendszerét. Ez vezetett a *Magyar Könyvkereskedők Egyleté*nek létrejöttéhez, és tette folyóiratukat, a *Corvinát*,

29 Jókai Mór, *Irodalmi levelek Vahot Imréhez I.* = Uő, *Cikkek és beszédek: 1847. január 2. – 1848. március 12.,* I. kötet, szerk. Szekeres László, Bp., Akadémiai 1965, 188.

a hirtelen megszaporodó reflexiók közlönyévé. Visszatekintettek a múltra, kritika tárgyává tették a kiegyezés után létrejött viszonyokat, és ellentmondásoktól korántsem mentes javaslatokat fogalmaztak meg egyrészt az újonnan létrejött feltételrendszer módosítására, másrészt saját belső működésüknek az új feltételrendszerrel harmonizáló átalakítására.

A nemzeti műveltség szolgálatára való hivatkozás

mindkét területen hatékony eszköznek tűnt. Erre a vitathatatlan értékre (szimbolikusan általánosított kommunikációs médiumra) való hivatkozással igyekeztek meggyőzni a jog rendszerét, hogy működési feltételeiken változtatni lenne érdemes, a közönséget, hogy áldozatkészen nyissa meg a pénztárát és vásároljon könyvet akár emelt áron, de ugyanerre hivatkoztak akkor, amikor saját magukat szólították fel önmegtartóztatásra, a hosszú távú nyereségért a rövid távú előnyökről való lemondásra. Alakuló ülésükön, melyre 43 könyvkereskedő jelenlétében került sor 1878. augusztus 21-én a pesti Lloyd-épület tanácstermében, tizenkét javaslatról tárgyaltak.[30] Közülük végül kilencet fogadtak el, melyek többsége a külső, elsősorban a törvényes működési kereteket érintette. Kérvényeket fogalmaztak meg a vallás és közoktatási, az igazságügyi és a közlekedési miniszterhez, felszólították az alakuló közgyűléstől távol maradt nagy kiadóházakat (Franklin-társulat, Athenaeum, Szent István Társulat) a belépésre, a Franklin-társulat számára pedig egyéb, a társulat által kiadott könyvek terjesztését érintő kéréseket is küldtek.

Az elfogadott javaslatok között egy akadt csak, amelyet saját erejükből megoldhattak, ez pedig a „könyvkereskedői tanulók és ifjabb segédek további kiképzése" volt. A pestiek számára legfontosabb kérdést, az *árengedményezés* kérdését végül fel sem vették a határozati javaslatok sorába. A vidékiek talán úgy ítélték meg, hogy a rabattal, az egymás alá licitálással együtt járó profitkiesés csak ott fenyegető veszély, ahol sok könyvkereskedő próbál egymás mellett megélni, azaz a fővárosban. Valami azonban mégis történt. A határozatok elfogadása után az elnök bejelentette, hogy pesti könyvkereskedők megegyeztek, a nagyközönség-

30 Corvina, 1878. szept. 5., 5.

nek csak a kiadók által megállapított, bolti áron kínálják a könyveket, döntésükről pedig köriratban értesítik a vásárlókat.[31]

A minisztériumokhoz címzett (egyébként hatástalannak bizonyult) kérvényeket sorsukra hagyva, most csak a könyvszakma elvileg önmaga kebelén belül megoldható problémáinak megoldási kísérleteit tárgyalom, a könyvkereskedők képzését és a rabatt kérdését. Utóbbi egyébként meghatározta a nagy kiadóházakkal való viszonyt is, hiszen ha azok közvetlenül, nagykereskedelmi áron juttatják el kiadványaikat az olvasókhoz, akkor a könyvkereskedők hiába egyeznek meg egymás között a bolti árhoz való ragaszkodásban.

A könyvkereskedők képzésének megszervezése

már az egylet első, 1878. szeptember 14-én tartott választmányi ülésén napirendre került és „gyakorlati kivitelével […] Aigner Lajos bizatott meg."[32] A közgyűlésen elfogadott határozat nyomán azért foghattak hozzá ilyen gyorsan a megvalósításhoz, mert ezzel kifejezhették, nem puszta reklámfogás számukra a nemzeti művelődés szolgálata, demonstrálhatták tevékenységük nagy hozzáadott értékkel bíró voltát, és alátámaszthatták igényüket, hogy a könyvekkel való kereskedést törvényileg vezessék vissza a magasan kvalifikált értelmiségi tevékenységek sorába. Utóbbi érdekében Aigner Lajos javaslatára mindjárt folyamodványt intéztek a kereskedelmi miniszterhez, „hogy a könyv-kereskedelem az »Ipartörvény« alól felmentessék, s úgy mint azelőtt – hasonlólag a gyógyszerészekhez – […] csak oly egyén nyithasson könyvkereskedést, ki szabályszerűleg kitanult könyvkereskedő."[33]

A választmányi ülés a képzés gyakorlati megszervezésével az egylet alelnökét, Aigner Lajost bízta meg, ő pedig gyorsan munkához látott. Október 3-án már arról számolt be, hogy minden készen áll.[34] Megszervezte az oktatói kart, a tanárok az egyéves képzést ingyen vállalták, a főváros ingyen biztosította az oktatási

31 *Uo.,* 5–6.

32 *A magyar könyvkereskedők egylete 1878. szeptember hó 14-én tartott választmányi ülésének jegyzőkönyve,* Corvina, 1878. október 2., 18.

33 *Uo.,* 18. A folyamodvány teljes szövegét lásd *uo.,* 19–20.

34 *A magyar könyvkereskedők egylete 1878. október 3-án tartott választmányi ülésének jegyzőkönyve,* Corvina, 1878. október 16., 28.

helyiséget a főreáltanodában, az egyletnek csak a fűtés és világítás költségeit kellett viselnie.[35] A nemzeti művelődés olyan hívószónak bizonyult, amelyért értelmiségi körökben és hivatali szinten sokan voltak hajlandók áldozatot hozni. Az előadások napi rendszereséggel, minden hétköznap este 7–8 óra között folytak, a kezdeményezés jó fogadtatásra talált, a tanfolyamra még gimnazisták is beiratkoztak,[36] a már a szakmában dolgozó 17 tanuló és 6 segéd mellett. A tanulók számára egyébként a képzés ingyenes volt, a segédek havi 1 forintot fizettek.[37]

A tanterv pedig nem hagy kétséget, valóban komolyan gondolták az alapos képzés szükségességét. A könyvkereskedést, az általános tudásközvetítés missziója jegyében, olyan speciális területnek tekintették, ahol szorosabb értelemben vett szakmai ismeretek helyett enciklopédikus műveltségre van szükség. Ám az oktatott tárgyak listájára tekintve kiderül, hogy a hagyományos humán műveltség egyértelmű prioritást élvezett, a korban mind meghatározóbbá váló reáliákra alig fordítottak figyelmet. Beöthy Zsolt magyar, Schwicker J. Henrik német, Császár Károly francia, Dallos Gyula angol irodalomtörténetet oktatott, Heinrich Gusztáv pedig általános irodalom címmel adott elő. A reáliák oktatására csupán a Kármán Mór által jegyzett tudományok enciklopédiája tárgy adhatott alkalmat.[38] A súlypontok ily módon való meghatározása arra utal, hogy az ideálisan képzett könyvkereskedőről alkotott képük nem tükrözte sem a tudományterületek korra jellemző differenciálódását, sem az egyes területek jelentőségét illető hangsúlyeltolódásokat.

Az ünnepélyes tanévnyitón a hallgatókon és a tanárokon kívül megjelent az egylet több vezető tisztségviselője. A megnyitót Aigner tartotta.[39] A könyvnyomtatás jelentőségét hangoztatta a tudás terjesztésében, a könyvkereskedő tevékenységét pedig azért ítélte meghatározónak, mert „ő az, aki a tulajdonképpeni népnek nagyobbára nem csak közvetíti, de meg is választja szellemi táplálékát."[40] A magyarországi könyvkereskedés jelentős részben német kézen volt, egyes könyvkereskedők magyarul sem tudtak.[41] De ez már az asszimiláció idő-

35 *Gyakornokaink oktatása,* Corvina, 1878. november 1., 39.
36 *A magyar könyvkereskedők egylete 1878. október 25-én tartott választmányi ülésének jegyzőkönyve,* Corvina, 1878. november 1., 39.
37 *Gyakornokaink oktatása,* 40.
38 *Uo.,* 40.
39 *Uo.,* 40–41.
40 *Uo.,* 40.
41 Carl Seeliger, *Unsere Geschäftssprache,* Corvina, 1878. október 2., 19.

szaka, így aligha keltett visszatetszést bárkiben, amikor Aigner arra figyelmeztetett, hogy a könyvkereskedőknek egyszerre kell magyarosodniuk és műveltté válniuk. „Iparkodjanak Önök, hogy szakképzett, művelt magyar könyvkereskedőkké lehessenek!" – hangzott a megnyitó záró mondata.

A rabatt ügyének kezelése

nem bizonyult ilyen gyors és konfliktusmentes történésnek. Már a szeptember 14-i választmányi ülés jegyzőkönyve[42] annak belátásáról tanúskodik, hogy a vidéki könyvkereskedők csatlakozása nélkül nem lehetnek sikeresek. Nyilván rájöttek, hogy a pesti olvasó vidékről is megrendelheti a kedvezménnyel kínált könyvet, éppen ezért ottani kollégáikat a fővárosiak egyezményéhez való csatlakozásra szólították fel, és arra, hogy annak „betartására magukat írásbelileg kötelezzék."[43] Nehéz felmérni, hogy a felszólításnak milyen lett a foganatja. Az azonban a *Corvina* egymást követő számaiból egyértelműen kiderül, hogy az igazi problémát nem a vidékiek hezitálása jelentette. Sokkal inkább a vásárlók ellenérdekeltsége, és persze az, hogy a dokumentumot kézjegyükkel ellátó kereskedők sem feltétlenül tartották magukat a benne foglaltakhoz.

Az egyezmény szövegét az ülés után nem egészen egy héttel tették közzé.[44] A lényeget mindjárt az első pontban kimondták: „A vásárlók árleengedésben ezentúl nem részesíthetők." Felsoroltak ugyan néhány kivételt, így például a kaszinók, olvasókörök, nyilvános könyvtárak továbbra is kaphattak rabattot, de az ilyen engedmények a nagyközönségen nem segítettek. Szabályozták a viszonteladók számára adható kedvezményt:

> […] könyvkötők és oly kereskedők, kik könyvek elárusításával foglalkoznak; Budapesten azonban csak könyvkötők és papírkereskedők, – akár saját vagy idegen kiadványokból legfőlebb 15%-ig, az Egyetemi nyomda

42 *A magyar könyvkereskedők egylete 1878. október 14-én tartott választmányi ülésének jegyzőkönyve,* Corvina, 1878. október 2., 18–19.

43 *Uo.,* 18. Vö. Zilahy Sámuel, *A Conventióról*, Corvina, 1978. október 2., 21–22.

44 *Egyezmény a budapesti kiadók és könyvárusok között az árleengedés ügyében,* Corvina 1878. szeptember 20., 11–12.

> és a Szt.-István-társulat tankönyveiből pedig 10%-ig terjedhető kedvezményben részesülnek.[45]

Számukra tehát hajlandók voltak a kiadói és kereskedelmi árrés különbözetének egy részét átengedni. Azt azonban kikötötték, hogy a könyveket nekik is bolti áron kell forgalmazniuk, aki pedig ettől eltér, annak „mindennemű kiszolgáltatás beszüntetendő."[46] Régiségkereskedők („ódondászok") számára nincs engedmény, a postai szállítási díj csak akkor engedhető el, ha azt a teljes áron számlázott könyvek mennyisége indokolttá teszi. Szabályozták és nagyon beszűkítették az ajándékozást és a mintapéldányok küldését, a kolportázsban viszont még nem láttak veszélyt. A 6. pontban kimondták ugyanis, hogy a „Házalói (colportage) czikkekre vonatkozólag azok kiadóit az előző pontok nem kötelezik."[47]

Az egyezmény aláírói tisztában voltak azzal, hogy megállapodásuk csak akkor vezethet eredményre, ha a gazdaság rendszerén belül létrejött szerveződésük képes megőrizni az egyletbe lépett kereskedők által korábbi vásárlóikkal, a közönséggel megteremtett közös identitást.[48] Ennek érdekében személyre szóló, de azonos szövegű levélben fordultak minden olyan vásárlójukhoz, akik korábban rendszeresen rabattban részesültek, és igyekeztek világossá tenni, hogy az egyezmény nem csupán a saját üzleti érdekeiket szolgálja, hanem a nemzeti művelődés ügyén keresztül az olvasók érdekeit is.

A levél elején – melyet a *Corvina*ban közzétettek, mindjárt az egyezmény szövege után[49] – a könyvekkel való kereskedés megváltozott törvényi feltételei nyomán előállt új helyzetről szóltak. A gombamód megszaporodott könyvárusok „megindították egymás közt a versenyt oly módon, hogy a kiadók által megszabott bolti árból engedményben részesítik a vevőket, figyelmen kívül hagyva, hogy azáltal saját maguk lételét veszélyeztetik." Elmagyarázták, hogy a rabatt, mely egyébként a kereskedelem hasznos eszköze, miért végzetes számukra. A könyv nem olyan árucikk, mint a cukor, a kávé, vagy posztó. Utóbbiakra mindenkinek szüksége van, nem csupán a művelteknek, ugyanazt az árucikket többen is gyártják, a kereskedő törekedhet arra, hogy a legolcsóbbat

45 *Uo.,* 11.
46 *Uo.,* 11.
47 *Uo.,* 12.
48 Stäheli, *i. m.*, 171.
49 Corvina 1878. szeptember 20., 12–13.

szerezze be, amit aztán olcsóbban adhat. Egy adott könyvnek viszont csak egy „gyártója", azaz kiadója van, amely megállapítja annak bolti árát, a kereskedőnek pedig költségei fedezésére és hasznára ad bizonyos engedményt. Ha ennek egy részét a kereskedő folyamatosan továbbadja a vevőnek, előbb-utóbb tönkremegy. Miután a törvényi feltételek megváltoztatása nem áll hatalmukban, döntöttek úgy, hogy a bolti árból többé nem adnak engedményt. Nem a pénzéhség okán, hanem azért, „hogy a magyar könyvkereskedést, mely a túlágazó concurrentia által végpusztulásához közeledik, ily módon megmentsük és a korábbi időkben élvezett tekintélyére visszaemeljük". Ezzel pedig a nemzetet szolgálják, mert a műveltség könyvkereskedők nélkül nem terjedhet, márpedig „minden nemzet művelődése által lesz naggyá és hatalmassá". Éppen ezért hiszik meggyőződéssel, „hogy a magyar irodalom barátai nem fogják engedni, hogy a magyar nemzeti irodalom a könyvkereskedelem pusztulása által hanyatlásnak induljon".

Láthatóan tisztában voltak azzal, hogy a magyar olvasóközönség nagyobb része, a városok éppen elmagyarosodóban lévő német polgársága kétnyelvű, emiatt a bécsi könyvkereskedők konkurenciájával is számolniuk kell. Magyarországi tevékenységük korlátozására nem álltak rendelkezésre jogi eszközök, és velük közös stratégiát kialakítani reménytelen vállalkozásnak tűnhetett. Így a hazai vásárlókat a nemzeti műveltség és a hazai gazdaság iránti elkötelezettségükre hivatkozva kérték, hogy ne éljenek a külföldről érkező olcsó és „szemfényvesztő édesgetésekkel", a leszállított áron kínált olvasnivalóval.

> Appellálunk a magyar nemzet hazafiasságához, mely belátandja azt, hogy mi, kik itt vérünk verejtékében keressük kenyerünket és fizetjük az ország közös adóját, jogosan elvárhatjuk saját nemzetünktől, hogy pénzével ne a külföldet segélyezze és támogassa.

Gyorsan kiderült azonban, hogy a nemzetre való hivatkozás most nem bizonyul megfelelő szimbolikusan általánosított kommunikációs médiumnak ahhoz, hogy fölülírja az olvasók gazdasági érdekeit. Kitűnik ez abból a levélből, amelyet Aigner

kapott egyik régi vevőjétől, s amelyet a *Corvina*ban közreadott, hogy megmutassa, „minő fonák érvelésekkel találkozik a közönségben" a rabatt-megállapodás.[50]

> Az egészet figyelemmel keresztül olvastam – kezdődik az olvasói levél –, s engedje meg állításom, én egyáltalában nem látom ez által a könyvkereskedők jövőjét biztosítva, de igen is hátrányosnak tartom a vevőkre, mert az csak nem lehet előnyöm 9 frt helyett 10 frt fizetni.

Ráadásul a könyvkereskedők között biztosan akad majd olyan, aki továbbra is megadja az engedményt, csak nem tünteti fel a számláin, a többiek pedig még kevesebb könyvet fognak eladni. Ő napi 14-17 órát dolgozik, jövedelme jelentős részét könyvekre költi, a pénzt családjától vonja meg, és egyáltalán nem közömbös számára, hogy 10%-kal olcsóbban vagy drágábban veszi-e a könyvet. Ragaszkodik ahhoz, hogy a már megrendelt sorozatok ezután megjelenő köteteire megkapja a kedvezményt, majd kijelenti:

> Én új munkákat vásárlani mindaddig nem fogok, míg a régi feltételeket ismét meg nem kapom, mert könyveim vásárlása inkább irodalmi pártolás mint szükség volt, a nyilvános valamint tudományos intézetek könyvtáraiban mindezen könyvek megvannak, s ha szükségem van, bár mikor kikereshetem és használhatom, de azért hogy 5 könyvkereskedő helyett 20 megélhessen, nem fogok keservesen megkeresett néhány forintomból még 10% hiába oda adni.

A nemzeti szempont számára sem megkérdőjelezhető, hivatkozott is a nemzeti műveltség oltárán tett eddigi áldozataira, de világosan kimondta: „Legyen hazafi e tekintetben az, akinek van, nekem nincs, csak az mit 2 kezemmel szerzek, s itt az első magam vagyok."

A közönség tehát nem fogadta megértéssel a rabatt-konvenciót, amint hamarosan az is világossá vált, hogy Aigner inkriminált vevője a jövőbe látott: a *Corvina* gyakran számolt be az egyezményt aláíró kiadók ügyeskedéseiről. Az 1878. október 3-i választmányi ülés jegyzőkönyve szerint például

50 *Okoljunk!* Corvina, 1878. október 2., 22–24.

> Észleltetett, hogy néhány fővárosi kartárs ismerősebb vevőinek becsület-szóra ád rabattot. Aigner Lajos erre kinyilatkoztatja, hogy az esetben, ha találkoznék kartárs, ki az „egyezményt" ily rút módon megszegné, az illetővel még az esetben is beszünteti összeköttetését, ha az a bírságot lefizetné.[51]

Márpedig ilyen kartársak később is gyakran akadtak, világos jeleként annak, hogy a szerepkörök szerint elkülönült társadalom viszonyai között az üzleti életben a morál csak akkor juthat szabályozó szerephez, ha elvárásai az üzleti érdekek szolgálatában állnak.

Megerősíti ezt az, hogy *Magyar Könyvkereskedők Egylete* 1884-es közgyűlésén, visszatekintve az alapítás óta eltelt hat évre, leginkább kudarcokról tudtak beszámolni.[52] A nagy kiadók vonakodtak belépni az egyletbe, a jogi környezet megváltoztatására irányuló beadványaik eredménytelenek maradtak, a könyvkereskedők képzése „a hallgatók indolentiája és kellő előismereteik hiánya, valamint a főnökök nem törődése miatt csakhamar dugába dőlt."[53] A rabatt-megállapodás eredményét is csak kielégítőnek nevezték. A visszaéléseket nem sikerült megszüntetni, de az egyezmény legalább „alattomos álutakra kényszeríté a saját alkotta törvényt és szavukat szegőket." A siker felemás voltát mutatja, hogy a rabatt szabályozásának kérdése a következő években is örökzöld téma maradt. 1887-re viszont megérettek a viszonyok arra, hogy – legalább egy újabb önleírás formájában – az árengedményezés szabályozásának és vele minden probléma megoldódásának illúziójával leszámolva, a modern viszonyokhoz való alkalmazkodásban kezdjék keresni a magyar könyvkereskedelem boldogulását.

51 *A magyar könyvkereskedők egylete 1878. október 3-án tartott választmányi ülésének jegyzőkönyve,* Corvina, 1878. október 16., 28.

52 *Jegyzőkönyv a m. könyvkereskedők egylete 1884. évi aug. 17-én tartott rendes évi közgyűléséről,* Corvina, 1884. augusztus 20., 90–92., 1884. augusztus 30., 94–95.

53 *Uo.,* 90.

A rabatt ellen küzdeni meddő és felesleges

erőfeszítés, fejtegette Gombássy Imre 1887-ben, a könyvárus-segédek egylete[54] által meghirdetett pályázatra érkezett, *A magyar könyvkereskedelem rabatt viszonyai* című dolgozatról szóló, a bíráló bizottság véleményét összegző írásában.[55] A pályamű nem tartalmaz egyetlen új gondolatot sem, a *Magyar Könyvkereskedők Egyleté*nek megalakulása óta mindenki ugyanazt a szalmát csépeli. És ez annál inkább értelmetlen, fejtegette Gombássy, aki egyébként maga is könyvárus-segéd volt, mert „az ember ős szenvedélyeit: az irigységet, a kapzsiságot és azt a megmagyarázhatatlan állati gyönyört, ami az embert készteti embertársát maga alá gyűrni, […] conventiók medrébe szorítani nem lehet."[56] A verseny szabaddá vált, a létért való küzdelem legfőbb mozgatója a haszonvágy, a gyönge az erőssel szemben bukik. A könyvkereskedőket Darwinra hivatkozva figyelmeztette, könnyen bukhatnak ők is. A céhek megszűntével a termelők és a fogyasztók egyre gyakrabban kerülnek közvetlen kapcsolatba, egyre kevésbé van szükségük közvetítőre, és ha a könyvkereskedők az új helyzethez való alkalmazkodás helyett a régimódi szabályozást igyekeznek új életre hívni, akkor könnyen lehet, hogy szerepük rövid időn belül feleslegessé válik.

Ami a rabatt-kérdést illeti, úgy vélte, azt a profitra való törekvés automatikusan szabályozni képes. Ugyan általános a vélekedés, hogy az árengedmények a hasznot minimalizálják, de ha az alacsonyabb ár nagyobb forgalmat generál, akkor „az egyensúly […] helyre van ütve", ha pedig a forgalom nem növekszik, akkor a kereskedő úgysem fogja engedménnyel kínálni portékáját. Igaz ez a könyvárus és a kiadó viszonyára is. Amint a kereskedőt nem lehet kényszeríteni, hogy ne adjon rabattot, úgy a kiadót sem lehet arra kényszeríteni, hogy nagyobb engedményt adjon a kereskedőknek.

> Mert vagy kárát látja a kiadó abból, hogy a sortimenternek kis rabattot ád, s akkor úgy is változtat a dolgon, vagy pedig haszna van belőle és akkor nincs jogunk tőle azt követelni, hogy hasznát velünk megossza. Az

54 Előzményei 1865-ig mennek vissza, létrehozásán segéd korában Aigner is dolgozott, vö. Varga, *i. m.*, 24–26.
55 Gombássy Imre, *Bírálati jelentés a „Csak szorosan" című egylet pályázatáról,* Corvina, 1887. április 10., 41–42., 1887. április 20., 44–48.
56 *Uo.,* 45.

> egész rabatt-viszony kiadó és sortimenter között a kölcsönös nehézkedés törvényén alapszik.[57]

Úgy látta, a könyvkereskedelem problémáit egyébként sem a rabatt rendezetlensége okozza, hanem a szakma átmeneti helyzete. Az előző századból örökölt, az akkori viszonyok között jól működő struktúra a 19. század második felére elavult, az új még nem alakult ki. A könyvkereskedők változatlanul csak bizományban, egy évvel későbbi elszámolásra szeretik átvenni a kiadótól a könyvet, raktárkészletük készpénzen való feltöltésétől idegenkednek. A veszteség lehetősége így elvileg kizárt, de a komoly nyereségé is, mivel a kiadók csak azokat a könyveket adják bizományba, amelyek nem igazán kelendők. A veszteségminimalizálásra való törekvés oda vezet, „hogy nem azzal töltjük meg polcainkat ami kell, hanem azzal, a mihez könnyen kockázat nélkül juthatunk."[58] A meglévő raktárkészlet áttekinthetősége rossz, hiányzik a megbízható könyvelés, egyetlen kereskedő sem tudja megmondani, hogy nyert-e vagy veszített a lefolyt esztendőben. Ilyen körülmények között a kiadó csak hosszú várakozás után jut a pénzéhez, érthető tehát, hogy közvetlenül a vevőhöz fordul, és a kereskedőknek szóló engedményt neki ajánlja fel.

„Egyszóval könyvkereskedőknek nevezzük ugyan magunkat, de kereskedők nem vagyunk" – összegezte véleményét Gombássy.[59] Szemléletváltásra lenne szükség, melynek a könyvárus-képzésre is ki kell terjednie. A pályázatra befutott másik, *A tanuló-kérdésről* című dolgozat bírálatában valódi szakoktatást sürgetett:

> Hogy állítsunk ki egy könyvet, hogy ellenőrizhetjük a nyomdász calculusát, hogyan csináljuk a magunk calculusát, hogyan becsüljük meg az író értékét – mert az sem megbecsülhetetlen. Téma volna továbbá a raktár fölbecslése […] a könyv-vitel bőven volna tárgyalandó […] Elmellőzhetetlen volna továbbá a németen kívül legalább a francia nyelv ismerete.[60]

57 *Uo.*, 45.
58 *Uo.*, 46.
59 *Uo.*, 46.
60 *Uo.*, 44.

E javaslat fényében látszik, mennyire elavult volt annak a képzésnek a tematikája, amelyet a *Magyar Könyvkereskedők Egylete* indított nagy lelkesen 1878 őszén.

A legnagyobb probléma Gombássy szerint a valós helyzettel való szembenézés hiánya. Tevékenységük újragondolása helyett a könyvkereskedők kórusban éneklik, hogy „Nem olvas a magyar!", és az irodalom oltárán tett áldozataikat hangsúlyozzák. Ez önámítás és fölösleges erőpazarlás.

> Ne hozzunk mi az irodalomnak áldozatot; keressük mindig csak a magunk hasznát, s hozzunk áldozatokat akkor, ha azokat a haza minden fiától megkívánja. Kereskedői szellem, önzés és boldogulni vágyás, józan ész, tisztesség, szorgalom, műveltség és éberség, ezek azon tényezők, melyekkel mind magunknak, mind az irodalomnak és így közvetve az országnak nem áldozatokat, hanem hasznot hozunk.[61]

Javaslatát úgy értelmezhetjük, mint a szerepkörök szerint differenciálódott, modern társadalom viszonyainak a megértését és a hozzá való alkalmazkodás programjának a megfogalmazását.

Vele szemben Aigner a régi típusú értelmiség képviselője volt, aki munkáját eleve a nemzeti műveltség magasztos céljával összhangban, érte áldozatot várva és vállalva végezte. Programja éppen ezért volt feloldhatatlan ellentmondással terhes. A gazdaság rendszerén belül kellett boldogulnia, így a hazai műveltség ügyét igazán hatékonyan a Gombássy által javasolt módon, munkájának eredményessége által szolgálhatta volna, míg a nemzeti szempont csupán az inclusio eszközeként épülhetett volna működésébe.

Félresikerült próbálkozások és kudarcok

történeteként is le lehetne írni tehát a *Magyar Könyvkereskedők Egylete* kezdeti éveinek a történetét. De a sikert a modern társadalom viszonyai között sohasem egy éppen érvényesnek gondolt program megvalósíthatóságán lehet mérni. A könyvkereskedői szakmának új értelmiségi szerepkörök határán mozogva, az

61 *Uo.*, 46.

értelmiség differenciálódásának időszakában kellett újragondolnia saját tevékenységét. A szakértelmiségi a maga területének profi ismerőjeként járul hozzá a társadalom működéséhez. Érezhet felelősséget a társadalom egészéért, de véleményét mindig csak valamely alrendszer – a tudomány, a művészet, a gazdaság, az egészségügy stb. – nézőpontjából, a társadalom újabb és újabb önleírásait létrehozva fogalmazhatja meg. A *Corvina* elsárgult évfolyamai arról tanúskodnak, hogy a *Magyar Könyvkereskedők Egylete* újabb programok megfogalmazásával, korrigálásával, elvetésével és megint újabb programok megfogalmazásával sikeresen járult hozzá azoknak az irritációknak a kezeléséhez, amelyek a környezet megfigyelése nyomán saját rendszerén belül keletkeztek. Végső megoldásra nem találhatott, de képesnek bizonyult alkalmazkodni és a magáét hozzátenni a modern társadalom problémák keletkezésén és újabb problémákat generáló megoldásán alapuló működéséhez.

Boka László

ADY NAGYVÁRADI KAPCSOLATHÁLÓJA

Jellemzők, típusok, korszakok*

Aligha szorul bizonyításra, mitöbb inkább irodalomtörténeti közhely, hogy a 20. század nyitányán Nagyvárad és annak miliője, társadalma (az itt kialakított személyes kapcsolatok, illetve a város felkínálta karrierlehetőségek) számos tekintetben alakította Ady Endre pályáját, kardinális módon hatott későbbi értékválasztásaira éppúgy, mint magánéletére és személyiségfejlődésére, az itt töltött évek, itt szerzett tapasztalatok összességében is sorsdöntőnek bizonyultak későbbi életútján. A fiatal publicista itt érett országos hírű tollforgatóvá, ez a város formálta legerőteljesebben világszemléletét és irodalomeszményét, költészete itt kapott olyan impulzusokat, melyek a sokáig vajúdó második kötete verseiben már több szempontból is előrevetítették a „nagy" vagy „igazi" Ady-hangot. A soklelkűnek, leginkább ellentétes világok ütközőpontjának mondott századfordulós város sajátságos, ösztönző közege természetesen nem csupán publicisztikájára és költői fejlődésére volt óriási hatással, hanem mindenekelőtt magánéletére, énképére, identitásformálódására. Az itt töltött időszakhoz és életformájához fűződik egész életét befolyásoló „intim tragédiája", de az elhíresült éjszakázásokon és fokozott mámorkereséseken túl Nagyvárad adta neki Lédát is, itt lobbant sorsszerű szerelemre élete asszonyával, a férjezett Brüll Adéllal, mely kapcsolat, akárcsak a betegsége, Ady egész további pályafutását meghatározta. A döntő élményeken túl, amelyeket elsődlegesen a huszonhat esztendős koráig itt töltött közel négy esztendő hozott magával, későbbi élete egy-egy meghatározó pillanata is a városhoz kötötte, hiszen gyakran s szívesen időzött a Körös-parti városban régi cimborái és új, egyre bővülő hívei társaságában. Otthon érezte magát itt *A Holnap* mozgalmának szervezési lendületében lelkes poétatársaival, amikor az eredeti tervek sze-

* A tanulmány írásának idején a szerző az MTA Bolyai János kutatási ösztöndíjában részesült.

rint még havi irodalmi revühöz akarták szerződtetni főmunkatársnak, s amikor egy végtelenül szabálytalan és szabad, fiatal irodalmi társaság élére állhatott, mely aztán rendezvényeivel felforgatta a hazai irodalmi élet állóvizét, összművészeti aspektusai mellett ráadásul társadalmi modernizációra is ösztönzött. Otthon érezte magát, sőt menedéknek is tekintette a várost Léda oldalán az 1907–1910 közötti bonyolult, számos sikerrel, ugyanakkor személyes kudarccal, sőt traumával is tarkított esztendőkben, karrierje delelőjén vagy ellenkampányok csúcsán, de természetesen későbbi időszakokban is hazajárhatott ide. Új tervekkel vagy régi vágyakkal, szakmai vagy magánéleti célokból, úton Érmindszentre vagy később már Csucsára, sohasem szalasztotta el, hogy több-kevesebb ideig megálljon kedves városában, „a vér városá"-ban, amelyről ezen a címen regényt is tervezett írni 1910-ben, jóval azután, hogy a századelőn itt megalapozott (főként újságírói) hírnév országosan ismertté tette nevét. Az itt (különböző korszakokban) kialakult kapcsolati hálója egész élete során meghatározónak bizonyult. Itt ismerkedett meg Biró Lajossal és Nagy Endrével éppúgy, mint Fehér Dezsővel vagy a később „Ártás és Téboly"-nak mondott Szűts Dezsővel, de itt töltött éveinek köszönhette Somló Bódog és mások kitüntető barátságát is. A városban lelkes pártfogókra, támogatókra, mecénásokra is talált, de ugyanígy itt érezte meg a vele vitázók nagyvonalúságát is. A vármegyeháza szomszédságában elterülő helyi Tisza-uradalom, illetve a Kanonok-sor s számtalan más, számára kedvesebb helyszín kellő impulzusokkal és témákkal szolgált mind publicisztikájának, mind költészetének. Ady először itt kötött dacszövetséget poétatársaival, itt gyűjtött eszmetársakat és szerzett sok egyéb támogatót, akik az országosan ellene irányuló hadjáratok és lejáratő kampányok ellenére is kiálltak mellette, s természetesen képzőművészek, zeneszerzők, színművészek és más értelmiségiek egész sorával ismerkedett itt meg.

Csupán e rövid felsorolásból is jól látható, hogy a város közvetve vagy közvetlenül – egyének, csoportok, s szerzett tapasztalatok révén – más, ekkor szintén itt alkotó értelmiségihez hasonlóan Ady későbbi kapcsolathálója és szellemi tőkéje szempontjából is megkerülhetetlen. Az 1900-tól 1903 végéig tartó, majd az 1908–1909 körüli itteni időszakot jelentős irodalomtörténeti szakmunkák mellett regényes korrajzok s (nem egy ízben legendásító) emlékezések is tárgyalták, ám legalább ilyen fontos, hogy az ezt követő évek is számos ponton kötötték még össze Ady sorsát és írásait a várossal. Kapcsolati hálójában ezért többek között olyanok is említendők, akik már az életében kialakuló kultusznak is tevőleges

alakítói lettek, ahogyan a magánéleti szféra több korabeli szereplője is kötődik természetesen ezen kései időszakhoz is.

Az alábbiakban mindezek fényében a hangsúlyosan több periódusra tagolható helyi kapcsolathálót kísérlem meg felvázolni. Nyilvánvalóan nem a teljességre törekszem, mintsem inkább a személyi kapcsolatok tipológiája, kategóriákra bontása és azon belüli sajátosságaik érdekelnek elsődlegesen,[1] s mindezt nem öncélúan teszem. A kategóriákba sorolt egyének Adyra vagy közvetlenül az életműre gyakorolt hatását, kapcsolathálók valós, nem pedig utólagosan visszavetített csomópontjait vagy éppen elszakadásuk okait vizsgálni csak akkor érdemes, ha mindezek fényében (újabb tanulmányokban majd) olyan fontos témakörök vizsgálatára is kitérhetünk, amelyek fölött mindmáig nem mutatkozik konszenzus az óriásira duzzadt szakirodalomban az utóbbi száz esztendőben. Ilyen a valóban közeli Ady-barátok kérdésköre, illetve Ady vélt baráttalansága, ösztönösnek gondolt lázadó, ám szükségszerűen magányos énje, önpusztítása és betegségtudata, továbbá alkohol- és narkotikummámorával, illetve az életrövidítő betegséggel nyilvánvaló összefüggést kereső korai érthetetlenség-vádaknak, s majd a recepcióban az „adyzmusnak" generációs bélyegként történő felületes kiterjesztése is. Utóbbi – egyik irányból az œuvre-t elutasítóan, a másikból túldicsérve, egyenesen zseni-képzetre építve és kultikusan – mindmáig korlátozza Ady alkotó kortársainak valós rangon történő helykijelölését, így közvetetten *A Holnap* valós poétikai érdemeinek, összművészeti szerepének és hatásának megismertetését is.

1 Talán meglepő, de ilyen jellegű kategorizálásra, „helyi" kapcsolattípusok csoportosítására korábbi példákat nem ismerünk. Ady nagyváradi éveit többen feldolgozták, egyes emlékezések hibáit is kiigazítva szakszerűen például Hegedűs Nándor könyvei foglalkoztak az 1900 és 1903 ősze közötti időszakkal, de ezek nem közöltek rendszerezett tipológiát, a későbbi időszakok feldolgozásai pedig hiányosak vagy igen felületesek (így *A Holnap* tevékenységének monografikus feldolgozása sem készült még el), s az Ady-versek kritikai kiadásának 1909 utáni alapvető munkálatai is fájóan hiányoznak mindmáig. Ezen időszakokra vetítve nagyváradi, tehát helyi érdekeltséggel, vagy éppen az itt köttetett személyi kapcsolatok továbbélését vizsgáló, az egyes karrierutak újbóli találkozása irányából közelítő értekező munkák mindeddig nem jelentek meg.

Itt említendő az is, hogy 2020 januárjában adták át, de még a költő halála centenáriumához kapcsolódóan újult meg a nagyváradi Ady Endre Emlékmúzeum állandó tárlata, melynek munkálatai során Hegyi Katalin, a PIM időközben nyugállományba vonult főmuzeológusa, az Ady-levelezéskötetek kritikai kiadásának egykori sajtó alá rendezője segítette a főkurátor (E. Csorba Csilla) munkáját, s kísérelt meg egyfajta alapszintű kategorizálást elvégezni a témában, annak érdekében, hogy néhány megkerülhetetlen szereplőt legalább kiemeljen egy érintőképernyős múzeumi tárlón, érzékeltetve az Ady-kortársak megkerülhetetlen szerepét Ady nagyváradi működésében. Az említett kiállítás egyik szakértője jelen sorok írója volt. E mostani tanulmányban részletezett névsor értelemszerűen jóval tágabb és más struktúrát is követ, mint a tárlaton látható érintőképernyős alkalmazásban szereplő csoportoké.

Nagyvárad és a fiatal Adyra tett hatása

A város az új század első két évtizedében alighanem egyik fénykorát élte, s ez az időszak egybeesett Ady szűk két alkotói évtizedével. A Kiegyezést követően gyors gazdasági és szellemi fejlődésnek indult város a korabeli Magyarország második legnagyobb vármegyéjének központja volt, megkerülhetetlen kereskedelmi, vasúti csomópont és mindenkor erős katonai bázis, mely a maga gazdag, változatos, többszöri virágkorral és pusztulással, majd újrakezdéssel jellemezhető történelmével, 11. században alapított püspökségével, uradalmi nagybirtokaival, módos polgáraival erős hagyománytudattal rendelkezett, ugyanakkor nyitott és befogadó szemléletű is volt. Mindezt nagyszámú (többnyire asszimilált) zsidó polgársága is mutatta.[2] Erős egyházi tanintézeteivel, tudós főpapsággal, híres Jogakadémiájával, országosan ismert lapszerkesztőségeivel, egyre növekvő számú, európai rangú nyomdáival, a századfordulóra felépült kőszínházával, könyvtáraival és gőzfürdőivel, illetve akkori lakosságszámához képest gombamód szaporodó kávéházaival, a helyi kulturális életet lelkesen támogató Szigligeti Társasággal vagy a századfordulóra már szintén évtizedes múltú László király szabadkőműves páhollyal, pezsgő szellemi-művészeti-irodalmi életével versengő, párhuzamos világok színterének bizonyult. Ady, aki 1899 decemberében csodálkozott rá itt az élet lüktetésére, e sorokkal jellemezte a helyi társadalmat 1902-ben:

> Nagyváradon egészen sajátos és érdekes művészete fejlődött ki az életnek és együttélésnek. […] itt egymásra találnak az emberek. Hiába rakódott össze ez a város antitézisekből, szabadgondolkodókból és papokból, keresztes templomokból és zsinagógákból […] Az egymással rokonok itt egymásra lelnek s itt bármily' szabású kiválóság szerephez jut. Ez a nagyváradi szocietás.[3]

„Az ország egyik legérdekesebb városa volt" – írta a helyi főreáliskolában egykor tanító Szabó Dezső.

2 1910-re a 70 000-et megközelítő városi összlakosság alig több mint egyharmada volt csak valóban helyi születésű. A város gazdasági vonzerejét, kereskedelmét, iparát, kulturális életét és értelemszerűen urbanisztikai fejlődését is meghatározta, hogy az első világháborúig a lakosság közel harmada volt zsidó származású.

3 Ady Endre, *A hétről*, Nagyváradi Napló, 1902. október 26.

> Megvolt benne minden ellentét, minden szolidaritás, minden széthúzás, minden életmag és minden halálcsíra, melyek meghatározzák a jövőt. A látó szem az ország összes problémáját láthatta felkészíteni az élet vidám pezsgése mögött. Központjában könnyen hihette az ember, hogy Budapest egyik nagyon élő negyedében van. […] Emberösszetétele méltán képviselte a magyar Noé bárkáját. Ott volt az arisztokrácia és a dzsentri. […] Aztán volt az intellektuális lateiner középosztály.[4]

Cs. Szabó László is ezen ellentéteket vonzó, termékeny s mégis forrongó világot idézte:

> Váradon egy ingatag ország küzdött önmagával. Erős volt a klérus és erős volt a radikalizmus, erős volt a kanonoksor és erős volt a Szent László páholy,[5] erős volt a megyeháza, és erős volt a Nagyváradi Napló szerkesztősége, erős volt a protestáns Bihar és erős volt a kávéházi zsidóság, erős volt az ősi püspökség, a protestáns rend, a hallgatag románság s a hangos, beképzelt szabadkőművesség, erős volt Tisza, és erős volt Ady. Ők ketten voltak a legerősebbek s a legádázabbak. A város egy kicsit csakugyan Párizs volt: vulkánon farsangolt.[6]

Juhász Gyula még nem drámai felhangú visszaemlékezésben, hanem rögtön a városba érkezése első nyarán, saját, pár hónapos tapasztalatait rögzítve írta „haza" szülővárosa napilapja részére 1908-ban, hogy „ez a papos, katonás és zsidós, modern és régi magyar város szinte elektromos feszültséggel egyesíti, tömöríti a magyar ellentéteket".[7]

„Nagyvárad tágas, szabad, nyitott kapu volt, forgalmas kereskedelmi útvonal."[8] Párhuzamos világok színtereként a város mindugyanakkor „a korabeli szel-

4 Szabó Dezső, *Életeim,* II., Bukarest, Kriterion, 1982, 189–190.
5 Helyesen: Lászlo Király Szabadkőműves Páholy
6 Lásd Cs. Szabó László, *Erdélyben,* Bp., Nyugat, 1940.
7 Juhász Gyula, *A nagyváradi nyitány*, Szeged és Vidéke, 1908. augusztus 19.
8 Nagyváradnak egykori, az Ady-irodalomban is megrajzolt, olykor túl egyoldalú képét pontosító Hegedűs Nándor, aki többek között Bóka László Ady-könyvének *(Ady Endre élete és művei)* tévedéseit és túlzásait is korrigálta az 1950-es években, hiteles képet nyújtott az egyszerre vidéki, egyszerre nagyvárosias, átalakulóban lévő városról. „Nem voltak szebb és tartalmasabb kultúrintézményei, mint más városnak de […]

lemi élet sok kiválóságát fogadta be, vonzotta magához az ország legkülönbözőbb vidékéről", ily formán „a magyar irodalom nagyhatású változásainak bölcsője" lett.[9] A korabeli város elsődlegesen nem (vagy nem csak) a múltjára volt büszke „hanem a jövőjére hiú".[10] Szabó Zoltán találó sorát maga Ady is igazolta. Erjedő világnézetek ütközési zónájaként, a múlttal és a jövővel egyszerre küzdő, olykor vergődő törekvések színhelye volt, aminek Ady korai publicisztikája is erőteljes lenyomatát őrzi. Schöpflin ezért fogalmazhatott így Ady pályaívével kapcsolatosan:

> A döntő levegőváltozást Adyra Nagyvárad jelenti. […] itt dőlt el végkép, hogy nem fog rálépni arra a polgári pályára, melyet szülei s a társadalmi szokás szántak neki, nem végzi el a jogot és nem lesz sem szolgabíró, sem másféle hivatali ember, hanem benne ragad az ujságírásban. Az irodalom mint életpálya nyilt meg előtte. De ennél is fontosabb az az elhatározó ösztönzés, amit magától a várostól, Nagyváradtól kapott. […] A modern élet szabad és szabados formái meglephették a Zilahról és Debrecenből jött fiatal fiút, aki ilyet még soha sem látott, de tetszhettek is felszabadulásra törekvő szellemének. Itt láthatott először csapatostul a korzón, a kávéházban legújabb párisi divat szerint öltözött nőket, akikről csiklandós pletykákat tudott az egész város, anélkül, hogy ezek ártottak volna nekik, furcsa házasságokat és még furcsább viszonyokat. Itt érezhette a pénz mámorát, mikor nagy üzletekről beszélt a város, melyeket zárt ajtók mögött kötöttek bankárok, vállalkozók, gabona- és állatüzérek, vagy titkos panamákról, melyek mögött a politika árnyképei tünedeztek fel.[11]

---

sokkal előbb szelte át a várost helyiérdekű gőzüzemű tehervonat, mint személyszállító villamos: fontosabb volt, hogy a kereskedő gyorsan megkapja az áruját, minthogy a tisztviselő pontosan jusson el a hivatalába. […] Mikor Ady Endre Nagyváradra jött, sőt az egész négy év alatt, míg ott élt, az utcákon még nem járt villamos, de ez a gőzüzemű tehervonat befutott egészen a Szent László térig. Ady Endre életében a döntő változást tehát az jelentette, hogy a kálvinista Rómából a magyar Birminghambe érkezett." Vö. Hegedűs Nándor, *Ady Endre Nagyváradon*, Bp., Akadémiai, 1956 (Irodalomtörténeti füzetek 6.), 22–23.

9 Lásd Ilia Mihály, *A Holnap születése,* [Irodalomtörténeti dolgozatok], Szeged, 1960, 97. A város ösztönző erejét, korhangulatát, egyéniségeit az új század hajnalán számosan – így Nagy Endre, Dutka Ákos, Nagy Andor, Antal Sándor, Hegedűs Nándor, Schöpflin Aladár stb. vagy éppen az évekkel később odalátogató Márai Sándor is – megörökítették.

10 Vö. Szabó Zoltán, *Nagyvárad, költők kedvese* = Sz. Z., *Szerelmes földrajz*, Bp., Nyugat, 1942, 176.

11 Vö. Schöpflin Aladár, *Ady nagyváradi évei*, Nyugat, 1934/21, 401–410, illetve: https://epa.oszk.hu/00000/00022/00585/18292.htm

Az eszmélés, az önmagára ébredés első fázisát kétséget kizáróan ezen évek jelentik, ahogyan a fokozatos versnyelvi önmagára találás szempontjából is az egyik fontos és hasznos – tulajdonképpen az *Új versek* megváltozott modalitásához vezető – tanterep lesz a város, illetve az itt töltött idő.[12] Mindenekelőtt az itt megtapasztaltak, az itteni kapcsolatok és az itteni olvasmányok együttesen. A „csodálatos levegőjű, merész, hódító város" számos tekintetben formálta az akkor még – Ady saját szóhasználata szerint – félénk, „falusi" fiút, alakította publicista világlátását és értékszemléletét. A redakciók nyüzsgő világán és az éjszakai tivornyákon túl azonban Ady már „sokat és sokfélét olvasott" is itt,[13] a róla szóló kortárs feljegyzések Schopenhauer, Spencer, Lassalle, Nietzsche, Voltaire és Rousseau neveit s persze a francia dekadenseket említik. Mindez akkor is figyelemre méltó, ha pontosan tudjuk, hogy Ady többnyire csak közvetetten, vagyis nem első kézből s nem eredetiben olvashatta ezen szerzőket, mintsem publicisztikákból (helyi és országos, sőt a korabeli Nagyváradra rendszeresen járó francia napilapokból[14]) ismerte meg őket, és mindenekelőtt kávéházi beszélgetésekből – Biró Lajos és más tanult, világlátott barátai révén. Kétségtelen, hogy már ekkortól ismerkedett Baudelaire és Verlaine lírájával is. A helyi „szocietás" ugyanakkor bátorítja a publicista harci kedvét, de az újságíró mellett részben már a non-konform költőét is, az utóbb kultikussá növesztett pengeváltásokon túl mindazonáltal Ady itt becsülni is megtanulja értékesebb ellenfeleit. Közben, mint ő maga írta a *Versek*től az *Új versek*ig tartó időszakról:

12 Ezekben az években szabadul meg Ady az Ábrányi Emil féle késő-romantikus versalkotási módtól, sőt bizonyos fokig a Szabolcska-utánérzésektől, s kerül közelebb Reviczky sejtelmes, elégikus, a költői én-t előtérbe állító lírájához. 1900 és 1903 nyara között válik elsődlegessé a szintén Reviczkytől örökölt perdita-téma is, de ezen időszakban erőteljesebb még Kiss József hatása Adyra. Mindazonáltal elszórtan, de ekkortól már megfigyelhető halmozó-fokozó versművészete, dikciója is. Attitűdként e korai versek többségében ugyan még a kijelentő mód a leginkább jellemző, de egy-egy versét átszövi ekkortól immár a fájón megtapasztaltak hangneme is, a kétely és a kudarc, akkor is, ha Ady tudatosságában ez még leginkább dacot szül, s csak fokozatosan kapnak teret a sűrített képekre és sejtetésekre építő klasszikus szimbolista versek. Nyilvánvaló ugyanakkor, hogy ennek a közel négy esztendőnek verstermését, elejét és végét véletlenül sem szabad egységes korpuszként kezelni. Erről részletesen lásd: Boka László, *„Sem rokona"? – egyediség, úttörőség és líratörténeti kölcsönhatások az Ady-életmű körül 1908 előtt = Az én testamentumom. Tanulmányok Ady Endréről*, szerk. Borbás Andrea – Nagy Réka, Bp., Petőfi Irodalmi Múzeum, 2020, 333–400.

13 Lásd Földessy Gyula, *Egy Ady-motívum eredete*, Irodalomtörténet, 24 (1935), 133–134.

14 Az alábbi tanulmányt is olvashatta: Szini Gyula, *A dekadensek*, Magyar Géniusz, 1903, 1., 5–12.

> Nőtt a horizont, távolodott az Ég s én egyre szomorúbbnak láttam a magyar felhőket. És asszonyok is jöttek elébem. És egy asszony akarta, hogy ne legyek néma. És végtelen vágyak és szomorú szomjúságok epesztettek.[15]

Ady kicsiny, közbeeső nagyváradi kötetében ráadásul már erőteljes nyomokban mutatkozott meg képzeletének a „vizionáriussága", a világteremtőként ekkor előlépő, felnövesztett én, illetve a korábbi szentimentális-reprezentációs elvek helyett a gyakoribb sejtetés, melyre az érthetetlenség később végletesen kiterjesztett vádja épült a konzervatív-tradicionalista kritikákban. Ugyanekkortól, e nagyváradi versektől eredeztethető Ady „beteges" modorának felemlegetése is a kritikai recepcióban, amiért a helyi éjszakai élet feslett erkölcseire, alkoholmámorra és a „züllött zsenikre" mondott lírájában áldomást. Ady ekkori életvitele és konfrontatív személyisége révén tehát már itt a Verlaine-i példát igyekezett beteljesíteni.

Ady nappali újságírórobotját és szelleme kisugárzását sokak szemében beárnyékolta bohém, lump, felelőtlen éjszakai élete. A Nagyváradon született, viszonylag csekély számú, ám fontos (mert átmenetet mutató) versanyag későbbi recepcióját is erőteljesen határozta meg még mindaz, hogy bennük a korabeli publikum gyakorlatilag azonosnak gondolta a versben megszólaló én kvázi-empirikus szubjektumát a konkrét, fizikai (jól vagy csak hírből ismert) Ady-figurával. Mindezt tetézte majd a közvélemény szemében 1904-től a férjes asszony szerelme is.[16] A magánéleti, párkapcsolati kiteljesedés és az önismereti fejlődés a nagyváradi első korszakban, illetve annak zárlatában ezért legalább olyan fontos, mint amilyen jelentőséggel bír majd az első, egy egész évig tartó párizsi szakasz, mely magával hoz egy még radikálisabb költészetszemléletet és nyelvteremtő attitűdöt, illetve Ady nagyfokú tudatosságát is. Találóan fogalmazott Szerb Antal, mikor ezek kapcsán azt írta: „Párizs nem adott hozzá sokat, de önmagára ébresztette", hiszen „itt nőtt bátorsága vállalni önmagát fenntartás nélkül, hibáival együtt és bátorsága kimondani az új szavakat, új képeket, új ritmusokat".[17] Úgy is fogalmazhatunk, hogy az önmagára ébredés

15 Ady nem pusztán önéletrajzaiban, számos elejtett megjegyzésben, kötetbeharangozóban, prózai vallomásokban vállalkozott korszakai, attitűdjei, intenciói részletezésére, de olykor egyes versek magyarázatára is. Az idézett visszatekintés az *Új versek* megjelenése előtt pár nappal jelent meg a *Budapesti Napló*ban. Vö. Ady Endre, *Író a könyvéről. Új versek*, Budapesti Napló, 1906. január 28.

16 „Olyan költő nem akadt a magyar költészetben, aki férjes asszonyhoz merte volna írni szerelmes verseit s olyan még kevésbé, aki a szerelem konzummálását s az ezután következő lélektani komplikációkat énekelte volna meg". Vö. Schöpflin Aladár, *Ady nagyváradi évei, i. m.*, 404.

17 Szerb Antal, *Magyar irodalomtörténet*, Bp., Magvető, [1934], 1991[9], 442.

első, meghatározó fázisát a férfi, a fiatal publicista és a kétkötetes verselő Ady esetében kétséget kizáróan a nagyváradi évek jelentik, ezt követi a szerelmi és költői önmagára találás*a* és *kiteljesedése* 1904-től Párizsban, illetve majd Budapesten.

Csoportok, tipológiák, korszakok

Ady kedves városának (saját alliteráló soraival: a Pece-parti Párizsnak) egykori vonzerejét és e vonzerő hátterét, Nagyvárad sajátos miliőjét s színes társadalmát számos visszaemlékezés és regényes korrajz igyekezett feleleveníteni az utóbbi száz esztendőben. E munkák egy jelentős része ugyanakkor „költészetnek szép, forrásmunkának csekély mértékben alkalmas" – ahogyan Hegedűs Nándor fogalmazott egykoron.[18] Ennél is csekélyebb azon megbízható írások száma, amelyek az egykori kortársak és konkrét helyszínek személyiségfejlődésre tett hatásaival, az identitásformálódás megmutatkozó csomópontjainak összetett kérdéseivel foglalkozott volna. A városhoz köthető Ady-kortársak, Ady-élettársak és Ady-alkotótársak kérdésköre ugyanakkor sokáig csak a „harcostársak" marxista gyűjtőfogalmában, netán a „barátok-ellenfelek" dichotómiában kapott fals hangsúlyokat, ami óhatatlanul fölülírta a poétikai-filológiai vizsgálatok elsődleges szövegkritikai szerepét. Lokális szinten ráadásul nem egy ízben helytörténészek vagy városi művelődéstörténészek, egykori sajtómunkások s nem képzett irodalomtörténészek foglalkoztak az említett két alkotói évtizeddel, azokban is aránytalanul szinte csak az első évekre figyelve, amíg Ady életvitelszerűen a városban élt és alkotott. Az életmű poétikai relevanciái felől tekintve ezen (szükségszerűen változó) kapcsolatok ihlető, netán bénító hatásával, a poétikai dikcióban megképzett konkrét erejükkel így aztán behatóbban, a tágabb összefüggésekre rávilágítva kevesen foglalkoztak.[19] Mindemellett is nyilvánvaló, hogy a város ösz-

18 Ady első nagyváradi éveiről adatokban és környezetrajzban is gazdag, tárgyilagos képet Hegedűs Nándor, az utóbbi években pedig Péter I. Zoltán kötetei nyújtottak. A témában mindazonáltal leginkább Kovalovszky Miklós filológusi jegyzetei megkerülhetetlenek, amelyek pontosítják az egykori kusza visszaemlékezéseket az azokból összeállított monumentális munkájában. Lásd Hegedűs Nándor, *Ady Endre Nagyváradon*, *i. m.*, illetve Uő, Ady *Endre nagyváradi napjai*, Bp., Akadémiai, 1957.; Kovalovszky Miklós, *Emlékezések Ady Endréről I–V.* Bp., Akadémiai, 1961, 1974, 1987, 1990, 1993.; és Péter I. Zoltán *Az Értől az Oceánig I–III*, Nagyvárad, Várad Kulturális Egyesület, 2019.

19 Csak egyetlen, alább tárgyalt csoportra vonatkoztatva: e tanulmányban nincs kellő tér a poétatársak és Ady egymásra tett hatásáról, kölcsönösen használt (és egyáltalán nem egyirányú) motívumkincséről, dik-

szetett társadalma és miliője, az ott élő alkotótársak szerepe Adynak a publicisztikai és költészeti gyakorlatában említett tanterep-volton túl több korszakban is kiemelten vizsgálatra érdemes és fontos. A húszas, majd harmincas éveiben járó férfi világlátására, tájékozottságára, önképe megszilárdulására, szerelmi életével párhuzamosan kialakuló betegségtudatára és egyre erősbödő halálfélelmére, de barátságaira, közeli, meghittebb kapcsolataira is közvetetten kihatással bírt. Az alábbi tipológiában ezért elsősorban csak azon személyeket gondolom név szerint is említeni, akik – egyedül vagy csoportosan – meghatározó szereplőivé váltak Ady életútja egy-egy epizódjának, s mindenekelőtt valamilyen formában hatással voltak az œuvre alakulására. Bár a vállalás értelemszerűen, irodalomszociológiai jellegénél fogva sem nyújthat lehetőséget behatóbb poétikai vizsgálatokra, hangsúlyozni kívánom, hogy e mostani tipológia csupán hézagpótló alapozás, amelyre talán konkrét szövegkritikai elemzések is épülhetnek a későbbiekben. A városhoz köthető kapcsolatokat úgy vélem, az alábbi kategóriákba sorolhatjuk:

I. Újságírók, lapszerkesztők, laptulajdonosok
II. Mecénások, pártfogók, vezető beosztású helyi értelmiségiek
III. Poéták, szellemi rokonok és A Holnap*-os társak*
IV. Nők: szerelmek, szeretők, vonzalmak
V. Egyéb kapcsolatok: képzőművészek, színészek, zeneszerzők, cigányzenészek, fényképészek, orvosok, Léda rokonai és baráti köre, stb.

Az „acélhegyű ördög" seregei

Az első csoportba azon személyek sorolhatók, akik főként első nagyváradi éveiben kiemelt szerepet játszottak, figyelemmel kísérték, segítették valamilyen módon ezen kezdeti időszakban publicisztikai karrierje útján. Ide sorolhatók lap- és nyomdatulajdonosok, munkaadók és munkatársak, szerkesztőségi cimborák

ciójuk poétikai jellemzőiről komparatív módon szólni, a kritikai recepcióban megkövesedett vélemények pontatlanságáról vagy éppen azok háttérindokairól értekezni. Azt azonban érdemes megemlíteni, hogy Ady első nagyváradi éveiben költőként még egyáltalán nem rendelkezik azzal a vezérszereppel, amelyet magának minuciózus módon építgetett, s amelynek megszilárdítására, akárcsak az önmaga által is táplált kultikus szólamok rögzítésére, önkanonizációjára minden alkalmat megragadott, így kortársai köteteiről írott kritikáit is igyekezett erre hangolni.

vagy éppen a rivális lapok tollnokai: Fehér Dezső, Dési Géza,[20] Nagy Endre, Biró Lajos, Biró János,[21] Lengyel Géza,[22] Halász Lajos és Szűts Dezső, Laszky Ármin,[23] Pásztor Bertalan,[24] Marton Manó[25] vagy éppen Sas Ede.[26]

Nagyvárad szerepe és jelentősége a kor magyar zsurnalisztikájában természetszerűleg sokkalta átfogóbb, mintsem hogy csak a vizsgált életúttal szinkron jelenségekre, vele kapcsolatba került egyénekre szűkíthetnénk. Eleve felsorolni is nehéz lenne, hogy a 20. század elején ki mindenki dolgozott itt sajtóberkekben, akiknek egy része értelemszerűen Ady pályafutása idején kapcsolatba kerülhetett vele valamiképp. A városi redakciók országosan híresek voltak, a helyi napilapok bizonyos cikkeit számtalan esetben fővárosi lapok is átvették, de volt időszak – például *A Holnap* éveinek idején –, amikor egy fővárosi lap, a *Független Magyarország* volt a modernek helyi költői hetesfogatának a budapesti szócsöve, legfőbb orgánuma. Az országosan is elismert helyi napilapok[27] mellett ráadásul

20 Dr. Dési (Deutsch) Géza (1869–1945) ügyvéd, a *Nagyváradi Napló* felelős szerkesztője. Később képviselő is lett, akárcsak Halász Lajos vagy Várady Zsigmond.

21 Biró János (1881–1954) Biró Lajos öccse, aki nem sokkal testvére nagyváradi szerződtetését követően kerül Nagyváradra, szintén a *Szabadság* kötelékeibe, később a *Színházi Újság*ot szerkesztette ugyanitt. Csak 1905-ben követte bátyját a *Budapesti Napló*hoz. 1908-ban Amerikába távozott.

22 Lengyel Géza (1881–1967) Gyerekkori barátság majd rokonság is fűzte Biró Lajoshoz. Az ő hívására és ajánlására került 1902-ben Lengyel is a *Szabadság*hoz, melynek segéd-, majd felelős szerkesztője lett. Több mint egy évig tanúja Ady nagyváradi napjainak. Pályájuk csaknem a kezdetektől párhuzamosan futott. Várad után a *Budapesti Napló*nál s még később a *Nyugat*nál is. Ady-emlékeiről és a város sajátos szelleméről később gazdagon dokumentált kötetet adott ki (*Ady a műhelyben, 1957.*)

23 Laszky Ármin (1851–1915) nyomdász, újságíró, szerkesztő, kiadótulajdonos, aki az Athenaeum nyomdában tanult; szedő és korrektor lett, majd Hügel Ottó váradi nyomdájához szegődött. Később a *Szabadság* című napilap alapítója lett, az ő megbízásából szerződtették Adyt, aki 1899 utolsó napjaiban lapjánál kezdte meg váradi pályafutását.

24 Pásztor Bertalan (1874–1944) újságíró, aki jogi tanulmányait a helyi Jogakadémián végezte, később pedig zenekonzervatóriumban is tanult. A nagyváradi *Szabadság* munkatársa, majd segédszerkesztőjeként az ő közreműködésével került Ady Debrecenből Nagyváradra. Később több lapot is szerkesztett, majd városi tanácsos lett. Mint oly sok helyi társát a vészkorszakban deportálták, koncentrációs táborban érte a halál.

25 Marton Manó (1874–1928) 1897-től a *Nagyvárad* szerkesztője, 1912-ben ő indította meg *Új Nagyvárad* című napilapját, miután megszervezte az ország első újságíró-sztrájkját. 1902-ben Adyval vitája támadta színházi tudósítások és a „fizetett tollak" szabadsága kapcsán, Ady kurucosan válaszolt neki. Első irodalmi próbálkozásainak még *A Hét* adott teret, egyfelvonásosát a Holnap Irodalmi Társaság szervezésében mutatták be 1909. március 20-án, de később is írt kisebb színpadi jeleneteket, többnyire műkedvelők.

26 Sas Ede (1869–1928) a *Nagyvárad* szerkesztője, elismert, termékeny író, akinek egyik darabját a Szigligeti Színház 1900. októberi felavatásán is előadták. Első verskötetéről 1900 tavaszán még Ady is pozitívan nyilatkozott *Szabadság* hasábjain, később romantikusnak majd egyre sekélyesebbnek mondott irodalomszemlélete miatt több nézeteltérésük volt akár a Szigligeti Társaságban akár nyilvánosan, különböző sajtópolémiákban.

27 Beszédes adat, hogy 1880 után a város lakossága mintegy 15 évente a másfélszeresére nőtt. Ennek is volt köszönhető, hogy sok egyéb periodika mellett 1900-ban 4, 1904-ben 5, később már 6-7, többnyire tekintélyes napilap működött a városban, mely 60 majd 70.000-t megközelítő lakosságszámával dinamikusan

számos más periodika is létezett a városban (színházi lapok, egyletek magazinjai és egyházi periodikák, helyi bulvárkiadványok és más időszakos újságok), ezek kötelékeiben olyan közismert nevek dolgoztak, akik egy része a fentebbi tipológia szerint az I. és/vagy a III. kategóriákban szerepelnek. Ady életében betöltött szerepük által mindazonáltal néhány nevet érdemes hangsúlyosan kiemelni. Mindenekelőtt Nagy Endréét és Biró Lajosét (részben Lengyel Gézáét is), illetve a Fehér Dezsőét, Szűts Dezsőét és Halász Lajosét, akik karrierjére és magánéletére is erős befolyással bírtak. Ady Váradra érkezésekor a *Szabadság* kötelékeiben kezdett, később szegődött csak át Fehér Dezső lapjához, a *Nagyváradi Napló*hoz. Fehér, aki leginkább magáénak akarta tudni az Adyt „felfedező" címet, egyszerre volt Ady munkáltatója, kollégája és a verselő fiatal támogatója, így értelemszerűen kiemelt szereppel bír Ady karrierútján és kapcsolathálója alakulásában is, akkor is, ha később Ady megnőtt hírének élvezőjeként, tehetségének, sikereinek utólagos kihasználójaként is meg-megmutatkozott. Közismert, hogy a főszerkesztő felesége mutatta be Lédát a nálánál hat évvel fiatalabb Adynak 1903-ban, de Fehérné a Lédával való szakítás után is figyelemmel kísérte Ady „nőügyeit". Fehér Dezsőnek tevőleges köze volt a már Ady életében kialakuló kultuszhoz is, ugyanakkor fontos forrásmunkák[28] összeállítójaként is ismert.

1899 decemberében Nagy Endre már sok éve a városban dolgozott (ott végezte tanulmányait is, s a jogakadémia hallgatója volt) Biró Lajos viszont pár hónap múlva követte csak Adyt, ő 1900 tavaszán érkezett a városba, s nemsokára Adyval együtt vettek ki albérletet. Nagy és Biró már Párizst-járt emberek voltak, akik a francia kultúra és irodalom felé terelték a debreceni környezetből kiszakadt fiatal újságíró figyelmét. Ők hárman (ha a legendásított „triumvirátus" nem is állja meg a helyét, hiszen alig másfél hónapig vannak csak így, ebben a formában együtt Nagyváradon) már a fiatal nemzedék hangját is hallatni akarják, nem véletlenül tiltakozó nyilatkozatot fogalmaztak Rádl Ödön egyik, Szigligeti Társaságban tartott szónoklata kapcsán, amit követendő útkijelölés-

nőt, s az első világháborúig már közel a 100.000-t is elérte. A legrégebbi lap, a *Nagyvárad* 1870-ben indult, a rivális *Szabadság* 1874-ben. Őket követte a katolikus püspökség lapja a *Tiszántúl* 1894-től, illetve Fehér Dezső lapja a *Nagyváradi Napló* 1898-ban, két évvel később, 1900-ban pedig Halász Lajos révén a *Nagyváradi Friss Újság*, majd 1912-től Marton Manó újságírósztrájkját követően az *Új Nagyvárad*. Az elszántságot és az olvasói kör dinamikus bővülését, ugyanakkor a korszak vezető médiumának hatókörét is mutatja, hogy a Szigligeti Színház ünnepélyes megnyitását követő napokban, 1900 októberében még művészeti *napi*lapot (!) is indítottak, *Színházi Újság* címmel.

28 Ady Endre, *Ha hív az acélhegyű ördög*, szerk. Fehér Dezső, Nagyvárad, Szent László Nyomda R-T., 1927.

nek, a fiatalabb írónemzedék térnyerése elleni nyílt támadásnak éreztek.[29] Ha az említett hármas nem is, a távozó Nagy Endre után a városba érkező Lengyel Géza (Biró jó barátja) is Ady közvetlen munkatársa lesz, s ők már valós baráti hármast alkotnak.[30] Hogy e szoros kapcsolati háló milyen rendkívül erőteljes maradt a nagyváradi évek után is, azt jól mutatja, hogy Biró, Ady és Lengyel alig két év múltán már Vészi József lapjánál, a *Budapesti Napló*nál dolgoznak együtt. Mindez meglehet arra is jó példa, hogy a nagyváradi redakciók országos szinten milyen tehetségeket fedeztek fel s képeztek ki. A későbbi időszakok „Ady-kötelékeiből" vagy *A Holnap* időszakából (1908–1911) is számosan kerülnek majd a fővárosba, részint szintén korábbi ismeretségeket, barátságokat, személyes kapcsolathálókat is mozgósítva. Közvetetten Babitsot is a váradi antológia körüli élénk sajtóvisszhang „fedezi fel" a *Nyugat*nak, de Juhász Gyula és a versírással csak ekkortól próbálkozó Balázs Béla is ezt követően kerül szorosabb fővárosi irodalmár kötelékekbe. Emőd Tamás 1914-ben szegődik majd Nagy Endre pesti kabaréjához, Dutkát pedig Biró Lajos hívja a fővárosba az őszirózsás forradalom után 1918-ban.

Biró, aki méltán emlegette, hogy az Adyval együtt induló karrierjük[31] első, bátortalan lépcsőfokain ő ismerte fel talán elsőként kollégájában a kiforratlan őstehetséget, igen hamar Ady valós, közvetlen barátja, több tekintetben lelki társa lett. Ady *A műhelyben* című, 1902-ben Nagyváradon előadott egyfelvonásosa főszereplője (*A barát* alakja) is köztudomásúlag Biró Lajost formázta. Ady kezdettől fogva különös megbecsüléssel nézett a nála fiatalabb, ugyanakkor olvasott, művelt s önmagát folyamatosan fejlesztő, képző Biróra. 1904-ben neki, mint ezen idők legbensőbb barátjának és bizalmasának küldte el – már Párizsból Budapestre címezve – kétségbeesett hangú levelét, melyben a már egyértelmű jelekkel megmutatkozó halálos betegségére rádöbbenő Ady saját tragikus helyzetét tárta föl, ekkor még az öngyilkosság gondolatával is foglalkozva.

Nagy Endre, aki már váradi újdondász korában is próbálkozott krokikkal és paródiákkal, korán elkerült Ady (és Biró) mellől, a fővárosi kabarékban viszont

29 Lásd Ady egyik korai gunyoros cikkét, melyben Rádl szavait visszaidézve, sarkítva önmagukat „méltatlan utódok"-nak, „korzódalnokok"-nak, „kozmopolitáskodó nyeglék"-nek, ömagunkat istenítő, „üres fejű Titán Lacik"-nak nevezi. Ady Endre, *Fiatalok*, Szabadság, 1900. március 29.

30 Akkor is, ha Lengyellel is akadt sajtóvitából eredő lovagias ügye 1903-ban: ő s Biró Adyval ellentétben később is a *Szabadság* kötelékeiben maradtak.

31 Biró Lajos részletes karrierútjáról lásd kötetünk megfelelő tanulmányát Széchenyi Ágnes tollából.

számtalanszor adott elő Ady-verseket, egy részükhöz pedig zenét is komponáltatott. Az új század első évtizedének vegyes, változó irodalomértését is mutatja, hogy e versek egy jelentős részét még 1908 táján is paródiáknak gondolta a közönsége. Nagy Adynak szóló leveleiben is megvallotta, hogy élénk kacagásokat és viharos tapsokat ért el velük. Az igazsághoz tartozik azonban, hogy a korban számos Adyt gúnyoló paródia mulattatta országszerte a közönséget különböző élclapokban, később pedig önálló kiadványokban is, Lovászy Károly, Gábor Andor, majd Karinthy révén is. Nagy, aki a későbbiekben is felolvasta Ady verseit, illetve néhányszor Reinitz megzenésítéseit is énekelte (ezekért pedig rendszeresen fizetett is Adynak) részt vett 1909 tavaszán *A Holnap* váradi matinéján is, s akárcsak Ady, ő is számtalanszor visszatért, megfordult Nagyváradon, a világháborús évek hátországában még jótékonysági esteket is szervezve.

A tévhitekkel ellentétben érdemes azt is látnunk, hogy 1903 őszéig, újságíró korában, Ady a váradi értelmiségi köröknek, szellemi világnak csak egy szűkebb rétegével tartott szorosabb kapcsolatot, költőként pedig értelemszerűen még alig vették észre. Kardeván Károly pedagógus, irodalomtörténész példája (aki ugyan 1902-ben és 1903-ban is már a városban élt, a főreáliskolában tanított, vezető értelmiségi körökben forgott, s kávéházakban is gyakori vendég volt, csak majd 1908-ban figyelt fel valóságosan a költő Adyra) később közzétett emlékei leginkább azt mutatják, hogy többen Ady első korszakában jó esetben is csak a tehetségét elpazaroló, felőrlő éjszakai életmódjáról s néhány éles szemű cikke által, tehát publicistaként ismerték. Mindehhez tevőleges köze volt Ady váradi „beavatóinak", Szűts Dezsőnek és Halász Lajosnak. Mindketten lecsaptak a zöldfülű legényre, rendszeresen ők csábították a 23 éves fiatalt a váradi éjszakázásokba. Dénes Zsófia írta róluk, hogy

> Halász és Szűts már Ady jötte előtt is ősbohémek hírében állottak Váradon. Idősebbek is voltak, mint ő. Halász három évvel, Szűts nyolccal. Kétségtelen, hogy a befolyásolható Adyt a duhajkodásokba ők rántották magukkal. Mindhárom igazán érdekes legény volt: Ady udvaros szemű, sugárzó tekintetű „paraszt Apolló"; Halász egészségtől duzzadó arcával, barna, nyírt bajuszával, nyúlánk termetével, férfias, vidám temperamentumával maga a megtestesült garabonciás; Szűts Dezső, a különc, magas

> ember létére sima, szőke hajával, Krisztus-szakállával, okos, szürke szemével és finom vonású arcával mindenütt magára vonta a figyelmet.[32]

Szűts nem mindennapi karaktere, igazán zseniális, eszes, szellemes, szuggesztív, sok tekintetben ördögi mivolta jól ismert az Ady-irodalomban. Különcségei, gyakori intrikái, pálfordulásai valódi lélektani rejtélyt mutatnak, kortársai magyar Mephistoként emlegették, s nem véletlen, hogy maga Ady is „Ártás és Téboly"-nak mondta őt *A magyar Pimodán*ban. Szűts a városi közigazgatás esze, mindentudója volt, akihez városi tanácsosok, törvényhatósági bizottsági tagok fordultak szakvéleményért, ugyanakkor a csekély élettapasztalattal rendelkező ifjabbak, így Ady rossz szelleme is. Morális gátlásoktól mentes, minden intrikára, felforgató kalandra kapható alak volt, többen *Az ős Kaján* modelljének is gondolták. „Végzete és sorsa Ady váradi idejének […] néha kovásza, néha rontó lidérce, hírverő, istenítő rajongója. Ady sokszor gyűlöli, fél tőle, és szabadulni szeretne árnyékától. Léda megérkezéséig mégis ez az árnyék az olcsó szerelmek és kalandok kerítője, a Rienzi Máriák, Róth Irének felhajtója" – írta emlékezésében Dutka Ákos.[33] Szűts nem csak az éjszakázásokba, a helyi művészvilágba is bevezette Adyt, s természetesen a helyi sajtóviszonyok minden kulisszatitkainak is ismerője volt. Furcsán zseniális, intrikus alakjából a visszaemlékezések leginkább csak a züllésekre térnek ki, hiszen Szűts valóban minden kocsmát és kávéházat, pincért és olcsó nőt ismert, otthonosan mozgott a feltörekvő színésznők és cigányprímások közt éppúgy, mint főszerkesztők felségeinek szoknyái körül. Városi komoly pozícióinál fogva viszont sokakat a markában is tartott. Ady egy idő után valóban félt tőle, legfőképp, amikor Szűts – kolozsvári szanatóriumi kezeléseiből felépülve, 1909 után – „Ady után ment", Pestre.

Halász Lajossal nem kevéssé ambivalens kapcsolata alakult ki Adynak. Első nagyváradi éveiben Ady éjszakai ivócimboraként kezelte Halászt, akit Szűtshöz hasonlóan a mámor, a vad kalandok, az ital és a bohémság érdekelt, de tehetséges újságírónak is gondolta természetesen, akire felnézhetett. Halász ugyanis 1893-tól már a *Szabadság* szerkesztője volt, de fontos titulusokkal is rendelkezett. A városi törvényhatósági bizottság és több albizottság tagja volt, a Függetlenségi párt egyik kerületi alelnökeként pedig jelentékeny szerepe volt Tisza Kálmán

32 Dénes Zsófia, *Akkor a hársak épp szerettek,* Bp., Magvető, 1957, 22–24.
33 Dutka Ákos, *A Holnap városa*, Bp., Magvető, 1955, 51, 69.

1901-es, végső megbuktatásában. Temperamentuma miatt számos alkalommal párbajozott, és több sajtópert is indítottak ellene. Halász *Nagyváradi Friss Újság* címen napilapot is alapított, mely meglepően hosszú életűnek bizonyult. Ady e lapban publikálta 1901. április 22-én a nagy vihart kavaró *Egy kis séta* című cikkét. Ady 1902 júniusában még a mellette szervezett szimpátiatüntetésen is szónokolt, noha ez nem volt kenyere, már ekkor is az írott szó embere volt elsődlegesen. Egybehangzó visszaemlékezések szerint Halász fiatalon a nők szemében Adynál is vonzóbb férfialkat volt, nyílt titoknak számított, hogy Fehér Dezső híresen szép felesége, Breitner Janka viszonyt folytatott vele, sőt, lányának is ő volt a vér szerint apja. Ady fenntartással nézte mindezt, de viszonyuk megromlása, sőt gyűlöletté fajulása Ady részéről nem emiatt, hanem Halásznak Brüll Adéllal való, 1903 őszi „afférja" okán alakult ki. Ezt követően a sértett Ady sohasem kereste Halász társaságát.

A környezet, az élmények, a külső hatások és szerzett tapasztalatok, valamint az itt, ezen időszakban megszilárduló, adott esetben épp megszakadó kapcsolati hálók mind-mind kihatással bírtak Ady későbbi pályaszakaszaira. Az említett publicisták mellett, mint szó volt róla, bőven akadnak olyanok is, akik ugyanitt, ebben a kategóriában lennének említhetők, ám eltérő okokból Nagyváradon nem kerültek szorosabb kapcsolatba Adyval. Ilyen volt – csak szemléltetendő példaképp – Szabó Dezső vagy Kun Béla, akik rövidebb-hosszabb ideig dolgoztak a városban, s természetesen nagyváradiként sokáig itt élt Ritoók Emma is.[34]

34 A nemesi származású, református középosztálybeli Ritoók Emma (1868–1945) már 27 éves volt, amikor lehetősége nyílt arra, hogy érettségi vizsgát tegyen. (1895 előtt nők nem járhattak gimnáziumba és egyetemre). Családja segítségével a Premontrei Gimnáziumban magánúton elvégzett 6 gimnáziumi évet követően gyorsított ütemben érettségizett 1900-ban, ezt követően a budapesti egyetemen bölcsészetet tanult, többek között Juhásszal, Kosztolányival, Babitscsal, Balázs Bélával. Édesapja, Ritoók Zsigmond jogász volt, Nagyvárad közéletének sokoldalú, Ady által is nagyra becsült alakja, aki 1905-ben hunyt el. Hogy Ady s ő nem ismerkedtek meg e kezdeti időszakban egymással, abban Ritoók Emma visszaemlékezése szerint közrejátszhatott Ady tartózkodása is a formaságoktól, a túl „úri házaktól", zavara a „szalonok világa előtt", s helyette nyilvánvaló fesztelensége újságírótársai, poétatársai közt, gátlásai oldódása a korhelyebb cimborák között. Vö. Kovalovszky Miklós, *Emlékezések Ady Endrére II.*, *i. m.*, 776.

Kun [Kohn] Béla (1886–1939) a baloldali szociáldemokrata mozgalom ismert alakja, aki később a Kommunista Párt egyik megalapítója és a proletárdiktatúra vezetője volt. Ady már zilahi diákkorában találkozott vele, de Nagyváradon is ismerhette, ugyanis 1906-tól a *Szabadság* majd a helyi *Előre* című bulvárlapnál is dolgozott. Szabó Dezső 1908-ban került a városba s kezdett el tanítani a helyi Reáliskolában. Tanúja volt *A Holnap* körüli törekvéseknek, részben szimpatizált is velük, de saját különcsége és zsenitudata távol tartotta attól, hogy részese legyen a Holnap Irodalmi Társaságnak.

Mecénások, pártfogók, támogatók

A második csoportba olyan személyek sorolhatók, akikről kevesebbet tud a közvélemény, noha neveik a korszakkal foglalkozók előtt részben ismertek. Közös bennük, hogy a fiatal Adyt (szintén leginkább már 1903 előtt is) támogatták, felismerték tehetségét, vagy a fokozatosan ellene hangolt közvélemény ellenére támogatásukról biztosították. Többnyire haladó értelmiségiek, illetve vezető beosztású, köztiszteletnek örvendő helyi polgárok, közéleti szereplők, akikben Ady többnyire szellemi hátországot is látott, s nem csak anyagi, hanem elvi támogatókat remélt. Ide sorolható dr. Várady Zsigmond, id. Hlatky Endre, dr. Dénes Sándor, Somló Bódog, Sonnenfeld Adolf és Láng József[35] nyomdatulajdonosok, vagy akár Somogyi Károly színigazgató is.[36] Szellemi támogató volt Grósz Menyhért főorvos, tüdőorvos is, a László király szabadkőműves páholy főmestere, de e körbe tartozik dr. Adorján Emil[37] ügyvéd, aki budapesti és berlini egyetemi stúdiumokat követően tért haza szülővárosába, majd 1911-ig a *Nagyvárad* című lap munkatársa is lett, vagy éppen Hoványi Géza, a városi színügyi bizottság elnöke, a Szigligeti Irodalmi Társaság alelnöke és fivére, dr. Hoványi Gyula jogakadémiai tanár. Szintén itt említhető Somló Bódog, a Társadalom-tudományi Társaság egyik megalapítójának neve, aki mellett Ady cikkekben állt ki, s aki kezdetben a helyi Jogakadémián, majd egyetemi tanári kinevezését követően,

35 Nagyváradon a Hügel-féle nyomdát egykor átvevő Láng József a város elismert nyomdatulajdonosa és lapkiadója lett. Egy ideig a fővárosban megalapított könyvnyomdászok szakkörének a titkára volt, 1898-ban pedig a *Hírlapkiadók Országos Szövetségé*nek megalakulásakor megtartott országos lapkiadók kongresszusának az alelnökévé is választották. A helyi közösség szintjén is tevékeny és megbecsült polgár volt, a szépirodalom számos helyi kiadványa az ő nyomdájából került ki, így Ady *Még egyszer* című kötete is. 1890-től a legrégibb helyi napilap, a *Nagyvárad* laptulajdonosa lett.

36 Somogyi Károly (1845–1908) színész, rendező, színigazgató, akit Ady is hamar megkedvelt, s úgy jellemzett: „csupa becsület, csupa rajongás", akiben sok van még „a régi nemzetnapszámosok" hitéből. Somogyi tette lehetővé Ady, Biró Lajos és Dénes Sándor egy-egy színdarabjának bemutatását is 1902-ben. Ady nagyváradi időszakához kötődik a színdarabírás gondolata is, amit Somogyi ösztönzött, s ami Adyt csaknem haláláig foglalkoztatott, amint arra leveleiben is utalt. A *Nagyváradi Napló* 1903. május 29.-én megjelent cikke *Somogyi Károly tervei* – előkészületek a nagyváradi szezonra címmel beszámolt a színházigazgató következő évadra szánt újdonságairól, köztük Ady készülő új darabjáról is. Az év novemberében – tehát már Ady Érmindszentre eltávoztakor pedig a *Nagyváradi Napló* mellett a *Szilágy* is hírt adott egy háromfelvonásos poétikus Ady-drámáról, amit szerzője a Nemzeti Színházhoz kíván hamarosan benyújtani. A dráma végül ígéret maradt, sohasem készült el.

37 Adorján Emil (1873–1944) 1911-ig a *Nagyvárad* című lap munkatársa volt. 1915 és 1916 között a Nagyváradi Ügyvédi Kamara alelnöke, 1916 és 1919 között a Nagyváradi Ügyvédi Szövetség elnöke. Leander néven helyi lapok műkedvelő humoristájaként is közölt írásokat.

1905-től a Kolozsváron tanított. Itt érdemes megjegyezni, hogy debreceni, félbehagyott stúdiumairól Ady elvben nem tett le, Nagyváradon is beiratkozott a Jogakadémiára, de részben akaraterejének gyengesége, nagyobb részt pedig itt megbizonyosodó új életcéljai okán ezzel végképp felhagyott. Ady újságíró éveiben hálás volt dr. Kenéz-Kurländer Edének[38] is, egy dúsgazdag helyi kereskedőcsalád sarjának, aki a váradi közéletben vezető szerepet játszott, s bizonyos fokig Ady támogatói közé sorolhatjuk magát Rádl Ödönt is. A kiváló védőügyvéd, nagy hatású szónok a város egyik legfőbb szellemi vezetője volt. A Szigligeti Társaság országosan ismert konzervatív vezetőjét a Petőfi Társaság már 1877-től a tagjai közé számította. A város literary gentlemanje – vitacikkeik és háborús nyilatkozataik ellenére – viszont nem egy ízben ösztöndíjjal segítette a fiatal tehetségeket, így Adyt s mellette például párizsi tanulmányút révén a fiatal Tibor Ernőt is. Rádl vezetése alatt a sokszor konzervatívnak mondott Szigligeti Társaság oszlopos tagja volt dr. Kecskeméti Lipót[39] tudós, váradi főrabbi is, aki kitűnő hitszónok volt, s akinek retorikai képességeit, nyelvhasználatának művészi szépségét a fiatal Ady is kiemelte.

Természetesen e második csoportba sorolt személyek közül is sokan számítottak hírlapíróknak, így Várady, Dénes Sándor vagy az idősebb Hlatky is, utóbbi a *Szabadság* tollnoka volt, de elsődlegesen mint a Szabadelvű párt helyi elnöke kerülhetett ide besorolásra. Külön is hangsúlyozandó, hogy Nagyváradon szinte valamennyi jelentős nyomdai vállalkozás nevéhez egy-egy jelentős napilap is társult. E lapokat tehát nem csupán előállította, gyártotta egy nyomda, de annak tulajdonosa egyben laptulajdonos, hírlapkiadó is volt. Kivétel ez alól csak

38 Dr. Kenéz-Kurländer Ede a városi tanácsnak és a színügyi bizottságnak is a tagja volt, újságírók barátjaként tűnt fel, akiket a sajtó reklámtevékenysége okán is magához közel akart tudni, ugyanakkor Ady szemében kezdetben a tréfáik egyik különösen gyakori áldozata is. Kurländer vállalta 1901 őszén a *Színházi Újság* kiadását is, ebben Ady több korábbi versét is újraközölte, melyek még debreceni kötetében jelentek meg, s azokért is honoráriumot fizetett. Az 1910-es években a fővárosba költözött Kurländer 1913-ban *Pesti Tükör* címen lapot alapított, Ady pedig felújította vele kapcsolatát, nem egy ízben anyagi segítséget is remélve, amint arról egyik öccsének írott Maria Grün-i levele is tanúskodik.

39 Dr. Kecskeméti Lipót (1865–1936) főrabbi, zsidó irodalomtörténész, bibliakutató. A neológ rabbieszmény szellemében a hagyományban, valamint a világi tudományban és műveltségben egyaránt járatos rabbi volt, aki vallási tudását a legmodernebb tudományos eredményekkel ötvözte. 25 esztendősen választották meg a nagyváradi hitközség rabbijává, amely tisztséget élete végéig betöltötte, és működésével nemcsak a saját közösségében, de a város nem zsidó köreiben is nagy tiszteletet vívott ki. Szembeszállott mindennemű vallási elzárkózással, nem fogadta el a cionizmust sem. Trianon után a román hatóságok letartóztatták egy templomi beszéde miatt, amelyben a magyarság melletti kiállását fejezte ki. Mindeközben meghívták pesti főrabbinak, de visszautasította a felkérést, mert ragaszkodott Nagyváradhoz és közösségéhez.

az a Sonnenfeld Gusztáv volt, aki egy Kner Izidor vagy Tevan Adolf szintű és rangú vállalkozást álmodott s valósított meg, s aki kiváló grafikusművészeket alkalmazott nyomdájában, mely az új, fiatal irodalmat éppúgy nyomtatta, mint a *Népnevelési Közlöny*t vagy a szabadkőműves páholyok kiadványait. Sonnenfeld Gusztávnak tevőleges része volt abban is, hogy *A Holnap* első antológiája megjelenhetett, anyagi segítségén túl ennek borítóját is ő maga rajzolta.

E csoportban kiemelt hely illeti meg dr. Várady Zsigmondot, valamint részben dr. Dénes (Deutsch) Sándort. Előbbi afféle „titkos mecénás",[40] aki anyagilag is pártfogolni kívánta Adyt, viszont jól tudta, ha nyíltan teszi ezt, a fiatal Ady úri büszkeségében talán nem fogadná azt el. Várady tagja volt 1903 februárjában a Pálfi-féle 200 koronás sajtó-ösztöndíjat odaítélő helyi bizottságának is,[41] de a városból való elmeneteléhez feltétlenül szükséges, vállalt verseskötet megjelentetését, kiadását is segítette. Várady – aki kezdettől nagy ígéretet látott benne – cikket írt Ady nagyváradi színdarabjáról is, támogatta harcát a Somló-ügyben is. Értelemszerűen Ady is mindig megható tisztelettel, sőt büszkeséggel beszélt róla, mint aki „a protestantizmus lényegét, a szabadságot, haladást, fölvilágosodást" hirdeti. 1902. február 16-án kelt cikkében úgy fogalmazott: amikor a váradi reformátusok főgondnoki székébe az egyházközség dr. Várady Zsigmondot ültette „a választással önmagát tisztelte meg".[42] Várady valóban a legtekintélyesebb közéleti férfiak közé tartozott, a város progresszív, szabadelvű mozgalmainak vezéregyénisége volt, aki az általános választójog bevezetéséért is harcolt, akkor is, ha Tisza István híve és bizalmasa is mind ugyanakkor. Előkelő egyénisége, haladó gondolkodása, politikai szemlélete vonzotta Adyt, de közvetlenebb kapcsolatról, netán barátságról esetében nem beszélhetünk. Hasonlóan dr. Dénes (Deutsch) Sándor esetében sem, aki nem volt mecénás, mindazonáltal külföldön nevelkedő, széles látókörű férfiú, aki Ady utóda is lett a *Nagyváradi Napló*nál, hiszen újságírással is foglalkozott. Dénes a Társadalomtudományi Társaság helyi fiókjának megalapítója és egyben titkára is volt, egyik egyfelvonásosát Ady és Biró darabjai társaságában adták elő 1902-ben. Dénes később a Holnap Irodalmi Társaság első elnöke lett, akinek anyagi tekintetben a legnagyobb része

40 Lásd ezzel összefüggésben Ötvös Béla emlékező írását: *Ady váradi mecénásai* = Kovalovszky, *Emlékezések Ady Endréről II*., *i. m*., 602–605.

41 Ezt a legtalentumosabb váradi újságírónak ítélték. Lásd Hegedűs Nándor, *Ady Endre nagyváradi napjai*, *i. m.,* 303–305.

42 Ady Endre, *Várady Zsigmond ünneplése*, Nagyváradi Napló, 1902. február 16.

volt abban, hogy az első *A Holnap* antológia megjelenhetett. Végül itt említhető a dúsgazdag Rothschild-házzal is rokoni kapcsolatban álló Wertheimstein Viktor[43] neve is, aki ugyan a mecénási jelzőt nem szívesen vállalta, de tény, hogy *A Holnap új versei,* azaz a második antológia megjelentetési költségeinek fedezésében neki is jelentős szerepe volt.

Poéták és a Holnap Társaság támogatói

Legkevésbé talán az Adyval 1908-ban társult poéták szűk körét kell e helyen bemutatni, hiszen *A Holnap*-os hetesfogat költői (Ady mellett Babits Mihály, Balázs Béla, Dutka Ákos, Emőd Tamás, Juhász Gyula, Miklós Jutka) aligha ismeretlenek. Mindazonáltal ide sorolandók a mögöttük meginduló szellemi rajzásnak a szimpatizánsai, aktív tagjai is, olyanok, akik valamilyen formában a Holnap Irodalmi Társaság támogatói vagy tagjai lettek, szerkesztették a két antológia valamelyikét (Antal Sándor, Kollányi Boldizsár), netán programcikkeket írtak, támogatták a költők céljait és kezdeti lapalapítási szándékukat. Jelentős számú személyről lévén szó csak azokat emeltem ki, akik nem szerepelnek a fentebb vázolt két kategóriában, illetve akik leginkább csak ez idő tájt, tehát 1908–1909-ben kerültek szorosabb kapcsolatba Adyval. A felsoroltakon túl ide tartozik az ügyvéd-publicista Nagy Mihály, a Társaság második elnöke, valamint Rozsnyay Kálmán, Tabéry Géza, Manojlovics Theodor (Todor Manojlović), Franyó Zoltán, Hegedűs Nándor, Ötvös Béla, Zsolt Béla neve említendő mindenképp. Mindnyájuk esetében valamilyen fokon kölcsönösen meghatározónak mondható e nagyváradi kapcsolati háló.

Jól látható ugyanakkor, hogy a vázolt tipológia szerinti csoportok semmiképp sem tekinthetők zárt halmazoknak, az átfedés, az átjárás közöttük természetes, mondhatni önmagától értendő. Az újságírók és a pártfogók, támogatók például

43 Wertheimstein Viktor (1884–1959) bihari földbirtokos, Charles Rothschild sógora. A nagyváradi bankélet meghatározó alakja, a Holnap Társaság egyik alapítója és mecénása. Adyval nem csak Váradon, később Maria Grünben is találkozott. Amikor a londoni Rothschild ház feje elvette és tkp. az ismeretlenségből kiragadta a nagyváradi Wertheimstein Rózsikát, a nem mindennapi esetről Ady is cikket írt. Vö. Ady Endre, *Rózsika és Gladys*, Budapesti Napló, 1908. január 30. A család váradi tragikus sorsáról lásd Löwy Dániel, *A Jazz bárónő, avagy történetek Rothschild Rózsikáról és a családjáról*, Irodalmi Jelen, 2015. április 13.

nem egy ízben át-átsorolhatók lennének, amennyiben főszerkesztőkről, laptulajdonosokról van szó, elég talán, ha Fehér Dezső személyét említjük. Ugyanígy a publicisták és a poétatársak fentebb közölt (tehát I-es és III-as) kategóriái is több esetben fedhetik egymást, hiszen számos személy – akárcsak Ady maga is – úgy verselt, hogy közben napilapoknak, nyomdáknak, hivataloknak is dolgozott (más meg éppen még tanárkodott is), s az is természetes, hogy Ady helyi kapcsolathálójában számosan át is fognak különböző időszakokat a 20. század első két évtizedéből. Dutka Ákost például már első nagyváradi éveiből is ismerte Ady, akárcsak a Dutkával egyidős Antal Sándort, akikkel viszont *A Holnap* éveiben válik értelemszerűen szorosabbá a kapcsolata. Juhásszal már a *Budapesti Napló* szerkesztőjeként is kapcsolatba került, de mélyebb pályatársi viszonyt értelemszerűen 1908 tavaszán alakít ki vele, annak Nagyváradra kerülése után. Az Adyt „követő fiatalok" kétszeresen túlzó, felületesen rögzült tétele általában is felülvizsgálandó persze, minthogy e tétel javarészt figyelmen kívül hagy olyan alapvető életrajzi tényeket, miszerint Ady nem egészen négy évvel volt csak idősebb Dutkánál és Antalnál, öttel Miklós Jutkánál és hattal Juhásznál, Hegedűs Nándornál, s a sor hosszan folytatható lenne. Ady egyedül Nagy Endrével volt valóban egykorú, Dutka és Biró viszont egyívásúak, alig fiatalabbak a „Pacsirtaálcás sirály"-nál, mégis meglehetősen más-más megítélésben (és korszakra utalva) szokták emlegetni őket. A másik említett szempont a „követők" „váradi hívek" kérdése, melyben Adynak sokkalta több önpozicionáló tudatosságát és vágyott vezérszerepét, mintsem valós tényeket sorolhatunk.[44] Ilyen alapon Ady is sok tekintetben követője volt korábban a nálánál tapasztaltabb és pár évvel idősebb cimboráinak, Szűts Dezsőnek és Halász Lajosnak, holott tudható az is, hogy Ady a nálánál fiatalabb, ám világlátott, tanult, és szigorúan bornemissza Biró Lajosra is hallgatott. Az is tény persze, hogy Ady olyan lelkes fiatalokkal, mint Emőd Tamás vagy Nagy Mihály (akik 1903-ban még valóban tinédzserek, gimnazisták voltak) jóval a városból történő elköltözése után ismerkedett csak

44 Dutka Ákos egyik *Nyugat*ban közölt visszaemlékezésében írta, hogy a legelső években csak igen kevesen, „Mi néhányan: Homonnai Albert, Antal Sándor, Haraszthy Lajos, Emőd Tamás, később Juhász Gyula hirdetjük minden tiltakozás, gúny és bolondokháza emlegetése dacára, hogy a magyar alkotó géniusz egyik legnagyobb alkotó csodája itt jár közöttünk s nem akarjátok észrevenni." Vö. Dutka Ákos, *„A műhelyben" Ady Endréje*, Nyugat, 1923/9, 619–622.

Az 1908-tól országosan kiteljesedő „adyzmus"-vádak összetett kérdéséről, valamint Ady költőtársainak korabeli helyzetéről lásd: Boka László *„Sem rokona"? i. m.,* 396–398.

meg (az őt németre fordító, szerb származású Theodor Manojloviccsal is csak 1908-ban találkoznak először), s az sem kérdéses, hogy a felsorolt költők pályája – ha verseskötetteik megjelenési éveit nézzük – tulajdonképpen kivétel nélkül Ady „után" indult.[45] Persze divat, siker és karrier bonyolult irodalomszociológiai tényezői felől, a vágyott beérkezés és a legitimáló-közvetítő intézményesség szempontjaiból pragmatikusan maga Ady is azt vallotta első, *Nyugat*ban közölt kritikájában 1908-ban, hogy „az már igazán nem csak a literatúra dolga, hogy ki érkezik valahova, ki fut be előbb, zajosabban és hatóbban".[46] Miklós Jutka például fordított utat járt be, mint Ady, ő a családjával a fővárosból költözött Nagyváradra, miközben verseit 1903 körül már a *Budapesti Napló* is örömmel közölte, akkor, amikor Ady még elszórtan publikált csak e hasábokon. Ady kritikát is írt első kötetéről, szokásához híven nem csupán eszmei azonosságot emlegetve, hanem némi fölényességgel a saját maga törte úton járónak is mondva a szerzőt. Csak részben hasonló a helyzet Babitscsal, aki Dutkához, vagy Miklós Jutkához mérten nemhogy kettő, hanem egyetlen kötettel sem rendelkezett még 1908-ban. Ady, ha fizikailag a szerzővel magával nem is, 1908-ban Nagyváradon „találkozik" verseivel Juhász révén, s egy éven belül a hozzá képest még valóban ismeretlen poéta *Nyugat*beli szerepeltetéseire már meglehetős féltékenységgel reagál Osvátéknak. Csak színesíti a képet, hogy az Adynál egy évvel idősebb Osvát maga is Nagyváradon született (Roth Ezékiel néven), s habár nem tartott szorosabb kapcsolatot szülővárosa vezető értelmiségével, az új tehetségekre mindig figyelemmel volt. Antal Sándorral, a majdani első *A Holnap* szerkesztőjével is kifejezetten jó kapcsolatot ápolt, s nem csak figyelte a váradi költők törekvéseit, kissé talán riválist is látott bennük. Néhány kezdeti félreértés után mindenesetre a *Nyugat* és *A Holnap* Juhász révén közös matinét is szervezett a városban, 1909 októberében. A tágan értett nagyváradi kapcsolati háló tehát bonyolultabbá válik az 1908–1909-es időkre. Egyrészt azért, mert közismert, hogy Ady a kezdetektől már saját maga is generálta, ambicionálta kultuszát, ha lehetősége nyílott rá, ezért az őt „félistenként tisztelő" olyan fiatalokat, akik valóban rajongtak érte, s akikben Adynak semmiféle riválist nem kellett látnia – Emődöt és Nagy

45 Ami persze egyáltalán nem jelenti azt, hogy e nemzedék jelesebbjei nyelvi fejlődését, lírájuk öntörvényű alakulását az Ady-élmény már idejekorán blokkolta volna, sőt! Bizonyosabb, hogy Adyval közösen a 19. század legvégének modernebb, dekadens költészeti forrásaiból merítettek.

46 Ady Endre, *A föld meg a város. Dutka Ákos verses könyve*, Nyugat, 1908/12–13, 718–719.

Mihályt – sokkal közelebb engedte magához. Másrészt az sem vonható kétségbe, hogy 1908-ra több tekintetben megváltozott Adynak a helyzete és „nimbusza" is, így viszonya is a városhoz s polgáraihoz, helyi költőihez, ahogyan maga a város is más lett sok tekintetben, mint Ady első korszaka idején volt.

A Holnap s a *Nyugat* idején már meglehetősen „másként csengett Váradon Ady neve, mint az egykori ifjú újságíróé. Mögötte volt már az *Új versek* viharos fogadtatása, amelynek vitáit a *Vér és arany* (1907 dec.) újra fellobbantotta az elutasító értetlenek és a lelkes, sőt rajongó hívek közt."[47] E második korszak viszonyulása más a város fokozatos fejlődése szempontjából, más az időközben beérő poétanemzedék igénye, közös fellépésük lehetőségei felől is, és megint más Adynak immáron elsődlegesen költőként megalapozott hírneve okán. „Más Nagyvárad volt-e ez, mint ahol Ady Endre élt 1900 és 1903 ősze között?" – tette fel a jogos kérdést Hegedűs Nándor, hogy aztán ő maga hiteles tanúként meg is válaszolhassa:

> Sok tekintetben más. Ady Nagyváradja még csak erjedő, forrongó, sokra törekvő vidéki város volt, de 1908-ra megnőtt és megizmosodott. Öt év alatt egymás után keletkeztek kisebb-nagyobb gyárak, nagykereskedelmi üzletek, a város belsejében fényes boltok. Az a fiatal nemzedék, amelylyel Ady barátkozott, kibontotta szárnyait […] Ady 1903 októberében még gázzal és petróleummal világító várost hagyott el, most már ragyog a villany, az utcákon villamos csilingel, fényes új városházán igazgatják a hatvanezer lakost, új kávéházak nyílnak, szép magánpalotákat épít a gazdagodó polgár, a zsidó vagyon átszivárog a keresztény törzslakosság városrészébe és ott épít magának úri házat. Nemcsak a sztrájkok, utcai tüntetések jelszavait verik vissza a falak […] A jogakadémián már nem Somló Bódog, Ady barátja kelt megrökönyödést, hanem Ágoston Péter tanár egyenesen szociáldemokrata pártvezérként szerepel […]. Öt év óta a várossal együtt új, erős költői nemzedék nőtt fel.[48]

47 Kovalovszky Miklós, *Emlékezések Ady Endréről II.*, *i. m.* 77.

48 Vö. Hegedűs Nándor, *Kortársak, akik már nem beszélnek. (Antal Sándor, Dénes Sándor, Nagy Mihály)* = Kovalovszky Miklós, *Emlékezések Ady Endréről IV.*, *i. m.*, 261.

E nemzedéknek legígéretesebbjei (helyi és fogadott fiai, Dutka, Juhász, Antal Sándor) erőteljesen propagáltak mindenféle decentralizációs irodalmi törekvést és lapalapítási szándékot, miközben maguk is leginkább a főváros vonzáskörébe kívántak kerülni, mint a náluk sokkal rosszabb helyzetben lévő, ekkor valóban vidéken, fogarasi „száműzetésben" tanítóskodó Babits.

E korszakból Ady közeli beavatottjainak leginkább ketten számítottak: Emőd Tamás és Nagy Mihály. Előbbi Dutka révén került ismertségbe Adyval az *Új versek* megjelenése után, s hamar hű társa lett nagyváradi tartózkodásainak, diákosan, rajongva kísérte Adyt, egyes visszaemlékezések szerint, mint a papot a ministránsfiúk a füstölővel. Kétséget kizáróan Ady is nagyon kedvelte a vele nótázó, nálánál 11 évvel fiatalabb, Berekböszörményből Nagyváradra került Emődöt, akit nem egy ízben arra kért, hogy verseit olvassa fel különböző rendezvényekkor, matinékon, így *A Holnap* első fényes ünnepségén is, ahol Ady maga programbeszédet tartott. Emőddel való közvetlen, bensőséges kapcsolatát az olyan emlékező Ady-versek is igazolják, mint *A hosszú hársfa-sor* 1913-ból, melyet fiatalabb poétatársának ajánlott, de a hírhedt *A duk-duk affér* után (diszkréten megbánó) sorait is két személynek postázta Nagyváradra: Emődnek és Nagy Mihálynak. Előbbit arra kérte, hogy „Canossa-járás gyanuja nélkül"[49] is számítson rá továbbra is *A Holnap*ban s minden más téren, utóbbinak előbb azt írta, hogy „A fiúkat mind-mind üdvözlöm",[50] majd egy másik levelében azt, hogy mindazokat „akik még nem tagadtak meg, ölelem",[51] végül azt, hogy „Egyre kérlek: értesd meg a fiukkal, hogy semmit ellenük nem vétettem. Kezdjük, ha akarják, elölről, illetve ott, ahol abbamaradt, a dolgot. Én, bizonyisten, még Lipótmezőről is küldök írást. Kollányival légy jól s szeressetek engem. […] A fiukat, főképpen [Emőd] Tamást, ölelem."[52] Látható egyfelől, hogy mind Emőd, mind Nagy Mihály Ady legszűkebb köréhez és a korabeli nagyváradi társaság magjához tartozott, akik révén Ady üzenni is kívánt további cimboráinak, támogatóinak. *A Holnap* első antológiáját Emőd pedig eleve úgy dedikálta Nagy Mihálynak, hogy abban „a Hétmagyarok törzsfőnökének" szólította Nagyot akkor is, amikor az nem volt az antológiát követően megalakult új Irodalmi

49 „Ady Endre levele Emőd Tamásnak, 1908. dec. 28. In *Ady Endre levelezése II.*, sajtó alá rendezte Hegyi Katalin és Vitályos László, Bp., Akadémiai–Argumentum, 2001, 133.
50 Ady Endre levele Nagy Mihálynak, 1908. nov. 22. *Uo.*, 102.
51 Ady Endre levele Nagy Mihálynak, 1908. dec. 5. *Uo.*, 114.
52 Ady Endre levele Nagy Mihálynak, 1908. dec. 24. *Uo.*, 128.

Társaság elnöke sem – majd csak a következő év végén, 1909-ben vette át Dénes Sándortól e tisztséget. 1908-ban ugyanis mindössze 24 esztendős volt, egyetemi stúdiumokat végzett. Nagy érdekében Ady egyenesen Somló Bódognak írt, szívességet, közbenjárást kérve, aki ekkor már Kolozsvárott volt egyetemi tanár, ahol Nagynak vizsgáznia kellett. Ady még jogi képviseletet is kért később fiatal barátjától, Nagy Mihálytól, akit gyakorta egyedüliként értesített a városba érkeztének tervéről, részleteiről, s aki beavatottként foglalt számára hotelszobát, vacsoraasztalt, stb.

Az első versválogatást jegyző Antal Sándorról, illetve a második antológia verseit összeállító Kollányi Boldizsárról s a Holnap Társaság afféle botrányos kültagjaként is ismert Rozsnyay Kálmánról másutt már szóltunk,[53] így utóbbiról csak annyit érdemes e kontextusban kiemelni, hogy ő már a korai évektől megszállottan Ady-relikviákatAdy-relikviákat gyűjtött. „Ha Juhász vagy valamelyikünk egy félbemaradt vers kéziratát az asztalon felejtette, Rozsnyay gondosan felszedte és féltve rejtette el kopott, nagy havelockja zsebében" – írta róla Dutka Ákos.[54] Rozsnyayék (a Dapsy Gizellával 1908-tól kibontakozó kapcsolata, majd 1910-es házasságkötésük után) kalandos-tragikus életet éltek, a házaspár Szeghalom, majd a kiépülő Horthy-éra elejének börtönévei után Nógrádverőcén telepedhetett le. Itt a négy mestergerendás parasztszoba egyikét kizárólag az Ady-gyűjtemény tette ki, mely valóságos múzeum volt.[55] A gyűjtemény később a nagyváradi Ady Emlékmúzeum alapját is képezte.[56]

Itt érdemes röviden kitérni a kapcsolathálóban a városhoz köthető barátságok kérdésére és Ady társasági lényére is. Az Ady-irodalomban nem ritka az olyan túlzó felfogás, hogy Ady eleve összeférhetetlen természetű volt, s a nagy

53 Többek között e konferenciasorozat köteteiben is. Lásd Boka László, *Egy elfeledett nyomdászdinasztia – a Sonnenfeldék = Értelmiségi karriertörténetek, kapcsolathálók, írócsoportosulások 3.,* szerk. Biró Annamária – Boka László, Budapest–Nagyvárad, Reciti–Partium, 2018, 261–276.

54 Dutka Ákos, *A Holnap városa: Regényes korrajz a nagyváradi „A Holnap" születésének idejéről*, Bp., Magvető, 1955, 229.

55 Nem csupán Rozsnyay, hanem a Nil ismert álnéven alkotó hölgy is korán lelkes híve és hirdetője lett Adynak, annak ellenére, hogy kezdetben ambivalens volt a hölgy rajongása. Meglehet ebben szerepet játszott az is, hogy Ady 1906-ban kemény bírálatot közölt a *Budapesti Napló*ban Nil verseskötetéről. A nő józan belátást bizonyítja ugyanakkor, hogy 1908-tól még Gyóni Gézát is ő tette Ady csodálójává.

56 Mint azt ifjabb Hlatky Endre főispántól és a megvásárláshoz vele tartó Tabéry Gézától tudjuk, Rozsnyay az Adyhoz, Lédához és *A Holnap*hoz köthető relikviáit 1942 decemberében adta el 7500 pengőért Nagyvárad városának. A gyűjtemény még eljutott Nagyváradig, jelentős része, közel a fele ugyanakkor a háborús időkben (bombázás vagy tűzvész következtében) odaveszett. Vö. Ifj. Hlatky Endre, *Ady Endre és a „Holnap" múzeuma Nagyváradon,* Magyar Csillag, 3 (1943), 5. sz., 302–305.

zseni jogcímén a legtöbb kortársával szemben igazán sértő, kíméletlen tudott lenni, bezárkózó, rideg természet volt, akinek a barátságával méltán majdhogynem egyetlen kortársa sem dicsekedhetett. Ennek egyik forrása inkább leplezett zavar, otthonról hozott „falusi fiú"-volta és komplexusai, melyeket azonban többnyire sikerrel levetkőzött. Kezdeti időszakában mindez „nagyobb társaságban, népesebb, nyilvános helyen", s legfőképp „úri körökben" volt érezhető. A vele 1908-ban, tehát már országos sikereinek a küszöbén találkozó Manojlovics is fontosnak tartotta viszont megjegyezni, hogy ilyen népesebb, nyilvános helyeken Ady „eléggé rezerváltan, szinte mereven viselkedett, és csak bizalmas, szűkebb baráti körben és intimebb, csöndesebb környezetben törte meg azt a hűvösen tartózkodó modorát, amely aztán mint valami álca hullott le arcáról."[57] *A Holnap* lelkes tagjai között Ady ezt a fesztelen arcát mutathatta. Kétségkívül kevesen mondhatták magukat közeli jóbarátjának, de akikkel feloldódott „akiknek közvetlenül megnyilatkozott, azok benne – néhány megingástól eltekintve – mélyen érző, támogató, igaz barátot találtak."[58] Költő- és írótársaihoz fűződő kapcsolatának legfontosabb alapja azonban nem csak a barátság, hanem az eszmeközösség is volt, s ez Ady magányosnak tudott, akként megélt harcai mellett leginkább írói fegyverbarátságot jelentett. Ilyen fegyverbarátság kötötte olyanokhoz is, akiket ráadásul különösen becsült, de figyelhetett az olykor rivális mivoltukra is. Barátinak mondható, mégis komplex kapcsolata volt ezért Dutkával és Juhász Gyulával, *A Holnap* őt követő rangidőseivel. Utóbbiaknak – főként Juhász „hírhedt érzékenységét", öngyilkos hajlamait is jól ismerve – egyik rövid, már-már bocsánatkérő levelében azt írta: „nagyon szerencsétlen vagyok, szeretek fájdalmat szerzően kötődni azokkal, akik még érdekelnek. Közöld ezt Dutkával is, és hidd el, hogy szeret Ady Endre."[59]

Adynak barátaihoz való viszonyát, szeszélyes, sokszor kötekedő, kíméletlen vagy éppen hálátlan magatartását sokan felemlegették budapesti társai közül is később, elég itt Reinitz Bélára vagy Révész Béla esetére gondolnunk, s Fenyő Miksa sem véletlenül dicsekedett azzal, hogy ő azon ritka kivételekhez tartozik,

57 Lásd Todor Manojlović, *Ady Endrével* az *elillant évek* szőlőhegyén, Igaz Szó, 1957., 11. sz., 728. Idézi még Kovalovszky, *Emlékezések Ady Endréről II.*, *i. m.*, 520–524. Manojlovicsról és váradi korszakáról lásd Németh Ferenc, *Ady vonzáskörében. Todor Manojlović Nagyvárad, Temesvár és Arad között 1907–1910*, Zenta, Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, 2012 (Délvidéki Soroló 3.).

58 Kovalovszky, *Emlékezések Ady Endréről IV.*, *i. m.*, 313.

59 Ady Endre levele Juhász Gyulának, 1908. febr. 29. = *Ady Endre levelezése II.*, *i. m.*, 21.

akit Ady sohasem „mart meg". Nehéz természete és egyszerre baráti arca, a borgőzös állapot egyes fázisaiban (de kóros kialvatlansága, illetve betegsége folytán is romló idegállapota miatt is) igen hullámzóan jelentkezett. Szelleme révén egyrészt ő volt a társaság központja, s ha kedve úgy hozta, vagy azt érezte, neve is kötelezi és érdeke is kívánja, az általa megválasztott társaságban mindenkit elbűvölt. Máskor viszont épp a nyilvánosságtól idegenkedett vagy viszolygott.[60] Némely botrányosabb, ismert cikke, mint *A duk-duk affér* is e kettős természet – az elismerésre vágyás és a terhes vezérség – lenyomata.

Szívügyek, szerelmek, kalandok

Aligha szorul különösebb magyarázatra az Ady körül feltűnő nők (valós szerelmek vagy alkalmi vonzalmak) külön kategóriába osztása. Ady élete tavaszának, bohém éjszakai világának és italmámoros hajnalainak tanúi mellett eltérő intenzitású szerelmi fellángolásainak is helyszíne természetesen Nagyvárad. Ady nők iránti erőteljes vonzalmának, ugyanakkor kezdeti gátlásainak ismeretében s későbbi sorsa (illetve betegségtudata) alakulása felől is kiemelten fontosak e kapcsolatok. Helyi eszményei, első szerelmi ideáljai kezdetekben még Márton Gabriella, egy bihari nemesi család íróleánya,[61] akihez komolyabb érzelmek kötik, később a helyi színpadon tehetségével feltűnő Szohner Olga és Bilkey Irén leginkább.[62] Mint ismeretes, s utóbb számos irodalmi lecsapódásaiban, így a

60 Első váradi éveire emlékezve írta Deésy Alfréd, aki szintén 1900-tól élt a városban színészként: „Barátai nem voltak. Egypár újságíróval gyakrabban volt együtt: Biró Lajossal, Marton Manóval, később Nagy Mihállyal, de igazi barátjáról sohasem hallottam." Lásd Kovalovszky, *Emlékezések Ady Endréről II.*, *i. m.* 514. Az 1910-es években Erdélyi körutazásán és csucsai magányában is mindenkivel kereste a társaságot, máskor egyenesen irtózott bizonyos nyilvánosságtól. Kóros állapota (agorafóbia) utolsó éveiben hatalmasodott el rajta, ekkortól valóban kevéssé volt társasági ember, egyre bezárkózottabb lett. Adynak különböző váradi korszakaiban önmagához legközelebb alighanem Biró Lajost, később pedig a fiatalokat, Emőd Tamást és Nagy Mihályt engedte, akik valósággal is felnéztek rá. Helyi újságírótársai és ifjabb poétatársai közt azonban alighanem legbelül magányos lélek maradt.

61 Márton Gabriella (1884–1922) Márton Ferenc nagyszalontai ügyvéd lánya, akinek többek (így Ötvös Béla) szerint is „valami csodálatos fényben égő szeme volt". Adyval 1900-ban kerül kapcsolatba Nagyváradon, a költő verset is ír hozzá *(Lázban),* ami a *Még egyszer* kötetbe első közléséhez képest jelentősen átdolgozva került be. A hölgy tárcákat közölt a *Nagyváradi Napló*ban, ezeket később *Káprázatok* címmel kis kötetben adta ki, melyről Ady is írt. Vö. Ady Endre, *Káprázatok. Marton Gaby könyve*, Nagyváradi Napló, 1901. október 12., illetve lásd Ötvös Béla, *Ki volt Márton Gabi? = Emlékezések Ady Endréről* II., *i. m.*, 367–372.

62 D. Szohner Olga Adynál két évvel idősebb színésznő rendhagyó pályán indult. Édesapja honvédelmi miniszteri tanácsos és műkedvelő író, akinek egyfelvonásos vígjátékát 1901 tavaszán Nagyváradon előadták.

Mihályi Rozália csókja című önéletrajzi Ady-novellában is megörökítetté vált,[63] a testi mámor világában könnyen hevülő fiatalt a nagyváradi éjszakázások révén Rienzi Mária hálózza be végzetesen. Az Ady részéről tüntetőleg fenntartott, polgárpukkasztó viszony több hónapig tartott, s végül anyagi és erkölcsi csőd szélére sodorta Adyt. Fehér Dezsőné érezhetően szubjektív leírása szerint – amit Dénes Zsófia jegyzett le – a hölgy

> afféle század eleji tipikus démon volt, nagytermetű, erős, kit egy kis csúfolódással „debellának" lehetne mondani; erősen befűzött termet, hatalmas domborulatokkal. Szerintem tíz évvel lehetett idősebb Adynál, úgy harmincnégy-harmincöt éves, de ehhez a korhoz képest már hervadt, arca ennek ellenére elég szép. Tűz mindenesetre volt benne; haja vörösre festett. Fekete, csipkés-flitteres sanzonett-ruhája a kor divatja szerint földig ért, fején nagy fekete kalap, kalapján és szíve táján piros virággal.[64]

A Kovalovszky-féle emlékezéskötetek tanúsága szerint az érzékeny és szertelen idegéletű, „lelki depresszióra hajlamos" Ady „szabados ifjúkora és betegsége közt" természetesnek mondható az összefüggés.[65] Adynak a korán kezdett, s a zilahi és debreceni években már gyakorta „prostitúcióra kényszerült nemi élete"[66] intő jelekkel figyelmeztette, erre pedig az éjszakai életéről is híres, bohém Nagyváradon Szűts Dezsőék révén csak rátett több lapáttal. A Rienzi Mária orfeumdívával való kapcsolatából származó vérbaja jelei Nagyváradon viszont még nem, vagy legalábbis nem egyértelműen mutatkoztak. Ekkori életszakaszában szer-

---

Az előkelő úri családból származó hölgy, mögötte a „méltóságos papával" és az átlagosnál jóval nagyobb műveltséggel szokatlan jelenség volt egy vidéki színtársulat világában. Ady ráadásul kemény kritikát írt az édesapa darabjáról, amiben leánya játszotta főszerepet, ugyanakkor mindvégig élénken érdeklődött a bájos, kislányos kedvességű Olga, vagyis „Szohnerke" iránt, aki egyik korai versének (ami *Színházi poézis* gyűjtőcím alatt a *Nagyváradi Napló*ban 1901. május 26-án) is ihletője.

Ady minden bizonnyal nem járt sok sikerrel, de annál hevesebben udvarolt Bilkey Irén nagyváradi színésznőnek is, akiről rajongó hangon írt színházi kritikákat s több ízben „Irén hercegnőnek" nevezett. Kapcsolatukról túl sokat nem tudni, talán több volt egyszerű flörtnél vagy könnyed udvarlásnál. Tény, hogy e beteljesületlen szerelem környékén is születtek kezdeti versek, így a *Nagyváradi Napló* 1902. augusztus 17-én Adynak *I. hercegnőhöz* címmel közölte versikéjét, mely végül *Szívek* címen jelent meg a *Még egyszer* kötetben, majd *Szívek messze egymástól* címmel az *Új versek*ben.

63 A novella fordított monogramjára – R. M. – Hatvany Lajos hívta fel először a figyelmet.

64 Dénes Zsófia, *Akkor a hársak épp szerettek, i. m.*, 42.

65 Kovalovszky, *Emlékezések Ady Endréről II.*, *i. m.*, 488–490.

66 *Uo.*

zett (a korban még csak korlátolt hatékonysággal és kezdetleges módszerekkel gyógyítható) betegségének sorsfordító hatásáról – akárcsak a Pénz démonáról, mely szintén e városban kísérti meg először, gyötrelmesen ráébresztve az óriási anyagi különbségekre, saját helyzete kilátástalanságára – önálló tanulmányok, illetve kötetek is szólnak. Ezért csak azt tartom szükségesnek kellő tér szűkében hangsúlyozni, hogy Ady mindezt a tragikus szembesülés és a kezdeti öngyilkossági gondolatok után egyfajta predesztinációs önigazolással, gőgös kiválasztottság-tudattal, sajátos fatalizmussal mintegy átfordította alkotó energiáinak hasznosítására, zsenijének igazolására. Művészi egyéniségének és kiválasztottságának tragikus áldozatok árán történő beteljesítéséről *A magyar Pimodán* soraiban is számot ad, s számtalan verse épít a művészetéért a saját, hanyatló teste, vére árán hozott áldozat prométheuszi szimbólumára. A bor, s ugyanígy a betegség, nem pusztán bódítószer ugyanis, nem csupán menekvés, hanem serkentő is, ami felajzza idegeit, kitágítja képzeletét. Ady az ezekből születő verseket – mint többek között majd 1910-ben a *Poéta és publikum*ban s már korábban, első *Önéletrajzá*ban is hangsúlyozta – egy-egy lépésnek tekintette a Halál felé, miközben éppen hogy ekképpen megváltó állapotnak is remélte.

Léda megjelenésekor betegsége viszont még javarészt ismeretlen volt. Az új szerelem nem csupán egy addig ismeretlen érzéssel, erőteljes, később sorsszerűnek is mondott vonzalommal töltötte el, de a felizzó viszony célt s irányt is mutatott neki. A nagybetűs Nő szerelme megvilágította hirtelen mindazt, ami eleve foglalkoztatta, tudniillik, hogy tehetségéhez méltó pályát keressen, hogy nem szabad megrekednie Váradon, akármilyen sokat is adott neki korábban e közeg. 1903 nyarán tehetsége biztos tudata és a hirtelen jött szerelmi vágy, illetve az ezzel párosuló bizonyítani vágyás ráébresztették, hogy a vidéki bohém életformák és meddő mámorok között élete óhatatlanul az elvetélt álmoké maradhat. Ady becsvágya méltó pályát keresett az érvényesülésre egy szellemében is méltó társ mellett. Új, még energizálóbb közegre vágyva nem egyszerűen vidékről, hanem a vidékiesnek érzett Magyarországról akart kiszakadni, ezért fogadta egyfajta megmentőként is Brüll Adélt, aki egyszeriben felajzotta akaratát a poézis terén is. Váradi kicsiny kötete – mely 3 és fél éve húzódott, annak ellenére, hogy azt Ady már 1900-ban beharangozta (sőt, arra támogatást is kapott) alighanem nem készült volna el e szerelmi fellángolás ösztönzése nélkül. Léda sem csak a poé-

tát dicsérte elsődlegesen Adyban, a publicisztikáját inkább ismerhette[67] (Fehérék elmondásaiból és családja révén is), de imponálhattak neki azon csekély számú versei, amiket ismert, s még inkább majd azok, amelyeket Ady rögtön megismerkedésük után írt, melyeknek már ő volt az ihletője.[68] A tulajdonképpen eltemetett terv, hogy Ady „még egyszer" verseskönyvet adjon ki, megismerkedésük után azonnal újraéledt, annak megjelentetési szándékát 1903. szeptember 12-én hivatalosan be is jelentette, s ebben arról vallott, hogy poéta-énjének versei sokáig „eltemetkeztek", részben mert azt „felfalta az újságíró, a szerkesztő, a publicista […] A versek azonban most hirtelen élni kívánnak újra". Az Adyban föltámadt poéta e rendhagyó párkapcsolat révén mindazonáltal, mint Schöpflin Aladár is rámutatott, a szenvedésekre is hamar rá kellett, hogy eszméljen: „ha eddig szerelemről szólva idillt képzelt, most kezdi sejteni, hogy az idillből lehet tragédia is."[69]

Nem szükséges e „helyi" kapcsolatháló esetén a Léda-szerelem óriási jelentőségét az életmű egésze felől itt külön tovább részleteznem, sem kettejük összetett, számos beteljesülést és legalább annyi kiábrándulást, állandó civódást és féltékenységet hozó, se veled se nélküled kapcsolatának kilenc, hullámzó esztendejét felidézni. Tudatosítani ellenben lehet, hogy Léda révén Ady számos új kapcsolatot alakíthatott és építhetett ki Nagyváradon, Budapesten és Párizsban egyaránt, s ennél is jóval többet kapott. A lapszerkesztőség – amint azt maga Ady írta az újságíró-robot kapcsán keserű önvallomásában – korábban a „költői álmok megimádott temetője" volt szemében.[70] Mindez akkor is igaz, ha pontosan tudjuk, hogy ő még leginkább szerencsés volt. Egy 1914-es visszaemlékezése szerint igen hálás maradhatott Fehér Dezsőnek, az akkor jubilált szerkesztőnek, aki figyelt a tehetségekre, egyengette útjukat, s az „adorálásig térdelt, ha az újságíróban írót érzett meg".[71] A kis színkép szerint mindenesetre az újságírás napi robotjában (a szerkesztőségi hajrákban és napi penzumokban, bármilyen sokrétű is volt ez Ady esetében) a költő óhatatlanul széthullik, meghasonlott lélekké

67 Ady 1903-ra ugyan országosan ismert publicistává érett, de költői híre még igencsak csekély volt. Még egy évvel később is, Vészi József saját lapjánál leginkább a publicistát és a jó tollú novellistát akarta üdvözölni, nem pedig a költőt. A *Budapesti Napló* hasábjain 1904-ben is mindössze 10 versét olvashatjuk.

68 *A könnyek asszonya* 1903. szeptember 13-án jelen meg a *Nagyváradi Napló*ban, s kilenc nappal később a *Budapesti Napló* is leközölte. A vers értelemszerűen a *Még egyszer*ben is helyt kapott.

69 Schöpflin Aladár, *Ady nagyváradi évei*, Nyugat, 1934/21, 401–410.

70 Ady, aki különben szent ügynek tartotta az újságírást s örömmel temetkezett szerkesztői feladatokba, a már említett, *A műhelyben* című darabjában is e gondolatot vitte színre afféle kínálkozó témaötletként.

71 Ady Endre, *Fehér Dezső jubileuma*, Nyugat, 1914/5, 351.

válik. Erre az érvelésre egyik legkedvesebb támogatója, Várady Zsigmond írt csípős kritikát, egyszerre buzdítva is Adyt: akinek lételeme s kötelessége az írás – fogalmazott –, az ne hanyagolja el az alkotást, igenis találjon időt rá: „okokat az alkotások elhanyagolására senki se keressen".[72] És végső soron Ady későbbi, ún. „nagy" verskötetei anyagát, azaz az *Új versek*ben, a *Vér és arany*ban, illetve *Az Illés szekerén* ciklusaiban közölt költeményeket is javarészt hasonló körülmények közt, napi újságírói feladatok mellett írta. Az új szerelem tehát erőteljes ösztönző hatással bírt és éppen jókor jelentkezett, nem hagyta Adyt megrekedni az újságírásnál, s a kiteljesedő szerelem elmélyítette, átformálta Ady költészetét, szemléletét utolsó nagyváradi hónapjaiban is már.

A Léda után következő „kis női csukák" felemás időszakban is érdemes egy fontos (és igen veszélyes) epizódot, Adynak egy újabb intim kapcsolatát felidézni egy titokzatos nagyváradi hölggyel. Legfőképp, mert a Nyanyucinak elkeresztelt Sándor Lászlónéval (Bella) kialakuló testi-szerelemi viszony nem csupán pár hetes, alkalmi ügy lett, hanem az 1913 tavaszától, a Maria Grün-i szanatóriumban történt megismerkedésüktől egy bő éven át aktívan tartott, Ady Nyanyucival töltött pár hetet az Adrián (Fiumében és Velencében) is a következő év tavaszán, s később is tulajdonképpen kapcsolatban maradnak, sőt Ady Csinszkát is megismertette vele.[73] Bellát is Fehér Dezsőék révén ismerte meg tulajdonképpen Ady, akik a Maria Grün-i szanatóriumba kísérték őt négyhavi gyógykúrára, ahol Ady sok magyar nő kényeztetettje lett. Kezdetben afféle egzotikus-sorstársias viszony alakult ki közöttük, a nő rezerváltsága azonban egyre inkább izgatta Adyt, aki ekkor még éppen Bella szanatóriumi társainak, más férjes asszonyoknak udvarolt, sikeresen. Nyanyuci nem csekély morfiumfüggőséggel küszködött, emiatt is kezelték, a bár az ő szervezete ezzel megküzdeni látszott, Ady pesti és nagyváradi barátai joggal féltették a költőt, óvták e kapcsolattól, hisz eleve ismert volt addigra súlyosbodó alkoholizmusa, kóros alvatlansága, erőteljesen megromlott idegei, 1909 óta szanatóriumokban is kezelésre szoruló egészségi állapota. A nő (akinek két gyermeke s egy több-

72 Várady Zsigmond *A műhelyben*-ről 1902. szeptember 27-én írt, ezzel kapcsolatban lásd még Kovalovszky, *Emlékezések Ady Endréről II.*, *i. m.*, 606. Várady alakjáról többek között Dutka Ákos is írt *A Holnap városa* című könyvében (*i. m.*, 185), halálakor pedig emlékének verset ajánlott: *Beszélgetés egy halott magyarral* = Dutka Ákos, *Ismerlek Caesar*, Nagyvárad, Szigligeti Társaság, 1917.

73 Ismert Csinszkának a hölgyhöz írott kedves hangú levele 1916 legvégéről, de az is bizonyos, hogy Nyanyuci Adyék Pestre költözése után is látogatta őket a Veres Pálné utcában.

nyire folyamatosan szanatóriumban kezelt férje volt) anyáskodó gondosságával, megértő szeretetével végül igen közel került Adyhoz, akivel ez idő tájt Pesten és Nagyváradon is gyakran találkozgatott. Ady őt is feleségül akarta venni, mint ekkoriban sokakat, de valós ragaszkodását későbbi kapcsolatuk is mutatja. Bár nem titkoltan párhuzamosan más nőkkel is folytatott viszonyt, e kapcsolatból fakadóan több verse is született. Ady Emődék s egyéb barátai unszolására nagy nehezen és bizonytalankodva írt csak meg egy félig-meddig szakító levelet Nagyváradon 1914. április 14-én, ottjártakor, miután nem sikerül találkoznia újra Nyanyucival, amit társai örömmel konstatáltak, Ady ugyanis ekkor már Csucsára menet szakította csak meg utazását, első találkozásukra készült épp a fiatal Boncza Bertával.

Egyéb kapcsolatok

Az utolsó csoportba, vagyis az egyéb kapcsolatokba sorolhatók helyi művészemberek, fotográfusok, cigányzenészek, színházi emberek (így Tibor Ernő festőművész, Deésy Alfréd[74] és Bérczi Gyula[75] színművészek, a „Vak" Gyula cigány,[76] Dankó Pista,[77]

74 Deésy Alfréd (1877–1961) érdemes művész, a század elején ismert fiatal színész, később fimszínészként a magyar filmművészet egyik úttörője, sikeres filmrendező. Nagyváradon tanúja volt Ady újságírói tevékenységének s majd *A Holnap* tevékenységének is. Ekkor zeneszerzőként is bemutatkozott, ő komponálta többek között Juhász *Atalanta* című operettjének zenéjét is 1909-ben.

75 Bérczi Gyula (1870–1958) neves vígjátéki színész vidéki társulatoknál, aki 1900-ban, a Szigligeti Színház megnyitásakor került Nagyváradra, s tanúja lett Ady ottani éveinek, működésének. Helyi nőegyletek megbízásából báli estélyeket is szervezett, ezekre műkedvelő előadásokat, darabokat, jeleneteket rendelt a város ifjabb íróitól, költőitől, így Adytól is.

76 Teljes nevén Boros Gyula „Ady kedves cigánya", ahogyan mindenki később emlegette, a fiatal publicista-költő kedves, vak hegedűse, akit Emőd Tamás egyik fényképfelvétele is megörökített. Ady a városból történő 1903-as távozása utáni visszatérteikor is mindig a cigányzenésszel húzatott magának. Leggyakrabban a Bunda nevű kiskocsmában és színház melletti Bodegában játszott, egymagában. Számos visszaemlékezés megörökíti bensőséges kapcsolatukat „Ady úr"-ral. Valószínüleg Ady írta róla név nélkül még a Szabadság 1900. február 4-i lapszámában az első magasztaló cikket. Boros Gyula 1938 novemberében hunyt el.

77 Dankó Pista (1858–1903) ismert nótaszerző, aki népszínműveket is írt és daltársulatával járta az országot. Többek között 1900 tavaszán hosszabb időt töltöttek a városban, de ezt követően is vissza-visszatértek Ady és közte lelkes barátság szövődött, Ady magasztaló verset is írt neki, illetve cikkekben támogatta, elsődlegesen a német irányultságú, korabeli divatos truppok és kabarék hatásának ellensúlyozására, a magyar néplélek megszólaltatóját látva és mondva benne. Dankó köszöntésére, illetve az Bazárkertbeli ünnepélyes bankettján búcsúztatására is Adyt kérték föl.

Lembert Ede fotográfus[78]), illetve Léda rokonsága és Adyval közös ismerősi köre (a már sokszor említett Fehér Dezsőné Breitner Janka,[79] vagy éppen Brüll Berta és Brüll Margit), ugyanakkor helyi orvosok is. Ady fiatalkori, kicsapongó élete, melyet Nagyváradon megtoldott éjszakai mulatozásaival számos kisebb fertőzéssel járhatott (ahogyan Halász Lajos és Szűts esetében sem volt ez másként). Ady kapcsolathálójában ezért két korabeli orvos nevét is meg kell említenünk: dr. Edelmann Menyhért gyermekorvosét, illetve dr. Konrád Béláét, akik beavatottak és bizalmasok voltak. Ahogyan korábban többször, 1903-ban is megvizsgálták, valamilyen fertőzést vélhetően meg is állapítottak, hiszen az elsődleges tünetek már jelentkezhettek, de Konrád doktor szakorvoshoz irányította Adyt. A költő vele később is bizalmas viszonyban maradt, leveleiben a doktor figyelmébe ajánlotta például beteg édesapját is, akit az a fájós lábaival kezelt azután. Szintén e vegyes csoportba tartoznak a város más művészei, akik az említett életszakaszok valamelyikében fontosabb szereppel bírtak Ady életében, ugyanakkor e csoportban más fontos szereplőket is találunk. Léda húga, Brüll Berta és Ady viszonya kapcsán éppúgy pletykák indultak útnak, mint ahogyan Fehér Dezsőné és Ady közt is egyesek többet feltételeztek, mint csak kölcsönös tiszteletet. Ady viszont meglehetősen összetett, baráti-vonzalmi, lelkitársi viszonyt alakított ki Bertával, akivel igen sűrűn leveleztek. Lédával való megismerkedésükkor még jó barátja, Biró Lajos érdeklődését szerette volna leginkább felkelteni Berta iránt, sikertelenül. Bertának később kalapszalonja lett Budapesten a Koronaherceg utcában, ahol Ady szintén sokat időzött. Bertában és Léda másik húgában, Margitban sokáig tulajdonképpen afféle családi köteléket is láthatott Ady, Bertával még a kegyetlenül híres, végső szakítás után is beszélt, levelezett. Érthető is volt mindez. Mint maga írta 1913-as önéletrajzában, életösszegzésében, melyet *Az Érdekes Újság Dekameronja* közölt:

78 Lembert Ede 1906 és 1920 között működött Nagyváradon, a Rákóczi út 8. szám alatt volt a műterme. 1908-ban két ismert (egy egyalakos és egy háromalakos) Ady-fotónak is ő a szerzője.

79 Fehér Dezsőné Breitner Janka (1878–1944) a *Nagyváradi Napló* főszerkesztőjének, laptulajdonosának felesége, aki köztudottan szenvedélyes viszont ápolt Halász Lajossal. Léda egyik jó ismerője, barátnője, Adyval való megismertetője. Később nagyrészt az ő (és Brüll Berta) emlékeit dolgozta fel és foglalta kötetbe Dénes Zsófia (*Akkor a hársak épp szerettek,* Bp., 1957.), melynek megjelenését már nem érhette meg. 1944-ben a váradi gettóból deportálták.

> Ma már kevesebbet utazom régibb kóborlásaim területén: Bécs, Párizs és Róma háromszögében, de sajnos gyakrabban kell egy-egy szanatóriumba be-bevonulnom egészséget foltozni. […] Harminchat éves leszek, agglegény, kilenc év óta minden évben írok egy kötet verset […] s természetes, bár kissé szomorú, hogy igazában otthonom, lakásom nincs is.[80]

Budapest és szülőfaluja, Érmindszent között ezekben az években is úgy érezhette, Nagyváradon (vagy az onnét elszármazottaknál) mindig otthonra talál.

*

E fenti tipológia és a mögötte mutatkozó, csomópontokból és értelemszerűen változó kapcsolatokból épülő hálózatnak a jelentősége többes. Egyfelől jól látható, hogy a két releváns korszakon kívül az 1910-es években is jelentősnek mondható Adynak követlen vagy közvetetten a városhoz kötődő kapcsolathálója, bár az törvényszerűen már nem bővülhet olyan mértékben, mint az előző évtizedben. Az életmű köré gyűjthető nevek, személyek, csoportok mindazonáltal számtalan más relációra, alapvető irodalomszociológiai kérdéskörökre is rávilágíthatnak, lehetőséget teremtve a helyi magyar irodalmi élet és a kapcsolódó társterületek (folyóiratok, nyomdaélet, színházi és előadóestek, könyvillusztrátorok, stb.) gráfszerű vizualizációjára, ezzel párhuzamosan pedig ma még talán kevéssé exponált alkotói életművek művészi teljesítményeire is. Egy adat önmagában nem biztos, hogy valami érdemit közöl. Megmarad pusztán adatvoltánál. Nem mesél, nem nyújt rálátást mögöttes koncepciókra, valós tartalmakra, vallott vagy megtagadott ideákra. Egy-egy feltárt kapcsolat azonban mindezt élő vagy megszakított relációkra, tartós, netán gyönge, sőt, akár véletlen összeköttetésekre is felhívhatja a figyelmet. Ady fentebb tárgyalt hálózata sem csupán fix csomópontokból, mintsem alapvetően kapcsolatokból állt, a kapcsolatrendszer feltárása pedig elengedhetetlen, ha meg akarjuk érteni a hálózat működését magát. Márpedig mindig kapcsolatokkal magyarázható, hogy miért több az egész, mint csupán részek összessége.

80 *Az Érdekes Újság dekameronja*, I. kötet, Légrády, Bp., 1913., illetve *[Önéletrajz] = Ady Endre Összes Prózai Művei XI.*, s. a. r. Láng József, Bp., Akadémiai, 1982, 42–43.

Papp Ágnes Klára

ADY BAUDELAIRE „HÁLÓJÁBAN"

Baudelaire és Ady szerelemképének összevetése

A Baudelaire–Ady hatástörténet kérdését taglaló szakirodalom[1] legtöbbször felmerülő megállapításai közé tartozik az ambivalencia mindkét költőnél meghatározó szerepe.[2] Különösen igaz ez a Léda-versek szerelemképe esetében, amelynek Baudelaire-től való ihletődése már az *Új versek* megjelenése idején is felmerült.[3] A versfelépítéstől a képalkotáson és motivikus párhuzamokon át az oximoronok kedveléséig[4] sokféleképpen megnyilvánuló ambivalens értékszerkezeteknek a francia és ezen belül is a baudelaire-i költészetre való visszavezetése mellett szólhat az is, hogy ezek az *Új versek*ben válnak jellemzőekké. A *Versek*ben még szinte egyáltalán nem találkozunk a meghasonlás, kétértelműség ehhez hasonló megnyilvánulásaival, csak a *Még egyszer*ben jelennek meg a retorikus ellenté-

1 Az itt közölt tanulmány a *Kánon és komparatisztika* című kötetben megjelent írásban megkezdett gondolatmenet folytatása. A hatástörténet részletes áttekintését lásd ott: Papp Ágnes Klára, *Ady képalkotásának baudelaire-i vonásai = Kánon és komparatisztika. A kánonok többszólamúsága kelet-közép-európai kontextusban,* szerk. Földes Györgyi, Szávai Dorottya, Bp., Gondolat, 2020, 171–182.

2 Pór Péter, *A szimbolista fordulat Ady költészetében*, Valóság, 17(1974)/12, 49.; Szegedy-Maszák Mihály, *Ady és a francia szimbolizmus = Tanulmányok Ady Endréről,* szerk. Kabdebó Lóránt et al., Bp., Anonymus, 1999, 102, 108.; Józan Ildikó, *Mit csinál a kicsoda? Új versek és francia költők* = J. I., *Mű, fordítás, történet,* Bp., Balassi, 2009, 299.

3 Így például Nagy Mihálynak a *Nagyváradi Napló* 1906. február 25-én megjelent tárcájában, a *Pesti Napló* Sganerelle álnéven író recenzense esetén (1906. március 8.), illetve Schöpflin Aladár a *Vasárnapi Újság*ban szignálatlanul publikált kritikájában (1906. márc. 11). A feltehetően Révész Béla tollából, a *Jövendő* hasábjain napvilágot látott cikk (1906. március 25.) már ennek a feltételezett hatásnak a jelentőségét vitatja: „Ha Baudelaire, Verlaine, Nietzsche sohasem írtak volna […] Ady Endre akkor is csak kevéssé írt volna másként." (Vö. Ady Endre, *Összes versei 2 (1900–1906. január 7.)*, kiad. Koczkás Sándor, Bp., Akadémiai Kiadó, 1988, 246–261.) A legbővebben e kötet kapcsán Hatvany ír a Baudelaire-hatásról, nem egyértelműen dicsérő megjegyzéseket (pl.: „Még több a *Fleurs du Mal*ból szívott himpor Ady szerelmi lírájában. […] Ez Ady munkájának holt része, mellyel nem érdemes foglalkozni." Vö. Hatvany Lajos, *Ady Endre verskötete* = H. L., *Ady. Cikkek, emlékezések, levelek,* Bp., Szépirodalmi, 1977, 13. A francia hatástörténeti kapcsolat korai recepciójának feltárását lásd: Gedeon Jolán, *Ady és a francia irodalom*, Bp., Ranschburg Gusztáv Könyvkereskedése, 1936.

4 Szegedy-Maszák, *i. m.,* 108.

tek. Ezekre a versekre azonban még az jellemző, hogy csak ritkán mennek túl a romantikus ellenpontozás technikáján, a kettősséget általában a motívumok szintjén is megjelenő, a versszerkezetben kimutatható retorikus szembeállítások képviselik.[5] Ezekről egyként elmondható, hogy többek közt a terjengősség, illetve a szerkezetek lazasága miatt egyáltalán nem olyan radikálisak, mint Ady későbbi költészetében, és a romantikus vagy-vagy-ot csak ritkán váltja fel a modernség ambivalens értékszerkezete. Ha egyáltalán beszélhetünk ez utóbbiról, akkor az az olyan, feltehetően nietzschei ihletést mutató versekben[6] jelenik meg a fentinél újszerűbb, kiélezettebb formában, mint a *Vén faun dala* („szent pogányság", „legvígabb koldus"), vagy a *Csókok* (amit Ady *A csókok átka* címen az *Új versek*ben is szerepeltet).

Ehhez képest az *Új versek* kötetben meghatározóvá válik az ellentétekben gondolkodás, ezeknek az ellentéteknek a modernségre jellemző együttes jelenléte és az ebből következő belső megosztottság, kétértelműség. Ezen belül is kétségtelen, hogy a fenti ambivalencia legfőbb terepét a Léda-versek jelentik, mi több, ezen versek szerelemképének, nőábrázolásának alapvető jellemzője lesz az ellentmondásosság, hasonlóképpen Baudelaire szerelmi költészetéhez (elsősorban a Jeanne Duvalhoz írt versekhez). Ugyanakkor, a kétségtelen hatás megállapítása mellett érdemes megvizsgálni, hogy miből fakad az ambivalencia tapasztalata a két költő esetében, mennyire mélyen gyökeredző kettejük rokonsága e téren, illetve az eltérések miből fakadnak.

Ha Baudelaire szerelmi költészetét vizsgáljuk, akkor azt látjuk, hogy az ellentmondásosság elsősorban magának a nőnek, illetve a nőként megjelenített szépségnek az ambivalenciája. *A romlás virágai* versei közt több olyan, a nő keltette kétértelmű érzéseket megjelenítő művet is találunk, amelyik a szó szoros értelmében nem is nevezhető szerelmes versnek, mint a *Szépség, Himnusz a Szépséghez* vagy *Az eszmény.* Ezekben az esetekben különösen jól érzékelhető, hogy az ambivalencia forrása a szépség és a mulandóság együttese. Ez mindenekelőtt

5 Ilyen szembeállításokat találunk a következő versekben: *Éjimádó* (éj, sötétség – fény); *Óda a betűkről* (piros vs. fekete betűs napok); az *Új versek*ben is megjelenő *Szívek messze egymástól* (bús sóhaj – kacagás, mosoly; szép élet – átok); *Dankó*: a későbbi Adyra egyáltalán nem jellemzően terjengős, de szintén ellentétekre épülő szerkezet, pl. „Keletről szakadt törzs napnyugatra szállnék, / Fénynek teremtődtem s árnyék lettem … árnyék".

6 A kritikai kiadás jegyzetei mindkét verset mint rokon, a „szent pogányság" gondolatkörében forgó műveket említik. Ezt a *Vén faun dalának* jegyzete a kritikai kiadásban egyértelműen a Nietzsche-hatással kapcsolja össze. (Ady, *i. m.,* 464–465.)

a romlandó testi tökéletesség és a halál feloldhatatlan ellentétéből fakad, amit legmarkánsabban az *Egy dög* fogalmaz meg:

> És hiába, ilyen mocsok leszel, te drága,
> ilyen ragály és borzalom,
> szemeim csillaga, életem napvilága,
> te, lázam, üdvöm, angyalom!
>
> Igen! ilyen leszel, te, nők között királynő,
> az utolsó szentség után,
> csontod penész eszi, húsodból vadvirág nő
> s kövér gyom burjánzik buján.
>
> (Szabó Lőrinc fordítása)[7]

De hasonló „nekrofil” gondolatok jelennek meg az olyan szerelmes versekben, mint az *Imádlak, mint az éj fekete boltozatját* című(ben (Szabó Lőrinc fordításában: „mint dögre kukacok / lábnélküli raja, rohamra indulok”), a *Jelenés* utolsó, *Az arckép* című szonettjében vagy a *Síri bánat*ban. (Jól látható, hogy Baudelaire vonzódása a korábban elemzett kísérteties motívumokhoz is ebből fakad.[8]) A testiség ezekben a versekben kettős értelmű: egyrészt a szerelmet mint szexuális vágyat értelmezi, másrészt az evilági szépség mulandóságára figyelmeztető

7 A továbbiakban ott, ahol nincs olyan fordítás, amit Ady is ismerhetett (illetve Ady maga se fordította le a verset), a klasszikus (Babits – Tóth Árpád – Szabó Lőrinc-féle) fordítást idézem. Az eredetit ott közlöm, ahol a fordítás nem adja vissza pontosan a baudelaire-i szöveget, vagy ahol az összehasonlítás ezt szükségessé teszi.

8 A kísérteties motívumok körét, mint a hatás egyik lehetséges terepét, a tanulmány itt nem közölt előzményében jártam körül: „Ilyen stilizációs irányt jelent mindenekelőtt a „kísértetiesnek” nevezhető témák és motívumok köre. Baudelaire-nél ez feltehetően Poe hatásának tudható be elsősorban, és reprezentatív versei közé tartozik a *De profundi clamavi, A vámpír,* a *Léthe,* a *Síri bánat,* a *Jelenés, A kísértet,* a *Temetés,* a *Fantasztikus metszet,* az *Éjféli számvetés,* a *Tasso a börtönben, A földmíves csontváz,* a *Danse macabre, A szép cseléd, kitől féltettél egykor engem,* a *Köd és eső,* de szinte valamennyi spleen-vers is kölcsönöz e motívumokból. Adynál *A vár fehér asszonya,* a *Vad szirttetőn állunk, A fehér csönd,* a *Félig csókolt csókok,* a *Hiába kísértsz hófehéren, A fehér csönd, A másik kettő,* a *Költözés Átok-városból, A lelkek temetője,* a *Találkozás a Gina költőjével,* a *Temetés a tengeren* – hogy csak az *Új versek* példáit soroljam. Rendkívül karakteres motívumkör tartozik e stilizációs terephez, amely nagyon sok ponton megegyezik a két költőnél: éj, sötét/fekete, sír, árny, rém (Baudelaire-nél inkább démon, lidérc, kísértet, vámpír a fordításokban), csont/váz, hold, köd, vér, koporsó, (vár – így nem, de palotával már találkozunk Baudelaire-nél is), (csönd), könny, (seb), *szív, csók, vágy,* sápadt/fehér, hideg, *bús*, véres, (sikolt), mar, (éget), (tép), (átkoz – igeként nem, de az átkozott = 'maudit' annál többször szerepel Baudelaire-nél).” Papp, *i. m.,* 176–177.

memento mori. Ez szoros kapcsolatban áll Baudelaire modernség-felfogásával, ami szerint „[a művész] azt a valamit keresi, amit szabad legyen *modernségnek* neveznünk […] Vagyis az a dolga, hogy […] az átmenetiből kiszűrje a maradandót", illetve „A modernség – az átmeneti, a múlékony, az esetleges – alkotja a művészet egyik felét, a másik fele örök és változhatatlan".[9] Ahogy itt a testi szépség eredendő mulandósága ellenpontozódik a szépség eszméjének, illetve a művészi megörökítésnek a maradandóságával. (Lásd a fent idézett *Egy dög* befejezését: „De mondd meg, édes, a férgeknek, hogy e börtön / vad csókjaival megehet, / én őrzöm, isteni szép lényegükben őrzöm / elrothadt szerelmeimet!", ahol a megőrzést elsősorban nem is az emlékező versszubjektum, hanem maga a mű, a megörökítés garantálja.)

Másrészről ugyanebből a kettősségből, belső ellentmondásból fakad a szépség végzetességének motívuma.[10] A fent már említett verseken kívül jó példát jelenthet *A méreg* Szabó Lőrinc fordításában: „S mindez nem oly erős méreg, mint amit áraszt / szemed…", „Mindez nem oly erős, rettenetes varázs, mint / nyálad, e maró csoda"), *A balkón* („ittam lehelleted, – óh drága mérgü kéj!" Tóth Árpád fordítása) vagy a *Legyen tiéd e vers…* („tiprod a földi rajt s szemed csupa derű" Tóth Árpád fordítása), a *Léthe* („csókjaidban hatalmas Léthe árad / s a feledés lakozik ajkadon", „és szívom, mint ki mérget tudva szív, / mézédes bürkét, mérgezett virágát / dús keblednek" Babits Mihály fordítása). Ez utóbbiban egyben az is jól nyomon követhető, hogy a szerelemnek ez a halálhozó ereje változtatja a nőt „kegyetlen néma lélek"-ké, „imádott tigrissé", rémmé.[11]

Harmadrészt a szépségnek és a mulandóságnak a nőben megtestesülő elválaszthatatlanságára vezethető vissza a szépség teljes morális közömbössége, a

9 Charles Baudelaire, *Művészeti kuriózumok*, vál., bev., jegyz. Julien Cain, ford. Csorba Géza, Bp., Corvina, 1988, 84–85.

10 Legteljesebben talán a már említett *Himnusz a Szépséghez* fejti ki az összefüggést:

A holtakon tiporsz, Szépség, gúnyt gőggel űzve,
S nem megvetett diszed a Szív Borzalma sem;
A Gyilkosság is ott táncol, csípődre fűzve,
Kedvenc ékszereid között, szerelmesen.
(Tóth Árpád fordítása)

De lásd még például a *Imádlak, mint az éj fekete boltozatját* (Szabó Lőrinc fordításában: „csak szívem hevíti szépségem, ha kerülsz").

11 Az eredeti még inkább hangsúlyozza a nő közönyét: a legutóbbi megnevezés, amit Babits „édesarcú rémnek" fordít, az eredetiben hanyag, nemtörődöm, szenvtelen arckifejezésű (aux airs indolents).

Himnusz a Szépséghez „Mit bánom”-ja,[12] *Az eszmény* szépségideálja („Örvényt! Egy hőst, ki földet, eget megvet, / Eszményem a bűn-hősnő, lady Macbeth”[13]), de ez testesül meg a szerelmes versek többnyire Jeanne Duval alakja ihlette erotikus ábrázolásaiban, magának a félvilági nőnek – „bűnök úrnője”, „fenséges mocsok, szégyen dicskoszorúja”[14] – szóló dicshimnuszokban.[15] A szépség morális közömbösségének gondolatával esszéiben is foglalkozik Baudelaire, például *A modern élet festője*ben:

> A szép fogalmával kapcsolatos tévedések nagyobbrészt abból a hamis felfogásból születtek, amit a XVIII. század vallott az erkölcsről. A természetet abban az időben úgy fogták föl, mint minden elképzelhető jónak és szépnek egyetlen alapját, forrását és mintaképét. E rövidlátó kor el-

12 Tóth Árpád fordításában:

Ég küld-e vagy pokol, mindegy, minek is kérdem?
Óh, Szépség, csodaszörny, rémítő, üde, szent!
Csak szemed, mosolyod, lábad tárja elébem
az imádott, soha nem ismert Végtelent!

Légy Isten angyala, vagy a Sátán szirénje,
mit bánom? Bársonyos tündér szemmel ha kelsz,
úrnőm, egyetlenem, óh, illat, zene, fény te,
enyhűl a rút világ s könnyűl a lomha perc!

A „qu’import”, aminek a „mit bánom” pontos fordítása, az eredetiben még hangsúlyosabb, mivel ismétlődik: franciául az utolsó előtti versszakban is ez szerepel, amit Tóth Árpád a „minek is kérdem?”-nek fordított.

Que tu viennes du ciel ou de l’enfer, qu’importe,
Ô Beauté! monstre énorme, effrayant, ingénu!
Si ton oeil, ton souris, ton pied, m’ouvrent la porte
D’un Infini que j’aime et n’ai jamais connu?

De Satan ou de Dieu, qu’importe? Ange ou Sirène,
Qu’importe, si tu rends, — fée aux yeux de velours,
Rythme, parfum, lueur, ô mon unique reine! —
L’univers moins hideux et les instants moins lourds?

13 A verset Kosztolányi Dezső 1906-os fordításában idézem, mivel ezt Ady is ismerhette. Kozocsa Sándor, *Baudelaire Magyarországon,* Bp., ELTE BTK Francia Nyelv és Irodalom Tanszék, 1969, 61. Ez egyike azoknak a költeményeknek, amiről biztosan lehet tudni, hogy eredetiben is olvasta Ady, mivel a feltehetően Ady könyvtárából származó *Les Fleurs du Mal* kötetben a költő saját kezű jegyzetei szerepelnek mellette. (Korompay H. János, *Műfordítás és líraszemlélet*, Bp., Akadémiai, 1988, 170. (Irodalomtörténeti Füzetek, 116.)

14 *A mindenséget a sikátorodba húznád* (Szabó Lőrinc fordítása).

15 Lásd még: *Az ékszerek, Exotikus illat, A haj, Sed non satiata, Omló, gyöngyházszínű ruhájában, ha jár, Délutáni dal*

> hanyagolta azt a tényt, hogy az eredendő bűn épp az ellenkezőjét bizonyítja. […] A rossz magától jön, *természetesen*, végzetszerűen; a jó mindig valamilyen művészet gyümölcse.[16]

Ha ezt összevetjük a Léda-versekkel, akkor azt látjuk, hogy – noha számos motivikus hasonlóságot találunk – Adynál nem a szépség és mulandóság (spleen és ideál) eredendő és elvi ellentéte rejlik e versek szerelem- és nőképének ambivalenciája mögött. Összhangban áll ez a megfigyelés Pór Péternek azzal a megállapításával, miszerint Ady számos hatás mellett épp Baudelaire szépség-kultuszában nem osztozott.[17] Még ha a mulandóság gondolata meg is jelenik Ady e műveiben, az a *személyes* elmúlás átérzéséből fakad, az öregség és a szerelem, a testiség ellentétéből. Jellemző, hogy a fenti gondolatrendszerből igazából a nőképpel kifejezett morális lázadás, vagy ahogy Korompay János írja összehasonlító elemzésében, a „morál és az esztétikum új kapcsolata"[18] az a mozzanat, ami leginkább rokonítható Baudelaire költészetével.[19] Jól érzékelteti ezt az 1908-as *Ruth és Delila,* aminek ihletői közt feltehetőleg jelen lehetett Baudelaire *Himnusz a Szépséghez* című költeménye.[20] Emellett szól mindkét vers nőalakjának megformálását alakító, ismétlődő ellentétek során át kibomló morális közömbösség hangsúlyozása. Baudelaire-nél: „A szemed egyként tud ontani / Égi s pokoli fényt, jótéteményt és vétket",[21] „Szemedben őrzöd a napnyugtát és a hajnalt", „Szeszélyes kezeid Jó és Rossz magvetői", „Ég küld-e vagy pokol"; Adynál: „Látlak szelidnek, látlak szépnek, / Csunyaságnak, gyönyörüségnek", „Látlak keserűnek, gonosznak, / Tisztának és vériszaposnak", „Látlak életnek és halálnak". A (női) szépség morális ambivalenciáját kifejező ellentétek közül kiemelkedik a motivikusan is Baudelaire-t idéző „Látlak angyalnak és ördögnek" (vö:

16 Baudelaire, *i. m*., 93. (Baudelaire kiemelésével)

17 Pór, *i. m.,* 45.

18 Korompay, *i. m*., 174.

19 Itt meg kell jegyeznünk, hogy a motívum már jóval korábban, feltehetően a Baudelaire művészetével való megismerkedés, és a Lédával való találkozás előtt megjelenik, mint ezt az *Új versek* legkorábbi darabja, az 1900-as – a *Még egyszer*ben *Fantom* címen megjelent – *Az én menyasszonyom* is bizonyítja, aminek forrásvidéke valahol Reviczky Perdita-ciklusa táján található.

20 A verset csak eredetiben olvashatta Ady, mivel az első fordítás (György Oszkáré) 1920-ban jelent meg. Kozocsa, *i. m.*, 155.

21 A *Himnusz a Szépséghez*t itt és a továbbiakban Tóth Árpád fordításában idézem.

„Légy Isten angyala vagy a Sátán szirénje / mit bánom"[22]). De ezen kívül a nő ellentmondásos alakját jellemző halmozás is párhuzamot jelenthet: Baudelaire-nél: „Óh, Szépség, csodaszörny, rémítő, üde, szent!" – az Ady-versben: „Látlak darabosnak, egésznek, / Csóknak, savónak, sónak, méznek", „Látlak életnek és halálnak, / Tornak, gyásznak, áldásnak, bálnak". Ugyanakkor ez a párhuzam csak még jobban kiemeli a két vers szemléletmódbeli különbségét, ami mindenekelőtt abból fakad, hogy míg Baudelaire az elvont szépséget személyesíti meg a nő alakjában és ezért a versszubjektum a „mit bánom", „Minek is kérdem" megállapításaira szorítkozik, ami a vers minden érzékisége ellenére is az alapvetően filozofikus végkövetkeztetést fogalmazza meg; addig Ady műve szerelmes vers, amely az én minek (milyennek) látlak téged mélyen személyes kérdésére fűzi fel az egész gondolatmenetet[23] (amit az anaforákra, ismétlődésekre épülő retorikai szerkezet ki is hangsúlyoz). Ez viszont a szerelem által átélt mindenség-élmény tapasztalatát közvetíti,[24] ahogy azt a strófák végén refrénszerűen ismétlődő „Látlak mindenkinek" is érzékelteti.

Ugyanakkor a szépség amoralitása ritkán jelenik meg olyan egyértelműen Adynál, mint a francia költő említett verseiben (a *Ruth és Delilá*n kívül ilyen ritka ellenpélda a *Vér és aran*yból az *Örök harc és nász:* „Én asszonyom, be jó, hogy rossz vagy", vagy még később, az *Illés szekerén*ből a *Lédával a tavaszban*: „Legyünk mi két kárhozott angyal"). Ennek valószínűleg oka lehet, hogy Léda múzsául választása, a versek nyíltan erotikus szerelemfelfogásával párosulva, épp elég provokatív volt a korban, hogysem szavakba kellett volna önteni. A szerelemkép felforgató volta épp ezért áttételesebben jelenik meg, mint erre még majd visszatérünk.

Ady szerelmi költészetének ambivalenciája tehát nem a szépség-fogalom ellentmondásosságából, a modernség sajátos időtapasztalatából fakad, hanem meghatározóan magának az érzelemnek az ambivalenciáját jelenti.[25] Van ennek

22 Tóth Árpád fordítása nem egészen pontos: „De Satan ou de Dieu, qu'importe? Ange ou Sirène / Qu'importe" (szó szerint: Sátáné vagy Istené, mit számít? Angyal vagy Szirén mit számít).

23 A „felfokozott lírai személyesség" kérdését Korompay János is, mint Ady átértelmezésének egyik jellemző vonását említi az *Új versek* Baudelaire-fordításai kapcsán. Korompay, *i. m.*, 162, 165, 173.

24 A Mindenség-élmény és a szerelmi líra kapcsolatáról, és a kérdés szakirodalmáról lásd: Gintli Tibor, *A Mindenség-élmény jelentősége Ady lírájában* = G. T., *Irodalmi kalandtúra*, Bp., Magyar Irodalomtörténeti Társaság, 2013, 20.

25 Nem véletlenül írja Pór Péter, épp Baudelaire-rel összevetve, hogy Ady költészete – különösen az *Új versek* és a *Vér és Arany* idején – érzelmi-, sőt élményköltészet. Pór, *i. m.*, 50.

nyoma Baudelaire-nél is, például a *Hozzá, ki túl vidám*ban („szeretlek s éppen úgy gyűlöllek" Szabó Lőrinc fordítása), az *Egy madonnához* befejezésében vagy a *Duellum*ban, de semmiképpen sem mondható általánosan jellemzőnek szerelmi költészetére. Annál inkább Adyéra: a szerelem és a küzdelem, a csók és a seb, a könny, a vér, illetve a forró és a hideg kettőssége, különösen az *Új versek* Lédához írott darabjaiban, meghatározó szerepet játszik.

Mindezt összefoglalva láthatjuk, hogy a kétségtelenül jelenlévő motivikus hatások, az ambivalencia egyértelmű jelenléte mellett, nyilván nem függetlenül a két költő eltérő alkatától, nagyon eltérő szerelemértelmezés nyilvánul meg verseikben, noha kétségtelen, hogy mindkettő felforgató és ellentmondásos, illetve hajlamos ambivalens szerkezetekben testet ölteni. Ez a különbség mindenekelőtt annak köszönhető, hogy míg Baudelaire szerelemképében egy alapvetően elvi, gondolati, lényegében platonizáló ellentét munkál, az elsősorban a nőben megtestesülő teremtmény, a romlandó test szépségének szembeszegezése a művészetben megtestesülő szépség ideájának örökkévalóságával, amiben a modernség időtapasztalata tükröződik, addig Ady ambivalens szerelemfelfogásának alapja a megélt érzelem ellentmondásossága, „betegessége", ami már erősen dekadens és szecessziós mintákat követ.[26] A kétféle felfogás közös nevezője a szépség morális közömbössége, és ennek következtében a szerelem végzetes ereje és az ebből eredő ambivalencia.

Ebből fakad a szerelmi költészetük gyökeresen eltérő szubjektumtapasztalata, ami alapvetően a versek alanyának a másikhoz, és rajta keresztül a világhoz fűződő viszonyában nyilvánul meg. Baudelaire műveit alapvetően az én-te viszonylat passzivitása jellemzi, ahol az én általában szemlélő, érzékelő szerepben van jelen. Ezt a külső passzivitást a belső aktivitás: a képzelet, az emlékezet tevékenysége ellensúlyozza. Ebből az attitűdből következően ennek a szerelmi költészetnek alapvető beszédmódja, kiindulópontja a leírás: a női testnek és részleteinek, sőt tartozékainak a leírása. A címek magukért beszélnek: *Az ékszerek,*

26 A Baudelaire-Ady hatástörténet kérdésével foglalkozó szakirodalom visszatérő megállapítása, hogy Ady a romantikus és a századvégi dekadens magyar Baudelaire-értelmezés fényében olvassa a francia költőt. Fried István, *Csokonai és Csokonai között. Ady Endre költészetfelfogásához*, Iskolakultúra, 8(1998)/8, 50–52; Szegedy-Maszák, *i. m.*, 104.; Józan, *i. m.*, 280. Ezt Korompay részben a Reviczky és Endrődi Sándor-féle fordítások romantikus választásaira, részben Szilágyi Géza, Bródy Miksa fordításainak, illetve Justh Zsigmond és Gozsdu Elek Baudelaire-képének dekadenciájára vezeti vissza. Korompay, *i. m.*, 148–149.

Exotikus illat, A haj, Omló, gyöngyházszínű ruhájában, ha jár, Jelenés: Az illat. Ez az attitűd a megszólított Másikat, a nőt is legtöbbször passzív szerepre kárhoztatja. Épp ezért a Baudelaire-versek én-te viszonylata nagyon sokszor az én-ő-be csap át. Van, hogy a versen belül váltogatódik a két nyelvtani személy, mint *A haj,* az *Éj volt…, Az élő fáklya,* a *Találkozás egy ismeretlennel*, a *Síri bánat*, az *Egy kreol hölgynek*, a *Berta szemei* esetében. Máshol már eleve harmadik személyben, tárgyiasítva jelenik meg a nő *(Az ékszerek, Omló, gyöngyházszínű ruhájában, ha jár, Mindenestül, Jelenés: A sötétség, Az illat, A keret*, *Messze innen).* Ennek jellemző következménye, hogy ezekben a versekben a testrészek, a vonzerő kellékei (illat, ékszer, ruha) önállósulnak, mintegy a test egészét képviselik. Különösen jellemző *A szép hajó* vagy a *Délutáni dal,* ahol a tekintet végigpásztáz, mintegy sorra veszi a nő testének tájait. A tájként leírt test képe többször is előfordul *A romlás virágai*ban, például *Az óriásnő* vagy a *Hozzá, ki túlvidám,* a *Borús ég* esetében. Ez pedig, valószínűleg nem függetlenül Baudelaire fenti verseitől, Adynál is megjelenik egy-két elszigetelt költeményben. Elsősorban *Az óriásnő* esetében[27] tűnik megalapozottnak Adyra gyakorolt hatást feltételezni, például a táj és a gigászi női test leírása közt párhuzamot teremtő *Csók az ájulásig* című versben,[28] még ha itt az analógia kevésbé radikális, ennél fogva a képalkotás kevésbé meghökkentő is mint Baudelaire-nél. Más szempontból ugyanennek a versnek a hatását sejthetjük a *Ha fejemet lehajtom* esetében, ahol nemcsak a „termetes” asszony, hanem az óriás nőalak és az egzotikus, ősi táj összekapcsolása is származhat baudelaire-i forrásból.

A versszubjektum és a beszédmód kérdésére visszatérve, ennek a szemlélődő, leíró attitűdnek nyoma sincs Adynál, és az állító modalitás is kisebb szerepet játszik, különösen a korai Léda-versekben. Összhangban azzal, hogy szerelemfelfogásában magának az érzés ellentmondásosságának a leírása áll a középpontban (nem pedig a szépségé, mint Baudelaire-nél), és hangvételének már említett

27 A verset csak később, 1916-ban fordítja le Tóth Árpád. Kozocsa, *i. m.*, 90.

28 Baudelaire versének kezdő képe (Tóth Árpád fordításában):

Midőn az ifjú Föld, az ős láz gyönyörében
Fogant naponta még száz roppant csodalényt,
Hevertem volna egy gigászi lány körében…

A *Csók az ájulásig* bevezető képe*:*

…S valahol, vad, erdő-szakállas,
Szatír-képű, bús hegyek alján
Fekszik, mint egy nagy, fiatal lyány.

fokozott személyességével, a megszólaló alany, sőt a megszólított nő is sokkal aktívabb szerepbe kerül. Különösen igaz ez az *Új versek* szerelmi költészetére. A korai Léda-versekben nemcsak, hogy nagyon gyakran cselekvőként van jelen a vers szubjektuma, sőt nem egyszer a megszólítottja is, hanem éppenséggel a dinamikus, agresszív, destruktív cselekvések uralják Ady világát. Amikor a szerelemkép felforgató mivoltának áttételes kifejeződéséről beszéltem, elsősorban ezt értettem rajta. A destrukció ereje legalább annyira a hagyományos szerelemkép elutasítására, lerombolására irányul, mint magára a szerelem tárgyára. Ebből következően ezeket a verseket az aktív, cselekvő én és te uralja. Szemben Baudelaire-rel, akinél a nő hajlamos tárgyiasulni, Adynál a közös, illetve a kölcsönös cselekvés lesz jellemző. Ezeknek a Léda-verseknek a beszédmódja hajlamos az én-te viszonylat és mi között váltakozni (például: *Félig csókolt csókok, A fehér csönd, Léda a kertben*), vagy eleve többes szám első személyű alanyt használni *(Vad szirttetőn állunk, A másik kettő, A tó nevetett, Várnak reánk délen, Héja-nász az avaron)*. Ahogy gyakran jelenik meg a kölcsönösséget tükröző egymás(t) névmás *(Félig csókolt csókok, A másik kettő, Léda a hajón, Héja nász az avaron),* vagy ennek a versszerkezetben, illetve figura etimologica formájában való kifejeződései: „Átkozlak, téplek, marlak szilajon, / Átkozz, tépj, marj és sikolts, akarom.", „Űzz el magadtól, vagy én űzlek el." *(A fehér csönd),* „ajkam csupa vér / ajkad csupa vér" *(Félig csókolt csókok),* „S mert nagyon szeretsz: / Nagyon szeretlek" *(Mert engem szeretsz),* „Ugye kívánsz? Én is kívánlak.", „Kérdezlek majd és kérdezel" *(Léda a hajón).* Jellemző, hogy a fenti motívumok egy része Baudelaire szerelmi költészetében is megjelenik, csak más formában. Paradigmatikusnak mondható az a következtetés, amit Korompay János összehasonlító elemzése során von le Ady *Destruction*-fordítása kapcsán[29] (ami a *Három Baudelaire-szonett* egyikeként jelent meg az *Új versek*ben), amikor is azt állapítja meg, hogy ami Baudelaire-nél állapot, az Adynál átfordul történésbe.[30] Hasonló váltás történik itt is. Az átkoz, a mar, a tép Baudelaire-nél is előforduló motívumok, a „kísértetiesnek" nevezett képzetkör részei, és mint ilyenek, lehet, hogy részben *A romlás virágai* hatására

29 Szabó Lőrinc később *A pusztulás* címmel fordította le.

30 „Ott [Baudelaire-nél] az állapot, itt [Adynál] a történés nyer nagyobb hangsúlyt, ami ott belső feszültséget teremt, itt a végletes zaklatottság mozgásokba is kivetített kifejezése lesz." Korompay, *i. m.*, 154. De az ugyanott megjelent *Causerie* (Szabó Lőrinc fordításában *Beszélgetés*) Ady-féle magyarítása kapcsán is megjegyzi, hogy „A fordítás így az állapotrajz helyett a történést állítja előtérbe, ennek intenzitását pedig az ige- és jelzőhalmozás által növeli". *Uo.*, 163.

jelennek meg, ahogy ezt az Ady által lefordított *Causerie*[31] alapján sejteni lehet (lásd: „…széttépte azt az Asszony vad karma, éhes foga”). De míg a francia költőnél a fenti igék hol egy leírás részét képező múlt idejű elbeszélésben, hol melléknévi igenév formájában fordulnak elő (a legjellemzőbb példa: maudit = átkozott), addig Adynál jelen idejű cselekvésként *(A könnyek asszonya, Hiába kísértsz),* vagy éppen felszólításként szerepelnek *(A fehér csönd, Héja-nász).*

Az eltérő szubjektumszerkezetet jól tükrözi a felszólítás eltérő jelentősége a két költészetben. Baudelaire szerelmi költészetében aránylag ritkán él a felszólítás alakzatával. Ez különösen Adyval összevetve feltűnő, aki amellett, hogy szinte mindig megszólítja, gyakran fel is szólítja a szeretett nőt. Ezek a felszólítások általában fokozottan aktivizálóak, sokszor épp a dinamikus, agresszív, destruktív cselekvésekre vonatkoznak: „Seb vagyok, csókolj, égess ki, égess.” *(Tüzes seb vagyok);* „Átkozz, tépj, marj és sikolts, akarom.”, „Űzz el magadtól, vagy én űzlek el.” *(A fehér csönd);* „Űzz, kergess ki az éjszakába”, „Taposs és rúgj kacagva rajtam.” *(Meg akarlak tartani).* Noha a *Vér és arany*ban már csökken a felszólítások szubverzivitása, még itt is aktivizáló szerepet töltenek be: *Add nekem a szemeidet*; *Jöjj, Léda, megölellek* (a felszólítás mindkét esetben megismétlődik a vers során); „Csókold…” *(Mária és Veronika).*[32] Baudelaire ezzel szemben, ha fel is szólít, az legtöbbször épp a passzivitásra való felszólítást jelenti: „Ne szólj”, „Hagyj, hagyj!” (*Semper eadem,* Babits fordításában); „Légy szép s ne szólj!”, „ne várd”, „Szeressünk csöndesen” (Őszi szonett, Babits fordítása); „Ne keresd…” (*Beszélgetés,* Szabó Lőrinc fordítása); „Fáradt szemed … hagyd húnyva hosszan […] / Maradj e hanyag helyzetedben…” (*Szökőkút* Babits szabad fordításában). Ha nem negatív értelmű, akkor is gyakran valamilyen állapotra, tulajdonságra, szerep felvételére vonatkozik a felszólítás (és nem cselekvésre): „Légy átkozott!” (*A vámpir,* Babits fordítása); „légy anyám, szeress…”, „légy édes naplemente/ vagy őszi glória tűnő életemen” (Őszi ének, Szabó Lőrinc fordítása); „Légy szép! És légy bús!” (*Szomorú madrigál,* Babits fordítása).

31 A *Három Baudelaire szonett* közül az utolsó. Szabó Lőrinc *Beszélgetés* címen fordította le, de a továbbiakban természetesen az Ady-féle fordítást idézem.

32 Az *Illés szekerén*ben: „Jöjj, Lédám, semmivé csókolj” *(Léda ajkai közt),* „Áldj meg, ha itthagysz, áldj akkor is” *(Ha holtan találkozunk),* „Jöjj s parancsold rám a halált” *(Várom a másikat),* „Ne jöjj elémbe, meg se csókolj” (Én régi mátkám). Csak a *Szeretném, ha szeretnének* kötettől szorulnak teljesen háttérbe a felszólítások és fogy ki ezzel párhuzamos a felforgató dinamizmus a szerelmi költészetben.

A szerelmes versek szereplői – a versszubjektum és a megjelenített nőalak – eltérő viszonyát jól érzékelteti az, hogy Adynál mennyire más funkciót tölt be a női test egyes részeinek megidézése. Ez, mint volt már róla szó, Baudelaire esetében a tárgyiasító leírás visszatérő eszköze. Adynál, még egy olyan versben is, mint a *Jöjj, Léda, megölellek,* melyben a francia költő egyes verseihez hasonlóan (például *A táncos kígyó, A szép hajó* vagy a *Délutáni dal,* ahol versszakról versszakra felsorolja a nő testének tájait) a három strófa egy-egy testrészhez kapcsolódik („Szemed szomorú és gonosz…", „Ajkad mohó és vértelen…", „Öled hívó, meleg, puha…") elsődlegesen nem egy látvány leírásáról van szó. Ady versében az ellentét túlmutat a látvány leírásán, ambivalens értékszerkezetet teremt: ezt a felütéseken kívül a versszakok folytatása is példázza („Szemed … / Két mély gyehenna-fészek", „Öled … / Mint a boszorkány-pelyhek / Altató, bűnös vánkosa"). A hasonlatok sokkal inkább Baudelaire sátánizmusának hatására mutatnak, különösen azokra a versekre emlékeztetnek, ahol szintén a nőhöz kapcsolódik a pokol képe, mint a *Sed non satiata,* a *Legyen tiéd e vers…* vagy a *Himnusz a Szépséghez.* Ugyanakkor rendkívül jellemző, hogy a testrészek megidézését a kölcsönösségbe fordítja át mindegyik versszak, ami, szemben Baudelaire tárgyiasító tendenciáival, épp a Másik önálló létét erősíti meg, még ha az első két strófában negatív formában is („Marja ki sós könny a *szemem*, / Ha a *szemedbe* nézek" „*Ajkad* … Ha csókosan remeg feléd, / Fakadjon föl az *ajkam*." Az utolsó versszakban a hangzás szintjén teremtődik meg a kölcsönösség: „Öled… Jöjj, Léda, megölellek." – Kiemelések tőlem. P. Á. K.).

Az, hogy mely testrészeket és hogyan idéz meg a két költő, tulajdonképp a vizualitás és a látomás eltérő szerepére vezethető vissza. Baudelaire-nél a nő, illetve testének leírása sokszor kiindulópontját jelenti a képzelet vagy az emlékezet tevékenységének *(Exotikus illat, A haj, Sed non satiata, Omló gyöngyházszínű…, Egy malabár nőhöz).* Ez a kifelé passzív, szemlélődő, befelé annál aktívabb attitűd párhuzamba állítható a Párizs-versek kapcsán emlegetett, Baudelaire által a modern művészt reprezentáló flâneur (kószáló) magatartásával. A Párizs-versek városleírása és a belső látvány arányának kérdése kapcsán Baudelaire-nél a leírás, a vizualitás kitüntetett szerepet tölt be, és ezekben a versekben valódi tájleírásokhoz kapcsolódik a szubjektív látomás.[33] Szemben Adyval, akinél a referenci-

33 Lásd Papp, *i. m.,* 179.

ával rendelkező helynevek is jelképesekké válnak: a *Páris az én Bakonyom* cím maga jól tükrözi, hogyan válik szimbolikus térré a valódi hely.[34] Jellemző, hogy épp a Párizs-verseket a szerelmi költészettel összekapcsoló *À une Passante*[35] az a vers, ami alighanem Adyt is megihlethette a *Találkozás egy gépkocsival* írásakor. A két vers átmenetiségét jól példázza, hogy kétségtelen tematikus hasonlóságuk ellenére Baudelaire a *Tableaux parisiens*-be sorolja be a maga művét, Ady ezzel szemben a szerelmes versek közé helyezi az említett költeményt (a *Minden titkok verse*inek *A szerelem titkai* ciklusába). A francia költő esetében ez az az alkotás, amit Walter Benjamin a flâneur látásmódját, attitűdjét legtisztábban képviselő művének tart: „E figurával Baudelaire önnön érzelmeinek lényegét ragadta meg.” – írja Benjamin – „E vers tudniillik azokat a konkrét stigmákat teszi láthatóvá, amelyeket a nagyvárosi életforma következményeként visel magán a szerelem.”[36] Ady nagyon hasonló jelenetben nagyon hasonló életérzést: a városi tömegben megragadhatatlan, elsuhanó (a sebesség érzetét az autó képével tovább fokozza) szépség keltette vágyat, mint a beteljesületlenség emblémáját örökíti meg. A vers alapvetően tematikusan emlékeztet Baudelaire költeményére.[37] Alátámasztja a hatást a hiábavaló vágyakozás, az elveszített szerelem lehetősége, maga a nagyváros képe (amire mindkét esetben az első sor utal), és különösen az az időtapasztalat, ami ezen keresztül érzékelhető: a csak a nagyvárosban megélhető múlékonyság, az elveszített teljesség tapasztalata. Baudelaire-nél: „suhant egyszerre el előttem”, „illanó csoda”, „az örök időn látlak-e többé?”, „Másutt – óh messze majd! Későn! Talán *soha*… / Mit sejtem, merre szállsz? Mit sejted, merre bolygok?”. Adynál: „S mellettem suhant el gépkocsin”, „És már mint meztelen igézet / Ragyogott és szaladt.”, „Soha se fog most már megállni, / Gépkocsija rohanva viszi”, „S ő most szalad tovább sötéten: / Mikor találkozunk?”. Formailag elsősorban a vers narratív kibontását lehet megemlíteni és a hasonló terjedelmet, ami viszont Baudelaire-nél szabályos szonettet alkot, míg Ady esetében négy

34 Pór Péter, nem csak a Párizs-versekre vonatkoztatva, azt állapítja meg, hogy Adynál sosem valódi helyek és tájak, hanem „jelkép-nevekkel” ellátott „jelkép-helyek” szerepelnek. Pór Péter, *„Szimbólumoknak volt a szeretője”,* Tiszatáj, 66(2012)/12, 94.

35 Babits fordításában: *Találkozás egy ismeretlennel* – a magyar cím nem egyértelmű: az eredeti ismeretlen nőre utal.

36 Walter Benjamin, *Motívumok Baudelaire költészetében,* ford. Bizám Lenke = W. B., *Kommentár és prófécia,* Bp., Gondolat, 1969, 245–246.

37 A verset csak eredetiben ismerhette Ady, mivel az első fordítás (György Oszkáré) 1917-ben jelent meg. (Kozocsa, *i. m.*, 95–96). A továbbiakban Babits klasszikus fordítását idézem.

négysoros strófát – ezzel is alátámasztva azt a megfigyelést, amit mind Pór Péter, mind pedig Korompay megállapít, a francia költő klasszicizáló formáinak fellazításáról, szerves forma-eszményének megtagadásáról[38] –, illetve a vers nyitott befejezését, ahol Ady átveszi a megválaszolatlan kérdés alakzatát. Ugyanakkor a városkép tekintetében Ady továbbmegy. Mondhatni, értelmezi Baudelaire város-tapasztalatát, amennyiben az, ami a francia versben csak homályos benyomás: a magányos sétáló, flâneur vágyakozásában megnyilvánuló egzisztenciális otthontalanság, Adynál kifejezett lesz az első sorban („Nincs városom, nincs jó hajlékom…"), és a rá reflektáló utolsó versszakban („Ő valakit talált az éjben, / Ki általa lelt volna hazát").

38 Korompay, *i. m.*, 633–634, 636.; Pór, *i. m.*, 87–89.

Borbás Andrea

„AZT SE HIDD, HOGY E LEVÉL IRODALMI-LEVÉL"

A levélíró Ady szerepei és redakciókba küldött sorai[1]

Ady Endre levelezését több szempontból is a hiány és a tagadás jellemzi. „Mint levélíró sohasem tartotta leveleit írói alkotása részének."[2] „Hiszen én már nem vagyok – sajnos – a Kazinczyak korából való s nem tudok levelet írni. Mások az idegeim, életem s egy levélben éppen ha üzenetet tudok leírni."[3] – vallotta Baróti Marikának. Pintér Jenőnek címezve sorait elhatárolódással definiálta, milyen levelek kerülnek ki a tolla alól: „Azt se hidd, hogy e levél irodalmi-levél, nem írok ilyeneket, nem fogok írni."[4] Levelezésének irodalmi vonatkozása valóban a legritkább esetben van. „Levelei a mindennapi élethez, eseményekhez kapcsolódnak, s csak a címzettnek szólnak, nem rajta keresztül harmadik személynek, olvasónak, semmi esetre sem az irodalomtörténetnek."[5] Irodalmi vezér szerepe nem a levelezésben mutatkozik meg, mint Kazinczyé „hanem az újért való harcba szállásban, a példaadás bátorságában. Harcát a társadalmi megújulásért, az új irodalomért cikkeiben, verseiben vívja, a szervezésben *(A Holnap, Nyugat)* nem tevőlegesen vesz részt, csak személye súlyával."[6] Az irodalomtörténet szempontjából levelezéséből a szerkesztőségekkel váltott üzenetei a legrelevánsabbak, ám ezek egy része is, mint Ady leveleinek túlnyomó többsége, puszta ügyintézés. Tanulmányomban Adynak a szerkesztőségekkel, szerkesztőkkel folytatott levelezését abból a szempontból vizsgálom, milyen szerepekbe helyezkedik mint levélíró, a címzettek függvényében. Ady Endre egyedül a *Budapesti Napló*nak volt

1 Köszönöm Török Dalma és Tverdota György javaslatait az előadás írott változatához.

2 *Ady Endre Levelezése I.*, s. a. r. Vitályos László, Bp., Akadémiai – Argumentum, 1998, 251.

3 *Ady Endre Levelezése II.*, s. a. r. Hegyi Katalin, Vitályos László Bp., Akadémiai – Argumentum, 2001, 242.

4 *Ady Endre Levelezése III.*, s. a. r. Vitályos László Bp., Akadémiai Kiadó – Argumentum, 2009, 40.

5 Vitályos László, *Az Ady-hagyaték*, Különlenyomat az Örökségünk, élő múltunk, gyűjtemények a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában című kötetből, Bp., MTA Könyvtára, 2001, 328.

6 *Uo.*, 329.

belső munkatársa, később nem került hasonló pozícióba egyetlen más lapnál sem, bár a szerkesztőségekkel való levelezését végigkíséri a szándék, hogy egy-egy lap munkatársa legyen – 1908 után is, a *Nyugat* mellett.

Hász-Fehér Katalin hívta fel a figyelmet arra, hogy a lejeune-i önéletrajzi szerződésnek és az elbeszélt én elméleteinek fényében a levél az identitásképzés helyszíneként és eszközeként értelmeződik, melyben a szubejktivitás is elbeszélt identitásként (önleírásként) szerepel, adott helyzethez kötődően tehát: „[…] a levél az identitásképzésnek konkrét kommunikációs viszonylatban létrejövő helyszíne és eszköze."[7] Ady leveleiben többféle identitást épít fel, melyek a címzett mellett a saját élethelyzetéhez, a konkrét levélhelyzethez, sőt, a címzettel való kapcsolat alakulási fázisához is igazodnak. A levelekben kevés nyoma van az Ady-versek megnövelt énjének, az egységesen megkonstruált levélírói identitás pedig teljességgel hiányzik. Címzettől függetlenek az Ady-levelezésben a tagadásokban megfogalmazott identitások; ahol levélíróként azt fejti ki, ahogy nem szeretné magát láttatni. Címzettektől független állandó szerepe még a betegé. Hatvany Lajos póznak vette panaszait: „Kacér, kérkedő beteg volt […]"[8] – írta. Kosztolánczy Tibor pontos meglátása szerint „[…] erős kritikával kell olvasnunk a Lédának szóló Ady-leveleket […]"[9], melyekben a költő az őt ért támadásokról panaszkodik, hiszen „A támadásokat megszoktam. Nyilván: vagyok valaki" kinyilatkoztatása alapján Ady számára saját modernségének és költői jelentőségének visszaigazolását jelentették az őt ért bíráló kritikák.[10]

Érdemes némi fenntartással olvasni Ady Bródy Sándorral való levelezését is. Ady példaképének tekintette Bródyt, lapjában, a *Jövendő*ben több verse is megjelent. 1903. október elején kelt levelében, melyben egy publicisztikát is küld, tanítványi bizalommal fordult Bródy Sándorhoz. A levél hangja rajongó, kétszer is az „édes" jelzővel illeti Bródyt; a megszólításban, („Édes jó Sándor bá"[11]), illetve néhány mondattal később. A levél zárómondata is mély tiszteletet mutat: „Meleg szeretettel üdvözli legtisztelőbb híve".[12] Bródy azonban nem ismertette lapjában

7 Hász-Fehér Katalin, *Levélirodalom és irodalomtörténet-írás*, Irodalomtörténet, 84(2003)/1., 43.
8 Hatvany Lajos, *Ady a kortársak közt*, Bp., Genius, 1927, 73.
9 Kosztolánczy Tibor, *„Rajongj érte, vagy szidd le a sárga földig – jámbor embertársam –, az nekem mindegy." Az 'Új versek' fogadtatásáról*, Iskolakultúra, 2006/7-8, 59.
10 *Uo.*, 56.
11 *Ady Endre Levelezése I.*, *i. m.*, 53.
12 *Uo.*, 53.

a *Még egyszer* című verseskötetet, s az 1903. október elején kelt levéllel küldött publicisztikát sem jelentette meg. Bródynak szóló, 1904. június 11-i keltezésű levelében Ady mindezek okán csalódottságnak ad hangot. A megszólítás „Kedves jó Sándor bácsi”,[13] a levélíró hangja azonban sértődött, gyanakvó:

> nem tudom elfelejteni, hogy máról holnapra vesztettem el Sándor bácsi minden szimpátiáját és érdeklődését. Abba inkább beletörődnék, hogy Sándor bácsi értékemben s érdemességemben csalódott. De minden jel arra vall, hogy Sándor bácsi elhidegülése avval az idővel esik össze, mikor a Jövendő főmunkatársat cserélt. Lenyűgözőbb, leverőbb és bántóbb ez rám minden fizikai nyomorúságnál.[14]

A levél búcsúformulájával azonban továbbra is a rajongó pozíciójába helyezi magát a levélíró Ady: „A régi hódolattal üdvözli legtisztelőbb híve.”[15] Ezt a hódoló szerepkört némiképp árnyalja Ady két levele Biró Lajosnak. 1904. január 11-i-én ugyanis a következőket írja:

> Bródy ellenben, a „mi” nagy barátunk, mikor elolvastattam vele a tárczád, kritizált és leszólt. Mostanában velem szemben is ezt teszi. Istenugyse nem ez bánt. De az, hogy látom, hogy ez a Bródy szörnyen zsidó. Büdös, olyan zsidó.[16]

1904. júliusában pedig ekképpen fogalmaz: „A Jövendő-től szintén Heltai ugratott ki. No és Bródynak az az észretérése, hogy az ő váradi fiókái voltaképpen nagyon talentumtalan, semmi emberek…”[17]

Ady Kiss Józsefnek címzett leveleiben is megjelenik a sértett szerző identitása. Első kötetét, a Debrecenben kiadott *Versek*et eljuttatta a költőhöz, s a róla *A Hét*ben megjelent néhány sorral Varga Ilonának szóló egyik levelében is eldicsekedett.[18] Nagyváradról verset is küldött a folyóiratnak, a választ mindazonáltal

13 *Uo.*, 101.
14 *Uo.*, 101.
15 *Uo.*, 101.
16 *Uo.*, 90.
17 *Uo.*, 102.
18 „Kiss József nagyon rokonszenvezik a poézisemmel.” (*Ady Endre Levelezése I.*, *i. m.*, 15.)

a szerkesztő postájában kapta: „A. E. a versek nem felelnek meg."[19] Ennek ellenére publicisztikájában Ady „az egyedüli nagy magyar költő"[20]-nek, „a magyar poéták vajdájá"[21]-nak, „a mi édes nagy poétánknak"[22] nevezte Kiss Józsefet, és dicsőítő cikket írt *A naphoz* című Kiss József-versről.[23] Ady Brüll Bertának szóló egyik leveléből tudjuk,[24] hogy 1903. decemberében novellát küldött *A Hét*nek, ami azonban nem jelent meg. December közepén a következőket írta Bertának: „A »Hét« vasárnap fog a kötetemről írni, egyébként Kiss igen leszólta a verseimet, ellenben melegen invitált ujra a Hét munkatársai közé."[25] A kötetről azonban egyáltalán nem írt *A Hét*, s Ady-írás sem jelent meg a folyóiratban. Ady érzései ekkor kezdtek ellenségessé válni Kiss Józseffel szemben. „A Hét-hez nem juthatok, mert jó verseket írok"[26] – írta Biró Lajosnak 1904 júliusában, implicite leszólva *A Hét*ben megjelent verseket, önmagát a jó költő szerepébe helyezve. 1906 februárjának végén már erősebben fogalmazott Diósi Ödönnének Neményi Erzsébet *Új versek*ről írott kritikájára utalva: „Kiss József és a Hét vidéke gyűlöl, de udvariasságból dicsér."[27] 1907 novemberében Kiss Józsefnek címzett levelében Ady a tisztelet hangján szólítja meg ugyan a szerkesztőt („Mélyen tisztelt Szerkesztő Úr"[28]), így is búcsúzik tőle: „Mélyen tisztelt Szerkesztő úrnak igaz, tisztelő híve",[29] sőt a mester szerepébe helyezi; a levél hangja azonban vádaskodó, sértett. Kiss József válaszában gorombának nevezi,[30] Schein Gábor pedig a következőképp jellemzi a levél hangnemét: „oly megejtő fiúi hangon, amelynek nem lehetett ellenállni".[31] A levélben úgy jelenik meg a nagy költő öntudata, hogy a levélíró Ady önmagát tagadásokkal jellemzi:

19 Hegedűs Nándor, *Ady Endre nagyváradi napjai*, Bp., Akadémiai, 1957, 28–29.
20 *Ady Endre Összes Prózai Művei I.*, Bp., Akadémiai, 1990, 264.
21 *Ady Endre Összes Prózai Művei III.*, Bp., Akadémiai, 1964, 25.
22 *Uo.*
23 *Uo.*
24 *Ady Endre Levelezése I.*, *i. m.*, 73.
25 *Uo.*, 78.
26 *Uo.*, 102.
27 *Uo.*, 148.
28 *Uo.*, 236.
29 *Uo.*, 236.
30 *Uo.*, 237.
31 Schein Gábor, *Az irodalmi modernizáció pillanatfelvétele, a Nyugat indulásakor*, Holmi, 20(2008)/1, 38.

> S végre olyan Adyt százat kaphat a Hét, aki nem Ady. Én ígértem, hogy a legjobbat, amire képes vagyok, küldöm a Hétnek. Viszont Szerkesztő úr ne bánjon úgy velem, mint csak kétes, ifjú titánokkal szokás. Sok mindent csak szóval mondhatnék el, de annyit itt is, hogy talán szinte túlságosan is fáj, hogy éppen Kiss József az, akire mesteremként néztem s aki maga is valaha megszenvedett azért, hogy valaki mert lenni a senkik között, bánt nagyon-nagyon hidegen velem.[32]

Kiss József dorgáló hangnemben, tréfásan válaszolt: „Ha jösz, szívesen látlak; ha nem jösz, egyen meg a fene!”[33] Ady 1907. november 22-i levelében elküldte *Glosszák* című prózai írását; a cikket küldő levelet tanítványi hang jellemzi: „Kedves Józsi bátyám, itt küldöm a cikket, a címet tessék fölcserélni, ha egy jobb ötlenék. A jegy, a Barla név, talán jó lesz, de ez is kész másnak helyet adni. Kezét csókolja igaz híve: Ady”[34] 1907. december 15-én Ady még egy cikkel hozzájárult Kiss József munkássága 40. évfordulója megünnepléséhez. Korábbi publicisztikáival szemben ezen szövegnek kevésbé rajongó a hangja, a cikkben az egyes szám első személy dominál. Ezt követően Ady kapcsolata Kiss Józseffel és *A Hét*tel megszakadt. 1908. március 6-án már azt írta Biró Lajosnak: „Helyem sincs hova írjak […] Hát te nem tudod a Kiss József dolgát? Az egész célja az volt, hogy ne rontsam el a jubileum harmóniáját. […] Belemartam még a veseköveibe is szóval s üzenettel és otthagytam.”[35] Ez az üzenet nem maradt fenn.

A *Budapesti Napló* anyagi helyzete már 1906 elején megrendült, ezért Adyt hazahívták Párizsból. A költő azonban halasztást kért, lehetőségek után kutatott más lapoknál. A *Vasárnapi Újság*nál is próbálkozott (a lapban 1907-től évente 4-5 verse, néhány prózai írása, novellája jelent meg), ahová nem csupán az anyagi bizonytalanság kergette; Bölöni György úgy emlékezett, hogy ő adta át Ady üdvözletét Schöpflin Aladárnak a *Vasárnapi Újság* szerkesztőségében.

> Ők nem ismerték személyesen egymást, de Schöpflin, aki az „Új versek”-ről melegen írt a „V. Ú”-ban, jó úton volt, hogy egészen Ady mellé

32 *Ady Endre Levelezése I.*, *i. m.*, 236.
33 *Uo.*, 237.
34 *Uo.*, 240.
35 *Ady Endre Levelezése II.*, *i. m.*, 27.

> álljon. Ady megérezte, hogy itt még egy tétova híve jelentkezik és nem akarta a közeledést elszalasztani. […] és igen kedvére való volt ez a kapcsolat, mert biztos pénzt jelentett nehéz párizsi napjaiban és bevezette őt ahhoz a konzervatívabb érzésű, de irodalomkedvelő és művelt, jórészt kálvinista vidéki magyarsághoz, melyből eredőnek vallotta magát, s melyhez verseivel igyekezett is hozzáférkőzni.[36]

Ady leveleiben Schöpflint a barát szerepébe helyezi, bizalommal fordult hozzá mind *A duk-duk*-cikk, mind az Osvát–Hatvany-affér után. Neki panaszkodott a *Nyugat* szerkesztőire, 1914. március 11-én például: „Nagyon azt vélik már, hogy ellehetnek nálam nélkül."[37] Schöpflinnek írva is többször tagadásokban határozza meg identitását: „[…] én nem vagyok türelmetlen arrivé […]",[38] vagy „Sehogy se vagyok, se jobban, se rosszabbul, sehogy."[39]

Ady végül 1908 elején vált meg a *Budapesti Napló*tól, ezzel megszűnt a tíz éven át folytatott rendszeres, szerkesztőséghez kötött újságírói tevékenysége. Az 1908. január 1-jén meginduló *Nyugat* folyóirat minden számába (azaz kéthetente) verset kellett írnia. Ady „nemcsak első számú munkatársa a lapnak, hanem példaképe, lobogója és reklámja is",[40] a lap elvi irányítója azonban Osvát.[41] A levelezés a munkakapcsolat eszköze, a kéziratokat kísérik a levelek, Ady jelzi, mit küld, és ez milyen viszonyban áll vállalt kötelességeivel, hogyan pótolja az esetleges hiányt. Művei a legutolsó pillanatban érkeznek, többször le is késnek. „Írásait a szerkesztőség »cenzúrázza«. Néha ingerült, sértődött levelek jönnek-mennek."[42] A levelek címzettjei Osvát Ernő, Fenyő Miksa vagy a szerkesztőség. Ady akkor is legtöbbször többesszámú címzetthez beszél, ha csak Fenyőnek, vagy csak Osvátnak címezi a levelet. A levelekre többségében Fenyő válaszolt, ő volt az a személy a *Nyugat* szerkesztőségében, aki felelt a szemrehányásokra, próbálta elsimítani az ellentéteket, és aki jelezte, hogy amit a versek kapcsán ír, Osvát véleménye. „A figyelőd nagyon tetszik Osvátnak"[43] – írta 1910. január 4-én a

36 Bölöni György, *Az igazi Ady*, Bp., Magvető, 1955, 127.
37 *Ady Endre levelei 3*, szerk. Belia György, Bp., Szépirodalmi, 1983, 402.
38 *Ady Endre Levelezése III.*, *i. m.*, 210.
39 *Ady Endre Levelezése II.*, *i. m.*, 176.
40 Veres András, *Kosztolányi Ady-komplexuma*, Bp., Balassi, 2012, 93.
41 *Ady Endre Levelezése I.*, *i. m.*, 344.
42 *Ady Endre Levelezése II.*, *i. m.*, 313.
43 *Ady Endre Levelezése III.*, *i. m.*, 8.

Sokalják az éhbért című Ady-publicisztikára utalva. A kéziratokat ugyanis Osvát véleményezte. Ady tudta ezt: Fenyő Miksának 1908. december 5-én ennek megfelelően fogalmazott: „a vers (nem tudom, olyan-e, mint Osvát akarná) meglesz.”[44] De azért is Fenyő felelt a levelekre, mert Ady pénzt kérő sorai esetén ő tudott intézkedni. Ady majd minden levelében pénzt kért, 1908. március 3-án Fenyő Miskának írva a pénztelenség is szereppé vált: „Nagyon koldus vagyok.”

Ugyanakkor érdemes rámutatni, hogy Ady kapcsolata máshogy alakult Osváttal, mint Fenyővel. Előbbit mint a *Magyar Géniusz* című folyóirat szerkesztőjét 1902. október elején keletkezett levelében a tisztelet hangján „Mélyen tisztelt Uram”[45]-ként szólította meg. A három évvel későbbi, Kosztolánczy Tibor és Nemeskéri Erika által először publikált, 1905-re datált Osvátnak szóló Ady-levél szintén a tisztelet hangját üti meg, még mindig magázódva „Tisztelt és jó szerkesztőm”[46]-ként szólítja meg Osvátot. A szerkesztő szerep Osvát tekintetében mindvégig megmarad kettejük levélkapcsolatában, mégpedig úgy, hogy a szerkesztő egyre inkább fölérendelt pozícióba, a levélíró pedig alárendelt szerepbe kerül. 1907. februárjában Ady már tegezi a Osvátot, és a mester szerepébe helyezi, mégpedig korábban, mint Kiss Józsefet vagy Fenyő Miksát: „Édes Ernő mester ölellek: Ady”,[47] szól a képeslapon írott üdvözlet szövege. A továbbiakban, egészen a Hatvany–Osvát-vitáig, az „Édes Ernő” megszólítást alkalmazza a legtöbbször a „Kedves Ernőm”, „Édes jó Ernőm” megszólításokkal váltakozva. Ez azonban csak a látszat. Ady már 1908. november 26-án „mint gyűlölő ellenségeimet ölellek téged”[48] búcsúformulával zárja Osvátnak írott levelét. A *Nyugat* indulása utáni első üzenetek (az 1908. január 11-i, vagy 1908. február 12-i például) még a bizalom hangján szólnak; Ady dicséri a *Nyugat* 1908. március 1-i számát,[49] s levélíróként még nem helyezkedik alárendelt szerepbe. Ady Dutka-kritikája első változatának visszaküldésével,[50] mely ráadásul Ady első kritikája

44 *Ady Endre Levelezése II.*, *i. m.*, 114.
45 *Ady Endre Levelezése I.*, *i. m.*, 34.
46 *Tessék színt vallani, Osvát Ernő szerkesztői levelezése I.*, szerk. Kosztolánczy Tibor, Nemeskéri Erika, Bp., Gondolat, 2019, 89.
47 *Ady Endre Levelezése I.*, *i. m.*, 203.
48 *Ady Endre Levelezése II.*, *i. m.*, 106.
49 *Uo.*, 26.
50 *Uo.*, 50.

a lapban,[51] azonban már 1908 májusától érezhetően kezd változni a levelek hangneme. Ady már a *Nyugat* indulási évében, 1908. november 26-án a következőképp fogalmaz: „Édes Ernőm, itt küldök egy figyelőt, de erről *is* biztosan tudom, hogy nem fog megjelenni."[52] 1911. április 20. körül pedig így ír: „[…] írtam egy bevezetést is, de azt visszatartom. Mostanában furcsán bántok írásaimmal, tehát inkább megkímélem magamat újabb bosszúságtól."[53] A házi cenzúrázások miatti szemrehányásokat Ady Fenyőnek címezi, és nem Osvátnak – 1908. május 5-én például: „Ha gyöngék a cikkek, miért adták le? Én mindig avval a bizalommal küldöm be, hogy Önök megakadályozzák, hogy magamat kompromittáljam."[54] (Zárójelben érdemes megjegyezni, hogy itt a *Korrobori* című cikkére, illetve Dutka Ákos *A föld meg a város* című kötetéről írott recenziójára utal Ady, melyeket nem jelentetett meg a *Nyugat*. Előbbit egyáltalán nem, utóbbit pedig csak részben átdolgozott formában és késleltetve.[55]) Az 1908. május 5-i levél fent idézett szövegével szöges ellentétben állnak az ugyancsak Fenyőnek szóló későbbi, 1910. március 12-i Ady-sorok, melyek Fenyőt a barát szerepébe, önmagát a beérkezett szerző identitásába helyezik:

> Kedves, jó Barátom, én méltányolom, hogy ti jobban vigyáztok Ady Endrére, mint ő önmagára, de talán túlzásba viszitek már ezt az őrködést? Bizonyos korral és névvel az ember jogcímet vált arra, hogy a saját portáján minden dologról tetszése szerint diskuráljon, esetleg ostobán is. Tudjátok nagyon jól pedig, hogy bármilyen kicsi, semmi kéziratom fölhasználatlansága engem betegesen érint, leszerel, lehangol.[56]

Ugyanebben a levélben explicite kimondja, a *Nyugat* nem bánik vele nevéhez méltóan:

51 Boka László *„Sem rokona"? – egyediség, úttörőség és líratörténeti kölcsönhatások az Ady-életmű körül 1908 előtt = Az én testamentumom*, *Tanulmányok Ady Endréről*, szerk: Borbás Andrea, Nagy Réka, Bp., Petőfi Irodalmi Múzeum, 2020., 373.

52 *Uo.*, 106.

53 *Uo.*, 249.

54 *Uo.*, 49.

55 Lásd Vezér Erzsébet jegyzetét Ady Endre *A föld meg a város (Dutka Ákos verses könyve)* című recenziójáról, *Ady Endre Összes Prózai Művei IX.*, s. a. r. Vezér Erzsébet, Bp., Akadémiai, 1973, 501.

56 *Ady Endre Levelezése III.*, *i. m.*, 56.

> „[…] egy magamfajtáju, anyagi és lelki válságokkal is birkozo embert, akire azonban, legalább is nevére, szükség van egyelőre még mindig, másképpen kell illetni érzéssel és cselekedettel, mint a tisztelt Nyugat teszi.”[57]

Ady 1910. március 5-én is Fenyő Miksának vág vissza: „Mivel pedig Fenyő szigoru bírója volt legutolsó verseimnek, kötelességem nekem is megírni, hogy az utolsó Nyugat tébolyítóan hitvány – verseimmel egyetemben.”[58] Az Ady-levelekben a „szigorú” lesz a *Nyugat* szerkesztői (valójában Osvát) epitheton ornansa: 1910. március 12-én például „Lett volna egy színházi s egy irodalmi figyelőm, de én már nem merek Szigoruságtoknak írni.”[59]1910. május 7-én pedig: „Küldhetnék mást is, de nem merek, ti nagyon szigoruak vagytok.”[60] Fráter Zoltán fejtette ki korábban, hogy az Osvátnak írott levelek sajátossága az ígéretek sokasodása is: „ígéret a jobb, még jobb és még több munkára, a még jobb versekre. […] „Édes Ernőm, én nektek fogok még az aug. 1-i számra prózát és verset küldeni” […] a január 1-i számra – hiszem – prózában, versben különbeket küldhetek.” Még a kolozsvári idegklinika lakójaként is levelébe iktatja: „Azt hiszem, innen még szép dolgokat is fogok írni. […] Bármilyen öntudatos volt is Ady, szüksége volt a felettes ítélőre, arra a szupervizorra, akitől megerősítést, visszaigazolást kaphatott. […] Osvát kényes ízlése előcsalogatta a *Nyugat*nak dolgozó költő jobbik énjét, aki, ha részben önmagának alkotott is, mindenekelőtt annak az ideálképként élő, még tehetségesebb, még igényesebb költőnek, aki egyre inkább szeretett volna lenni.”[61]

Fráter Zoltán mutatott rá arra is, hogyan változott meg az Ady-levelek hangja a Hatvany–Osvát-vitát követően, 1911 után: Ady többször – szinte tüntetően – magázza Osvátot, és túlzott udvariassággal szólítja meg. Amikor egyik cikke kéziratát késve sem küldi, „Tisztelt és jó szerkesztőm” elnézését kérve, levelét így végzi: „Bocsánatát, jóindulatát s türelmét kéri tisztelő híve Ady Endre.”[62] A levélkapcsolat alakulásával az irónia az 1910-es évekre az Osvátnak szóló levelek meghatározó hangjává válik: „Kedves Ernőm, itt a két vers, nagyon megszenvedtem

57 *Uo.*
58 *Uo.*, 49.
59 *Uo.*, 56.
60 *Uo.*, 84.
61 Fráter Zoltán, *Hagyomány, hatás, iszony*, Bp., Holnap, 2012, 21–22.
62 Fráter Zoltán, *Osvát Ernő élete és halála*, Bp., Magvető, 1987, 119.

érttük. De érdemes a Nyugatért szenvedni, sőt meghalni."[63] „Egyáltalában szívesen veszem egy harcias állapot konstatálását. Ez rendesen jobban talpra tud állítani minden szanatóriumnál. Tehát, ha a Nyugat akarja, vesszünk össze."[64] A sértett szerző identitása is megjelenik már a *Nyugat* indulási évében. Osvát Ernőnek szóló, 1908. június 27-i levelében Ady még csak érzékelteti sértettségét, afölött, hogy nem tájékoztatják a folyóirat dolgairól: „Mi történt, megbukik a Nyugat?"[65] A sértettség mellett kicsendül még a levélből az ingatag lábakon álló folyóirat jövője miatti aggodalom is. 1908. július 24-i, ugyancsak Osvátnak szóló levelének hangneme már nem pusztán sértett, de támadó: „egy sorra nem méltattok a Nyugatnál történt változást is véletlenül kell megtudnom"[66] – utalt a lap tulajdonjogának eladására. E levélben kezdi Ady alárendelt szerepbe helyezni magát: „Más dolog, hogy nem érek meg annyit."[67] 1908. augusztus 19. körül keletkezett levele hangja is szemrehányó, folytatódik az alárendelt szerepbe való helyezkedés:

> Édes Ernőm, nem tudom, a te kezedbe kerül-e ez a levél avagy máséba? Sőt azt se tudom, miért írom? Azt se tudom, van-e Nyugat vagy nincs? […] kértem a Nyugat négy utolsó számát. Azután híreket kértem felőletek. S minden, amit kaptam: három gyűjtő-ív. […] a kéziratimat küldjétek vissza, ha már nem éltek avagy ha nem akartok engem.[68]

A sok kérdés is önmagában bizonytalan levélírót mutat. „Nyugatot még nem kaptam, se semmi választ. Utasítást, parancsot, egy kicsi levelet legalább."[69] – írta Osvátnak, mint beosztott a feljebbvalójának 1909. február 23-án. „[…] legutóbbi rossz versem után nem érdemeltem pénzt",[70] „szamár vagyok" – pozicionálta magát 1908. július 24-én. Alárendelt mivoltát 1908. március 8-i levelében metaforikusan is kifejezi: „[…] látom, hogy ti hamar túlléptek az emberen, ha nem igyekszik lábatok elé feküdni, de lehetőleg úgy, hogy esetleg belebotoljatok

63 *Tessék színt vallani I.*, *i. m.*, 514.
64 *Uo.*, 438.
65 *Ady Endre Levelezése II.*, *i. m.*, 171.
66 *Tessék színt vallani I.*, *i. m.*, 184.
67 *Ady Endre Levelezése II.*, *i. m.*, 72.
68 *Tessék színt vallani I.*, *i. m.*, 189.
69 *Uo.*, 294.
70 *Uo.*, 260.

alaposan, ha át akarjátok lépni.”[71]Az alárendelt szerep abban is megmutatkozik, hogy sokasodnak a levelekben a saját magában kételkedő szerző kérdései: „Az az Eekhoud-cikk olyan nagyon rossz?”[72] – kérdezte 1908. november 26-án. 1908. május 15-én Fenyő Miksától érdeklődött: „Csak a múlt Nyugatban megjelent versekről szól, ír. Az újak nagyon rosszak? És a tárca?”[73] E ponton fontos azonban megjegyezni, hogy az önmaga lekicsinyítésének, és az önmaga megkérdőjelezésének mozzanata is értelmezhető az irónia eszközeként, mely mögött a szubjektum méltó elismerést szomjazó gesztusát is sejthetjük. Igaz, ez az időszak az elbizonytalanodásé Ady életében: „1908 során Ady tulajdonképpen munka és jövedelem nélkül áll, egzisztenciális gondok gyötrik. A *Budapesti Napló* után kénytelen otthagyni a fővárost (s közvetetten Párizst), a *Nyugat* biztos egzisztenciát még nem tud nyújtani számára, így párizsi útját követően, ősztől többnyire Érmindszenten és Nagyváradon tartózkodik, közben új kötetének, *Az Illés szekerén*nek keres kétségbeesetten kiadót. Egyedül van.”[74] Mindezek mellett Osvátban, mint szerkesztőben megmarad a sajtóhibák miatt gyakran perlekedő szerző bizalma: „Kérlek, a verseket Te korrigáld szokott, nagyszerű megbízhatóságoddal.”[75] „Kérlek, nagyon vigyázz a korrektúrára. Te csináld”,[76] „végezd gondosan a korrektúrát magad”.[77]

Ahogy az imént idézett levélből is kitűnik, míg Osvát megmarad a levélkapcsolat elején kialakult szerkesztő identitásban, addig Fenyő, akit Ady első három fennmaradt levelében a „mester” szerepébe helyezve szólít meg, szerkesztőből baráttá válik. 1907. április 4-én Ady még mint szerkesztőhöz szól Fenyőhöz, a megnövelt lírai én hiányának jó példája ennek a levélnek bizonytalanságot sugárzó sora: „Lekötelezne (egy éve már, hogy semmi ítéletét nem hallottam), ha írna pár sort arról őszintén, hogy tudok-e én még valamit.”[78] 1908. május 15-én „köszönöm a levelét s az Ön jó barátságát”[79] sorral már a barát szerepébe helyezi Fenyőt.

71 *Uo.*, 438.
72 *Ady Endre Levelezése II.*, *i. m.*, 115.
73 *Uo.*, 52.
74 Boka László, *„Az elsüllyedt utak.” Mindenség-keresés, belső vívódások és a kiúttalanság tapasztalata az Ady-életműben = „Valaki útravált…” Az úton levő és kiútkereső Ady Endre,* szerk. Boka László, Rózsafalvi Zsuzsanna, Bp., Országos Széchényi Könyvtár – MMA Kiadó, 2019, 214.
75 *Tessék színt vallani I.*, *i. m.*, 581.
76 *Ady Endre levelei 3*, *i. m.*, 506.
77 *Ady Endre levelei 2*, szerk. Belia György, Bp., Szépirodalmi, 1983, 340.
78 *Tessék színt vallani I.*, *i. m.*, 209.
79 *Ady Endre Levelezése II.*, *i. m.*, 51.

1909. június 26-án pedig mint „Kedves jó Barátom”[80] szólítja meg, 1909. július 4-én már, „Édes Barátom”[81]-ként. Az egyenlőtlen viszony mindazonáltal a Fenyőnek szóló levelekben is megjelenik: „Szerettem önöket mindig s talán jobban, mint önök engem”[82] – írta 1908. november 24-én. 1910. január 17-én pedig így vallott: „Én szívem és sorsom szerint mellétek álltam s örültem, ha tőletek néha egy kis barátságot kaptam.”[83] Fenyőnek címzett leveleiben Ady a sértettség és dac mellett önkritikus hangot is megüt, negatív szerepekbe helyezkedik: „[…] én már elég elhasznált, öreg fiu vagyok, hogy eszembejuthasson a vén primadonnák sorsa”[84] – vallotta a fent idézett levelében. 1916. augusztus 29-én pedig a következő önarcképet rajzolta: „akaratszűkösebb lényt nálam még nem láttál”.[85] A féltékeny szerző identitása is a Fenyőnek írott levelekben jelenik meg: Babits *Arany Jánoshoz* és *Szonettek* című verseinek megjelentetését a *Nyugat* 1910. január 1-i számában Ady személye, költészete ellen irányuló lépésnek tartotta, s amikor ennek levélben hangot is adott, Fenyő új duk-duk affér rendezésével vádolta.[86] Ady haragos levele, melyben felelősségre vonja a szerkesztőséget, miért adtak helyt Babits szerinte ellene írt verseinek[87] nincs meg (csak Fenyő Miksa 1910. január 11-i üzenetéből tudunk következtetni rá), s elveszett az a levél is, melyben dühödt sorait visszavonja: „Levelemet és táviratomat már bánóan visszavontam”.[88] Vitályos László szándékosságot sejt a levelek hiánya mögött, hiszen „Fenyő gondosan, már Ady életében ereklyeként őrizte a költő minden sorát. Ady is, és Fenyő is meg nem történtté kívánták tenni ezt a levélváltást […]”.[89] Ady *A csodák esztendeje* és a *Senki élőnek ellensége* című versekben is kifejezte a Babits-versek megjelente feletti érzéseit, a *Nyugat* szerkesztőségének szóló 1910. január 24-i levelében kétszer is kérte, hogy ezek okvetlenül jelenjenek meg. 1910. február 15-én újra a féltékeny

80 *Uo.*, 203.
81 *Uo.*, 209.
82 *Uo.*, 204.
83 *Ady Endre Levelezése III.*, *i. m.*, 13.
84 *Uo.*
85 *Ady Endre levelei 3*, *i. m.*, 508.
86 *Ady Endre Levelezése III.*, *i. m.*, 11.
87 Az Ady–Babits viszonyról kettejük Arany-képe kapcsán lásd: Boka László *„Bekerítője egy kivágott világnak” A Nyugat első lírikusnemzedékének változó Arany-képéről = Narratíva, Kánon, fordítás, Tanulmányok Szegedy-Maszák Mihály emlékére*, szerk. Dávidházi Péter, Gintli Tibor, Kulcsár-Szabó Zoltán, Tóth-Czifra Júlia, Bp., Pesti Kalligram, 2019., 125–163.
88 *Uo.*, 13.
89 *Uo.*, 343.

szerző hangján kérdezte Fenyőtől: „Van-e Osvátnak néhány uj félistene?”[90] 1911. január 30-án pedig újra a pozícióját féltő szerző utalt Osvátra, Fenyőnek címezve sorait: „Mindenesetre, ha ő csak Karinthyt kedveli, küldje vissza majd e verseket (jó versek).”[91] Az önmagát dicsérő szerző ritkaság a levelezésben, az imént idézetten kívül csak kevés hasonló található; 1912. májusából például az *Elbocsátó, szép üzenet*, a *Veszélyek istene* és a *Kérdés kék szemekhöz* című költemények kapcsán: „Édes Ernőm, itt vagyok 2½ kettő és fél verssel. Gyönyörűek, sőt inkább szenzációsak.”[92]

A *Nyugat*nak szóló levelek is úgy értelmeződnek az identitásképzés helyszíneként és eszközeként az Ady-életműben, hogy a szubjektivitás többnyire tagadásokban elbeszélt, feltételes módú, valamint negatív konnotációjú identitásként szerepel. 1908. november 21-i, tehát *A duk-duk affér* után keletkezett Osvátnak szóló levelében Hatvanyra panaszkodva, negációk segítségével identifikálja magát: „De még se vagyok talán haszontalan senki, akit lehet földhöz rugdosni s fölemelni tetszés szerint.”[93] Ugyancsak *A duk-duk*-cikk után írja Osvátnak, azért küldi a publicisztikát, „mert meg akartam nektek mutatni: halálraítélten se vagyok hűtlen.”[94] Ugyanekkoriban, 1908. november 24-én, Fenyőnek azt írja: „annyira lírai költő nem vagyok, hogy a beszámíthatatlanság köpenyébe burkolózzak”.[95] Kevéssel több, mint egy esztendővel később, 1909. december 28-án verseiről szólva is tagadásban fejezi ki magát: „Három vers, de – hiszem – nem is beteg versek.”[96] Ady támogatást, a támadásokkal szemben való védelmet várt el a folyóirattól, azaz az együvé tartozás kifelé való hangsúlyozását kérte mind az affér előtt, mind utána: „Kérem a Nyugatot ne engedjen engem latrok prédájának”,[97] vagy: „[…] kérlek benneteket, ne engedjetek a Nyugatban bántani”.[98] (Azt Boka László fejtette ki, miképp védte meg Fenyő Adyt *Hadi készülődések* című, tovább mutató írásában.[99]) *A duk-duk affér* megjelenése után feltűnnek a levelekben a feltételes

90 *Uo.*, 28.
91 *Uo.*, 200.
92 *Ady Endre levelei 2*, *i. m.*, 341.
93 *Tessék színt vallani I.*, *i. m.*, 238.
94 *Uo.*, 242.
95 *Ady Endre Levelezése II.*, *i. m.*, 104.
96 *Tessék színt vallani I.*, *i. m.*, 268.
97 *Ady Endre Levelezése II.*, *i. m.*, 50.
98 *Ady Endre Levelezése III.*, *i. m.*, 13.
99 Boka László, *„Szellemi erupció” – és hadi készülődések…, A Holnap és A Budapesti Újságírók Egyesületének 1909-es Almanachja*, Irodalomismeret, 2016/4, 20.

módú identitások, mint „Isten", „tökéletesség", melyeket önértelmezése szerint elvárnának tőle, ám melyeket nem tud betölteni: „Én nem tudom, mit várnak tőlem a legjobb embereim is. Én legyek az Isten, a tökéletesség"[100] – fogalmazott Osvátnak szóló levelében. A *Nyugat*nak szóló levelekben a sértettség mellett jelen van a vádaskodás is. Az Osvátnak szóló 1908. december 24-i levélben például: „[…] nektek nyavalyámban is szeretném megmutatni, hogy veletek vagyok. Ha ti nem is vagytok velem."[101] A levélíró dacos, panaszos szerepet is felvesz: „Tetszik? Ha nem, az se baj. […] Fölösleges vagyon én már nektek",[102] veti papírra Osvátnak 1909. április 28-án. (Mindeközben a Nyugat szerkesztői a lap tematikus Ady-számát szervezik, mely 1909. június 1-jén jelenik meg!) Míg Osváttal szemben a megszólítás egyre udvariasabbá válása is az irónia eszköze, addig a szerkesztőség egészének írva is iróniával és kis oldalszúrásokkal fejezi ki a levélíró Ady nemtetszését: „Kedves barátaim, két figyelőmről megint se jel, se hír. Egyáltalán nagyon kedvesek vagytok valamennyien megint. Bizonyosan jó dolgotok van."[103] Gyakran alkalmazza a Kedves Fiúk megszólítást – van, hogy bántó szándékkal: „Kedves Fiúk (azért megint fiúk, mert Osvátnak fáj) itt a versek."[104]

A szerzői identitásnak, mely Ady a szerkesztőségekkel és szerkesztőkkel folytatott levelezéséből körvonalazódik, két meghatározó jellemzője van: az egyik a keresés; annak a mesternek a kutatása, aki befogadja és elismeri, a másik a versekből megszokott megnövelt lírai én hiánya, a szerző öntudatának törékeny volta. A levelezőként felvett identitások mindig a konkrét levélhelyzethez, és a levélkapcsolat alakulási fázisához igazodnak, így gyakran ugyanazon címzettel szemben is ellentétes irányúak.

Külön kutatási téma lenne Ady Hatvany Lajossal való levelezése, levélírói identitásainak vizsgálata a Hatvanynak, mint szerkesztőnek és mint jóbarátnak írott levelekben. Hatvanynak szóló levelei ugyanis „meg-megújuló kísérletei a teljes bizalom, az őszinte, fenntartás nélküli baráti szeretet megszerzésére."[105] S kettejük levelezése az a szövegkorpusz, ahol Ady Endre mint levélíró irodalmi leveleket is ír.

100 *Ady Endre Levelezése II.*, *i. m.*, 100.
101 *Tessék színt vallani I.*, *i. m.*, 265.
102 *Uo.*, 331.
103 *Uo.*, 437.
104 *Uo.*, 385.
105 *Ady Endre Levelezése III.*, *i. m.*, 375.

Szénási Zoltán

VERSEK EGY SZERELEM KAPCSOLATI HÁLÓJÁBAN

Boncza Berta és Babits Mihály, 1919–1920*

Babits Mihály és Boncza Berta kapcsolattörténetének felvázolására többféle forrás is a rendelkezésünkre áll. Ezek közül első helyen kell említeni 1919–1920-ban született levelezésüket, mely Nemeskéri Erika utószavával külön kötetben is megjelent,[1] de a levelek kritikai kiadásában is megtalálható.[2] Főként a levelek mögötti feltételezhető pszichológiai motivációk feltárását végzi el *Csinszka, a halandó múzsa* című könyvében Rockenbauer Zoltán.[3] Kapcsolattörténetüket feldolgozta Deák Krisztina 1987-ben készült filmdrámája is, amelyben Csinszka szerepét Nagy-Kálózy Eszter alakítja, Babitsét pedig Bálint András.

Babits és Boncza Berta 1916. március 26-án, a *Nyugat* zeneakadémiai matinéján találkoztak először személyesen,[4] a következő években Babits Adyék rendszeres vendége lett. Ady halála után a temetés szervezése és a sírhely kiválasztása miatt valószínűleg többször is találkozott a fiatal özveggyel.[5] Ezt követően Csinszka 1919. február végén kelt levelében kezdeményezett találkozót Babitscsal a férfi lakásán, arra hivatkozva, hogy rajzait szeretné megmutatni

* A tanulmány a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal (NKFIH) támogatásával a *Babits Mihály verseinek és műfordításainak kritikai kiadása* című, K 138529 azonosítószámú pályázat keretében készült.

1 Babits Mihály, *Kedves Csinszka! Drága Mis!: Babits és Csinszka levelezése, 1919–1920*, szerk. Nemeskéri Erika, Bp., Noran, 2004.

2 Babits Mihály *levelezése, 1918–1919*, kiad. Sipos Lajos, Bp., Argumentum, 2011 (Babits Mihály műveinek kritikai kiadása: Levelezés).; Babits Mihály *levelezése, 1919–1921*, kiad. Majoros Györgyi, Tompa Zsófia, Bp., Argumentum, 2012 (Babits Mihály műveinek kritikai kiadása: Levelezés).

3 Rockenbauer Zoltán, *Csinszka, a halandó múzsa: Ady özvegye, Babits szerelme, Márffy hitvese*, Bp., Noran Libro, 2017.

4 Ez az adat Csinszka visszaemlékezéséből tudható. Vitályos László, *Ady, Léda, Csinszka: Visszaemlékezések és levelek a költő életrajzájoz*, Bp., Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, 1977 (A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának közleményei 4/79.), 60.

5 Sipos Lajos, *Babits Mihály levelezése 1918–1919* = Babits *levelezése 1918–1919*, *i. m.*, 427–486, 465.

neki.[6] A következő hetekben egyre mélyülő, de egyben igen ellentétes érzelmi kapcsolat alakult ki közöttük. A nemrég megözvegyült, ekkor huszonnégy éves Boncza Berta a Babitscsal kezdeményezett kapcsolatban a levelek tanúsága szerint a külvilággal szembeni biztonságot kereste,[7] és vélhetően azt a társadalmi státuszt, amit a költőfejedelem Ady mellett élvezett, akinek halála után azonnal megindult a kultuszépítése, s ebben Babitsnak is tevékeny szerepe volt.

Babits érzelmi élete azonban ekkor ennél bonyolultabb volt. A politikai változások után egész pályáján egyedülálló közéleti aktivitást fejtett ki, de nem sokkal későbbi visszamelékezése szerint közben végig magányra vágyott:

> Se látva, se hallva jártam akkor a világot. Egyszer megszólalt az előszobám csengője – még emlékszem, nem akartam megnyitni: mert hisz érdemes-e magamhoz engedni valakit? Nem jobb volna egyedül heverni hosszú napokon át, és leszállani újra a Magányosság fenekére?

– írja *Költészet és valóság* címen a *Nyugat* 1921. január 1-i lapszámában megjelent írásában.[8] Babits részéről Csinszka kapcsolatkeresésre a válasz kezdetben a nővel szembeni megalázó viselkedés volt, erre Csinszka leveleiben is több utalást találhatunk, de a *Költészet és valóság*ban Babits is megjegyzi:

> Alázatosan és félénken beszélt, izgatottan leste a szavamat. Félt, hogy elkergetem. És én csakugyan durva voltam hozzá, mert éppen csak ez kellett még nekem! Mikor oly torkig voltam az egész világgal. Semmit sem akartam volna már, csak hogy békét hagyjanak, ne kelljen szólnom semmit, csak amit már ezerszer megszoktam, rendes agglegényéletet, kávéházakat, csak egy pár embert körülöttem, akik már bútorok: halált az életben.[9]

6 Ady Endréné Boncza Berta levele Babitsnak, [Bp., 1919. február vége], in Babits *levelezése, 1918–1919*, *i. m.*, 279–280.

7 „Nem fogja pestin érteni – a levél iróját és akarását. Csendre, igaz, tiszta baráti szóra van szükségem és bár semmi formaságos jogom nincsen magát zavarni magammal, tegye lehetövé hogy megkapjam a csendet, és az igaz baráti szót Magától aki az egyetlen, kit ezen a beteg, svihák és szomorú pesten halknak, igaznak és tisztának érzek." *Uo.*, 280.

8 Babits Mihály, *Költészet és valóság: Élettöredékek*, Nyugat 14(1921)/1, 43–46, 43.

9 *Uo.*

1917. májusában halt meg Babits korábbi szekszárdi szerelme, Kiss Böske, akivel korábban a házasság terve is felmerült, s ennek az érzelmi traumának a hatása a költő részéről két évvel később is meghatározta Csinszka közeledésének fogadtatását is. A *Költészet és valóság* is megidézi Kiss Böske halálát: „Akkor talán egy halott lányt szerettem, és egy régi kertet láttam, nyári éjjel, az üstökös évében, júliust, augusztust, hosszú sétákat, hulló csillagok alatt."[10] Rába György úgy véli, Babitsot ehelyütt megcsalja emlékezete: „A stíluskritika fényében az 1921-ben nyilvánosságnak szánt közlés annyira szenvelgő, hogy vagy öncsalás, vagy az érzelmek optikai csalódása egy zavaros, fölkavaró szerelmi bonyodalom kellős közepén."[11] Nem sokkal a *Költészet és valóság* megírása előtt állította össze Babits *Nyugtalanság völgye* című kötetét, melynek kompozicionális vizsgálata bebizonyítja, hogy az ekkor már több mint három éve halott Kiss Böske alakja Babits érzelmi világában a korábbi „pargolettából" ekkor Dante Beatricéjének alakjává magasztosul.[12]

Az első hetek erős és ellentétes érzelmi viszonyai után Babits részéről is intimebbé vált a kapcsolat, mely később azonban időről időre megszakadt, Csinszka 1919. június 24-i levelét a következő mondattal kezdi: „Mi van veled mióta nem komplikálom az életedet?", melyből hosszabb szünetre lehet következtetni, elmaradó levelekre és személyes találkozásokra a későbbi levelek is utalnak. 1919. december 15-én Csinszka a következőképpen értelmezi kapcsolatukat:

> Olyan zavarba hoztál és – ugy megvagyok hatva, hogy megtudnám és megszeretném csókolni a drága, mégiscsak kölyök kezedet. Nekünk egymást még véletlenül sem szabad elvesziteni többet Mis. Itt nem egy asszonynak és egy Költőnek, – egy nagyon nagy Költőnek van a többé kevésbé mindég zavaros és izléstelen találkozásáról szó, – de két drága, – bolond, hajszolt és meggyötört gyereknek a természetes összetartozása.[13]

10 *Uo.*, 44.

11 Rába György, *Babits és a „mindennapi kislány"*, Irodalomtörténet 14(1982)/3, 661–672, 663–664.

12 Erről bővebben: Szénási Zoltán, *„titkos fejlődés valami új felé": Szerkezeti párhuzamok Babits Mihály Nyugtalanság völgye című kötete és Dante Isteni színjátéka között*, Irodalomtörténeti Közlemények 124(2020)/6, 769–788.

13 Ady Endréné Boncza Berta levele Babitsnak [Bp., 1919. december 15. után] = Babits *levelezése, 1919–1921*, *i. m.*, 37.

1920. februárjában pedig Babits tesz vallomást Csinszkának:

> Holnap hajnalban utazom. Egészen félve kérdezem: nem találkozhatnánk még ma este? Tudom hogy nem nagyon érdemlem ezt és az a gondolat gyötör, hogy nagyon sulyosan meg fogsz büntetni… // De nem: hiszen Te oly jó vagy! Mégis te vagy aki engem legjobban szeretsz a világon – és mindent összevéve, mindig jobban érzem: én is téged szeretlek legjobban.[14]

Szabó Lőrinc naplójegyzetéből tudjuk, hogy 1920. március 9-én Babits és Csinszka vélhetően a nő Márffy Ödönnel való viszonya miatt összeveszett,[15] kettejük szerelmi kapcsolata „hivatalosan" a Márffyval kötött házasság bejelentésével ért véget 1920 augusztusában.[16]

A változó intenzitású kapcsolat mindvégig megmaradt érzelmi síkon, s bár Csinszka részéről a házasság terve is határozottan felmerült (állítólag egy erdélyi lapban Csinszka kettejük házassági hírét is megjelentette[17]), Babits tartózkodott a nővel való szexuális kontaktustól, melyre a legelterjedtebb magyarázat a férfinak az Ady „átkától" való félelme. Ady ugyanis az *Aki helyemre áll* című versében írja. „Átkozott legyen az, / Aki helyemre áll majd, / Ínyére méreg hulljon, / Két szeme megvakuljon. // Álljon el a szive, / Süketen tétovázzon / S ha tud majd asszonyt lelni, / Ne tudja megölelni." De szerepet játszhatott Babits tartózkodásában a szintén a költőelőd átkaként értelmezhető fertőzéstől való félelem is,[18] illetve tudható, hogy közös barátaik sem nézték jó szemmel a fiatal özveggyel való kapcsolatát.

Ahogy azt a levelek kritikai kiadásának kísérő tanulmányában Sipos Lajos is kiemeli, már Csinszka első levele megállapítja kettejük alkati különbségét,[19] melyben meghatározó szerepet játszott a közöttük lévő korkülönbség is. Külön elemzést igényelnének leveleik öndefiniáló megnevezései és megszólításai, melyekben Csinszka gyakran mint *gyermek*, esetenként pedig mint *fiú* („Csinszka

14 Babits levele Ady Endréné Boncza Bertának [Bp., 1920. február 14.] = Babits *levelezése, 1919–1921*, *i. m.*, 57.
15 Róna Judit, *Nap nap után: Babits Mihály életének kronológiája: 1915–1920*, Bp., Balassi Kiadó, 2015 (Babits-kronológia 3), 701.
16 Márffy Ödönné Boncza Berta levele Babitsnak [Bp., 1920. augusztus vége] = Babits *levelezése, 1919–1921*, *i. m.*, 140.
17 Róna, *i. m.*, 532.
18 *Uo.*
19 Sipos, *Babits Mihály levelezése 1918–1919*, *i. m.*, 466.

fiú",[20] „Adyfiu",[21] „kis bolond fiad"[22]) nevezi meg önmagát. Rockenbauer Zoltán úgy véli, Csinszka „nemcseréje" kezdetben a közvélekedéstől tartva a női mivoltáról akarta elterelni a figyelmet,[23] a nő kapcsoltuk kezdetén lejegyzett önmeghatározásai véleményem szerint nemcsak a „nem nélküliség" hangsúlyozásai,[24] hanem a szexuális kapcsolat kialakításának nehézségeit is – ekkor még vélhetően csak tudat alatt – kifejezik. A *Költészet és valóság* „élettöredékeiben" Babits is mint kínai herceget jeleníti meg Csinszkát: „Nem láttam őt, mondom, ahogy ott ült, kedvesen és kicsinyen, kissé exotikusan – furcsán eligazítva igazán formás lábait, fiús arany fürtözete alatt, mint egy kis kínai herceg, Csin-Csin nevezetű – akkor még nem láttam."[25] S minden bizonnyal a szexuális kapcsolat elmaradását fejezi ki az életrajzi töredék utolsó egységében a „kinyitatlan könyv" metaforája is: „Még ültünk olykor, a nagy könyvpolc alatt: úgy pihent mellettem, mint egy kedves könyvem, amit nem nyitottam ki hónapok óta: nagyon is kedves, hogysem futtában fölnyissam."[26]

Babits zárkózott életmódja, fiatal fiúkkal, Komjáthy Aladárral és Szabó Lőrinccel való szoros baráti viszonya kortársai számára is felvetették Babitscsal kapcsolatban a homoszexualitás gyanúját. Csinszka is érzékelte azt, hogy Komjáthynak Babitscsal sokkal bensőségesebb érzelmi viszonya van, mint neki. Kapcsolatuk egy válságos szakaszában, amikor a nő úgy érezte, nem tudja feltörni a férfi zárkózottságát, valószínűleg egy személyes konfliktust követően 1919. május 15-én kelt levelében írja, minden bizonnyal Komjáthyra utalva: „Szeressétek egymást, legyetek jók egymáshoz. A kisfiú, aki drága, jó, szép és minderről igazán semmit nem tehet – vigyázzon nagyon szegény, ijedős szivedre."[27] Míg Komjáthyhoz a levelek tanúsága szerint Csinszka testvérként, szeretettel viszo-

20 Ady Endréné Boncza Berta levele Babitsnak [Bp., 1919. március 21. után] = Babits *levelezése, 1918–1919*, *i. m.*, 292, 299.

21 Ady Endréné Boncza Berta levele Babitsnak [Bp, 1919. február vége] = Babits *levelezése, 1918–1919*, *i. m.*, 281.

22 Ady Endréné Boncza Berta levele Babitsnak [Bp., 1919. május 8. után] = Babits *levelezése, 1918–1919*, *i. m.*, 338.

23 Rockenbauer, *i. m.*, 65.

24 Babits *levelezése, 1918–1919*, *i. m.*, 784.

25 Babits, *Költészet és valóság*, *i. m.*, 44.

26 *Uo.*, 46.

27 Ady Endréné Boncza Berta levele Babitsnak [Bp., 1919. május 15. körül] = Babits *levelezése, 1918–1919*, *i. m.*, 354.

nyult, addig Szabó Lőrinc kifejezetten ellenszenves volt számára. 1920. január 20-án írja Babitsnak:

> Hallom Aladárt keveset látni Veled, Centralba sokat jársz – és egy – csunya, szemüveges és kellemtelen fiu állandóan a nyakadon ül. Te pedig szereted és érted a szépet Mihály. Vagy megváltoztál az időkkel? […] Kapcsold le azt a kellemetlen és csunya – fekete fiut – aki ugy jár melletted mint egy felnőtt holott pelenkába való.[28]

Miután Babits kéziratos hagyatéka kutatható lett, a levelek mellett olyan versek is ismertté váltak, melyek feltételezhetően szintén a Babits–Csinszka-kapcsolattörténet dokumentumai. 1979-ben a Gál István és Téglás János által szerkesztett, *Babits és Csinszka* című minikönyv,[29] a *Költészet és valóság*, a Márffy Ödön kérésére Rippl-Rónai emlékének szentelt *A festő halála*, valamint a költő és Boncza Berta levelei mellett közreadott tizenegy verset, melyek a szerkesztők által feltételezett keletkezéstörténete Babits és Csinszka 1919 és 1920 közötti szerelmi kapcsolatához köthető.

Figyelembe véve a kapcsoltat viszonylag rövid időtartamát, valamint azt a tényt, hogy a közreadott versek jelentős része korábban publikálatlan volt, ez a szám figyelemre méltó. Kérdés azonban, hogy a Gál István és Téglás János által összegyűjtött versek biztosan ennek a szerelemnek a dokumentumai-e? Három verssel kapcsolatban nagyon valószínű, hogy korábbiak. A *[Boldog vagyok, mint senki más…]* kezdetű vers keletkezését a kéziratkatalógus 1908 októbere és a1909 vége közé datálja,[30] míg a Kelevéz Ágnes által gondozott *Összegyűjtött versek* keltezése ennél tágabb és kérdőjeles: „1908. ősz–1911 [?]”,[31] de szintén jóval korábbi. A *[Nem akartál meghallgatni…]* kezdetű fogalmazványt a kéziratkatalógus ugyan 1920-ra datálja, az íróeszköz-használat, az íráskép és a versben megjelenített érzelmi kapcsolat szempontjából azonban valószínűleg szintén korábbi vers-

28 Ady Endréné Boncza Berta levele Babitsnak [Bp., 1920. január 20. után] = Babits *levelezése, 1919–1921*, *i. m.*, 53–54.

29 Babits Mihály, *Babits és Csinszka: Versek, levelek*, szerk. Gál István, sajtó alá rendezte Téglás János, Bp., Ságvári E. Nyomdaip. Szakközépisk., 1979.

30 Cséve Anna, Kelevéz Ágnes, Melczer Tibor, Nemeskéri Erika és Papp Mária (szerk.), *Babits Mihály kéziratai és levelezése: Katalógus*, Bp., Argumentum Kiadó, PIM, 1993 (Klasszikus magyar írók kéziratainak és levelezésének katalógusa), 121.

31 Babits Mihály *összegyűjtött versei*, sajtó alá rendezte Kelevéz Ágnes, Bp., Osiris Kiadó, 2007, 518.

ről van szó, feltételezhetően az 1911 nyarára datálható Kiss Böske-kapcsolathoz köthető. A *Nyugtalanság völgyé*ben közölt *Szerelmes vers* a kéziratkatalógus szerint szintén korábbi, 1908–1909-es keletkezésű. Ezeket a datálási kérdéseket is figyelembe véve Melczer Tibor módosítja Gál Istvánék listáját, a két említett vers mellett, a kapcsolat lezárulta után keletkezett és a *Költészet és valóság* betétverseként közölt *A másnapok kifutójá*t szintén nem tartja eredetileg Csinszka-versnek, és kiveszi ebből a csoportból a Márffy felkérésére írt Rippl-Rónai-verset is, ide sorolja viszont az 1919–1920 telére datált *Pihenés*t, valamint a Csinszka emlékére 1934. novemberében írt, tehát az általam vizsgált szövegkorpusz határain túlra eső *[Furcsa elmenni délre…]* kezdetű verset. Meg kell említeni továbbá, hogy a kéziratkatalógus által 1920-ra datált *[Olyan tavasz ez…]* kezdetű vers is korábbi lehet, mivel az OSZK Fond III/1969. 140. fólió rektóján olvasható ceruzaírású fogalmazvány verzóján a *[Nincs mérgebb méreg mint a szó…]* kezdetű vers kézirata olvasható, amely a költő által 1919. júliusára datált *Szíttál-e lassú mérgeket* variánsa. Ebből következően valószínű, hogy az *[Olyan tavasz ez…]* kezdetű vers is még 1919 késő tavaszán keletkezhetett, de ezzel együtt is beleesik a Babits–Csinszka-kapcsolattörténet periódusába.

A Csinszka-szerelemhez köthető versek csoportja tehát nem definiálható egyértelműen, ugyanis zömében kéziratban maradt versekről van szó, a dokumentumok azonban nem sok támpontot adnak a keletkezéstörténet idejének pontos megállapítására vonatkozóan. Mindezekkel együtt biztosan kevesebb darab tartozik ebbe a csoportba, mint Gál István feltételezte, aki csaknem egy tucat verset sorolt ide.[32] A *Költészet és valóság* című életrajzi elbeszélésben közölt, *A másnapok kifutója* címen ismert vers mellett minden kétséget kizáróan ide tartozik a *Nyugat* 1919. decemberi számában megjelent, majd a *Nyugtalanság völgyé*ben kötetbe rendezett *Régi friss reggeleim*, mely a kapcsolat egy idillinek tűnő momentumát idézi fel. A vers 13–15. sora utal Csinszkára, mégpedig azon a néven említve a nőt, ahogy a családban hívták, s ahogyan Ady szólította:

> jön Lánykó, nagy szemében hoz huncut örömöket
> – mily öröm énnekem hogy öröm vagyok én neked,
> s elindítád a lankadt órát, szivemet!

32 Gál István, *Babits és Csinszka* = Gál István, *Babits Mihály: Tanulmányok, szövegközlések, széljegyzetek,* Bp., Argumentum Kiadó–OSZK, 2003, 282–285, 284.

A vers ceruzaírású fogalmazványa az OSZK Fond III/l818a/8. erősen szakadozott fólió rektóján található. A fólió verzóján a *[Kegyetlen gyermek…]* kezdetű rövid fogalmazvány olvasható, melyben Boncza Berta Adytól kapott becenevének (Csinszka) származéka (Csin-Csin) olvasható, mint fentebb láthattuk, ezen a néven említi Babits a nőt a *Költészet és valóság* már idézett életrajzi töredékében is. Ez a rövid vers is erős érzelmi viszonyra enged következtetni:

Kegyetlen gyermek
nincs kin
és nincs öröm honodba melynek
ura ne volnál, drága Csin-Csin

A rövid fogalmazvány pontosabb datáláshoz segítséget nyújthatnak a valószínűleg 1919. május 15. környékén történt összeveszés után írt levelek. Csinszka a konfliktust követően hosszú és érzelmes levelet írt Babitsnak, s bár a nő ekkor nem kíván megszakítani a költővel minden érzelmi-emberi kapcsolatot, a levél mégis akár szakításként is felfogható. Valószínűleg erre a levélre, illetve a szituációra reagál Babitsnak a kritikai kiadás által 1919. május 15. utánra datált levele, melynek megszólítása: „Kedves Csin-Csin".[33] Kapcsolatuk kezdetén a „kegyetlenség" inkább Babits viselkedését jellemezte, a Csinszka levelének előzményét jelentő konfliktusban és annak lereagálásában viszont a nő volt kegyetlenebb: „Én nem akarok találkozni Veled addig, amig neked nincs mondani valód nekem és addig különösen nem, amig a régi nyugodt, kedves vággyal nem tudunk örülni megint egymásnak."[34] A *Régi friss reggeleim* fentebb idézett rövid részletében többször is említett „öröm" erre a levélre adott válasz lehet, és erre utalhat a „Kegyetlen gyermek" megfogalmazás, de lényeges ebből a szempontból a nőnek tulajdonított domináns szerep is. Csinszka előbbi levelének folytatása a következő:

33 Babits levele Ady Endréné Boncza Bertának [Bp., 1920. május 15. után] = Babits *levelezése, 1918–1919*, *i. m.,* 356.

34 Ady Endréné Boncza Berta levele Babitsnak [Bp., 1919. május 15. körül] = Babits *levelezése, 1918–1919*, *i. m.,* 353.

> Tudni fogok Rólad és melletted leszek ha rosszul megy Neked és nem utazom el innen, mert nem vagyok asszony aki felhúz, ingerel és ugrat. De férfi vagyok, aki erős, és minden sebén keresztül félre tud állni és még csak nem is fog nyafogni tőle."[35]

Bár a Csin-Csin becenév a Csinszka és Babits közötti intim játékból születhetett, ez a levélrészlet magyarázhatja azt is, hogy a *Költészet és valóság*ban miért kínai hercegként emlékezik a nőre („De férfi vagyok, aki erős"). Mindezeket figyelembe véve a fogalmazvány datálása 1919. május 15. utánra tehető.

Nemcsak Boncza Berta beceneveit veszi át Adytól Babits, néhány Csinszka-szerelemhez köthető vers nyelve is a költőelőd líráját idézi. A *[Jó volna most is kívül állni…]* kezdetű vers egyszerű ragrímei Ady legismertebb Csinszka-verseit, az *Őrizem a szemed* és a *Nézz, Drágám, kincseimre* című költeményeket idézi, utóbbival szorosabb intertextuális kapcsolat is létesül. A *[Jó volna most is kívül állni…]* 3–6. sorai (duplán) az Ady-vers negyedik szakaszának első két sorára („Ha te nem jöttél vóna, / Ma már tán panaszló szám se szólna") utalnak vissza:

> Ha sohase szerettél volna
> az ajkam egy panaszt se szólna
>
> Ha sohse csókoltalak volna
> a szívem most is nyugodt volna

Babits Csinszka-versei tehát beilleszthetők abba a kapcsolat- és élettörténeti kontextusba, amelyet a levelek és a *Költészet és valóság* alapján rekonstruálhatunk. A fentebb idézet *[Kegyetlen gyermek…]* Csinszkát kiskorúként szólítja meg, s a viszony záródokumentumaként olvasható, egyébként szintén az Ady-versek dikcióját idéző *A másnapok kifutója* is „drága kisfiú"-ként említi a nőt. A legtöbb versben azonban nincs megnevezve Csinszka, ezért a keletkezésük feltételezhető ideje, a bennük kifejezett érzelmi viszony kettőssége, valamint a másik iránti vágy beteljesületlensége miatt kerülhettek be a Gál István és Melczer Tibor által meghatározott Csinszka-versek közé.

35 *Uo.*, 354.

az ajkad dacos dagadás
dagadó és meleg élet:
ó igéretes tagadás
tagadást rejtő igéret!
([Mint napfény a vizeken…])

Azért vagyok bágyatag:
vérem veri vágyamat
vágyam issza gyenge vérem
azért járok oly fehéren
azért vagyok bágyatag.
([Nem lobogok mégis égek…])

és nézni a folyón a leveleknek
halottas menetét
s tudni hogy egy-egy vágyamat temetnek,
egy kínom életét,
melyet okossan a folyóba dobtam
s most viszi a folyó
a tengerig, hol vágynak a habokban
elpihenni jó…
([Olyan tavasz ez…])

És vággyal fűtött rossz kohó
Hohó!
Hohó!
Hol van a gépész, a mohó?
Pihenj, szegény!
A vágy, a szén
kifogy már, lankad a kohó.
(*Pihenés*)

Nehezebben illeszthető azonban ebbe a kapcsolattörténeti kontextusba *[A napsugár fölgyújtja testedet…]* kezdetű vers, melyet Melczer szerint „Csinszka áldozatos élete" ihletett,[36] a vers Csinszkához való köthetőségét Róna Judit életrajzi kronológiája azonban csak valószínűsíti.[37] Az egyik ilyen gyanút keltő részlet a megszólított nőnek „szegény kicsi asszony"-ként történő aposztrofálása, mely a fentebbiek tükrében szokatlan, a szerelmi viszony intimitása helyett együttérző tiszteletadást kifejező gesztus. A másik részlet a „Vannak más kínok / éhség, gonoszság, veszteség, betegség, / a lövészárkok kínja, honfiak // keservei", mely egyértelműen a háborús eseményekre utal, melynek referenciája lehetnének a Tanácsköztársaság idején zajló harcok is, a „honfiak" kitétel azonban ellentétben áll a kommunista ideológia internacionalista szemléletével, és a pacifista Babits aligha azonosult érzelmileg annyira a megszálló kisantant seregek ellen harcoló Vörös Hadsereg területvédő küzdelmeivel, hogy ezt honvédő háborúként fogja fel. Végezetül igen nehéz értelmezni a Babits–Csinszka-kapcsolattörténet összefüggésében a vers záró sorait:

> maga az Isten tette vállaidra
> Keresztedet, mint egyszülött Fiának
> s mint Krisztus égett legfőbb szerelemben
> minden bűnösökért, úgy égsz te egyért.

Ha mégis Csinszkához köthető a vers keletkezése, miként Melczer feltételezi,[38] akkor a beteg költőt ápoló feleségnek állít emléket Babits, vagy esetleg Ady halála után született, és az özvegy számára írt vigasztaló vers lehetett. Nem tartom azonban kizártnak, hogy hasonló célzattal Babits fronton elhunyt barátja, Kovács László édesanyja számára írta a verset. A fentebb idézett 4–7. sor a felsorolás révén retorikai rokonságot mutat ugyanis az *[Árokkal ásva messze sík…]* kezdetű szintén kéziratban maradt verssel, melynek megszólítottja feltehetőleg a költő szekszárdi barátja. Kovács 1918. október 25-én halt hősi halált az olasz fronton,

36 Melczer Tibor, *Jegyzetek a versekhez* = Babits Mihály, *Aki a kékes égbe néz: Kötetekből kimaradt versek és töredékek*, a szövegeket válogatta, gondozta, az utószót és a jegyzeteket írta Melczer Tibor, Bp., Magvető Kiadó, 1985, 93–129, 123.

37 Róna, *i. m.,* 666.

38 Melczer, *i. m.,* 123.

halálhírét közlő gyászjelentést 1918. november 26-i keltezéssel kapja meg Babits a Kovács családtól.[39]

Mindent egybevetve tehát mindössze négy 1919–1920 között keletkezett Babits-versről állíthatjuk, hogy nagy valószínűséggel köthető a költőnek a Csinszkához fűződő viszonyához: *Régi friss reggeleim*, *Kegyetlen gyermek*, *[Jó volna most is kívül állni…],* valamint már a viszony elmúltával, feltetően 1920 végén írt *A másnapok kifutója*. Ammenyiben valóban ebben a periódusban keletkezett, a *[Mint napfény a vizeken…]* is ide sorolható, melyben már múlt időben beszél a nőről. *[A napsugár fölgyújtja testedet…]* kezdetű vers, amennyiben megszólítottja Csinszka lenne, feltehetően korábban keletkezett, míg a többi fogalmazvány *([Olyan tavasz ez…], [Nem lobogok mégis égek…], Pihenés)* csak annyiban köthető a Csinszka-kapcsolathoz, amennyiben Babits korabeli lelkiállapotának kifejeződéseiként olvassuk őket, melynek formálódásában a nőhöz való érzelmi viszonya is szerepet játszott.

39 Kovács Dávid levele Babitsnak [Szekszárd, 1918. november 26.] = Babits *levelezése, 1918–1919*, *i. m.*, 202.

Major Ágnes

„Ó MŰVÉSZ MENNYIT KELL VESZŐDNÖD”

Babits karrierfordulata és a költői munkafolyamat változása*

Babits Mihály első két kötete, az 1909-es *Levelek Iris koszorújából* és az 1911-es *Herceg, hátha megjön a tél is!* megjelenése után, már a *Nyugat* szerzőjeként, a napi irodalmi élet egyszerre bírált és elismert résztvevőjeként közléskényszerrel szembesült. Több-kevesebb rendszerességgel jelen kellett lennie a folyóirat oldalain és a nyomtatott sajtó más fórumain, ezért kevesebb ideje maradt a szövegek kidolgozására és véglegesítésére, mint korábban, kritikai jellegű írásait pedig gyorsan, alkalomra kellett teljesítenie: a nyilvánosság lehetőséget és egyben kényszert is jelentett számára. Bár Újpesten és a Tisztviselőtelepen munkahelyi kötelességeit továbbra is a tanítás igényei szabták meg, baráti köre kitágult, magánéletének elfoglaltságai változatosabbak lettek. Ennek következtében közelebb került egymáshoz versei első megfogalmazásának, illetve azok első közlésének ideje. Babits jelenlétének nyomatékosítása vagy valamilyen külső alkalom, kényszer[1] miatt korábban írt verseit is közölte, továbbá folytatás, kidolgozás nélkül maradtak megkezdett verskezdeményei és kéziratvariációi; utóbbiak halála után a kéziratos hagyaték részeként maradtak az utókorra. 1911 után Babits szerepe tehát egyértelműen megváltozott az irodalmi életben, kéziratai fennmaradásához pedig később Török Sophie tevékenysége is hozzájárult, aki szem előtt tartotta az életpálya minden mozzanatának dokumentálását, ez pedig magába foglalta a kéziratok megőrzését is. Ezek a változások jelentősen módosították a Babits-kéziratos hagyaték összetételét: a tisztázatok aránya csökkent és hangsúlyosabbak lettek a tö-

* A tanulmány a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal (NKFIH) támogatásával a *Babits Mihály verseinek és műfordításainak kritikai kiadása* című, K 138529 azonosítószámú pályázat keretében készült.

1 Erre példa a *Nyugat* 1915. november 16-i számában *Versek, előszavakkal* összefoglaló cím alatt megjelenő *Ady Endrének: 1911*; *A Fiamhoz: 1913*; *Prologus: 1914. november*; *Miatyánk: 1915* és *Vers – támadásokra*, melyeket Babits az augusztus 16-i számban olvasható *Játszottam a kezével* miatt kibontakozó támadásokra adott válaszként közölt.

redékek, a befejezetlen kéziratok, verskezdemények, valamint a szövegvariánsok. Közülük több csak egyetlen alkalommal vagy egyáltalán nem jelent meg nyomtatásban. Mellettük megnőtt a nyomtatott kiadások száma is. Természetesen a műgond – a már korábban is megfigyelhető helyesírási következetlenségekkel együtt – továbbra is a kéziratok és nyomtatott közlések jellemzője maradt.[2]

A kéziratok jellege az Arany János *Kapcsos könyv*ének mintájára megnyitott tintaírású füzet, az *Angyalos könyv* lezárása, azaz 1910 után változott meg. Pontosabban már a harmadik füzetben megszűnt az előző kettő verseinek szerkesztettsége és szövegszerű véglegesítése – erről, korábbi kutatásai alapján a versek első kritikai kiadás-kötetének bevezetőjében Kelevéz Ágnes számol be részletesen.[3] Babits Fogarasról a főváros közelébe kerülése után a pályáját kísérő, nagyobb, összetartozó kézirategyütteseket, főként későbbi köteteinek anyagát hagyatéka továbbra is megőrizte, ezek mellett azonban rendelkezésre áll számtalan egyedi kézirat is, olyanok, amelyek végleges alakjukban megjelentek, köteteibe bekerültek, s olyanok is, amelyek haláláig közlés nélkül maradtak fenn véglegesítés nélküli verskezdeménynek. Nagy részük datálatlan, ami nehézség elé állítja a készülő kritikai kiadások sajtó alá rendezőit, amint az is, hogy néha még azt is nehéz eldönteni, verses vagy prózai műben folytatódott volna-e egy-egy töredék. A kéziratokat kiegészítik a nyomtatott megjelenések: napilapokban, folyóiratokban, válogatásokban (antológiákban) vagy önálló kötetekben. Írásomban Babits Budapestre kerülésének a Babits-filológia szempontjából is kiemelten fontos időszakát igyekszem felvázolni, mely az *[Ó, művész mennyit kell vesződnöd…]* kezdetű töredék datálásához is segítséget nyújthat.

A Holnap első antológiájának megjelenését (1908) követően Babits a nagyközönség számára is ismert szerzővé vált. Az irodalom megújítójaként, „feltörekvő kiválóságaként" tekintettek rá: Ady mellett ő volt az, aki leginkább felkeltette a modern irodalomra érzékeny kortársak figyelmét. A *Nyugat* mellett számos más sajtóorgánum is számolt vele és írásaival, megsűrűsödő felkérései közepette pedig egyre inkább foglalkoztatta a fővárosba (vagy annak közelébe) kerülés lehetősége,

2 Lásd erről Buda Attila és Major Ágnes, *A Babits-versek kritikai kiadásának átalakulása, avagy a kéziratos hagyaték változásának következményei*, Irodalomtörténet, 100(2019), 435–447, 440.

3 Kelevéz Ágnes, *A Babits-versek kritikai kiadásának sorozata elé* = Babits Mihály, *Összes versei, 1890–1905*, a versek szövegét sajtó alá rend. Somogyi Ágnes, keletkezéstörténet, magyarázatok Hafner Zoltán, Bp., Argumentum–MTA BTK Irodalomtudományi Intézet, 2017 (Babits Mihály összes versei, Kritikai kiadás 1.), 13–47, 15, 18–19.

melynek érdekében kérvényt is benyújtott a minisztériumhoz. Ennek, illetve a Nyugat szerkesztőségének közbenjárása eredményeképp 1911-ben az újpesti Magyar Királyi Állami Főgimnáziumban helyezkedett el mint gimnáziumi tanár.

Babits országos ismertségét egyértelműen jelzi, hogy több időszaki kiadvány is kommentálta áthelyezésének tényét. Nem csupán országos, hanem helyi lapok is hírt adtak róla, azonban nem minden újpesti fórum lelkesedéssel számolt be a költő-tanár munkahelyváltásáról, az *Újpesti Figyelő* például meglehetősen gunyoros hangú cikkben tárgyalta az eseményt:

> A kultúra eddig csak kerülgette Újpestet, de most már csőstől hullott ránk. […] Babits Mihály, a nagy modern, aki a lichthofról szebb verset ír álmában, mint Petőfi ébren a nagy magyar Alföldről, Babits Mihály Újpestre kerül. […] Lesz végre egy költőnk is, aki a szent költészet sugaraival aranyozza be száraz klímánkat.[4]

Mindez azonban csupán súlytalan élc a *Világ* és a *Népszava* cikkeihez képest. Bár a *Világ*ban közölt *Újpest is megér egy misét* című írás elismeri Babits költői erényeit, azzal vádolja a karrierjét egyengető költőt, hogy az áthelyezés kicsikarása és Barkóczy Sándor miniszteri tanácsos figyelmének felkeltése érdekében belépett a Mária-kongregációba.[5] Ugyanezzel, a „harcias reakció csapatában” való szervezkedéssel gyanúsítja Babitsot a *Népszava* hasábjain Bresztovszky Ernő, a korábban megsértett egyetemi társ, akinek verseiről a Négyesy-szemináriumokon Babits éles kritikát fogalmazott meg. Bresztovszky írása szinte hemzseg a

4 [n. n.], *A nagy modern: Babits Mihály Újpesten*, Újpesti Figyelő, 1911. aug. 13., 2. A maliciózus cikket egy gúnyvers kíséretében közölték: „Tudtára adjuk minden szamárnak, / Hogy idejön Babits tanárnak, / Verset fog írni egyre / Reggel s ha a nap megy le, / Verset fog írni viharban, szélben / És délben, / Megénekel sok újpesti Micit / És Tercsit, / És dalba foglalja Löwy Bercit / És néhány sorba / Verset lehel az újpesti porba, / És nem lehet vitás, / Témája lesz a világítás, / És ideje ha jut, / A búrvasút, / És elméláz, / Milyen modern a Kör-kávéház, / Milyen műveltek itt a papok / És a lapok, / Milyen szépek a lányok, / És az utcán sok az árok, / Verset ír mészárosra, pékre, / A soha el nem készülő vízvezetékre. / Egy szóval Babits jön Fogarashonból / És mi kinn leszünk a Balatonból.” *Uo.*

5 Megszületett „az az ötlet, hogy Babits Mihályt föl kellene hozni Pestre. Itt is vannak állami gimnáziumok, Babits Mihály professzor itt is lehetne olyan jó, mint Fogarason, poétának pedig alighanem jobb poéta válnék belőle idefönn, mint odalenn. Az ötlet tetszetős volt, emlegették is, egyszer aztán Barkóczy megvalósította. Úgy hitte legalább mindenki, amikor a nyáron hirül vette, hogy a közoktatásügyi minisztérium Babits Mihályt áthelyezte a fogarasi főgimnáziumból Újpestre. S mindenki úgy érezte, hogy Barkóczynak is, Zichynek is kijár ezért az áthelyezésért az elismerésnek egy pár szava.” [n. n.], *Újpest is megér egy misét,* Világ, 1911. szept. 15., 13.

súlyos vádaktól: szerinte Babits „mintapéldánya az emberi puhányoknak", költészete pedig az epigonokéhoz illő, hiszen „[i]rodalmi munkássága csupa nagy író benyomásainak újrateremtése."[6] Babits persze reagált az őt ért vádakra, s egyértelműen tagadta azokat. Egyfelől a *Nyugat*ban megjelent *Művészet és szabadság* című írásában,[7] másfelől pedig a *Világ* szeptember 22-i számában – igaz, nyilatkozatát a szerkesztőség szkeptikus kommentárja kíséri:

> Babits Mihály a következő nyilatkozat közzétételére kért föl bennünket: „A Fogarastól Újpestig cimü cikküknek áthelyezésem történetére vonatkozó adatai téves és sértő föltevések. Azért, hogy pályámon előbbre jussak, soha semmi irányban meg nem kötöttem meggyőződésemet." – Mi e nyilatkozatot készséggel közreadjuk, csak annyit jegyezünk meg hozzá, hogy mi e hirt föltétlenül hitelt érdemlő forrásból kaptuk és olyan embertől, akiről joggal föltettük, hogy Babits Mihályt illetőleg jól van informálva.[8]

Az áthelyezést kísérő heves viták ellenére Babits számára a fővároshoz közeli állás megszerzése biztosíték volt a „tehetségfojtogató légkörből"[9] való kilépésre. A fogarasi tanárkodást száműzetésként élte meg, itt ugyanis magányosan, a világtól, az irodalmi élettől elszakítottan teltek napjai. Újpestre kerülésének köszönhetően egyfelől kevesebb időt kellett utazással töltenie, baráti és kollegiális kapcsolatainak elsődleges formája pedig – a személyes találkozások lehetősége révén – már nem a levélváltás volt. Az 1911-es év költői működése szempontjából is fontos állomása lett Babits életének, ugyanis a majd 1916-ban megjelenő *Recitativ* kötet nagy részét az ekkor, 1911-ben keletkezett versek teszik ki.[10] A kötet egészét tekintve tehát a költemények száma az 1911-es évtől kezdve csökkenő tendenciát mutat, melynek számos oka lehet. Egyfelől a készülő Dante-fordítás,

6 Bresztovszky Ernő, *Tünetek*, Népszava, 1911. okt. 4., 2.
7 Babits Mihály, *Művészet és szabadság*, Nyugat 4(1911), II., 782.
8 [n. n.], *Fogarastól Újpestig*, Világ, 1911. szept. 22., 17.
9 *Uo.*
10 Buda Attila, *Babits Mihály művei a Nyugat Kiadó gondozásában*, Irodalomtörténeti Közlemények, 101(1997), 604–626, 609. Török Sophie így ír az 1911-es év jelentőségéről *A második ének* előszavában: „Egy rekonstruált év, voltaképpen semmi különös nem történik benne, mégis egy költő gazdag éve, s minden új nap esemény a lélekben." Török Sophie, [*Előszó*] = Babits Mihály, *A második ének*, Bp., Nyugat Kiadó és Irodalmi Rt., 1942, 3–13, 8.

melynek első része 1912 végén meg is jelent; Babits több levele tanúskodik arról, hogy ez a munka milyen erőt próbáló feladat volt számára. Másfelől persze folyamatosan készülnek kritikai jellegű írásai, illetve a majd 1913-ban megjelenő *A gólyakalifa* is. 1912 júliusától pedig a *Nyugat*nak nem csupán szerzője, hanem főmunkatársa is lett.

Az országos ismertségnek, a sajtóval való mindennapi kapcsolatnak, a főmunkatársi, majd később szerkesztői és főszerkesztői pozíciónak filológiai következményei is vannak: egyre jellemzőbbé vált ugyanis az elkészült kéziratok azonnali közlése. Sőt, az életmű második felében a versek számottevő részénél a keletkezés és a megjelenés időpontja nagyon közeli. A költői működés legelső időszakában Babits számára a kéziratos tisztázatnak, illetve a fogalmazványnak voltaképpen kultikus jelentősége van, azonban a már említett tintaírású *Angyalos könyv* lezárása szimbolikusan is jelzi ennek a megváltozását. Kelevéz Ágnes mutat rá, hogy számos gyakorlati ok is meghúzódhat e változás, egyben a tintaírású szövegek megritkulása és a ceruzaírású fogalmazványok szaporodása mögött. Babits Budapestre kerülése voltaképpen azt is jelentette, hogy szövegeit nem minden esetben kellett postára adnia, mint korábban, fogarasi „száműzetéséből”, ráadásul az sem fenyegette, hogy írásainak közlését elutasítják: a kéziratok leadása gyakorlati problémává vált, később pedig az írógép egyre gyakoribb használatával tovább csökkent a kézírásos (mind a tinta-, mind a ceruzaírású) szövegek száma.[11]

Mindeközben, ahogy leveleiből, visszaemlékezéseiből kiderül, Babits mégsem érezte jól magát Újpesten. Az *Örökségem [Oly szomorú, hogy oly nehéz megélni…]* kezdetű vers keletkezési körülményei kapcsán úgy emlékszik vissza Szabó Lőrinccel folytatott beszélgetésekor, hogy ekkoriban „[s]zegény voltam, tanár és robotnak éreztem a dolgot”.[12] Babits enerváltságára utalnak Dienes Valéria 1912 júliusában írt sorai is:

> Mondd, nem érzed nagyon a körülzártságot, mintha a térnek a szolgaságába adnád magad azzal, hogy csak azokkal az emberekkel érintkezhetsz, akiket a véletlen melléd sodor? A toll elég koldus eszköz, de az írás

11 Kelevéz Ágnes, *A keletkező szöveg esztétikája: Genetikai közelítés Babits költészetéhez*, Bp., Argumentum, 1998, 226–227.

12 *Babits egyes verseinek keletkezéséről*, közread. Gál István, Irodalomtörténet, (57)1975, 443–462, 448.

> szabadságot ad és te ezt egész pontosan tudod. Mi lehet az oka, hogy nem akarsz vele élni? Unnád, hogy ennek utána nézz?[13]

Babits továbbá egyik ez évi szeptemberi levelében arról ír Horváth Henriknek, hogy néhány hónappal korábban hosszú ideig (némileg túlzóan írja, két hónapig) még a leveleit sem bontotta fel, hiszen „nagy munkában volt" – ezzel nagy valószínűséggel az ekkor készülő Dante-fordításra utal.[14]

Újpestre kerülésekor Babits tehát már nem vezeti az *Angyalos könyv*et. Az OSZK Kézirattára a III/1863-as jelzet alatt őrzi azokat a négyzetrácsos jegyzetlapokat, amelyekre Babits 1911 és 1915 között ceruzaírású verseket, verskezdeményeket és töredékeket, illetve prózai feljegyzéseket írt. Babits kéziratainak katalógusa 1915-re datálja a jegyzetlapok mindegyikének keletkezését, azonban ezt a megállapítást árnyalhatjuk. Találunk ugyan olyan töredékeket, melyek egyértelműen a háború kitörése utáni keletkezésre utalnak, tehát helytálló az 1915-ös datálás, ilyen a *[Száz a sereg…]* és a *[Majd ha vége lesz a háborúnak…],* ám ez nem minden tétel esetében mondható el, hiszen valójában semmi sem indokolja azt, hogy biztosan megállapítsuk minden egyes lapon található szöveg 1915-ös keletkezését – bizonyos tételek esetében jóval korábbi időpont tűnik relevánsnak.

Az egy füzetből származó lapokat a hagyatékban két külön helyen találjuk meg, mivel Babits a füzetet nemcsak versekhez, hanem prózai feljegyzésekhez is használta. Babits egyébként a versek és a próza feljegyzéssorozatát is nagyjából a *Kártyavár* című regényének közlése idején hagyta abba. Ekkor kerültek a prózalapokra a különböző áthúzások, és ekkor választotta ki a versekből is azokat, amelyeket fel akart venni a *Recitativ* kötetbe. Az, hogy a jegyzetfüzet lapjai ma milyen sorrendben vannak, irreleváns, hiszen beszámozásuk azután történt, hogy Babits „lezárta" azokat, vagyis a halála után. Ha azt feltételezzük, hogy a jegyzetlapok használata csak Újpesten/Rákospalotán kezdődött, a jegyzetlapok szétválasztása történhetett akkor, amikor Babits az üres füzetet két részre osztotta, és az egyikbe csak verseket írt, a másikat pedig témafüzetnek használta, vagy az eredetileg egybetartozó, üres füzet lapjaira tett első bejegyzések után, amikor szétválasztotta a verses és prózai lapokat s a füzet többi, még üres ré-

13 Dienes Valéria – Babits Mihálynak, 1912. júl. 19. = Babits Mihály *Levelezése, 1911–1912*, s. a. r. Sáli Erika, Bp., Magyar Könyvklub, 2003, 158, 419–420.

14 Babits Mihály – Horváth Henriknek, 1912. szept. = Babits Mihály *Levelezése, 1911–1912*, *i. m.*, 189, 450.

szét is megfelezte, illetve történhetett a halála után, amikor a kevert jegyzetlapokat műfaj szerint szétválasztották és sorszámozták. A lapok alján és tetején egyébként többféle (arab) számozás látható, melyek feltehetően akkor készültek, amikor Babits már a *Kártyavár*on dolgozott, s eközben vagy ezelőtt rendelte számozással egymáshoz a tematikailag azonos lapokat és feljegyzéseket. A verseket tartalmazó füzetlapok azonban egyértelműen később, Babits halála után kapták számozásukat.

A prózai részleteket tartalmazó füzetlapokon a *Kártyavár*hoz feljegyzett témák, ötletek és vázlatok olvashatók, melyek Babits újpesti tanártársával, Hendel Ödönnel való beszélgetései alapján készültek. A különféle témákat (újpesti eseteket, személyeket, történeteket stb.) Babits Rákospalotán jegyezte fel, ezek feltehetőleg mindig a beszélgetés napján készültek, hiszen már másnap feledésbe merültek volna, témájuk pedig a gyorsan fejlődő Újpest volt a maga ellentmondásaival. Akinek újpesti vagy rákospalotai helyismerete van, több feljegyzésről azonnal tudja, miről van szó; a helyi vonatkozások egyértelműek. Például a „Klimatikus gyógyhelyet? Hát hova akar Újpestről menni? Ez a legegészségesebb por!” feljegyzés utalás Újpest gyárak okozta rossz levegőjére, míg a „Muki, a villanyos teherkocsi” az Újpest és Rákospalota között közlekedő fedett szerelőkocsira utal.[15]

Mindezek alapján nem igényel különösebb bizonyítást, hogy a prózai rész Rákospalotán, az 1911–1912-es tanévben készült, legkésőbb 1912 nyaráig. Mivel a füzet lapjai egy sorozat volt(ak), nyilvánvaló, hogy Babits párhuzamosan (esetleg folyamatosan, de egyszerre) írta le a beszélgetések témáit, valamint azt a néhány oldalt, amelyen a Dante-fordítással kapcsolatos feljegyzések találhatók. A jegyzetfüzet egyik lapján a *Pokol* 24. énekének 148–151. befejező sorainak fordítása található. E lap versóján a 10. ének jegyzeteihez beilleszthető megjegyzést találunk: „X. ének A kétszeres száműzetés utalás az életrajzra!”. Mátyus Norbert bizonyította, hogy a jegyzetlap feljegyzései Itáliában, mégpedig 1912-ben születtek, ugyanis a lap rektóján Babits rajza található, amelyet egy Firenzében található festményről másolt. A füzetlap versóján, a lap alján egy trágár olasz

15 Babits végül így dolgozta be a *Kártyavár*ba a muki-témát: „A széles Hunyadi úton haladtak, s egy villanyos szerelőkocsi robogott el mellettük, piszkosszürkén s ásító nyílással közepén, amilyeneket a nép mukinak nevez.” Babits Mihály, *Kártyavár*, s. a. r. Éder Zoltán és a Babits Kutatócsoport, Bp., Historia Litteraria Alapítvány–Korona, 1997, 165.

szentencia olvasható, melyet Babits egy olasz nyilvános vécé falán találhatott: „Qui si entra e non si paga, senza culo non si caca." Mindez azt jelzi, hogy Babits olaszországi tartózkodása során használta a jegyzetlapot, méghozzá 1912-ben. (Az 1910-es olasz útja előtt Babits még Fogarason lakott, vagyis az újpesti *Kártyavár*hoz ekkor még nem készíthetett jegyzeteket.[16]) Ezen a jegyzetlapon olvasható Babits *[Ó művész mennyit kell vesződnöd…]* kezdetű verskezdeménye is („Ó művész mennyit kell vesződnöd / míg drága festett angyalod / bábák cégére lesz"), melyet a kéziratkatalógus a már említett, összesen húsz, négyzetrácsos lapra írt vers, verskezdemény egyikeként 1915-re datál. Persze arra is lehet némi esély, hogy a korábbi itáliai feljegyzések mellett a verssorokat évekkel később jegyezte csak fel Babits a már nem üres jegyzetlapra, de minden kétséget kizáróan a verset nem lehet 1915-re datálni, s talán nem nagy merészség azt állítani, hogy az 1912-es olasz feljegyzésekkel egy időben történő keletkezés jóval valószínűbb. Mindezt a képtárban tett látogatás ténye is megerősíti, s az, hogy Babits „festett angyalról" beszél. Nem nehéz a három sort a költői működés felőli fásult és keserű reflexióként értelmezni. Levelei, visszaemlékezései is tanúskodnak róla, hogy 1912-ben Babitsot a költői-műfordítói-művészi tevékenység mibenléte foglalkoztatta, megsűrűsödött teendőinek, munkái terhének tematizálása pedig versszövegeiben is tetten érhető; Babits karrierváltozásának körülményei ismeretében e verskezdemény keletkezését is jó eséllyel köthetjük az 1912-es évhez.

16 Mátyus Norbert, *Babits és Dante: Filológiai közelítés Babits Mihály* Pokol-*fordításához*, Bp., Szent István Társulat, 2015, 45.

Széchenyi Ágnes

ÚJSÁGÍRÓ – ÍRÓ – FILMÍRÓ

Biró Lajos (karrier)útjai

A pályáját nagyváradi újságíróként kezdő Biró Lajos munkássága nem ismeretlen szakmai körökben, 2015-ben mi is nagyobb ívű pályaképet jelentettünk meg róla.[1] A sokágú, több területen is maradandót alkotni tudó életpálya dinamikája, a többszöri váltás ellenére is javarészt ismertnek mondható: Biró elsődlegesen újságíró volt, aki sajtóbeli munkájával párhuzamosan novellákkal, röviddel később regényekkel és színdarabokkal is jelentkezett, és korán jelentős sikerre is jutott. Polgári radikális elkötelezettségéből fakadóan szerepet vállalt az 1918-as forradalomban, a Tanácsköztársaság idején külügyi államtitkár lett, akinek feladata a nemzetiségi kérdés ügye volt. 1918–19-es szerepvállalása okán emigrációba kényszerült, ahonnan lényegében már csak hazalátogatott, s 1931-ben Londonban telepedett le, s ő volt a Korda fivérek alapította London Films forgatókönyvírója, dramaturgja. Annyiban különleges tehát konferenciánk szempontjából, hogy több, részben párhuzamos, részben egymást követő karriertípust is épített, tehetségének természetéből és a magyar politikai fordulatokból adódóan is. S ennek megfelelően többféle kapcsolati háló tagja, illetve birtokosa

1 A Biró-szakirodalom néhány fontosabb, korábbi tételét az alábbiakban soroljuk fel:
Lengyel Géza pontos, a lexikonokban nem őrzött adatokat tartalmazó visszaemlékezését lásd Biró Lajos, *Szolgák országa*. Válogatott elbeszélések. Válogatta, sajtó alá rendezte és az utószót írta Lengyel Géza, Bp., Szépirodalmi, 1957, 421–424. (Itt jegyezzük meg, hogy ez a válogatás valóban Biró írásainak maradandó legjavát mutatja.); Sárközi Mátyás, *A Bíró-hagyaték,* Kortárs, 38(1994)/10, 63–70.; Kenyeres Zoltán, Biró Lajos, *A Serpolette,* Új Írás, 1990/9, 80–85.; Nemeskürty István, *A forgatókönyvírás klasszikusa: Biró Lajos,* Filmvilág, 23(1980)/11, 42–43.; Bőven említi természetesen Biró Lajost az Ady-szakirodalom is, továbbá Károlyi Mihály, Jászi Oszkár, Hatvany Lajos levelezését közreadó kötetek, Reinitz Béla életrajza, a Korda fivérekről szóló monográfiák stb. Érdemes megemlíteni egy majdnem jelentéktelen érdekességet is, ami hallatlan korabeli népszerűségét mutatja. A kecskeméti Tóth László – utóbb a *Tanú*, a népi írók, a *Válasz* kiadója – már 1912-ben egy Biró Lajosról írt önképzőköri dolgozattal nyerte meg a gimnáziumi tanulmányi versenyt. Vö. Heltai Nándor, *Tóth László levelei Gulyás Pálhoz,* Forrás, 37(2005)/5, 89. Átfogó, minden eddiginél több adatot közöl: Széchenyi Ágnes, *Magyar író a film világpiacán* = Uő, *Pályaképek. Művelődéstörténeti metszetek a 20. századból*, Bp., Corvina, 2015, 63–157.

is volt. A hálók különböznek műfajok tekintetében, időben, földrajzi hollét tekintetében, de összefonódik bennük a családi és a hivatásbeli elhelyezkedés. Biró pályájára különösen igaz Jean Cocteau azon állítása, miszerint életünk térképe nem úgy van összehajtva, hogy egy nagy főutat látunk rajta – bár, tegyük hozzá, vannak ilyen célratörő, egyenes vonalú pályák is –, hanem az fokozatosan nyílik ki, s mindig egy új kicsi szakasz mutatkozik meg belőle.

Minden, még az alapos és terjedelmes áttekintést, összegző értékelést adó munka után is kerülhetnek elő új adatok, új összefüggések, a vizsgált személyre, annak kapcsolati hálójára, sőt, családi vonatkozásaira vonatkozó információk is. A jegyzetben hivatkozott *Pályaképek* című kötetemben közöltem Biró Lajosnak és testvéröccsének, Biró Jánosnak[2] az Israelitische Kultusgemeinde Wien által kérésemre feltalált születési anyakönyvi kivonatait, de a részletes adatok (anyja neve, keresztszülők személye) ellenére sem tudtam biztos magyarázatot találni arra, hogyan került Heves községből a szatócs apa és felesége Bécsbe, miért vállalkoztak 1879–80-ban a néhány évi átköltözésre.[3] Sokáig úgy tűnt, hogy Biró Lajos mindenfajta előzmény nélkül vált ki a családjából és lett – utóbb használatos fordulattal – „első generációs" értelmiségi. Ám a korabeli magyar sajtó digitális hozzáférhetőségének bővülésével sok segítséget kapunk. Biró a *Világ* című polgári radikális, szabadkőműves napilap szerzője, szerkesztője volt. A lap anyagainak immáron közvetlenül hozzáférhető átolvasásával fény derül a részletesebb családi kapcsolatokra is. Biró édesanyja Rosina Löffler volt, ám a név önmagában akkor nem sejtetett sokat. Mégis fontos volt a teljes anyakönyvi bejegyzés közlése. A *Világ* 1914. december 4-én tudósít Biró [született Blau] Lajos veszteségéről.

> Biró Lajos gyászában igaz és mély részvéttel osztozik az egész magyar közönség, mely mindig hálásan emlékezik azokra az irodalmi és színpadi értékekre, amelyeket Biró Lajos írásaiban kapott. Fokozott részvéttel

2 Biró János (Bécs, 1881–New York, 1954), banktisztviselő, újságíró. Az amerikai *Szabadság*, majd a *Képes Világlap* szerkesztője, az *Amerikai Magyar Népszava* főszerkesztője. 1916-tól a Sunbeam Motion Picture Co. európai osztályának igazgatója. Hagyatéka a New York-i Columbia Butlers Library Rare Books and Manuscripts részlegében található.

3 „Olyan ősök ivadéka vagyok, akik az ó-testamentumot és az új-testamentumot írták; apám, nagyapám és a nagyapám apja Heves városában éltek" – írta Biró Lajos a *Huszadik Század*ban. Vö. *A zsidókérdés Magyarországon. A Huszadik Század körkérdése*, Bp., A Társadalomtudományi Társaság kiadása, 1917 (A Huszadik Század Könyvtára 64.), 54. (Eredetileg a folyóirat 1917/7–8. száma közölte a vallomásokat.)

> vagyunk a kiváló író iránt, akit a gyászeset a sajtóhadiszálláson háborús kötelességének teljesítése közben ért. Az elhunyt nemesszívű asszony nővére volt Löffler Sándor bécsi egyetemi tanárnak.[4]

Alexander Löffler adataiból kiderül, hogy a család legalább két ága együttesen próbált szerencsét Bécsben. Mindez persze „csak" azt mutatja, hogy a család anyai ágában volt lendület, szándék az érvényesülésre, akarat a születéskor adott helyzet megváltoztatására. Mentalitásától távol állt a determináció elfogadása.

Ami pedig Biró Lajos pályakezdését illeti, nem árt felidézni, hogy Adyval mindössze néhány hónap különbséggel érkeztek Nagyváradra (Ady 1899 decemberében, Biró 1900 márciusában), együtt laktak, együtt dolgoztak, együtt volt első színibemutatójuk is a színházban.[5] Kettejük között a kapcsolat azonban ekkor még fordított volt, Ady felnézett a nálánál három évvel fiatalabb újságíróra. Biró ekkorra megjárta ugyanis Párizst, s ennek a ténynek – bármilyen sovány is volt az ottlét maga – erős, a személyiség jelentőségét felstilizáló varázsa volt. Az is erős érvényesülési és kalandvágyra vall, hogy a tizenéves (!) Biró jó tájékozódási érzékkel figyelte a fővárosi sajtót és Vészi Józseftől, a *Budapesti Napló* nagy formátumú alapító szerkesztőjétől kért ajánlólevelet, teljesen ismeretlenül, semmiféle valódi teljesítmény nélkül. Az pedig Vészit dicséri, hogy nem akadékoskodott, nem mondta, hogy ő akárkinek nem ad ajánlólevelet, hanem megírta azt. Utóbb Vészi csodálkozott, amikor is megtudta, hogy kit vett pártfogásába.[6] Ady és Biró – s mint ismeretes, nem sokkal később Kosztolányi is a Vészi József szőtte kapcsolati háló révén került helyzetbe. Vészi elsődlegesen az újságírókat látta bennük, bár Ady verseit rendszeresen közölte a *Budapesti Napló* tárca-rovatában. Vészi József, a főszerkesztő, mindenki felett kedvelte Birót, s

4 Alexander Löffler (1866–1929) Bécsben tanult jogot, 1889-ben doktorált. 1896-ban habilitált osztrák büntetőjogból és a büntetőeljárás-jogból. 1903-ban nevezték ki egyetemi tanárnak. 1910-ben egyik megalapítója volt az *Österreichischen Zeitschrift für Strafrecht* című folyóiratnak. Munkásságáról bővebben: https://www-biographien-ac-at.translate.goog/oebl/oebl_L/Loeffler_Alexander_1866_1929.xml. (Letöltés ideje: 2021. 05. 30.)

5 Indig Ottó, *Nagyváradi színikritikák a Holnap évtizedében*, Bukarest, Kriterion, 1975, 17.

6 Ady egy Vészi Józseffel való beszélgetéséről számol be levelében Birónak: „Néhány év óta, mióta Szeged Mikszáth, Gárdonyi stb. után bemohosodott, már legenda lett a vidék talentumnevelő ereje. Úgy látszik, Nagyárad csapott fel melegágynak. Két olyan erős embert nemigen kaptunk mostanában mint Maga és Biró. Nem akarta elhinni, hogy te az a Biró vagy, ki Párisba kért tőle ajánlólevelet. – Az a gyerek! Ki hitte volna!" Vö. *Ady Endre Biró Lajosnak*. Érmindszent, 1904. január 11. Ady Endre *Levelei 1.,* szerk. Belia György, Bp., Szépirodalmi, 138.

meg is tette amolyan helyettesévé. Bizalma olyan fokúvá nőtt, hogy Biró rövidesen már nemcsak írt, de ő ellenőrizte is a publicisztikákat. A visszaemlékezések egyöntetűen Birónak az adott szóhoz való ragaszkodását, emberi hűségét, ígéreteinek megtartását emelik ki, hangsúlyozva, hogy az ország ennek éppen ellentéte akkoriban.

> …Magyarország a be nem tartott hivatalos órák, az elmulasztott találkozók, a be nem váltott ígéretek, a változó elvek és meggyőződések országa. Lássuk be és ismerjük el, rendetlen ország vagyunk és vannak ázsiai, balkáni dolgok, szokások, megrögzöttségek életünkben.[7]

Köztudomású, hogy Ady szívesen közeledett Vészi József egyik lánya, a feminista Vészi Margit felé. Ekkor azonban Vészi másik arcát mutatta, ha nem is tiltotta, de távol tartotta Adyt a lányától, ahogyan megpróbálkozott Molnár Ferenc elhessegetésével is, ez utóbbi azonban sikertelen volt, Molnár elvette feleségül Margitot. Vészi tudta, hogy más az alkotói zsenialitás, szertelenség, kicsapongás, a határok feszegetése és más a megalapozott családi egzisztencia. Biróban megvolt a civil polgári léthez való nyugodtság és kiegyensúlyozottság, ezért is könnyen ment bele Vészi József, hogy a fiatal tehetség feleségül vegye másik leányát, Biró Jolánt, akivel mindvégig igen harmonikus kapcsolatban éltek. Mondhatnánk akár filiszterséget is, igen, Biró Lajosból idővel nyárspolgár lett. Vésziék ekkor már nagypolgárok voltak, életnívójuk magas, s ehhez fel kellett nőni, hasonlót kellett teremteni.[8] (Hamarosan elérte ezt Biró is. Az *Uj Idők* 1910-ben Székely Aladár fotójával tett közzé egy cikket róla a *Magyar írók otthonukban* című cikksorozatban. A fényképész tágra nyitotta a lencsét: elegáns bőrgarnitúra, a falon festmények, nagyméretű, autentikus keleti szőnyeg, az asztalon gazdag ezüst kávéskészlet.[9])

Az újságíró rendszeresen, gyors egymásutánban színre lépett prózaköteteivel, novellákkal és regényekkel. Ezek nívója igen változó, de az bizonyos, hogy Biró helyét nem az irodalom első sorában jelölik ki. Mint novellista egyvalamiben

7 Magyar Lajos, *Biró Lajos. Zsidó fejek,* Egyenlőség 37(1918), január 12., 7.

8 A Vészi család életformájáról lásd részletesen Sárközi Márta családi visszaemlékezését. Széchenyi Ágnes szerk., *Menedékház. Sárközi Márta emlékkönyv*, Bp., Magvető, 2004, 11–74.

9 *Uj Idők* (22.) 1910. május 29. 544. A családról lásd: Széchenyi Ágnes, *Vészi József a műhelyteremtő és a dinasztiaalapító, 1858–1940,* Budapesti Negyed, 2008/nyár [60. szám], 243–271.

mégis különleges volt, ahogyan ezt egykorúan s utóbb is visszaidézik a kritikák és az emlékezések. A *Nagyváradi Napló*ban Ady Endre üdvözölte munka- és lakótársa, barátja első kötetét, a *Bálványrombolók*at. Meglehetősen pontos, amit a novellistáról Ady mond.

> Biró Lajos a legújabb keresztelő Jánosok közül való, kik kivételes talentumukkal megértették e viselős kor kötelességeit. […] Író, kinek az örökszéphez semmi köze. A poézishez sem. A mesékhez sem. Sem „elbájolni", sem „fölemelni", sem „meghatni" nem akar. E célból az öreg Homéroszhoz, esetleg Pósa Lajos és társaihoz utalja a jámborokat. Biró és az új keresztelők azért írnak, hogy megdöbbentsenek, hogy kétségeket támaszszanak, hazugságokat oszlassanak s bálványokat romboljanak.[10]

Lelkesült szavak, s nem volt kevéssé elragadtatott Kosztolányi Dezső sem öt év múltán, amikor Biró második novelláskötete megjelent. Nem von le a dicséret értékéből, ha tudjuk, hogy az a vidéki *Bácskai Hírlap*ban jelent meg, s ha tudjuk, hogy Kosztolányi is a fővárosba, a *Budapesti Napló*hoz, Vészi József kötelékébe szeretett volna jutni, oda, ahol akkor már Biró is s Ady is dolgozott. Mint a „megváltó irodalmi kozmopolitizmus" képviselőjét köszönti a novellistát Kosztolányi, mint olyan szerzőt, aki nem utánzója a kortársaknak, hanem velük egyenrangú, önálló arcot mutató szerző. Világirodalmi hasonlatokkal is kényezteti a huszonegy éves, első kötete előtt álló költő a huszonöt esztendős, beérkezőben lévő újságírót, írót: Csehovot emlegeti vele kapcsolatban, meglehet könnyelműen, sőt meggondolatlanul. Fontos és időtálló észrevételt tesz azonban Kosztolányi, amikor azt írja, Biró Lajos *sürgönystílusban* ír. A kis bírálatban Kosztolányi meg is ismétli meglátását ekképpen variálva azt: *rövid telegramstílus* jellemzi a szerzőt. Valami igazán fontosat vett észre Kosztolányi, mintha csak megjósolta volna a pálya ívét s végpontját is a tehetség természetének jellemzésével, azt, hogy Biró Lajos végül *filmíró* lett.[11] (Biró Lajos halálakor Relle Pál búcsúztatójában azt írta, hogy a századelőn „a film még gyerekcipőben topogott

10 A[dy] E[ndre], *Egy cinikus ember meséi,* Nagyváradi Napló, 1901. november 5, 1–2.

11 Második novelláskötetéről Kosztolányi Dezső írt elismerően. Kosztolányi Dezső, *Biró Lajos,* Bácskai Hírlap, 1906. június 3., illetve: Kosztolányi Dezső, *Egy ég alatt*. [A kötet anyagát összegyűjtötte, a szöveget gondozta és a jegyzeteket írta Réz Pál], Bp., Szépirodalmi, 1977, 295–299.

némán, de Biró elbeszéléseiben pergett a szó és az esemény, […] a magyar irodalomban Biró Lajos találta fel a filmet."[12])

Irodalom és film egymásra kopírozódik tehát a kezdeti pályaszakaszban, fedésben vannak, de még jócskán az irodalom az erősebb, a film csak mint sejtés-sejtetés üt át rajta. Az 1910-es években keresi fel Birót saját szerkesztőségében, a *Világ*nál a lap legfiatalabb munkatársa, aki interjút kér tőle. Még fiatalabb, mint a tizenhét éves Biró, aki annak idején Vészitől kért ajánlást. Az ifjút szenvedélyesen érdekli a film, filmes mellékletbe és más filmes lapokba dolgozik, a neve is sokat ér majd egykoron: Korda Sándorról van szó. Kordával és fivéreivel az emigrációban, annak is az első heteiben, 1919 kora őszén találkoznak újra, Bécsben.[13] Korda Sándor is politikai emigráns volt, a Tanácsköztársaság alatt ő a filmipar államosításáért felelt.[14] Biró az emigrációban egy ideig még szervezte a polgári radikális kinti kapcsolatait, a hírforgalmat, s reménykedett a hazatérésben. Az ekkor huszonhat éves, nagyon mozgékony és nagyon tehetséges Korda viszont már filmkészítő, 1920-ban Bécsben már forgatják is első közös filmjüket, a mérsékelt sikerű adaptációt, a *Koldus és királyfi*t a fiatal osztrák filmes cégen belül, a Sascha-Filmindustrie neve alatt. Ezt egy jelentősebb megbízás követi Biró második közös munkája gyanánt, saját regényéből, ekkor *A Serpolette* történetéből írt filmet Kordának, ugyancsak a Sascha-cég megbízásából. A dalmát és az adriai tengeren forgattak, 1922 elején már be is mutatták a magyarok játszotta, mégis osztrákká lett filmet, *Eine versunkene Welt* címmel. A filmet benevezték a háború utáni első európai filmfesztiválra is, a milánói *Concorso Cinematografico Internazionale* vetítéseire. Biró a legjobb drámai forgatókönyv írójának járó első díjat nyerte.[15] Ezután az egyik felkérés és film követte a másikat. Biró filmre írta a Freud hatását tükröző lélektani-detektív regényét, *A Molitor-ház*at is 1922-ben.

A húszas évek közepétől kezdve már Amerikának, s az akkor újonnan formálódó új filmes központnak, Hollywoodnak dolgozott Biró, ahogyan a Korda

12 Relle Pál, *Biró Lajos három arca,* Színház és Mozi, (1.) 1948. szeptember 15, 6.

13 Korda Sándor (1893 – [London] 1956); Korda Zoltán (1895 – [Hollywood] 1961); Korda Vince (1897 – [London] 1979). Mindhárman Pusztatúrpásztón (ma Túrkeve), a Nagykunság szélén fekvő mezővárosban születtek.

14 Garai Erzsi (szerk.), *A magyar film a tanácsköztársaság idején*, Bp., Magyar Filmtudományi Intézet és Filmarchívum, 1969.

15 Polak Herbert, *30 Jahre Sascha-Film: Festschrift der Sascha-Film Verein- und Vertriebs-Ges. m. b. H. Wien*, Wien, 1948.

fivérek is.[16] Feltehetően az emigrációs életfeltételek is „segítették", ösztönözték a forgatókönyvek készültének sebességét, egymásutániságát. A filmes kapcsolatok, ismeretségek nemzetközi kapcsolatok voltak, ekkor már áll Hollywood. Az amerikai filmgyártás kezdetekor még New York volt a központ, Dél-Kalifornia csak elvétve adott színhelyt egy-egy forgatásnak. 1907-ben William N. Selig, Thomas Alva Edison legfőbb riválisa vállalkozását Los Angelesbe költöztette át.[17] Innentől kezdve rendszeressé tette a nyugati parti forgatásokat, majd megnyitotta Kalifornia első számú mozgókép stúdióját. Egy juhhodályt alakítottak át műteremmé, a külső felvételeket pedig a közeli lankákon vették fel. Pár hónappal később a producerek elözönlötték a települést. Hollywood elindult azon az úton, amely során Amerika és a világ filmgyártásának fővárosává, álomgyárává fejlődött. 1920-ra Hollywood éves termelése elérte a 800 (!) filmet. Kordáék és Biró Lajos neve már ekkor ismertté lett kint, de valamelyest elkéstek, mert például Adolph Zukor, aki egyszerű megélhetési okokból vándorolt ki még tizenöt-évesen, 1888-ban, 1914-ben már 30 filmet készített. S bármennyire gyorsan dolgozott Biró és ügyes volt Korda, nem tudták megszokni Amerikát, s az addigra kialakuló tömegtermelést látva, illetve nem feladva európai ízlésüket, visszatelepültek Európába.[18]

16 Louis Jacobs, *Rise of the American film*, New York, Harcourt Brace, 1930.; Neal Gabler, *An Empire of Their Own: How the Jews Invented Hollywood*, New York, Crown, 1988.; Allen J. Scott, *Hollywood: the Place, the Industry*, Princeton, Princetown University Press, 2005.

17 William N. Selig (1864–1948) az amerikai filmipar úttörője volt. Első filmjét 1896-ban készítette! 1894-ben Texasban találkozott laboratóriumának alkalmazottaival, akik bemutatták Edison találmányát. Visszatérve Chicagóba, fotóstúdiót nyitott, és kimódolta, hogyan készíthetne saját mozgóképet anélkül, hogy szabadalmi díjat fizessen Edison cégének. Selig állítólag talált egy fémmunkást is, aki akaratlanul is megjavította a Lumière fivérektől beszerzett mozigépét, azt továbbfejlesztette, s a továbbiakban a francia feltalálóknak sem fizetett jogdíjat.

18 A század első évtizedének vége felé egy bizonyos *Motion Pictures Patent Company*, mely amerikai és európai producereket gyűjtött össze, a filmipar monopolizációjára törekedett. Megpróbálták elérni, hogy csak a velük együttműködő vállalatok készíthessenek filmeket. Az ellenőrzés azonban kicsúszott a kezükből, s egy független filmes csoport megbuktatta a kísérletet. A függetlenek, többnyire kelet-európai emigránsok voltak, akik lerakták a későbbi Hollywood alapjait. Létrehozták saját filmvállalataikat, melyek rövid időn belül uralni kezdték az egész amerikai filmpiacot. Ezek az Adolf Zukor által létrehozott *Paramount Pictures*, a Marcus Loew alapította későbbi *MGM*, valamint William Fox [Fried Vilmos] saját mozibirodalma voltak. Ezt követően került sor a korabeli mozi megreformálására. Elkezdtek hosszabb (immáron 90–100 perces) mozifilmeket játszani, s fő profiljukká a játékfilmgyártás vált. Az 1910-es évek közepére tehető a tipikusan amerikai tematikájú filmes műfaj, a western megjelenése. 1920-ra már több mint húszezer mozi működött Észak-Amerika-szerte. A nagyvárosokban kiépített mozihálózatok évente sokmillió dolláros hasznot hajtottak, s gyakorlatilag behálózták egész Amerikát. A Korda-legendáriumból idézünk: „Alex [Korda Sándor] kedvetlen volt, nyugtalan és magányos. Mélységesen gyötörte a honvágy és a kulturális sokk. Budapesten, Bécsben és Berlinben elismert rendező volt már [ugyanígy Budapesten, Bécsben és Berlinben Biró elismert

A Korda család filmtörténeti visszaemlékezéseiben Korda Sándor a legfelső fokon emlegeti Birót, és egyenesen azt mondja: „legnagyobb erőssége mindig is a Biró Lajossal való együttműködés volt". Biró családja még Európában maradt, sőt, a politikai kedélyek megnyugodtával az emigrációból visszatérhettek Magyarországra. Vészi József – mint említettük, Biró apósa – ekkor a *Pester Llyod* élén állt, 1928-ban – hetvenedik születésnapja alkalmából és pályájának ötvenedik, jubileumi évében Horthy Miklós Magyarországa Corvin-lánccal tüntette ki. Biró ezidőben Amerikából gyakorta visszajárt Európába, felesége és lányai viszont továbbra is itthon, a Mária Valéria utcai Lloyd-házban éltek. A 30-as évek elején az egész saját család kiköltözött Londonba, de a távozást nem tekintették véglegesnek, béreltek egy nagypolgári lakást a Klotild-palotában. Haza már nem akart térni Biró, legszívesebben talán Berlinben dolgozott volna. Beszélte a nyelvet, ismerte a várost, 1907-ben egy egész évet töltött kint a „Vészi-klán" – ez is Ady Endre kifejezése – Berlinben, majd a német fővárosban megjelenő kulturális külpropagandát képviselő *Jung Ungarn* (1911) szerkesztése alatt is kint tartózkodtak.[19] 1922-ben egy éven át biztosan az Ullstein Kiadó lektoraként működött Biró Lajos, majd később is vannak nyomok – levélkeltezések, híradások, visszaemlékezések – melyek a tartósabb berlini tartózkodást bizonyítják. Ingázott Amerika nyugati partja és Nyugat-Európa között. Keresett filmszerző volt, az amerikai filmakadémia kitüntetésének – annak a bizonyos „első Oscar"-nak – a főszereplő Emil Jannigs lett a kitüntetettje a Biró által írt *Last Command* című filmmel, s ennek híre itthon is visszhangot keltett. A hírlapok és a bulvársajtó nagy interjúkat közöltek vele, és nem fukarkodtak a bombasztikus jelzőkkel. Hollywood hivatalos magyar írójának nevezi ekkor a *Pesti Napló*, s a világhír a legkevesebb, amit vele kapcsolatban az újságok emlegetnek. Idehaza maga a médium, a film is érdekes volt, különösen hogy megjelent az első hangosfilm.[20] Biró eddigi filmjei mind némafilmek voltak. A beszélgetőtársnak

író, színpadi szerző volt! – Sz. Á.], főpincérek szalajtották alárendeltjeiket, hogy a legjobb asztalt foglalják a nevezetes Herr Kordának. Újságírók kértek interjút tőle, művészetről társalgott művészekkel, politikáról politikusokkal, irodalomról írókkal [Biró szintén! – Sz. Á.] és pénzügyekről pénzemberekkel." Vö. Michael Korda, *A szerencse fiai. A Korda testvérek regényes élete*, Bp., Európa, 1983, 101–106.

19 Széchenyi Ágnes, *A Nyugat német mása: Jung Ungarn,* Berlin, 1911 = Angyalosi Gergely – E. Csorba Csilla et al. (szerk.), *Nyugat népe, Tanulmányok a Nyugatról és koráról*, Bp., Petőfi Irodalmi Múzeum, 178–199.

20 Csak utalunk rá, hogy a *Nyugat* belső köre és szerzői is gyakorta jártak moziba, s erről többször nyilvánosan is számot adtak.

ő is riadtan mondja, hogy új filmjének forgatókönyvét már „talkie"-nak írja. De azt is mondja – hiába, a haladás már csak ilyen, mindig lehagyja és kétségbe ejti az előző korszak modernjét is – „a talkie a film katasztrófáját jelenti". Az angol nyelvű hangosfilm viszont – az angol világnyelvvé válása, újabb közös nyelvi univerzumot teremtett.

Akárcsak Biró, végül a Kordák is visszatértek Európába. 1932-ben Londonban megalapították a *London Films Production*t. Korda jókor érkezett Angliába, ahol a filmipar még gyengélkedett. Az angol piacot az amerikai filmek uralták, a korban száz bemutatott filmből kilencvenöt érkezett a tengeren túlról. Az angol parlament 1927-ben egyenesen kvóta-törvényt hozott az angol filmgyártás felfuttatására.[21] A cég a három Korda fivéré lett, a dramaturgjuk Biró Lajos volt. (Kezdetben Biró is birtokolt részvényeket.[22]) A dramaturg – a Korda visszatekintése, értelmezése szerint

> sztorijavasló, forgatókönyíró és irodalmi-színházi apafigura volt. Az [volt] a dolga, hogy kitalálja a történetet, a dialógusokat és a forgatás megkezdéséig pontosan kidolgozza a színészek szerepét. Amint Alex és Biró kiválasztották a sztorit, heteken, néha hónapokon át ültek együtt, mozidarabbá alakították, dialógusokat írtak, megvitatták, melyik színész melyik szerepet játszhatná, úgy formálták a történetet, hogy megfeleljen Alex alkatának, humorérzékének és világszemléletének.[23]

Az együttműködésből pazar világsikerek következtek, elsősorban is az angol nemzettudatra ráérző *VIII. Henrik magánélete* című film révén. (Bár a film mégsem egészen nemzeti abban az értelemben, hogy inkább egy klasszikus toposz, a Kékszakáll-legendakör feldolgozása. De az angolok kifinomult és tekintélyromboló

21 Vö. *The British Film Industry. A report on its history and present organisation, with special reference to the economic problems of British feature film production*, London, Political & Economic Planning, 1952, 32–92; 294; illetve Rachael Low, *The History of the British Film*, London, George Allen & Unwin, 1948; *Pioneers of the British Film*, London, Bishopsgate Press, 1983.; James Williamson, *Studies and Documents of a Pioneer of the Film Narrative*, London, Associated University Presses, 1998.

22 Tóbiás Áron, *Korda Sándor*, Bp., Magyar Filmtudományi Intézet és Filmarchívum – Népművelési Propaganda Iroda, é. n. [1980] (Filmbarátok kiskönyvtára), 46. Tóbiás Áron elsődleges forrása Korda Vince volt, akivel 1976-ban hosszú interjút készített.

23 Michael Korda, *A szerencse fiai*, *i. m.,* 104.

humorérzéke megengedte az ironikus feldolgozást.[24]) Biró és Korda végigböngészték Shakespeare-t és az angol klasszikusokat, de végül nem a remekírókból választottak. Mindketten hittek a „könnyedség" fontosságában. Alig korábban jelent meg Francis Hackett inspiráló VIII. Henrik-életrajza,[25] és szempont volt az is, hogy milyen figurát tud a jellegzetes fizikai adottságú Charles Laughton hitelesen eljátszani. A filmet tiszta, egyenes beállítások jellemzik, sok és gyors vágás, mert hosszú időszakot ölel fel a szüzsé. A film feszültségét a valóság drámája és az ironikus közelítés adja. A film mérföldkő lett a brit film történetében, az első olyan film, amely kereskedelmileg is kiállta az összehasonlítást Hollywood produkcióival. A *VIII. Henrik magánélete* Oscar-díjat hozott a főszereplőnek és Oscar-jelölést a legjobb film kategóriában Alexander Kordának. A *Nyugat* is megemlékezett Biró és a Korda fivérek karrierjéről.

> A City „VIII. Henrik"-et játssza ki nagy atoutnak a szezon kellős közepén. Nagy film, jó film. Százszázalékos filmművészet, nagyszerű mese, kiváló színészek. Biró Lajos álmodta meg a filmet, Korda Sándor csinálta sok-sok angol fonttal. Hogy nem sajnálták a pénzt, a film minden jelenetén látszik. Az ilyen film felér egy nagyon jó színházi előadással, s azt hiszem, ez a legtöbb, amit egy filmről mondani lehet.[26]

A film az ún. magánéleti filmek sorozatának egy darabja volt, a *Trójai Heléná*val még Amerikában induló (1927) széria középső darabja. Nem sokkal később ismét megemlékezett a *Nyugat* Biróról és Kordáról a sorozat harmadik filmje kapcsán, igaz, a siker hírét a folyóirattól szokatlanul a kultúrfölény kontextusába helyezték.

> A *The Morning Post*, a *Daily Mail*, a *Sunday Pictorial*, a *The Evening Standard*, a *The Daily Telegraph* és sorba mind, mind, új, kirobbanó nagy filmsikerről számolnak be az egész világ filmközönségének. Ez az óriási filmsiker a „*Private Life of Don Juan*" (Don Juan magánélete). Az angol lapok szokás szerint közlik a darab íróját és rendezőjét, s ez jelen esetben

24 *Uo.* 131–132.
25 Hackett Francis, *Personal History of Henry the Eighth*, London, Jonathan Cape, 1929.
26 Lóránth László, Nyugat, 1934/3. Hátsó belső reklámlap.

így hangzik: „Story and dialogue by Lajos Biró. Directed by Alexander Korda", azaz az új világfilmhez csak annyi közünk van, hogy a magyar Biró Lajos írta és a magyar Korda Sándor rendezte. Ezek a nevek ma már világviszonylatban is a legelsők közé tartoznak, s ezeket a neveket, amelyek élő propagandái a mai magyar kultúrfölényünknek, csak a legnagyobb tisztelet hangján szabad szájunkra vennünk.[27]

A diadalok elfedik a küszködést, a kockázatvállalást, ami a filmek elkészítése mögött állt. Biró Lajos nyilatkozta, hogy Korda mindenét rátette a filmre, az ingét, a kabátját, a kalapját, s ha ez a film megbukott volna, Korda anyaszült meztelenül maradt volna.[28] A sorozatba illeszkedett volna a *Rembrandt*-film is (1936), de Kordát mélyen érdekelte Rembrandt pályájának és életének megtörése. Nem ironikus, nem kifordított magánélet-film született, hanem igazi dráma, mellesleg legjobb, mert legigényesebb filmje – nem is lett kasszasiker. Milyen érdekes mégis, ahogy Móricz Zsigmond kommentálja a filmet. Megrendítette Móriczot a film élethűsége, hogy milyen óriási pénz van a filmbe ölve, s ezt írta: „Egyszóval amit csak ízlés, hozzáértés, ambíció és felfokozott pesti hóhemség csinálhatott, az itt mind jelen van."[29] A *hóhem* jiddis kifejezés. Fölényeset, ravaszt, okosat, csavargót és alvilágit is jelent. Egy finom szúrás a zsidóság tehetsége és életrevalósága irányába. Csak jelzésként írjuk ide néhány fontosabb Biró-film címét, tudva és éreztetve, hogy háttérsegítőként, megmentőként a legtöbb Korda-filmben is benne volt. Biró írta a *Hotel Imperial* (Mauritz Stiller, 1927, Pola Negrivel a főszerepben), a *Yellow Lilly* (Sárga liliom, Alexander Korda, 1928), *The Four Feathers* (A négy toll, Korda Zoltán, 1939), a *The Thief of Bagdad* (A bagdadi tolvaj, 1940, három Oscar-díjat nyert, Korda Vince a legjobb látványért kapott elismerést), a *Five graves to Cairo* (Öt lépés Kairó felé, Billy Wilder, 1943, tulajdonképpen az I. világháborúban játszódó *Hotel Imperial* átírása az aktuális II. világháborúra), illetve az *An Ideal Husband* (Eszményi férj, Oscar Wilde alapján, Alexander Korda, 1947) alapanyagát, forgatókönyvét vagy párbeszédeit. Kétségtelen tény, hogy Birónak erős hajlama volt a melodrámára,

27 Szerző nélküli híradás. Nyugat, 1934/19. Hátsó belső borító.
28 Idézi Tóbiás, *i. m.,* 56.
29 *Uo.,* 71.

az irodalmon aluli műfajra, műnemre, s alighanem véletlen egybeesés, hogy a kezdeti film ezt az irányt, ezt a szemléletmódot kultiválta, dédelgette.[30]

Biró már a filmsikerek előtt végleg kilépett tehát a magyar irodalomból. Művei, elbeszélései életében könyv alakban csak 1926/27-ben jelentek meg utoljára, feltehetően ő sem szorgalmazta ezek újbóli megjelentetését, újrakiadásai 1957-ig nem voltak. S ez akkor is igaz, ha a magyar irodalom – jelesül a *Nyugat* és köre – nem felejtette el őt teljesen, hiszen 1926 és 1929 között a folyóirat borítója továbbra is a lap főmunkatársai között tartja számon. 1929 decemberében Móricz Zsigmond – amikor magára vállalta a folyóirat anyagi megmentését – levélben kereste meg Birót. A levélnek lehetett előzménye, mert Móricz – in medias res – magyarázkodásba fog. „Micsoda őrült volt az, aki légből kapott hírben világgá trombitálta, hogy Tormay Cecile-lel házasodunk össze. Ugyanolyan távol van tőlünk ma, mint tegnap, minden efféle."[31] Birót kényesen érinthette a *Nyugat* és a *Napkelet* közösködéséről szóló hír, mint ismeretes ott támadta meg Szekfű, s általában véve is a konzervatív keresztény kurzusra okkal volt érzékeny. A gazdasági válságban majdnem ellehetetlenült a *Nyugat*, a fővárosi előfizetők száma 390-re apadt, ezekért az olvasókért, illetve a 340 tiszteletpéldány címzettjéért készült a lap. A szerzői kör felfrissítését megcélzó Móricz így folytatta:

> Hozzád is azért siettem Lajosom, hogy a benned szunnyadó írói akaratot s erőt felébresszem. Én érzem azt, hogy nem lehetsz kielégülve. Nagyszerű formák közt indultál velünk. Sok minden eltérített, de újrakezdeni senkinek soha nem késő. Tolsztoj is évtizedet hevert, mikor újra kezdte. Nem rozsdásodnak el a fegyverek, de az élet megtanít annak a leghelyesebb használatára.

De akárhogyan nézzük, Biró egyre inkább kikopik a friss magyar irodalomból. Újabb jelentős szépirodalmi mű már nem jön ki műhelyéből, sőt, ezután mindössze egy angol nyelvű színműkötete jelent csak meg Londonban.[32]

30 Ben Singer, *Melodrama and Modernity. Early Sensational Cinema and Its Contexts, Film and Culture*, New York, Columbia University Press, 2001, 37–58.

31 *Móricz Zsigmond Biró Lajoshoz*, 1929. XII. 23. PIM Kézirattár 1994. évi szórvány M.110 *** A „házasodás" természetesen a *Nyugat* és a *Napkelet* valamiféle társulását jelenti a szövegben, miután egyre több volt a mindkét folyóiratban publikáló szerző.

32 Lajos Biro, *Gods and Kings. Six plays*, London, George Allen & Unwin, 1945.

1947-ben egy magyar lap interjút készített Biró Lajossal, aki a kérdésre, hogy magyarul már nem is ír, ezt válaszolta: „De igen, lefordítottam a Faust prológusát magyarra."[33] Az anyanyelv szeretete jelentette a kihívást, hogy egy klasszikust magyarul megszólaltasson, de ezt már csak magának csinálta. A kérdésre, hogy hazajön-e elutasítóan felelt:

> Elvesztettem a kontaktust az otthon élő emberekkel. […] Lógnék az űrben otthon. Egy valamivel minden kivándorlónak már a kezdetén tisztában kell lenni: egy bizonyos idő után már nincs visszatérés.[34]

Kapcsolatait az idő megrostálta. Füst Milánnal levelezett, és boldogan teljesítette a háború után nélkülöző, zsémbelődő író kéréseit, küldött értágító injekciót, orvosi fecskendőt és jó cigarettát, angol cérnát és szaharint, carbon-papírt és borotvapengét, és még altatót is. Néha egy kis pénzt is. Mindig is jószívű volt, a hányatott életű, munkára, koncentrálásra képtelen emigránsnak, barátjának, egykori sakk- és bridzspartnerének, Reinitz Bélának haláláig Biró és Korda küldött rendszeres apanázst, belevonva a lebonyolításba Hatvany Lajost is.[35]

Hazajönni már nem akart, de dolgozni még igen. Váratlanul érte a halál 1948 őszén, amikor itthon már élesen látszottak az új rendszer, a szovjet típusú társadalom körvonalai. A *Huszadik Század*ban Supka Géza búcsúztatta, melegen. Az amerikai *Az Ember*ben Göndör Ferenc – szintén szívvel. Ők közelről ismerték, és társadalmi ideájuk a századelőn közösen megálmodott polgári demokratikus világ volt. Érdesebben, kritikusabban szólt róla a *Népszavá*ban Horváth Zoltán.[36] Itt a nekrológ szerzőjének személye különösen érdekes. Egyrészt mert Horváth első feleségének, Molnár – vagy ismertebb nevén Sárközi – Mártának a nagybátyja volt Biró, s így sok olyasmit is tudhatott róla, amit más értelemszerűen nem. (Ennek ellenére számos életrajzi tévedést tartalmaz a cikke.) Másrészt mert Horváth Zoltán a két munkáspárt egyesülését nemcsak tevőlegesen, de kíméletlenül erőltette is. Később, évtized múltán, miután megjárta Rákosiék börtönét, monográfiát szentelt a századelő polgári demokratikus

33 Majádi Guidó, *Interjú Biró Lajossal, az angol íróval,* Szivárvány (2.), 1947. október 18., 7.
34 *Uo.*
35 Flórián László és Vajda János, *Reinitz Béla*, Bp., Zeneműkiadó Vállalat, 1984, 132–133, 150–151, 160–161.
36 Horváth Zoltán, *Biró Lajos 1880–1948,* Népszava (72.), 1948. szeptember 11., 8.

és polgári radikális mozgalmainak, orgánumainak. Azt írja, Biróban az I. világháború alatt különvált az író a publicistától.

> S míg a közíró egyre igényesebb, egyre radikálisabb és forradalmibb hangot üt meg, addig a szépíró a finoman kidolgozott novellák irodalmi szintjéről egyre jobban szállt le a sikerek irodalma, a már akkor sem ismeretlen bestseller regények és export-színdarabok síkjára.

Ebben az értékelésben van igazság, de a magyarázatban legfeljebb nyomokban. Az okot ugyanis Horváth – a rá ekkor jellemző osztályharcos szemlélet alapján – Biró kissé lenézett polgári vonásaiban, voltában látja. Ma már denunciálásnak hat, hogy egy olyan publicisztikáját emlegeti fel, amelyben Biró a kérdésre, hogy milyen irányt válasszon a magyar társadalom, azaz ha Párizs vagy Moszkva között kell választani, akkor mi legyen, Moszkvára voksolt. Meglehet, írt ilyet Biró, bár ezt az írást nem leltük föl. De ez inkább egy politikai kényszerdöntést szimbolizál, s bele kell érteni a háború végével nyilvánvalóvá lett békétől való félelmet is. Horváth Zoltán lesajnálja nemcsak az irodalmi, de a filmes teljesítményt is. „Ettől kezdve élete már nem tartozott sem a magyar népre, sem a magyar irodalomra. Műveiből portéka lett s nem nagyon érdekes, hogy a portékát jó vagy rossz minőségben állította elő." De igen, érdekes, Horváth a kommunista esztétikai elvárások felől értékelt. Gesztusa a kitagadásé, a magyar irodalom sorából való kivetésé.

Minthogy tanulmányunkban az életművet a kapcsolati háló és a karrier szempontjából vizsgáljuk, el kell mondanunk, hogy Biró még Winston Churchill-lel is kapcsolatba került. Korda Sándor kérésére látogatta meg a még miniszterelnökség előtt álló politikust és közéleti személyiséget, aki könyvet írt egyik neves felmenőjéről, John Churchill, Marlborough első hercegéről, a Térdszalagrend lovagjáról, királyi titkos tanácsosról, a spanyol örökösödési háborúban részt vevő brit hadsereg főparancsnokáról, akit sokan tartottak a valaha élt legnagyobb brit katonai géniusznak.[37] Korda filmet akart rendezni a mű alapján, de mert a könyv hatalmas volt, elküldte Churchillhez Birót, hogy beszéljék meg, hogyan készüljön forgatókönyv a vaskos életrajzból. Biró meglátogatta Chur-

37 John Churchill, Marlborough első hercege (1650–1722). Winston Churchill könyve róla – *Marlborough: His life and Time* – négy kötetben jelent meg 1933 és 1938 között.

chillt, kellemes órákat töltött vele, majd visszatérve azt mondta a London Films alapítójának, felesleges volt odamennie, ez az ember olyan zseniális, hogy tudja, mi a különbség egy 600 oldalas, okadatolt munka és egy film párbeszédes forgatókönyve között. A brit politikus hiába ígérte meg, hogy megírja maga, 1940 májusában miniszterelnökké nevezte ki a király, s a filmből így nem lett semmi. Biró korabeli súlyát, elismertségét is mutatja ez a megbízást jelentő látogatás Churchillnél.

* * *

Befejezésül, mintegy függelékként közölnünk kell az olvasóval egy Biróval kapcsolatos, eddig nemhogy az irodalomtörténészek, de a fotótörténészek számára sem ismert életrajzi tényt. Biró Irmának, Biró Lajos húgának születési és halálozási adatait csak a közelmúltban tudtam azonosítani, a világhálón elérhető adatbázisok, információk alapján.[38]

A polgári radikális elit lapja, a *Világ* 1914-ben cikket közölt Alba Nevistől, polgári nevén Unger Ilonától.[39] A költőnő meglátogatta Biró Irmát műtermében, majd elragadtatottan számolt be a New Yorkban fényképezést tanult[40] művésznőről:

> Nagyszerű görögorrú, sápadt és okos leány, akiben tán még hús és vér helyett is idegek élnek. Ez a lány úgy szereti és érzi a művészetet, mint kevesen. Gyönyörű, egészen újszerű, felfogásban és tónusban egyaránt szenzációs fotográfiákat készít a műtermében, amelyet a társával, Révész Imrével[41] együtt úgy rendeztek be, hogy minden inkább: édes-nyugal-

38 1885-ben született Hevesen, ekkorra tehát a család visszatért eredeti lakhelyére és 1944. június 29-én halt meg Auschwitzban. A születési adatokat házassági anyakönyvi kivonatából ismerhetjük. https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:S3HT-D1D7-RTZ?%3Cbr+%2F%3Ecc=1452460&i=61. (Letöltés ideje: 2021. december 14.) Haláláról és férje haláláról – ami Auschwitzba érkezésük napján történt – a Holocaust Múzeumtól kaptam információt, amit ezúton köszönök.

39 Alba Nevis [Unger Ilona] (1886–New York [?]), újságíró, költő. Az 1920-as években kivándorolt New Yorkba, ahol iparművészettel foglalkozott.

40 Tudomásunk szerint 1912-ben bátyjával, Biró Jánossal utazott az Egyesült Államokba. Biró János véglegesen New Yorkban maradt és a magyar emigráció egyik ismert szereplője maradt, az *Amerikai Magyar Népszava* szerkesztője volt.

41 Révész Imre (1895–1975 [New York]).

> mas enteriőr, nagyúri szalon, kincses múzeum, csak nem a szó sablonos értelmében vett fényképész-műhely.

A műterem tele van a felvételekhez is hátteret adó kézi hímzésekkel, ott vannak Lesznai Anna buja-virágos munkái is, emellett vagyont érő török, babonajeleket rejtő szőttesek, japán gyöngyhímzések is díszítik. A cikkíró képeket lát itt Varsányi Irénről („az ő lebágyadó szempilláival, összeölelkező ujjai között egy rubintos kehellyel"), Andrássy Gézáról („lóháton, mint egy ércbeöntött remek szobor"), de portrék lógnak itt Móricz Zsigmondról, Ignotusról, Kabos Edéről, Molnár Ferencről és persze bátyjáról, Biró Lajosról is. Biró Irmát mint öntudatos nőt állítja elénk a cikk, patetikusan vezetve föl bemutatását:

> Most már nagyon becsülöm azokat, akik másak; cselekvők és kemény akaratúak. Különösen az asszonyok, akik sok száz, ezer éven át silány, reszkető macskaéletet éltek és most sokuk kimerészkedik a napba, esőbe, viharba és a homlokát nekitartja a zápornak. Ilyen egyikük, aki a dolgozó nők csapatának értékre is elsőrendű tagja: a Biró Lajos húga, Biró Irma.[42]

Megerősíthetjük, hogy Biró Irma feminista volt, mert a *Világ* egy másik híradása a Feministák Egyesülete rendezvénye keretében tartandó pályaválasztási tanácsadása előadói között szerepelteti őt is.[43]

Tény, hogy férjével, Révész Imrével, Révész–Biró márkanévvel közös fényképész műtermük volt, ám keveset tudunk működésükről, a *Fotóművészet* című szaklap tanulmányai is inkább csak felsorolásokban hivatkoznak munkáikra. Egy a Központi Antikvárium által kiadott katalógusból idézünk: „A Révész Imre és Bíró Irma házaspár által kiadott 1933-as *Photo-reklám* – Pécsi József ugyanebben az évben megjelent, híres munkájával, *Photo und Publizität* című kötettel együtt – túlzás nélkül nevezhető az egyetemes reklámfotográfia fontos alkotásának. A Bauhaus-iskola és a kassáki képarchitektúra hatását tükröző, a fotomontázst, mint művészi eszközt úttörő módon használó magyar iskola meghatározó hatással volt a nyugati fotográfia fejlődésére is. Révész később az USA-

42 Alba Nevis, *A Vera és a Márta – Biró Lajos és Molnár Ferenc lánya,* Világ, 1914. április 10. 7–8.
43 Világ, 1914. április 23., 13.

ba távozott, ahol neves magazinok foglalkoztatott fotósa lett."[44] A Révész–Biró házaspár először a VIII. kerületi József körúton tulajdonolt vagy bérelt műtermet,[45] utóbb viszont az V. kerületi, lipótvárosi Alkotmány utca 19-ből keltezték levelüket Móricz Zsigmondnak egy portréfelvétel kapcsán. 1939-ben Révész Imre tervei alapján készült a New York-i világkiállítás magyar pavilonja. Révész Imre és Biró Irma azonban elváltak. Talányos így a mindvégig fenntartott közös márkanév, feltehető, hogy az együttműködés tovább is megmaradt. Érdekes ugyanakkor, hogy Révész Imre „Emery Paul Reves-Biro"-ként kérvényezte az állampolgárságot 1939-ben, miután 1937-től folyamatosan az Egyesült Államokban tartózkodott. 1940-ben meg is kapta a kérelmezett státust.[46] (Biró húga már 1919. május 10-én ismét férjhez ment, házassági tanúja a bátyja volt. Az aradi születésű férj, Sándor Dénes kereskedő volt. Neve azonban mint cég-elnevezés valamiért tovább ment.)

A három testvér: Biró Lajos, Biró János és Biró Irma, ha nem is egyformán, hiszen Biró Lajos jóval kiemelkedik közülük, de nem elhanyagolható szerepet játszottak korukban. Biró Irma munkásságának feltárása már csak a női aspektus szempontjából is érdekességeket hozhat. Alba Nevis néhány képleírása alapján a fotografált személyek portréi is megkereshetők és azonosíthatók lennének. Az egyelőre csak nagyon kezdetlegesen feldolgozott, a Petőfi Irodalmi Múzeumban őrzött Biró Lajos-hagyatékot ezért is érdemes az eddig nem kutatott családi relációkra is összpontosítva végignézni.

---

44 Pécsi [Goldberger] József (1889–1956), egy személyben fotóművész, aranykoszorús fényképészmester, szakíró, szaktanár, műgyűjtő volt – mindegyikből a legjobb. A századforduló ún. piktorializmusában nevelkedett: festőies, lágy rajzú képek, nemes eljárások, lágy kontúrok. A külföld először 1911-ben figyelt fel rá, amikor a fényképészeti akadémián kitüntetéssel végezvén, megkapta a legrangosabb német szakfényképészeti kitüntetést, a Dührkoop-érmet. A 20-as években az újító fényképészekkel az avantgárdhoz csatlakozott. 1913-ban megalapította a Budapest Székesfővárosi Iparrajziskolájában az első állami és hivatalos fényképész szakot, és a szak középfokú oktatását. Ebben a Török Pál utcai épületben ma az ún. kisképző, a Képző- és Iparművészeti Szakgimnázium működik. Híresek a II. világháború előtt készített aktjai, és neves emberekről készített portréi: Bartók Béla, Kassák Lajos, Kosztolányi Dezső, Egry József, Pablo Casals, Anna Pavlova, Nyizsinszkij. A 60 éves Rákosi fotózására is őt hívták. A *Deutsche Kunst* és az angol *Studio* közölte munkáit. A New York-i MoMA birtokában is vannak munkái, melyek legutóbb 2015-ben voltak kiállítva egy nagyszabású kiállítás keretében.

45 A Nemzeti Múzeum katalógusa: https://mnm.hu/hu/muzeum/fenykepeszek-es-mutermek-adatbazisa. (Letöltés ideje: 2021. május 30.)

46 https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:3QS7-L9HN-K9MY-G?%3Cbr+%2F%3Ecc=2060123&%3Cbr+%2F%3EpersonaUrl=%2Fark%3A%2F61903%2F1%3A1%3A7YKP-L3N2&i=971. (Letöltés ideje: 2021. december 14.)

Tverdota György

A TULOK

Az értelmiség mozgástere a munkásmozgalmi szubkultúrában

A 2021-ben megjelent József Attila-monográfiámban a költő gyermek- és ifjúkorát, a pályakezdés éveit, a költői felkészülés korszakát dolgoztam föl.[1] A második kötet egy pálya szélére szorított kisértelmiségi útját kíséri végig, aki ebben a marginális helyzetben hozta létre a huszadik századi magyar költészet egyik csúcsteljesítményét. Tanulmányomban az érett korszakot bemutató második kötet elméleti-módszertani megalapozására törekszem. Célszerű első lépésként képlet formájában rögzíteni a gondolatmenetet. Mindvégig két totalitás áll majd egymással szemben. Egy szubjektív totalitás, a József Attila alakjában megtestesült értelmiségi egyfelől, és egy objektív társadalmi totalitás, a munkásmozgalmi szubkultúra másfelől. Tanulmányom tárgya a két totalitás találkozása, érintkezésbe lépése, kapcsolata, a folyamat, amelynek során egymást részlegesen átfedik, s amelynek során konfliktusaik is kibontakoznak.

Annak, hogy valakit értelmiséginek minősítsünk, egyik legalapvetőbb feltétele, hogy az adott személy minél gazdagabb és minél minőségibb kulturális tőkével rendelkezzék, és ezt a felhalmozott értéktöbbletet befektesse. József Attila esetében ez a kritérium a húszas évek vége felé hiánytalanul teljesült. Tetemes, hatékony műveltsége bizonyos kivételekkel polgári arculatú volt. Az elsődleges, egzisztenciális szintet, a konjunktív tapasztalati tudást[2] a szegénység kultúrája képezte, amely a ferencvárosi utcagyerekre ragadt rá élete első éveiben, és amelyet nevelődése során 1920-tól kezdve hosszú ideig sikeresen elfojtott nővére és gyámja polgári közegének hatása, a makói pártfogók vidéki értelmiségi körének befolyása, az elvégzett iskolákban elsajátított tudás, amit Mannheim Károly

1 Tverdota György, *Gondoljátok meg, proletárok I. Az ifjú József Attila,* Bp., Osiris, 2021.

2 Mannheim Károly, *A gondolkodás struktúrái*, Bp., Atlantisz Könyvkiadó, 1995. A konjunktív megismerés fogalmát a 209–229. oldalakon tárgyalja.

„műveltségi kultúrának" nevez.[3] Érintkezésbe lépett a népi kultúra archaikus elemeivel is, öcsödi lelenc évei alatt vagy a szabadszállási rokonoknál történt időzései során, s ezt a folklórral kapcsolatos műveltségi elemekkel (iskolában tanult gyermekdalok) gazdagította a pályakezdése éveiben.

Polgári műveltsége rendkívül heterogén összetevőkből épült föl. Egymásra rétegeződtek benne az iskolai oktatás folyamatában az elemi iskolától a polgárin és a gimnáziumon át az egyetemi képzésig bezárólag szerzett ismeretek, a vallási nevelés hozadéka, a húszas éveket átható közfelfogás (Trianon-élmény, a keresztény kurzus intenzív antiliberális és antiszocialista propagandája) éppúgy, mint a Makón egyre erőteljesebben érvényesülő liberális-szabadkőműves szabadgondolkodás eszméi, az irodalmi-kulturális modernség ízlése és értékrendje, majd az anarchizmus tanai, az avantgárd lázadás hullámai, a szocialista gondolkodás különféle változatai.

Polgári műveltségen tehát művelődési tartalmak konglomerátumát kell értenünk, amelyet nemcsak heterogeneitás, hanem belső antagonizmusok, egymással nehezen összeférő, egymást taszító elemek tagoltak. Ez az elegy szabadon, spontán természetességgel állt össze és módosította összetevőit aszerint, hogy a társadalmi beillleszkedés kötelező gyakorlatai (életmódváltás, iskolai kötelmek, a kíváncsiság mozgatta szellemi kalandok, a tekintélyek követéséből eredő irányválasztások, ideiglenes vagy tartósabb elköteleződések) milyen változó arculatot adtak neki. Ennek a műveltségi kultúrának a mindenkori lerakódásait tanulmányozhatjuk a fiatal költő szellemi térképén. A korszak végére már biztonságosan meg lehet jelölni egy alapirányt, amelyben a kibontakozás végbement, de 1927-ben még ennek kimenetele nehezen lett volna megjósolható, a rendszerkritikus alapbeállítottság mellett ekkor még nem kisebb eséllyel választhatta volna a költő a polgári ellenzékiség magatartását (Vágó Márta-szerelem), és az ezzel diametrálisan ellentétes népi irányt (Bartha Miklós Társaság). Egzisztenciális súlyú, sorsszerű, az egész további pályára kiható választás kijelölte útja a húszas évek végén szilárdult meg.

Értelmiségi pálya volt, amelyen a felkészülés éveiben megszerzett szellemi talentumait kamatoztathatta, és amelyen addigi pályája során megszerzett pozíciójából indulhatott útja újabb állomásai felé. Értelmiségi mint olyan, azonban

3 Mannheim, *i. m.* A műveltségkultúra (Bildungskultur) fogalmát a 304–308. oldalak taglalják.

nem létezik. Csak orvosok, tanárok, művészek, ügyvédek, papok vannak, vagy ezek junior változatai: diákok, növendékek, állást kereső vagy állásukat vesztett szabad foglalkozásúak. József Attila mindenekelőtt és elsősorban lírikusként kereste a helyét a társadalomban. Minden lépését ennek az ambíciónak rendelte alá, vagy legalább ezzel hangolta össze. Mire érett korszakának küszöbére érkezett, már két-három kötet volt a háta mögött, támogatókra és szövetségesekre tett szert, intézményekkel létesített kapcsolatokat, szerkesztőségekbe, orgánumokba volt bejáratos, szereplési lehetőségek nyíltak meg előtte. Interjúkban bemutatkozhatott, verseivel sikereket ért el vagy éppen botrányok középpontjába került. Bírálatokban, méltatásokban tették mérlegre teljesítményét. Kapcsolataival és szereplései révén jól körvonalazható módon láthatóvá vált hovatartozása, sejthetők voltak az irányok, amelyek felé tartott.

Ezen a ponton hajtunk végre egy ugrást, amelynek révén az eddigi madártávlatnál sokkal közelebbről vehetjük szemügyre az értelmiségi József Attila helyzetét és gyakorlatát. Az ugráshoz Mannheim Károly contagio, illetve Pierre Bourdieu habitus fogalmát vesszük igénybe. Mannheim a megismerés fogalmának kitágítása érdekében alkalmazza a contagio terminust. A tudásszociológia atyja arra figyelmeztet, hogy a megismerés egyik változata az, amikor valamit megérintünk, megtapintunk, tehát testi érintkezés révén vesszük birtokba. A megismerésnek ezt az aspektusát azért érdemes kidomborítani, mert az írástudókról szólva a kutatás hajlamos a szellemi, intellektuális oldal egyoldalú érvényesítésére, mintha az értelmiségi magatartást a szellemi tájékozódás szublimált tartalmai, tudományos belátások, ideológiai beállítódás szabályoznák. Holott az értelmiségi is emberből van, s ezért magatartását igen nagy mértékben az a körülmény szabja meg, hogy milyen materiális tudása van az őt körülvevő világról, milyen egzisztenciális meghatározások korlátozzák vagy segítik elő mindennapi életét.[4] Bourdieu pedig a habitus fogalmának magyarázata során kijelenti, hogy „nous apprenons par corps", azaz: a testünkkel ismerünk meg. „A társadalmi rend a testekbe íródik bele többé-kevésbé drámai, folyamatos konfrontáció során."[5] Hogy tehát valaki hogyan éli meg értelmiségi mivoltát, a környezetben való testi jelenlét során dől el. Az írástudó lehet, hogy az igazságra függeszti

4 Mannheim, *i. m.*, 201–209.

5 Pierre Bourdieu, *Méditations pascaliennes*, Paris, Seuil, 2003, 204.

tekintetét, de szellemi mozgását egy meghatározott talajon, adott légkörben, jól leírható kontextus szabályai szerint végzi.

Márpedig ha így vesszük szemügyre az érett korszakába lépő költőnket, akkor ehhez Kosztolányi egyik Esti Kornél-novelláját, a *Barkochbá*t érdemes idéznünk, amelynek rejtett főhőse Jancsi János, azaz József Attila volt:

> megpróbált mindent a világon. Dolgozott, tanult is, de minthogy kéziratai éveken át nem találtak gazdát, megértette, hogy nincs rá szükség, és félreállt. Most a *Szíriusz*-kávéházba jár. Ebből áll társadalmi élete. Itt találkozik kitűnő kortársaival, Hernáddal, a nagy tehetségű regényíróval, aki regényeit nem tudja kiadni. Ullmannal, a nagy tehetségű könyvbírálóval, akinek egy könyve sem akadt, hogy megbírálhassa, Baltazárral, a nagy tehetségű lapszerkesztővel, akinek nincs lapja… Mit csinálnak a munkanélküli írók?… Kitartóságuk folytán a régi végsebességgel haladnak. Mozognak bennük a szavak, melyek egyébként nagy alkotásokat szolgálhattak volna, túlburjánoznak az érzésen, a gondolaton, s egy központi irányító és fékező erő híján kitörnek szokott pályájukból, föllázadnak, követelik a maguk jogát. Ezek a szavak önálló életet kezdenek élni, akár a sokáig hevertetett szerszámok, az unatkozó kalapácsok, melyek egyszerre csak kiugranak szerszámládájukból, és összevissza kalapálnak mindent, vagy az érdemtelenül mellőzött gyaluk, melyek kétségbeesésükben a mester keze nélkül ide-oda futkosnak és siklanak, s őrjöngve gyalulgatják a falat, a szőnyeget, a tükröt, amit érnek.[6]

A Nyugat-nemzedék befutott költője tehát fölöslegesnek, perspektíva nélkül tengődő szellemi munkanélkülieknek látja a Sirius kávéház senki földjén céltalanul lézengő, értékes szellemi tőkéjüket elpocsékoló fiatalok közösségét. A nihilista, illúziótlan ifjú értelmiségről készült látlelet pontos, de csak kívülről szemlélve helytálló. A Japán kávéházban egy fekete és egy pohár víz mellett naphosszat ücsörgő munkanélküli intelligencia egy részének másik, titkos életéről Esti Kornélnak nem voltak tapasztalatai. Éles szemmel vette észre, hogy Jancsi János vár valamire:

6 Kosztolányi Dezső, *Barkochba = József Attila Emlékkönyv,* szerk. Szabolcsi Miklós, Bp., Szépirodalmi, 1957, 411.

> Rövid életének hosszú éveit azzal töltötte el, hogy várakozott. Várt arra, hogy a nap feljöjjön, aztán arra várt, hogy a nap lenyugodjék. De hogy miért várt arra vagy erre, azt maga se tudta volna megmagyarázni. A várakozástól voltaképp semmit se várt. Olykor várt a villamosokra és a társaskocsikra is. Beült a megállóhelyek üvegkalitkájába. Nézte, hogy halad el orra előtt tíz-tizenöt kocsi. Aztán, mint aki valamit elintézett, fölkelt és tovább-ballagott egy céltalan cél felé. Végül rendszerint a Szíriusz zátonyán feneklett meg, ahol barátai tanyáztak, a háború utáni nemzedék tagjai, akik feleslegessé vált életükkel fizetnek.[7]

Esti tanúja volt ennek a várakozásnak, épp csak azt nem értette meg, mire vár fiatal barátja társaival együtt. S arról sem látszott tudni, hogy a fellázadt szavak olyan mondatokká és gondolatmenetekké épültek ki, amelyek nagyon is tudatosan, célirányosan romboltak, hogy aztán valami kedvükre való építmény falait húzzák föl.

A húszas-harmincas évek fordulójának radikalizálódott fiataljai (Nagy Lajos, Kodolányi, Illyés, Radnóti, Vas és mások) ugyanis a történelmi pillanatra vártak, amikor a világválság rádönti a falakat a fennálló rendszerre, s eljön számukra a történelmi cselekvés ideje. Erdélyi József, aki a harmincas évek elején még nem fordult szembe nemzedéktársaival, utólag így leplezte le a kávéházi bohém értelmiségiek titkolt másik arcát, célkeresztjébe Attila barátját állítva:

> Szélsőbaloldali volt József Attila, lenézte a szocdemeket, télről-télre a *Japán-kávéházban,* zsidó elvtársaival a kivégzendő magyar írók, költők, 'fasiszta kutyák' fekete listáját [állította össze]: kiket állítanak fal mellé. Én nem *panaszkodhatok,* nekem megkegyelmezett József Attila, mint afféle valódi népfinak, beszámíthatatlan, megbízhatatlan, öntudatlan költőnek, csak a Jeges-tengerbe, a Novoja Zemljára akart száműzetni.[8]

Úgy látszik, Esti figyelme kihagyhatott, amikor azt írta, hogy „csak üldögélnek. Nem panaszkodnak ezek, nem gúnyolódnak, nem lázonganak. Ehhez is elfo-

7 *Uo.*, 410.
8 Erdélyi József, *Világirodalom,* Virradat, 1943. jan. 17., 2.

gultság kell, hit és erő",[9] mert az ifjú titánok ezek szerint nagyon is lázongtak, ha hinni lehet Erdélyi emlékezetének.

Nyilvánvaló rosszhiszeműség aknázza alá a végletesen elfogult, halott költőtársának poszthumusz dicsőségét elirigylő pályatárs visszatekintésének a hitelét, de az bizonyos, hogy a vitatkozó, sakkozó, szójátékokba beleveszők fiatalok egy részének volt másik, korántsem léha vagy rezignált arca is, mint amivel Esti Kornélnak bemutatkoztak. Nemcsak a „mosolygó merénylő" Illyés, de a tőkét döntögető József Attila, vagy az ambivalens mozgalmi tapasztalatait *A befejezetlen mondat*ban megosztó Déry Tibor is érintkezett más körökkel is, habitusát megmerítette olyan közegben is, amelyből egészen eltérő tapasztalatokat halászott ki. A harmincas évek elejének fiatal költői nemcsak sakkban vagy szójátékokban igyekeztek legyőzni társaikat, abban is versengtek, ki fogja újra eljátszani Petőfi szerepét, ha üt az óra.

A felsoroltak fiatal, sokszor még nem kész vagy már kisiklott pályájú értelmiségiek voltak, akik szakítottak jómódú polgári családjukkal (Déry), vagy a pusztai (Illyés), falusi (Erdélyi), külvárosi (József Attila) szegénységből próbáltak tehetségüknél fogva kiemelkedni, vagy szűkösebb kispolgári életviszonyaiknak fölébe kerülni (Fenyő László), befutni a siker kikötőjébe, rendszeres, jövedelmezőbb megélhetésre szert tenni. Művészi, közírói hivatástudatukat igyekeztek összehangolni valamilyen konszolidáltabb foglalkozással, pénzkeresettel. Addig is, amíg erre a fordulatra vártak vagy készültek, élték a bohém fiatal értelmiségiek sivár kávéházi életét, ahogy ez a *Barkochbá*ban jól le van írva.

A habitus a contagio során a bőrén érzi meg, hogy a benne felhalmozott tudást nincs hová befektetnie, a tikkasztó sivatagi levegőt belélegezve tudatosítja, hogy a hely, ahol tartózkodik, nem kies rózsaliget, hanem a senki földje, nem számíthat arra, hogy segélykérésére és hívására válasz érkezik, s ebből jól érzékeli, milyen az, amikor magunkra vagyunk hagyva, izolálódtunk embertársainktól. Kosztolányi nagy empátiával éli át novellájában Jancsi János gyökértelenségét, amelyet Mannheim a tudásszociológia nyelvén „szabadon lebegés"-ként határoz meg.[10] József Attila ezt már évekkel korábban kimondta: „Hogyha nem kell senkinek, / hát az ördög veszi meg". És még egyértelműbben: „Ha kell, em-

9 Kosztolányi, *i. m.*, 410.

10 A „szabadon lebegő értelmiség" kérdéséről kialakított mannheimi álláspont legjobban az *Ideologia és utópia. A szintézis hordozójának problémája* című fejezetében tanulmányozható. Mannheim, *i. m.*, 178–189.

bert is ölök". Később nem egyszer nyomatékosítja is ezt az elkeseredésből adódó eltökéltséget: „Ahol nincsen villanylámpa, / gyújtsd a burzsujt gyertyalángra". A *Számvetés*ben: „rajtam már csak a fegyver foghat". A szabadon lebegés érzése tehát a Jancsi Jánosokban kitermeli a lázadó indulatot. A szabadon lebegő értelmiségi lét a radikalizmus melegágya.

Aki szabadon lebeg, közösséget keres, amelyben gyökeret verhetne. Aki gyökértelen, az szövetségkötésre törekszik olyanokkal, akik hozzá hasonlóan gondolkodnak. A várakozás, amelyről Esti Kornél beszél, így tartalommal telik meg. A történelmi fordulatig hátralévő időt hasznosítani kell, a felkészülésre kell fordítani. Ezen a ponton értelmesen, rendeltetésüknek megfelelően újra működésbe léptethetik sokáig hevertetett szellemi szerszámaikat, a gondolat unatkozó kalapácsait, az intellektus érdemtelenül mellőzött gyaluit. A nagy történelmi esemény véghezvitelére ugyanis, amely mindennek értelmet ad, alkalmassá kell tenni, edzésben kell tartani a hatalmas, de képzetlen, nyers tömegerőt. Itt találtak a maguk számára méltó feladatot a Sirius kávéház boldogtalan lézengői, köztük az a Jancsi János, aki képes volt még élettársa öngyilkossági kísérletét is a barkochba kérdezz-felelek játékának tárgyává tenni.

Esti Kornélt a Sirius kávéházban cinikus, frivol, blazírt fiatal értelmiségi arcok vették körül, akik a nihilizmusig menő kétségbeesett, fékevesztett játékossággal töltötték idejüket. Ironikus attitűdökkel, hetvenkedéssel, egymás cukkolásával, a kompetenciák fitogtatásával, a játékszabályokat nem mindig betartó versengéssel szembesült. Nagy meglepetés érte volna azonban Estit, ha egy nyári hétvégén ellátogatott volna a gödi Duna-partra, vagy ha valamelyik este kivillamosozott volna Angyalföldre vagy Rákospalotára. Ugyanezen ifjak közül jó néhánnyal összefuthatott volna valamilyen féllegális vagy illegális szemináriumon, Jancsi Jánossal bizonyosan. Elcsodálkozhatott volna, milyen felszabadultan, visszaszerzett önbizalommal, önmaga fontosságába vetett hittel éli bele magát a bohém értelmiségi a népét nem középiskolás fokon tanító írástudó magasztos, tekintélyt sugárzó szerepébe.

Az „összevissza-olvasásairól"[11] Vágó Márta által felvillantott kedvezőtlen Röntgen-pillanatkép után a költő a marxizmus klasszikus szövegeit szisztematikusan és alaposan, zseniális érzékenységgel sajátította el, és naprakész tudással

11 Vágó Márta levele József Attilához. Braies, 1928. júl. 29. = Vágó Márta, *József Attila,* Bp., Szépirodalmi, 1975, 340.

rendelkezett a munkásoktatásban felhasznált német és magyar nyelven hozzáférhető ismeretanyagról is. Kéziratos hagyatékában szerencsére fennmaradt egy *[Tanulmányunk három]* címet viselő fogalmazvány, amelynek alapján bepillantást nyerhetünk abba, hogy milyen katekizmus-szerű ismereteket adott át a költő munkás hallgatóságának a legális, féllegális és illegális szemináriumokon.[12]

Az ideológiai képzés és tréning más mozgalmak számára sem volt ismeretlen. A marxista munkásmozgalmak azonban olyan alakzatnak tekintették magukat, amelyek szilárd elméleti-bölcseleti alapokon nyugvó eszmerendszer alapján végzik tevékenységüket. A tudományos szocializmus alapvető tanaiba tehát bele kellett avatniuk az őket követő közvéleményt. Nem nélkülözhették tehát jól felkészült elméleti szakemberek közreműködését. Az adott történelmi helyzetben az egész munkásmozgalmi baloldal, tehát a szociáldemokraták és a kommunisták egyaránt szűkölködtek jól felkészült szakemberekben, akik járatosak voltak a marxista tanokban, beszéltek vagy olvastak idegen nyelveken, rendelkeztek jó előadókészséggel és vállalták a kockázatot, hogy tevékenyen részt vegyenek a munkás tömegek politikai, ideológiai, elméleti nevelésében. A pártelitek, a szocialista vezetők és a hivatásos forradalmárok egyaránt igyekeztek szert tenni olyan értelmiségiekre, akik írásaikkal, előadásaikkal, szemináriumvezetéssel hajlandók voltak részt venni a pártok kulturális programjainak megvalósításában.

A fiatal intellektuelek közül, akik nem tudtak egzisztenciát teremteni, helyzetükkel elégedetlenek voltak, csalódtak az államban és társadalomban, amely megnehezítette számukra a kenyérkeresetet, könnyebb volt új híveket toborozni, mint az idősebb, megállapodottabb generációk tagjai között. Az anarchistákkal szimpatizáló József Attilára legkésőbb bécsi, majd párizsi emigrációja idején felfigyeltek a szocialisták és a kommunisták is. Párizsban már majdnem kötélnek állt, de hazatérése után még tett egy-két vargabetűt, érte néhány csalódás, mire elkötelezte magát a forradalmi munkásmozgalom mellett. Sándor Pál, az illegális kommunista párt vezetőségének tagja, a *Társadalmi Szemle* szerkesztője világosan fogalmaz:

> Szűkében voltunk jó előadóknak, és nagy gondot fordítottunk arra, hogy a szemináriumokon résztvevő, fejlettebb és értelmesebb elvtársa-

12 József Attila, [*Tanulmányunk három*] = *József Attila összes tanulmánya és cikke 1930–1937., I.,* szerk. Tverdota György–Veres András, Bp., l'Harmattan, 2018, 354–359.

> kat önálló előadókká képezzük ki. Így akadt meg egyes elvtársak szeme 1929–30 táján József Attilán. Hogy milyen okos, éles eszű, művelt fiatalember volt, azt sokan megírták. Hozzá kell tenni elmélyült tájékozottságát a marxista irodalomban. Ismeretei már abban az időben túlhaladták a szokványos brosúra-műveltséget. Alaposan tanulmányozta a *Kapitalt*, sőt belekapott Hegel műveinek olvasásába is. Eljutott hozzá a tiltott irodalom egy-egy agyonolvasott példánya (Lenin: Állam és Forradalom, Imperializmus, stb.) Átlagon felüli tudása, találó fejtegetései, hasznos felszólalásai arra késztették a baloldali előadások szervezőit, hogy bekapcsolják a propaganda munkájába.[13]

És mit kapott cserébe tanításáért? Korántsem Moszkva guruló rubeljeit, mint a hivatalos propaganda sugallta. Ennél talán értékesebbet. Munkás hallatói, akik maguk sem bővelkednek anyagi javakban, megkínálják grízgaluskával, megosztották vele fél görögdinnyéjüket, összeadták a villamosjegy árát, hogy éjnek évadján ne kelljen hazagyalogolnia a távoli Székely Bertalan utcába. Szeretettel, érdeklődéssel vették körül, elismerték tudását. „Tartozom valahová" – hirdette boldogan élettársának, barátainak.[14] A szabadon lebegés szédülete megszűnt, Jancsi János szilárd talajt érzett a lába alatt:

> Hogy Attila lelkiállapota ebben az időben milyen volt, csak az tudja, aki valaha is érezte, hogy mit jelent a tanulni vágyó munkások szeretete. Megszűnik a lebegés, mert felelősséget érez az osztállyal szemben. A szeretetlenség érzete, ami oly sokszor uralta Attilát, feloldódott, hiszen az édesanyját ott találta meg a grízes tésztát osztogató proletárasszonyban.[15]

A folytatás hamar lerombolta a kezdeti eufóriát. Hogy nem is olyan sokkal később mindez mivé fajult? Ha ezt meg akarjuk érteni, tudomásul kell vennünk, hogy a forradalmi munkásmozgalom mellett elkötelezett értelmiségi szükségképpen hübriszt követett el. József Attila ezt felsőfokon cselekedte meg. Felfogása szerint egy új világ csak akkor építhető fel sikeresen, ha az uralomra kerülő

13 Sándor Pál, *Emlékeim = József Attila Emlékkönyv, i. m.,* 313–314.
14 *Uo.*, 314.
15 Szántó Judit, *Napló és visszaemlékezés,* Bp., Argumentum, 1997, 89.

proletariátus kialakítja saját kultúráját is. Ez lenne a proletárkultúra, s rövidítve talán még ismerősebb kifejezés: „proletkult". Csakhogy nem mindegy, mit értünk rajta. A költő tisztában volt vele, hogy a polgári forradalmak eredményeképpen a győztes polgárság új kultúrát épített ki, amely magába olvasztotta a megelőző évezredek kultúrájának kvintesszenciáját, a maga arculatára formálva a hagyományokat. Ő ezt a megszüntetve megőrzést várta el a munkásosztálytól is. Ebben a folyamatban kívánt részt venni költőként is és szemináriumvezetőként is. Csakhogy a szerepek ki voltak osztva. Aki érdemben alakítani kívánta az új kultúra arculatát, veszélyes riválisokkal találta magát szemben. A vezető szerepért meg kellett küzdeni. E küzdelem logikája azonban kontraszelekciós logika volt. A vigyázatlan neofiták megjelenésükkel konkurenciát teremtettek a falkavezérek számára. Meg kellett őket fegyelmezni, kordában kellett tartani őket, és azokkal szemben, akik nem hunyászkodtak meg, példát kellett statuálni. A középszerű engedelmesek ellenben akadálytalanul emelkedtek a ranglétrán. A fegyelmezetlen, renitenskedő Jancsi János hamarosan megérezte a gyeplő szorítását. S a zabla rángatására tévedhetetlenül és ismételten hibásan reagált.

A forradalmi munkásmozgalom a két világháború közötti korszakban magán viselte a szubkultúra számos lényegi vonását. A mozgalomban való részvétel deviancia-számba ment, és büntetéssel járt. A társadalmon belül az „élcsapat" egy kis, zárt társadalmat képezett. Saját nyelvjárást alakított ki a köznyelven belül, amelyre a villoni költészetet is átszínező tolvajnyelvet ismerő költő érzékenyen reagált: „Zizegve várnak a röpcsik, a hék". A mozgalom veszélyeztetett helyzetében igyekezett szigorúan ellenőrizni tagjai viselkedését.

> Attila – írja Sándor Pál – gyakran tartott előadásokat, vezetett szemináriumokat. Jó előadó volt, magával tudta ragadni hallgatóit, népszerűséget szerzett, szerették. De aztán egyre szaporodtak ellene a panaszok… úgy döntöttünk…, megnézzük, tulajdonképpen mi is folyik ezeken a szemináriumokon. Mások is mentek, én is mentem.[16]

16 Sándor, *i. m.*, 316, 317.

A munkásmozgalmi szubkultúra saját belső nyilvánossággal rendelkezett, az ellenőrzések következményeként előállt belső konfliktusokat ebben a saját szűk körben igyekeztek rendezni.

Ennek a belső nyilvánosságnak volt tipikus eseménye a csatlakozó értelmiség másik hübrisze, és a közösség erre válaszként érkező büntető riposztjai. József Attila jól ismerte a *Zarathustrá*ból a nevezetes egyenlőtlenségi tézist: „»az emberek nem egyenlők.« S ne is legyenek azokká!”[17] Mint a magukat a mozgalom mellett elkötelező értelmiségiek, alávetette magát a konspirációs szabályoknak, de az önalávetés hézagosan működött akkor, ha az egalitáriánus követelményekkel szembesült. Elvégre azzal a feladattal bízták meg őt és a tudás tőkéjével rendelkező társait, hogy a közösség kevésbé felkészült, a proletárkultúra megteremtésében szerényebb szerepet betöltő tagjait okítsa, tájékoztassa, irányítsa, vezesse. A pártelit ezért könnyen szembefordíthatta propagandamunkásaival a mezei tagságot.

A kétkezi munkás prolik és a mozgalmi intellektuelek között természetes feszültség képződött, amelyet mesterségesen is fokozni lehetett. E repedés mentén keletkezett a „tulok” minősítés, az értelmiségiek mozgalmi gúnyneve. Érdekes kifejezés. Kettős jelentésű. Jelenti egyfelől a fiatal, még betanítatlan ökröt, aki csak mérsékelten képes hasznos tevékenységre, ha nem vigyáznak rá, könnyen kárt okoz. Másfelől azonban megcsonkított összetett szó: a „túlokos” kifejezés megcsonkítása. Olyan egyént jelöl, aki többlet tudására büszke, gyakorlati körülmények között csak kis mértékben hasznos ismereteivel hetvenkedik, és ezekre hivatkozva kivonja magát a közösség által vállalt feladatok nehezebb, kellemetlenebb, esetleg veszélyesebb részének elvégzése alól. A marxi tanokat mantrázza, de plakátot ragasztani, jelszavakat pingálni, kockázatosabb akciókban részt venni már derogál neki. Kevésbé számít itt a tényleges viselkedés. Aki az értelmiségből, ne adj’Isten, a polgárságból csatlakozik a mozgalomhoz, afölött óhatatlanul ott lebeg a tulokság gyanúja. Jól mutatja ezt a gazdag családjával szakító Parczen Nagy Lőrinc példája Déry Tibor *A befejezetlen mondat* című regényében, akivel az osztálytudatos proletárok valóságos Canossát járatnak, próbatételek elé állítják és megalázó módon folymatosan gyanakvással fogadják közeledési szándékát.

17 Friedrich Nietzsche, *Im-ígyen szóla Zarathustra,* Bp., Szukits, 1997, 104.

Alig találhatnánk ékesszólóbb példákat arra, hogy a tulokra ezer felől leselkednek veszélyek, mint József Attila esetét: „a mozgalomban a többi tulkokhoz soroltak" – vonja meg a mozgalmi időszak mérlegét a *Szabad-ötletek jegyzéké*ben.[18] Mi húzódik meg e panasz hátterében? A Komintern irányítása alatt álló nemzeti mozgalmak szigorú ideológiai és szervezeti ellenőrzéssel biztosították a központi direktívák betartását. Ha kisebb csoportok eltértek ettől a hivatalos állásponttól, a frakciózás bűnébe estek. Az elnagyolt „illegális kommunista" minősítés nem számol a párton belüli eltérő, egymással vitatkozó közösségi álláspontokkal. A lehetséges belső nézeteltérések előidézték a mozgalom tagjaiban az egymás folyamatos ellenőrizgetésének, gyanúsításgatásának gyakorlatát. A moszkvai központi akarattól történt elhajlást ebben az időben előszeretettel trockizmusként bélyegezték meg akkor is, ha az adott nézetnek Trockijhoz nem sok köze volt. Ilyen alapon nevezi Arthur Köstler József Attilát „trockista" elhajlónak.[19] Minden önálló vélemény könnyen frakciózásnak minősült. Ez egyúttal arra is ráirányítja figyelmünket, hogy nem mindenki állt be szolgai módon a mindenkori pártvezetés mögé, volt igény – főleg mozgalmi értelmiségi körökben – saját álláspontok kialakítására. A *Bánat* című vers egy ilyen vitára utalhat, amelyben a makacs vitatkozó hírében álló költő vereséget szenvedett: „Egy pillanatra se martak ki, csak // az az elvaduló csahos rám támadt" – vigasztalja magát.

A korra nagyon jellemző megbélyegző jelzős szerkezet miatt érdemes felidézni a költőnek Jeszenszky Erikkel [később: Molnár Erik] vitatkozó *Kapitalista tervgazdaság vagy marxista elmélet?* című vitacikkét, amelyben visszautalt a mozgalmi körökben nagy megbotránkozást keltett hegelizáló nyelven írt *Egyéniség és valóság* című tanulmányának fogadtatására: „Ez irásomat a magyarországi marxisták majdnem kivétel nélkül támadták, különösen azt a passzusát minősitették *antimarxista bolondgombának*, amely szerint az emberi test, illetve a munkás termelési eszköz."[20] A szemináriumvezetőknek Madzsar József által tartott eligazításon tanúsított akadékoskodó megnyilvánulásai miatt vele szemben fokozódó türelmetlenség egy idő után oda vezetett, hogy a mozgalmi kritika a számára kivételesen érzékeny területekre, költészetének fogadtatására is kiterjedt. Már

18 József Attila, *Szabad-ötletek jegyzéke két ülésben* = *„Miért fáj ma is". Az ismeretlen József Attila,* Bp., Balassi, 1992, 434.

19 Koestler megfogalmazása így hangzik: „csatlakozott a kommunista mozgalomhoz, ahonnan 1930–1931 körül trockista elhajlásai miatt kizárták." Koestler Artúr, *Attila, a költő,* Látóhatár, 5(1954)/4, 198–202.

20 József Attila, *Kapitalista tervgazdaság vagy marxista elmélet?* = *József Attila összes tanulmánya, i. m.*, 625.

a szemináriumi hallgatóinak spontán reakciói is lehangoló értetlenséggel szembesítették őt. Fönnakadtak *Öt szegény szól* című versén, és ő türelmesen megmagyarázta a munkásfiataloknak, hogyan kell érteni a vers egyes szekvenciáit: „Értitek? – kérezte – emlékezik Andrásfi Gyula – Értjük – mondottuk, és most már mintha értettük volna".[21] A hézag a költői üzenet és a befogadói tapasztalat között azonban makacsul fennmaradt: „legközelebb megint elkezdte valaki a kötözködést, mi az, hogy 'rege, róka, rejtem'. Miért írsz, Attila, ilyen marhaságokat?"[22] Nemcsak a mozgalmat irritálták a tulkok effajta idegesítő intellektuális kilengései, de fordítva, a költőnek is rá kellett döbbennie, hogy a proletár közönség ízlése, szellemi nyitottsága szűk korlátok között feszeng. Költői üzenetei nem jutnak el a munkás olvasók nagy részéhez, akik arra vannak szoktatva, hogy csak a propaganda tartalmakat fogadják el autentikusnak.

Ezért volt könnyű dolga mozgalmi riválisainak, amikor költőként diszkreditálták zseniális társukat. Ellenfelei – legalább részben – művelt, tájékozott költők voltak, de ők belehelyezkedtek munkás közönségük erősen korlátos ízlésvilágába és értelmi horizontjába, a mely sikerük feltétele volt. Garai János ebből a pozícióból sorolta föl, a *Mondd, mit érlel…* stílusutánzataként írt *Ha a költő jobbra tér…* című versében József Attilának a mozgalommal szemben elkövetett bűneit. Közéjük tartozik a jó kapcsolatok ápolása polgári elemekkel, s egyúttal engedmények tétele a burzsoá ízlésnek: „Mondd, mit érlel annak sorsa / ki Kosztolányért lelkesül, / habár a tőkét döntögette / pár év előtt még, jelesül".[23] Hogy ez több volt, mint a két költő közötti ízlésbeli különbség jelzése, mutatja Szántó Judit emlékezése, aki egy majdnem verekedésbe torkolló viszályról számol be a *Mondd, mit érlel…*-t szavaló, és erre Garai János pamfletjével riposztozó munkásfiatalok között.[24]

Pákozdy Ferenc, akit Madzsar és Sándor Pál használtak fel arra, hogy a *Külvárosi éj* kötetről írott kritikájával a költő tudomására hozzák a párt elítélő véleményét, szintén nem volt műveletlen. Korábban Mária-himnuszok írásával tett szert ismertségre. Nem saját személyes véleményét írta le a kötetről, hanem azok-

21 Andrásfi Gyula, *Szemináriumvezető: József Attila = József Attila Emlékkönyv, i. m.,* 290–291.
22 *Uo.*, 291.
23 Garai János, *Nyárutó,* Bp., 1934, 26–27.
24 Szántó Judit, *Napló és visszaemlékezés,* Bp., Argumentum, 1997, 106.

nak a munkás olvasóknak a szempontjait tette magáévá, akikben a *Külvárosi éj* megütközést keltett, s elzárkóztak a kompozíció hatása elől.

A pártban számon tartották, hogy a költő sógora, egykori gyámja révén a családjába beférkőzött a burzsoázia, hogy elfogadta Hatvany Lajos, az osztályellenség anyagi támogatását. Megbotránkozást keltett, hogy a marxizmust egy olyan tannal, a pszichoanalízissel igyekezett egyeztetni, amely az idő haladtával egyre elfogadhatatlanabb burzsoá gondolati fertőzésnek számított a mozgalomban. József Attila, a tulok és a forradalmi munkásmozgalom kapcsolatát tehát tanulási folyamatként kell értelmeznünk, amely egyúttal egzisztenciális értelemben kiválasztódási folyamat volt. A munkásság és az értelmiség a pártelit ellenőrzése alatt úgymond kiismerte egymást.

Ennek során különvált az intelligenciának az a része, amely kevésbé volt igényes és kritikus a tömegekkel szemben, jobban alkalmazkodott az általa irányítani kívánt dolgozó osztályok igényszintjéhez, átlagszínvonalához. Elfogadottságának biztosítása érdekében lemondott a feltörekvő osztály kritikai nevelésének feladatáról, elfogadta elidegenedését a tömegektől, csak hogy fölébe kerekedhessen. Ők képezték a későbbi kor marxista értelmiségének csíráját, amely Konrád György és Szelényi Iván szerint útnak indult az osztályhatalom megszerzéséért.[25]

Az útelágazás másik ágán találjuk a szocialista eszmekörtől elszakadni nem akaró, de a marxi tanításokat kritikailag továbbgondoló marxizáló értelmiségiek csoportját. Eszmélésük és útkeresésük első lépései József Attila pályáját követve jól tanulmányozhatók. Az utak elválásához erős lökést adott a baloldal történelmi veresége, a nagy pofon, amit a nemzeti szocialisták németországi győzelme jelentett (amelyhez számos más tényező is hozzákapcsolódott). De ez nem szabad, hogy elfedje a tényt, hogy a történelmi fordulatok csak a forradalmi munkásmozgalmon belüli súlyos anomáliákat hozták felszínre, amelyek az értelmiséghez való viszony szűkebb terén is virulensen megnyilvánultak.

Személyes vonatkozásban a költő Veres Péternek írott levelét érdemes idéznünk, amelyből kiderül, hogy a Pákozdy Ferenc által a *Külvárosi éj* kötetről a *Társadalmi Szemlé*ben megjelent lesujtó bírálatot József Attila teljes joggal nem egy kedvezőtlen ízlésítéleteket tartalmazó írásként fogta föl, hanem az illegális mozgalom elbocsátó szép üzeneteként olvasta:

25 Konrád György–Szelényi Iván, *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz,* Bp., Gondolat, 1989.

> Én semmiesetre sem tartozom sem erkölcsileg, sem művészileg közéjük – bizonyára olvasta, mit írt a „T. Sz." Külvárosi éj c. könyvemről. Én álmarxista, szociálfasiszta, burzsuábérenc renegát vagyok. De költő. Ők viszont nem burzsuábérencek és nem költők. De nemcsak ők különböztetik meg magukat tőlem, hanem – amint látja – én is megkülönböztetem magamat tőlük.[26]

Világos beszéd. A tuloknak kinyílt a szeme, megértette, hogy egy ilyen közösségben számára nincs mozgástér. Álláspontját személyen túli szinten, az értelmiség és a választott osztály közötti viszony egészére általánosítva is megfogalmazta:

> Ha egy osztály – a bérmunkásokról van szó – a maga sajátos életérzését nem képes társadalmilag, azaz művészileg kifejezni, akkor erőtlen ahhoz, hogy az egész emberiség nevében lépjen föl a történelem dobogójára.[27]

Az értelmiségi ebben a mondatban lemond arról az ambíciójáról, hogy részt vegyen egy új proletárkultúra kiépítése heroikus vállalkozásában. Néhány év múlva még ennél is élesebben fogalmaz: „A munkásosztály nem váltotta meg az emberiséget, amit pedig történelmi föladatának tekintett, hanem maga is felbomlott".[28]

Mi következett ezekből a felismerésekből? Az, hogy a költő feladta magára vállalt szoros elkötelezettségét, elvesztette lába alól a talajt, visszatért a szabad lebegés állapotába. Visszatért a senki földjére, a Sirius kávéházba. De nem szakadt el a munkások, a kétkezi dolgozók ügyétől, és paradox módon, minden eddiginél elmélyültebben, kritikailag, de affirmatív szándékkal tanulmányozta a marxizmust. A paradoxont, amely nemcsak logikai képtelenséget jelentett, hanem egzisztenciális zsákutcát is, csak a szárszói sineken tudta feloldani. Végső tettében rejlett valami ijesztő jóslat, már ami az ész és a tömegerő összeházasításának jövőbeli lehetőségeit illeti. Csak ezt a jóslatot a kortársak nemigen voltak képesek felfejteni. Sok évtizeddel később, változó körülmények között, még mindig ennek a paradoxonnak a csapdájában vergődünk.

---

26 József Attila levele Veres Péternek, Bp., 1934. szept. 24., in *József Attila levelezése,* s. a. r. Stoll Béla, Bp., Osiris, 2006, 411–412.

27 József Attila, *[Bevezetés, mely borsot tör] = József Attila összes tanulmánya és cikke 1930–1937., II.,* szerk. Tverdota György–Veres András, Bp., l'Harmattan, 2018, 746.

28 József Attila, *[T. C.!].* In: *József Attila összes tanulmánya és cikke 1930–1937., II., i. m.,* 1000.

Ablonczy Balázs

„SZÉKELY FIÚK"

Az Erdély-kultusz magyarországi hálózata, 1920–1970*

A trianoni Magyarországra jött menekültek történetének az utóbbi időkben megélénkült kutatása nemcsak a múlt megértésének és megértetésének irányából hasznos. Ennek az 1918 és 1924 között 400-500 ezer, az elmúlt száz évben pedig a legoptimistább becslések szerint is egymillió embert érintő Kárpát-medencei belső vándorlásnak a társadalom- és a politikatörténet mellett olyan művelődés- és eszmetörténeti aspektusai is vannak, amelyek feltárása éppen csak megkezdődött.[1] Ennek a fordulatnak a kihatásai nemcsak a két háború közötti időszakban és nemcsak a közgondolkodásban tapasztalhatóak, hanem elnyúlnak napjainkig és nyomot hagytak a nyilvános terekben is. Elég legyen itt utalni a *Székely Himnusz* vagy a székely írás/rovásírás hangsúlyos megjelenésére a magyarországi és a határon túli nyilvánosságban. E mentalitástörténeti változásnak része az is, hogy a legnagyobb, történeti-földrajzi tekintetben a legjobban körülírható régió Erdély, amelynek elitje már Trianon előtt is határozott regionális politikai lobbierővel rendelkezett.[2] 1920 után Erdély képe minden korábbinál erőteljesebb kontúrokkal jelent meg a trianoni ország nyilvánosságában, az összes elveszített terület metaforájává vált; irodalma és kultúrája pedig a veszteség mértékére figyelmeztetett.

Az alábbiakban arra teszek kísérletet, hogy olyan fogalmi keretben értelmezzem Erdély, és ezen belül a Székelyföld (hogy a kettő hogyan csúszik össze,

* A tanulmány a Lendület-Trianon 100 Kutatócsoport keretében készült. Köszönöm Bodor György és Balás Gábor leszármazottainak, így Bodor Katalinnak, Jékely Bertának, illetve dr. Balás Andrásnak a segítséget és a rám áldozott időt. Köszönöm továbbá Papp István kollégám tanácsait.

1 Koloh Gábor, *A trianoni menekültek száma = ÚTON – Menekülés, mobilitás, integráció Magyarországon és Közép-Európában az első világháború után,* szerk. Ablonczy Balázs, Bp., Bölcsészettudományi Kutatóközpont TTI, 2020 (Trianon-dokumentumok és -tanulmányok, 7), 11–22.

2 Bárdi Nándor, *Az erdélyi magyar (és regionális) érdekek megjelenítése az 1910-es években. Az Erdélyi Szövetség programváltozatai*, Magyar Kisebbség, 28–29(2003), 93–105.

erről mindjárt) képének összetevőit, amelyre a kortárs nemzetépítés-kutatás ad módot. Ezenfelül röviden be kívánom mutatni azt, hogy az erdélyi és székely partikularizmus-tudat milyen alakváltozásokon ment át a huszadik században, hogyan alkalmazkodott a gyorsan változó politikai kontextusokhoz. Ennek az adaptációnak egyik központi szereplője volt a Székely Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Egyesülete (a továbbiakban: SZEFHE), amelynek kapcsolati hálója jóval túlnyúlt rendszerváltásokon és olyan irányban szocializálta tagjait vagy a hozzá közel kerülteket, hogy az éles politikai fordulatokat követően is hatékony erdélyi érzékenyítő hálót jelentettek. Végül három portrévázlaton keresztül igyekszem bemutatni azt, hogy ez a fajta, Erdéllyel kapcsolatos értelmiségi aktivizmus milyen utakat tört magának az állampárti diktatúrában.

Szükségesnek tűnhet az alcímben foglalt időhatárok indoklása: a trianoni békeszerződést, mint kezdőpontot nyilván nem kell különösebben részletezni. Ez az a pillanat, amikor nagyszámú erdélyi menekült és ezen belül fiatal diák áramlik be az anyaországba: az 1918 és 1924 között beérkezett, 350 ezer regisztrált menekültből a statisztika 86 ezer főnyi tanulót és diákot mutatott ki.[3] Közülük, a mintegy 200 ezer erdélyi menekültből kerül ki a Székely Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Egyesületének törzstagsága és elindult Magyarországon az azzal kapcsolatos gondolkodás, hogy van-e, *külön* erdélyi/romániai magyar irodalom – nem utolsósorban a SZEFHE lapjai (*Új Élet*, *Híd* és a különböző értesítők) révén.[4] A végpont, 1970 pedig másképpen fontos: ebben az évben jelent meg Sütő András könyve, az *Anyám könnyű álmot ígér*, ami részben át is formálta a magyarországi Erdély-képet, kétségtelen sikere és hangütése révén. Sütő Erdélye már nem egy polgári Erdély (ami még Tamásit is megkísértette a *Czímeresek*-ben), hanem a pusztuló mezőségi világ, hatalmas metafora, ahol az elvilágiasodott református hagyományok és egy arctalan, távoli, nem etnicizált hatalommal való együttélésre próbál Sütő valamiféle baloldali, humanisztikus, ugyanakkor az erdélyi hagyományba begyökerezett közösségi receptet adni.[5] És ezzel sikeresen frissítette fel az Erdély-tematikát a magyar közéletben Tamási Áron (1966),

3 Petrichevich-Horváth Emil, *Jelentés az Országos Menekültügyi Hivatal négy éves működéséről*, Bp., 1924, 37.

4 Berde Mária, *Magyar irodalmi élet Erdélyben*, Új Élet, 1922. július 16., 13–16.

5 Bertha Zoltán, *Sütő András*, Pozsony, Kalligram, 1995, 105–131.; Elek Tibor, *Egy igaz könyv igazságai – Sütő András: Anyám könnyű álmot ígér*, Hitel, 20(2007)/2, 55–65.; Lázok János, *„Az év könyve" – Sütő András: Anyám könnyű álmot ígér,* Beszélő, 1998/1, 80–84.

Áprily Lajos (1967), Tompa László (1964), Gyallay Domokos (1970) eltűnése után (és nemsokára követi őket Bartalis János, Kós Károly, Kemény János és az Erdélyi Helikon első nagy nemzedékének maradéka).[6] Ahogy Sütő életművének elemzői maguk is megállapították: ez „az első mű, amely Magyarországon újra [az én kiemelésem: A. B.] felhívta a figyelmet az erdélyi irodalomra” (Ekler Andrea[7]), illetve „új mértéket állított az egész műfaj [az erdélyi elbeszélő hagyomány – A. B.] elé” (Kulcsár-Szabó Ernő[8]). Fontos hozzátenni, hogy nemcsak a művek, de a befogadók is mások lesznek, mint a húszas-harmincas években, Sütő műve megváltoztatva őrzi meg a magyar társadalom Erdély-percepcióját. Jelen munkában az egyes szereplők élete és a tárgyalt események túlnyúlnak ezeken az időhatárokon: az erdélyiség/székelység tartalmi elemeinek kidolgozása nem 1920-ban kezdődött, ahogy jónéhány szereplőnk is a jelzett esztendő után hunyt el.

Hogy a székely etnikus tudatnak milyen rétegeiből táplálkozhatott a magyarországi székely közösség identitásformálása, azt a közelmúlt szakirodalma elég részletesen feltárta.[9] E komponensek között mindenképp érdemes kiemelni:

1. a rendi különállás tudatát,
2. a hun eredetmítosz továbbélését,
3. a magyarországi székelység-kép konstrukciójának a kezdeteit, illetve
4. a székely szabadságok korai parasztdemokráciaként való értelmezését.[10]

Ennek a képnek a rögzülését sokban segítette a 18. századi jezsuita irodalom, a következő századtól pedig a tankönyvek, illetve a szépirodalom (Jókaitól Gárdonyi Gézán át Kós Károlyig) termése.[11]

6 Sütő könyveit az idős Ravasz László is kedves olvasmányának tartotta: Hatos Pál, *Szabadkőművesből református püspök. Ravasz László élete*, Bp., Jaffa, 2016, 191.

7 Ekler Andrea, *Sütő András*, Szépirodalmi Figyelő, 2005/6, 92.

8 Kulcsár-Szabó Ernő, *A magyar irodalom története, 1945–1991*, Bp., Argumentum, 1994, 106.

9 Elsősorban: Pál Judit, *Székely identitás és önkép = Székelyföld története,* III., szerk. Bárdi Nándor, Pál Judit, Székelyudvarhely, MTA BTK–EME–HRM, 2016, 341–361. Pál Judit sokban támaszkodott Hermann Gusztáv Mihály kutatásaira, lásd: Hermann Gusztáv Mihály, *Az eltérített múlt. Oklevél- és krónikahamisítványok a székelyek történetében*, Csíkszereda, Pro-Print, 2007.; Uő, *Náció és nemzet. Székely rendi nacionalizmus és magyar nemzettudat 1848-ig*, Csíkszereda, Pro-Print, 2003.

10 Pál, *i. m.*

11 Ennek alapos breviáriuma: *Csillagösvény és göröngyös út. Mítosz és történelem a székelység tudatában*, szerk. Hermann Gusztáv Mihály, Orbán Zsolt, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2018.

1. Emberek a határról

Az, hogy egy meghatározott táj lakói az általuk benépesített terület regionális sajátosságaiból külön identitást, netán politikai doktrínát faragnak, egyáltalán nem egyedülálló az európai eszmetörténetben. A modern nacionalizmusok magukkal hozták a regionalizmusok megerősödését is: akár úgy, hogy az állam nem volt elég erős ahhoz, hogy az egységes nemzeti eszmét ráerőltesse az ország minden csoportjára; klasszikusan ilyen az olasz helyzet. Míg a túlzott centralizáció és a nemzeti uniformitás mindenáron való erőltetése is kiválthatott olyan reakciókat, amelyek egy, akár vallási elemekkel kombinált válaszhoz vezettek az elnyomni kívánt regionális identitások részéről.[12] Ráadásul – miközben valóban van közöttük konfliktus – a nacionalizmusok egyáltalán nem automatikus ellenségei a regionalizmusoknak: sokkal inkább a rekonfigurációjukban és újrafelhasználásukban érdekeltek.[13]

Másfelől a *borderland studies* elmúlt évekbeli felfutásának eredményeként az utóbbi időben számos olyan kutatási eredménnyel is rendelkezünk, amelyek részben hozzájárulnak a magyar specifikumok megértéséhez, részben segítenek továbbgondolni is azokat. A német–szláv viszonylatban vívott, a *Sprachgrenze* köré összpontosuló harc és a nemzeti közömbösség fogalmának gyorsan klasszikussá lett monográfiája is bemutatja az ilyes küzdelmek élességét és az állam-mag nemzetépítésében játszott szerepét.[14] Romsics Gergely könyvében felhívja még a figyelmet a székely problémához sokban társítható németországi osztrák-percepciójára és egy 1930-as szerzőre (a radikális völkisch Max Hildebert Boehmre), aki a „határvidéket a fenyegetettség és az egzisztenciális tapasztalat kettőssége által kijelölt mezőben helyezte el". Boehm szerint „a határok népe szinte önálló faj" amely újra és újra elbizonytalanodik saját fajiságában, de ha a nagy népi ritmus (a fragmentáció és az expanzió váltakozása) magával ragadja, akkor nagy hősi tettek várhatók tőle".[15] A magyar társadalom székelység-percepciója sokban

12 Maiken Umbach, *Introduction*, European Review of History: Revue européenne d'histoire, 2008/3, 235–236.
13 *Uo.*, 237–238.
14 Pieter M. Judson, *Guardians of the Nation. Activists on the Language Frontiers of Imperial Austria*, Cambridge, Harvard University Press, 2006.
15 Romsics Gergely, *Nép, nemzet, birodalom. A Habsburg Birodalom emlékezete a német, osztrák és magyar történetpolitikai gondolkodásban, 1918–1941*, Bp., Új Mandátum, 2010, 66–67.

rímel erre a kettősségre: a „túl sok román szokást átvettek” ítéletétől egészen a „szupermagyarság” illúziójáig.[16]

Az, hogy a másik országban rekedt, vagy onnan jött, ugyanazon nemzethez tartozó egyének valamiképpen idegenek az anyaország közvéleménye előtt, szintén nem magyar sajátosság: a görög–török háború, illetve az azt követő 1923-as lausanne-i béke és lakosságcsere nyomán Görögországba érkező 1,5 millió kisázsiai/pontuszi menekült megítélése radikálisan különbözött a politikai diskurzusok és a mindennapok szintjén.[17] A „nemzettestvérekből” nagyon hamar „törökök” lettek az együttélés során, és az újonnan érkezettek, illetve a mindig ottlakók között nagyon hamar kialakult a „kitalált hagyományok versenye”, amelynek végső célja a múltban történtek legitimálása és a saját szenvedések vagy áldozatok előtérbe helyezése lett. Olyan verseny ez, amelynek nyomai még fél évszázaddal később is érzékelhetők voltak a görög társadalomban.

Az európai párhuzamokat összegezve arra juthatunk, hogy a regionális identitás egyáltalán nem ellentétes egy, akár harcias nemzetállami nacionalizmus meglétével, hanem éppenséggel ki tudja egészíteni azt. A határvidék, miközben a – fiktív vagy valós – nemzeti küzdelem terepe, egyúttal hozzájárulhat a magterületek gazdasági, kulturális vagy politikai modernizációjához – utóbbi alatt most az új eszmék beemelését is értve. Miközben a határvidékről jött „nemzettárs” egyszerre a nemzet határainak védelmezője egy nemzetépítő imaginárius világban, konfliktus- vagy válsághelyzetben nagyon könnyen lehet belőle „tisztátalan” eredetű személy a többségi közeg számára, ahogy ezt a kisázsiai görögök is megtapasztalhatták. Ez a hozzáállás azonban szinte magától hívja elő a határvidéki jövevény emancipatorikus igényét, elkülönülési szándékát vagy az általa vallott értékek terjesztésért vívott küzdelmet. Ebben ragadhatóak meg a székely eset párhuzamai az európai példákkal.

16 A két világháború közötti Erdély-képről: Egry Gábor, *Erdély-képek és mítoszok = A magyar jobboldali hagyomány, 1900–1948*, szerk. Romsics Ignác, Bp., Osiris, 2009, 506–533.

17 Eftihia Voutira, *When Greeks meet other Greeks. Settlement policy issues in the contemporary Greek context = Crossing the Aegean*, ed. Renée Hirschon, New York–Oxford, Berghahn, 2004, 145–159.

2. A „székely fiúk”

A Székely Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Egyesületét saját legendáriuma szerint öt ember alapította: Csanády György, Incze Antal, János Áron, Kolozsváry-Borcsa Mihály és Zakariás G. Sándor.[18] Az öt alapítóból hárman az országgyűlés tagjai lettek 1939-ben, ketten pedig a magyar kulturális közélet prominens képviselői. Ha végigtekintünk az országos SZEFHE-elnökök során, találunk köztük államtitkár-képviselőt (Mester Miklós), a sajtókamara főügyészét, főispánt (Dániel Áron), a magyar műszaki oktatás egyik legendás alakját, a Műegyetem oktatóját (Gombás Tibor), a Faluszövetség főtitkárát, vármegyei szociális felügyelőt (Radnóti István). Az ideológiai-esztétikai spektrum is meglehetősen széles: Szathmáry Sándortól, a *Kazohínia* írójától Csomóss Miklós fogorvosig, az első magyar nemzetiszocialista párt alapítójáig, Kádár László debreceni földrajzprofesszortól Nádas Jánosig, a Magyar Élet Pártja későbbi főtitkáráig sokakat tömörített a szervezet. Az operaénekes és az Operaházat a Kádár-korszak elején igazgató Palló Imre mellett az aktív tagok között találjuk például Csűrös Zoltánt, a Műegyetem rektorát (Csűrös Karola színésznő édesapját). Pallónak az OSZK Kézirattárában őrzött hagyatéka egyedülálló lenyomata annak, hogy ez a székelység-tudat hogyan ível át rendszereken és világnézeteken: az iratok között ott van a hálálkodó 1919-es vörös veterán levele, a Turáni Vadászok Országos Egyesületének 1945-ös (!) igazolása arról, hogy Palló részt vett a németekkel és nyilasokkal szembeni ellenállásban; szerepelnek az 1949-ben kapott Kossuth-díj, és a korábbi kormányfőtanácsosi kinevezés iratai, Klebelsberg Kuno levelei és a volt SZEFHÉs társak gratuláló, tisztelgő sorai, amelyekben a régi időkre emlékeznek. Palló 1966-os, születésnapján sugárzott tévéinterjúja „annyi régi, ifjúkori emléket kavar fel bennem: a székely ifjúsági napokat, amikor még a Szefhé-vel együtt jártuk a magyar falvakat, […] hogy szememből a könny kicsordult. Még most, napok múlva is hatása alatt állok és visszacsengenek bennem az örökszép melódiák” – írta neki egy volt bajtárs.[19] Míg Biró Sándor történész, a Zenei Gimnázium tanára egy margitszigeti János vitéz-előadás után írta a Bagót megformázó operaénekesnek: „az emlékezés gyors paripái engem is elröpítettek

18 Csanády György, *A májusi nagy áldozat*, Bp., SZEFHE, 1941, 4.

19 OSZKK, Fond 262, Palló Imre iratai, 2. doboz, *dr. Zakariás Árpád levele Palló Imréhez*, Bp., 1966. december 20.

a Hargita aljára” és jelezte, hogy a „székely nép most árvább mint valaha”.[20] Emlékezéseiben László Gyula régészprofesszor is meleg hangon emlékezett meg a SZEFHÉből kinőtt Bartha Miklós Társaság matinéiról és azok közösségformáló erejéről.[21] És sokukat aztán megtaláljuk például a NÉKOSZ elődjének tekinthető Győrffy Kollégium 1942-ben életre hívott Pártfogó Testületében is, ahol ettől az időponttól meg is ugrik a székely felvettek száma.[22]

A Székely Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Egyesületét 1919. február 9-én alapították Budapesten, kezdetben inkább diákvédelmi és szociális célokkal, mint politikai-kulturálisokkal, és a későbbiektől teljesen eltérő tisztikarral.[23] Az egyetlen személy, aki az 1919-es és az 1921-es kezdeményezésben is szerepelt, az a brassói születésű Antal Dezső (1897–1971), a két háború közötti magyar építészet fontos alakja. Az 1921-ben újraalakuló (vagy korábbi működését folytató) egyesület összefogta a trianoni Magyarországon tanuló erdélyi tanulóifjúságot: a kezdeti szervezkedés egyik szemtanúja, Gergely Pál (az MTA Könyvtárának későbbi munkatársa, irodalomtörténész) két és félezer főre teszi 1922-ben az egyesület létszámát, a SZEFHE évről évre ismétlődő rituáléján, a májusi nagyáldozaton pedig Csanády György emlékezése szerint a több száztól ezerötszázig ment volt a résztvevők száma. Az áldozat során a résztvevők ritualizált misztériumjátékban tettek hitet a Székelyföld, Erdély iránti hűségükről; megemlékeztek az elhunytakról és a 12, majd 13 nemzetségbe szerveződött egyesület fontosabb eseményeiről. (A nemzetségek területi alapon szerveződtek és elnevezésükben – kolozsvári, barcasági, csíki stb. – átfogták az egész magyarlakta Erdélyt, nemcsak a Székelyföldet.) Az egyesület a területi szerveződés mellett egy sor szatellitszervezetet hozott létre: a nőket tömörítette a Szilágyi Erzsébet Nőegylet, a Gábor Áron Székely Munkások Szövetsége a fizikai dolgozókat, 1928-tól pedig a felsőoktatásból kinövő SZEFHE-tagokat fogta össze az Erdélyi Férfiak Egyesülete. A székely egyetemi egyesület bázisán jött lére 1921-ben a Mikes zászlóalj, amely a második királypuccs napjaiban többek között a Várat védte, tagjai a Várszínház épületébe kvártélyozták be magukat. Bár láthatatlan szálakkal, de

20 *Uo.*, *Biró Sándor levele Palló Imréhez*, Bp., 1953. augusztus 31.

21 László Gyula, *1910-ben születtem*, Szombathely, Életünk, 1995, 24.

22 Papp István, *A népi kollégiumi mozgalom története 1944-ig*, Bp., Napvilág, 2008 (Politikatörténeti Füzetek XXVI.), 192–193.

23 BFL, VII.2.e. Cg 9376-1919 (2283. kisdoboz), *A Székely Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Egyesületének alapszabálya*, Budapest, 1919. február 9.

ugyancsak ide kötődött a Gyámszülő és Gondviselő Társaság, amely a számos erdélyi szervezetnek otthont adó Vilmos császár út 55. alá volt bejegyezve és amelynek befutott tagjai vállalták, hogy egy-egy erdélyi vagy székely diák taníttatásának költségeit finanszírozzák. A *Híd*at kiadó Collegium Transsylvanicum vezetői között meg ott találjuk például Rajk Lajos orvost, a későbbi kommunista belügyminiszter, Rajk László bátyját, ugyancsak ő van ott a Bartha Miklós Társaság kezdeményezői között és első tisztikarában. A korábbi irodalomtörténeti kutatás elég mélyen feltárta a Társaság létrejöttét és eszmei kontúrjait, és bár a SZEFHE nómenklatúrájából való merítés nem maradt említetlenül, az ebből fakadó következtetések levonása némely szerzőnél elmaradt, nyilván nem függetlenül a kiadás idejének politikai kontextusától.[24] A társaság mögött álló boszorkánymester, Szász Béla jogász-történész Asztalos Miklóst, a pécsi egyetem akkori könyvtárosát, történészt tolta előtérbe, de határozott volt a törekvés, hogy az új egyesület SZEFHÉs jellegű maradjon: „felkérünk, hogy a fiatalabb székely származásúakból tagfelvételre ajánlj egyeseket" – írta meg a toborzás vezérelvét Szász Béla Gergely Pálnak.[25] A SZEFHE emlékőrzésének egyik Kádár-korszak alatti központi alakja, az MTA Könyvtárának munkatársa, a levél címzettje szintén a SZEFHÉ-ből kiváltakban látta a társaság gerincét.[26] Míg a SZEFHE korai, szegedi fóruma, az *Új Élet* című kéthetilap ingadozott a közéleti és kulturális témák, illetve a regionális (Szeged környéki témákat megjelenítő) fórum szerepe között, és világnézetében a turanizmus, a korai fajvédelem illetve az erdélyiség társadalmi-politikai újrafogalmazása állt, addig az 1927-ben indult *Híd* karaktere már sokkal egyértelműbb.[27] Bár az alapítók igyekeztek más tájakról is munkatársakat szerezni (így szerkesztőként a beregszászi Tamás Mihályt vagy a lévai Féja Gézát), a folyóirat fennállásának másfél éve alatt, csökkenő intenzitással bár, de

24 A Társaságról lásd Sebestény Sándor, *A Bartha Miklós Társaság, 1925–1933*, Bp., Kossuth, 1981.; Tasi József, *A Bartha Miklós Társaság megalakulása és első évei, 1925–1928*, Literatúra, 7(1980)/2, 307–330.; B. Bernát István, *„Híd! Út, ahol nincsen út…" (A „Híd" című folyóirat és a Bartha Miklós Társaság: 1927–1928),* Filozófiai Szemle, 30(1986)/5–6, 659–689. Valamint Gergely Pál, *Az első budapesti Híd folyóirat emléktárából*, Irodalomtörténet, 61(1979)/3, 608–624.

25 MTAKK, Ms 6295/275, *Szász Béla levelezőlapja Gergely Pálnak,* 1926. november 25.

26 Gergely Pál, *Székelyföld mindig zöld!*, Bp., EFE, 1941, 33–34.

27 B. Bernát István, *Adalékok a népi ideológia előtörténetéhez. A Bartha Miklós Társaság előzményei = A két világháború közötti Magyarországról*, szerk. Lackó Miklós, Bp., Kossuth, 1984 (Vélemények/viták), 403–433. Továbbá Ablonczy Balázs, *Alapítók – A Székely Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Egyesületének eszméi = Hullóidő – tanulmányok a székely identitásépítésről*, szerk. Bárdi Nándor, Kolozsvár, Iskola Alapítvány, 2022 (előkészületben).

mindvégig az erdélyi tematikát, az erdélyi irodalom magyarországi bemutatását képviselte, aminek forrásvidéke valahol a SZEFHE által is szervezett irodalmi estekben volt. Ezeknek az esteknek kulcsszerepe volt abban, hogy az erdélyi irodalom magyarországi megismertetése kiadói projektként is beindult: 1928-tól az Athenaeum, később a Genius, majd 1933-tól a Révai értékesítette az Erdélyi Szépmíves Céh sorozatát Magyarországon.[28]

A Horthy-korszak más, székely orientációjú egyesületeivel és azok fórumaival (Hargitaváralja Jelképes Székely Község és lapja, a Székely Hadosztály Egyesület, a különböző diákszövetségek, *Székelység* című gödöllői lap köre[29]) lazán kapcsolódva a SZEFHE azért is tudta rendszerváltásokon átmenteni ismeretségi hálója egy nem elhanyagolható részét, mert tagságát fiatal, jobbára az 1890 és 1910 közötti években született, diplomás emberek alkották, akiknek szakértelmére, ismereteire csaknem minden rendszernek szüksége volt. Ide sorolhatjuk például a bölcsészként induló, majd más irányba forduló, műgyűjtőként is ismertté vált Tompa Kálmán belgyógyász főorvost (1898–1978), Tompa László költő és Tompa Sándor színész testvérét, akit azon túl, hogy baráti-családi szálak is kötöttek a kör némelyik tagjához, orvosuk is volt és 1956-ban az ő lakásán készítették elő a Nemzeti Parasztpárt/Petőfi Párt megalapítását.[30] Ez nem jelentette azt, hogy a politikai megtorlások vagy az emigráció ne sújtotta volna ezt a társaságot: Asztalos Miklós, Ignácz Rózsa, Palló Imre vagy Gergely Pál hagyatékában fellelhető, a hatvanas-hetvenes évekből származó amerikai, németországi, ausztriai levelezőlapok, levelek, írások mutatják ennek a diaszpórának a térbeli kiterjedését. (Gergely maga sajtó alá rendezte Kriza János székely népköltés-gyűjteményét 1956-ban – maga tény és az évszám is árnyalhatja elképzelésünket a korszak miliőjéről és számtalan értelmezési horizontot nyit meg.) Akiket a Magyarországra jött erdélyi értelmiségiek közül 1945 után retorzió ért, így például a kivégzett Kolosváry-Borcsa Mihályt, az nem a SZEFHÉ-ben való tagsága miatt érte (ez a

28 Frisnyák Zsuzsa, *Az „Erdély-üzlet” működése Magyarországon: az Erdélyi Szépmíves Céh*, Századok, 126(1992)/2, 178–179.

29 Lásd Nagy Szabolcs, *Egy, az elszakított székelység ügyéért harcoló civil szervezet: A Székely Hadosztály Egyesület tevékenysége, 1919–1944 = Csaba királyfi elárvult népe*, szerk. Takács Péter, Debrecen, Erdélytörténeti Alapítvány, 2009, 221–236. Illetve: Ráday Levéltár, C/44, Kolozsvári Diákszövetség iratai: az egyesület például kulcsszerepet játszott a magyarországi Kőrösi Csoma-kultusz élesztgetésében, kézenfekvően kötve össze a magyar keleti érdeklődést a székely-kultusszal.

30 Papp István, *Népi-urbánus közeledés? Állambiztonsági jelentés Tompa Kálmán 60. születésnapjáról*, Kommentár, 2007/2, 11–20.

mozzanat az egész nyomozati, bírósági eljárásban nem bukkant fel), hanem sajtókormánybiztosként végzett tevékenysége miatt, a Sztójay-, illetve a Szálasi-kormány idején. A SZEFHE-tagság nyilván nem számított előnynek 1945 után, de a szervezet tagjai nem is voltak a politikai rendőrség célkeresztjében pusztán ottani jelenlétük okán. Ez a kapcsolati háló elsősorban 1956 után, részben nemzeti parasztpárti-kisgazdapárti értelmiségiek környékén, részben egyéb csomópontokon szervezte újjá magát, mondanivalójának külső jegyeit gondosan igazítva az örök küldetéshez: Erdély témájának magyarországi képviseletéhez.

3. Alakváltozatok

A 20. század elejének székelységgel kapcsolatos diskurzusa alapvetően a térség és a székely társadalom felemelésével kapcsolatos, szociális töltetű retorikai elemeket használt, hangsúlyait a kivándorlás, az ipar- és infrastruktúra fejlesztése, a közegészségügyi állapotok javítása és a mezőgazdasági felzárkóztatás köré artikulálta – nem feledkezve meg ugyanakkor a kérdés etnikai vonatkozásairól, a székelység szerepéről a keleti határszélen.[31] A 19. század utolsó évtizedeinek Székelyföld „elhanyagolása" kapcsán született memorandum-irodalma logikusan csapott át szervezetalapításba (több mint ötven Székely Társaságot alapítottak országszerte, miután az elsőt, a marosvásárhelyit létrehozták 1899-ben), majd kormányzati cselekvési terv kikövetelésébe: ez lett a Székely Akció, amelynek kezdete a földművelésügyi minisztérium székelyföldi kirendeltségének megnyitásával kezdődik 1902 nyarán. Ugyancsak ezen a nyáron tartották Tusnádon az első székely kongresszust, amely az összes érdekelt bevonásával igyekezett a régió gazdasági-nemzetiségi gondjaira megoldást találni. A tusnádit egy sor kongresszus követte még, a mozgalom igazi jelentőségét azonban az első adta meg, amely egy darabig párhuzamosan haladt a „Székely Akcióval". A század első évtizedében azonban az összhang sok helyen megbomlott az állami és a társadalmi élet képviselői között, nem utolsósorban azért, mert a kormányzat a helyiek véleményét figyelmen kívül hagyta és bizonyos kérdésekhez nem mert, vagy nem akart hozzányúlni a hitelrendezéshez. Az akciót hamarosan kiterjesz-

31 Erről lásd Balaton Petra, *A Székely Akció története, 1902–1914*, (PhD-értekezés), Debreceni Egyetem BTK, 2006, 50–59.

tették Erdély nem székely szórványvidékeire is, ami az akció adminisztrációjának kettéválásával is járt 1912-ben (kolozsvári és marosvásárhelyi központtal).[32] A nemzeti, a gazdasági, a kulturális és a szociális szempontok összefonódását jól illusztrálta az 1902-ben létrejött debreceni Székely Társaság programja: egy székely írói estet követő lelkesedésből született egyesület célja a „pusztulás örvénye szélén álló székely népfaj megmentése” volt. Öndefiníciója szerint ebbe tartozott a székelység sorsával való foglalkozás, „a Székelyföld természeti kincseinek, vadregényes vidékeinek, fürdőinek, iparának ismertetése, az oláhság terjeszkedésének megállítása”, illetve a „kormány tevékenységének fölkeltése a székelység ügyei iránt”. Tevékenységük az elején még háziipari vásárok szervezésére, iparostanulók sorsának egyenesbe hozására, székely cselédlányok kiközvetítésére és varrólányok képzésére korlátozódott.[33] Hogy a partikulárisnak és a regionálisnak milyen jelentősége van az egész (a nemzet) szempontjából, azt Gálffy Ignác miskolci kereskedelmi iskolai igazgató, a helyi székely társaság elnöke és a mozgalom dolgos munkása egy háború előtti gyűjteményes kötetében fejtette ki, immár erőteljesen nemzetiesítő hangsúllyal:

> Egy országrész népességének fejlődése, vagy […] szaporodása és ebben a keretben is egy fajnép számának változása általában nem lehet az összesénél különösebb érdeklődés tárgya. Nekünk az egész ország, az egész politikai nemzet s ebben a magyarság viszonyait kellene tárgyalnunk, mert ez bír mindekire általános érdekkel. És hogy most mégis egy országrésznek, hozzá népszámban nem a legjelentősebbnek kérdését tűztem ki tárgyamul, annak oka az a szerencsétlen körülmény, hogy habár sem népszámban, sem gazdasági fontosságban nem elsőrendű az az országrész, amelynek némi viszonyairól beszélni akarok, politikailag, nemzetünk fennmaradása szempontjából mégis ez legelsőrendű fontosságú. Ezenkívül a magyar nemzetnek először szupremáciáját, aztán hegemóniáját, végül fennmaradását itt támadta meg a legnagyobb veszedelem, itt foly a legelkeseredettebb harc.[34]

32 Balaton Petra, *A Székely Akció története – I. Források*, Bp., Cartafilus, 2004, 60–64.

33 *Emlékfüzet a Debreceni Székely Társaság megalapításának 20 éves évfordulójára 1902–1922. Kiadta a Debreceni Székely Társaság választmánya,* Debrecen, 1922, 4–6.

34 Gálffy Ignác, *Országos Székely Szövetség*, Miskolc, 1914, 6.

Ahhoz, hogy megértsük: ez a működés mindig az aktuális és domináns közéleti ideológiához alkalmazkodott, érdemes ismét csak a debreceni székelyek 1919. márciusi 15-i ünnepségének ünnepi szónokát felidéznünk. A turanista mozgalomban is aktív, illetve a Székely Hadosztály társadalmi pártoló testületében tevékeny Darkó Jenő egyetemi tanár a székelység feladatát is éppenséggel a Berinkey-kormány céljaihoz igazodó, demokratikus-humanista szólamokban jelölte meg, néhány nappal a tanácsköztársaság hatalomátvétele előtt:

> A románok tehát nem a szabadságért és a haladásért küzdenek, hanem annak ellenkezőjéért. Szabadságért és haladásért azok küzdenek, akik a román hódítókat meg akarják állítani előrenyomulásukban […] Ezek között is első sorban küzdenek a hazájukból kibujdosott székely katonák, akik mindenről le tudnak mondani, de hazájukról és szabadságukról soha.[35]

Néhány nappal később a budapesti Székely Nemzeti Tanács a Székely Hadosztály Szatmárnémetiben állomásozó katonáinak azt üzente a tanácsköztársasághoz való viszony kapcsán:

> A magyar nép minden tagjának és igy minden székelynek is kötelessége az újonnan alakult proletár kormányt jogokért' folytatandó nehéz küzdelmében támogatni! Ez a kormány nemcsak Szülőföldeteket fogja nektek visszaszerezni, hanem azt is, amit egy évezredes zsarnokság alatt a hatalmasok tőletek dolgozó székelyek[től] elragadtak. A székely nemzeti tanács atyafiságos szeretettel hív fel benneteket arra, hogy az új proletár kormánynak, népbiztosok tanácsának, a hadügyi népbiztosnak és az általa kinevezett vezetőinek mindenben engedelmeskedjetek és teljesítsétek kötelességeiteket a magyar tanácsköztársasággal és szülőföldetekkel szemben az ő parancsnoklásuk alatt is.[36]

35 Darkó Jenő, *Beszédek Erdélyért,* Debrecen, 1919, 9., 14. És ezzel összecseng a Székely Nemzeti Tanács március 15-i kiáltványa is, amely hangsúlyozottan hitet tesz a népköztársaság mellett: *A székely nemzeti tanács a székely katonákhoz*, Budapesti Hírlap, 1919. március 15, 4.

36 *A székelyekhez!,* Szatmár és Vidéke, 1919. március 24, 1.

És miközben Darkó professzor 1919. márciusi beszédében a wilsonista elvek (demokráciáért és szabadságért való küzdelem, felszabadítás a román zsarnokság alól) összemosódnak a székelyek ezeréves feladatáról vallott, függetlenségi retorikával átitatott nézetekkel, a debreceni székelyek már idézett 1922-es emlékkönyvének első mondata mindennél kifejezőbben fogalmazza át ezt a krédót, amelyben egymás mellé helyeződik a földrajzi determinizmus, a történeti hivatás és a keleti (bolsevik? román?) veszedelem képe:

> A magyar nemzet történelmében a székelységnek az a feladat adatott, hogy a Délkeleti Kárpátoknak legyen az őre. Országunknak ezt a természetadta hatalmas várfalát egyik ellenség a másik után döngette, vagy legalább is kerülgette. Századok jöttek, századok mentek, de a székely nép a kezéből a fegyvert le nem tehette, még csak el sem fordíthatta vigyázó szemét a rábízott határról, hisz jól tudhatta, hogy a magas bércfal körül, a ködborította mély völgyekben örökös veszedelem lappang.[37]

1945, de még inkább 1948–1949 után ez a székelység-diskurzus ismét alakváltásra kényszerült. A választóvonal nem annyira a második világháború vége volt: bár a SZEFHE Rákóczi úti központját felprédálták az ostrom után, 1945 után egy darabig Budapesten még működtek székely egyesületek. Mester Miklós volt államtitkár igazgatta például a székely egyetemi hallgatók internátusát a frissen átkeresztelt Bajcsy-Zsilinszky úton. A bácskai kitérővel Tolnába és Baranyába került bukovinai székelyek ügye pedig élénken foglalkoztatta a magyar sajtót, egyes politikai erők (így a Nemzeti Parasztpárt) egyenesen politikai potenciált is láttak a csoportban és a párt dél-dunántúli terjeszkedésének többek között a székelyek lettek a bázisai. Ortutay Gyula 1947-es iránymutatásai nyomán néprajzi kutatások indultak meg a bukovinai székelyek körében, már a negyvenes évek második felében.[38] Azt hihetnők, hogy a berendezkedő magyarországi sztálinista diktatúrában a székelység problémájának nem jutott tér, és bár a kor valóban inkább az anacionális megnyilvánulásoknak kedvezett, főleg az évtized

37 *Emlékfüzet, i. m.,* 3.

38 Kutatástörténeti összefoglalót lásd Gatti Beáta, *Emlékezet, örökség, identitás: bukovinai székelyek néprajzi, kulturális antropológiai vizsgálata*, (Phd-értekezés), PTE BTK, Interdiszciplináris Doktori Iskola, 2018, 106–107, 122–128.

második felétől mind a nyilvános térben, mind a tudományos vagy népszerűsítő publikációkban meg-megjelent a székelység: legyen az egy tanulmány a *Magyar Nyelv*ben,[39] az *Ethnographiá*ban vagy irodalmi folyóiratokban. Feltünedeztek székelykapuk operadíszletként vagy díjugrató versenyek akadályaiként és bár a harmincas évek nagy utcanév-keresztelési hulláma lecsengett, szórványosan még az ötvenes években is elővezettek Erdélyre, Székelyföldre utaló utcaneveket a fővárosban (Székelykapu utca a XI. vagy a Kálnok utca a XVII. kerületben).[40] Tamási Áron *Szirom és boly* című „regéje" pedig a kortárs szépirodalomba is bevezette a bukovinai székelyek témáját 1960-ban (meg persze a téeszesítést is. A székelység témája ugyanakkor már jelen volt az 1954-es *Bölcső és bagoly*ban és a *Hazai tükör*ben is). A téma tehát búvópatakként jelen volt a nyilvánosságban, és ami ennél is fontosabb: számos olyan értelmiségit találunk Magyarországon, aki háttérbe szorítva, eredeti hivatásától eltérítve, netán kitelepítve vagy a börtönöket is megjárva, de birtokában volt azoknak a készségeknek és tudásnak, és rendelkezett olyan ismeretségi hálóval, hogy a székelység kérdését az 1956 utáni megváltozott kontextusban újra exponálja a magyarországi nyilvánosságban.

Lássunk közülük hármat.

4. Hídemberek

Az alábbiakban három gyors portréval olyan erdélyi származású értelmiségiek tevékenységét mutatom be, akik kulcsszerepet játszottak Magyarországon az Erdéllyel kapcsolatos közgondolkodás formálásában. Kiválogatásuk nyilvánvalóan önkényes: legalább ugyanilyen jogon szerepelhetne például Mátyás Vilmos (1911–1986) erdőmérnök, az *Utazások Erdélyben* című népszerű útikönyv írója, vagy Benda Kálmán (1913–1994) történész, aki egyházkerületi levéltárosként, majd a Ráday Gyűjtemény igazgatójaként hagyatékok sorát fogadta gyűjteményeibe, intenzív erdélyi kapcsolatépítést folytatott és maga is végzett csángókkal kapcsolatos kutatásokat. Csanády György (1895–1952) 1945 előtt is kulcsszere-

39 Tényleg csak példa gyanánt: Gyallay Domokos, *Lófi székely – lófő székely. A székely őstörténet nyomai az élő nyelvben*, Magyar Nyelv, 55(1959), 218–226.

40 Lásd Budapest Főváros Levéltárának adatvizualizációs aloldala, http://adatvizualizacio.bparchiv.hu/hatarontuli/ (Letöltés ideje: 2021. 10. 06.)

pet játszott az erdélyi magyar irodalom bevezetésében (rádióban betöltött funkciója révén), őt azonban viszonylag korai halála is megakadályozta abban, hogy ezt a hálózatszervező szerepet újra felvállalja az ötvenes évek végétől.

A legidősebb a három jellegadó férfiú közül Domokos Pál Péter (1901–1992) etnográfus, a csángók történetének és néprajzának elkötelezett kutatója. Életrajzát aligha szükséges ismertetni.[41] A székely örökségesítésben (*Ezer székely leány napja* Csíksomlyón 1931-től), csángókutatásban (*A moldvai magyarság*, 1931) már kezdettől fontos szerepet játszó fiatal tanár az 1949 után bekövetkező, a magyar közigazgatásból való eltávolítása után is fáradhatatlanul folytatta a csángókkal és Erdéllyel kapcsolatos kutatásait. Hol bedolgozóként, hol saját kontóra (*Csángó népzene I–III.*, Rajeczky Benjáminnal, 1956-tól, *Rezeda – 96 csángómagyar népdal*, 1953) publikálta műveit, és mivel Erdélyben többet nem gyűjthetett, ezért a Tolnába települt bukovinai székelyek között folytatta munkáját. 1961-ben bekövetkezett nyugdíjazása után csaknem három évtizeden keresztül az Erdéllyel foglalkozó közvélemény fontos referenciaszemélye maradt. A Budapesti Fővárosi Levéltárban (is) fennmaradt hagyatéka, elsősorban levelezése, arról tanúskodik, hogy nemcsak a hatvanas évek végétől megélénkülő klubmozgalom figyelmére számíthatott, hanem volt diákjai, egykori pártfogoltjai, beosztottjai révén kiterjedt információs hálózatot is működtetett a Kárpát-medencében és azon túl, miközben folytatta tudományos tevékenységét is. Így élete végéig készült Csík vármegye monográfiájának megírására, amelyből csak töredékek jelentek meg, az egész vélhetően kéziratban maradt. Egész pályájának vezérlő csillaga Márton Áron volt: bár levelet ritkán írt az általa rajongásig tisztelt püspöknek, Domokos Pál Péter megírta életrajzát és egyházi személyekkel folytatott levelezésében folyamatosan felbukkant a gyulafehérvári püspök alakja.[42] A magát „Péter bácsi”-nak aposztrofáló kutató szigorúan „leánykám”-nak vagy „fiamnak” címzett pártfogoltjait gyakorta tanáros eréllyel szólította fel erdélyi útibeszámolók írására, az általa adott feladatokkal való elszámolásra. Ennek a határozottságnak is terjedelmes nyoma van a hagyatékában.

Kapcsolatai között találunk a táncházmozgalommal ismertté váló népdalénekeseket (Budai Ilona, Sebestyén Márta, Lovász Irén, Faragó Laura), zeneszerző-

41 Életrajza még megírásra vár, a vele készült oral history-interjú megjelent: *Az én Erdélyem. Domokos Pál Péter elmondja életét*, szerk. Balogh Júlia, Bp., VITA, 1988.

42 Domokos Pál Péter, *Rendületlenül*, Bp., Eötvös–Szent Gellért, 1989.

ket (Szigeti Kilián, Benedek János, Ottó Ferenc), Magyarországon szétszóródott erdélyieket (pl. Vákár Tibor festőművészt), tolnai székely falvak értelmiségijeit (Földi Istvánt, Sebestyén Ádámot és másokat), a munkájának elismeréssel adózó vagy Erdély iránt érdeklődő kutatókat (így Bálint Sándort), muzeológusokat (Magyar Kálmánt Kaposvárról) római katolikus egyházi személyeket (egyebek mellett András Imre, P. Daczó Lukács, Gálos László) itthon és külföldön. Domokosnak még arra is volt energiája, hogy amikor római tartózkodása során felfigyelt egy magyar nevű, csángó eredetűnek tartott kispapra, az illetőt dörgedelmes levélben figyelmeztessen a népe iránti hűségére, és a származásából fakadó népszolgálati feladataira.[43] Domokosnak nemcsak Szombathelytől Jászberényig terjedő előadásain keresztül volt módja ismeretterjesztést folytatni és Erdélyről beszélni a Kádár-korszak Magyarországán főiskolai klubokban, múzeumokban, városi könyvtárakban. A szintén székelyföldi gyökerekkel bíró Z. Szőke Pál volt kisgazdapárti főispán, a Budapest Tourist szakmai tanácsadója és a magyar természetjáró mozgalom egyik fontos alakja megbízásából Domokos szakmai felkészítést tartott például 1977-ben a budapesti turisztikai vállalat „Székelyföldi gyalogtúráját" irányító idegenvezetőknek „Erdély és a Székelyföld történetéről és etnikumairól".[44] A csángókutató – elkötelezetten folytatott és kiterjedt levelezése mellett – azért is fontos szereplője Erdély magyarországi tudatosításának, mert hosszú életpályája és tudományos működése révén értelmiségi nemzedékeknek irányította rá a figyelmét Erdélyre és a csángókra. Ebben segítségére volt zenei műveltsége, a „nagy idők tanúja"-szerep és az a tény, hogy a magyarországi államszocializmus művelődési elvárásaihoz jól adaptálódva tudta ismereteit és nézeteit átadni, maga köré kört szervezni, életben tartva Csíksomlyó jelentőségét, tudatosítva Márton Áron és az erdélyi katolicizmus szerepét a magyarországi közönség számára.[45] Adaptálódás alatt elsősorban a székely/csángó/erdélyi művelődésnek az államilag felkarolt népi kultúrába való integrálását értem, illetve az állami művelődéspolitika által engedélyezett klubok, ilyen-olyan szakszervezeti

43 RL, C/181, Domokos Pál Péter iratai, 1. doboz, 2. dosszié. A-D, *Domokos Pál Péter levelei Péter Antika Ferencnek,* Bp., 1976. január 6, március 7., október 22.

44 *Uo.* 2. doboz, II. E-K dosszié, *Z. Szőke Pál levele Domokos Pál Péternek*, Bp., 1977. február 26.

45 „idejutottunk, íme, hogy az 1780-as passiójáték megszólalt. Megnéztem a főpróbáját és láttam a nagyszerű játék hatását" – írta lelkesen a Csíksomlyói passió 1981-es bemutatójáról. *Uo.*, Levelek, 1. doboz, *Domokos Pál Péter levele Manyák Ernőnek*, Bp., 1981. november 25.

népfront- vagy KISZ-védőernyő alatt működő klubok, egyesületek hálózatának leleményes és innovatív kihasználását.

Három évvel fiatalabb volt Domokos Pál Péternél Bodor György (1904–1976) jogász, politikus, aki a húszas években a SZEFHE tagja is volt, a harmincas évektől pedig Bajcsy-Zsilinszky Endre belső köréhez tartozott; a mártír politikus halála után Bodor egyik összetartója volt a hívek szűk körének és igyekezett az özvegynek is segítséget nyújtani különböző jogi ügyeiben. Bodor a második világháború után a Nemzeti Parasztpárthoz állt közel és országos jelentőségre tett szert 1945 tavaszán, amikor kormánybiztosi jogkörökkel a Bácskából menekült bukovinai székelyek letelepedését vezényelte Tolna megye völgységi járásában. Bár stalluma hamar véget ért, a Völgységi Telepesek Központi Szövetkezetének elnökeként sokáig meghatározó befolyása volt a telepesek életére, és kapcsolata azután sem szakadt meg a régióval, miután a szövetkezetet feloszlatták. Bodor elképzelése a bukovinai tájra sokban hasonlító Völgység és a tágabb Tolna vármegye „székely vármegyévé” tételéről nem pusztán szóvirág volt. A gazdasági önállóság megteremtése mellett Bodor küzdött a székelyek és csángók lakta baranyai falvak Tolnához csatolásáért, székely értelmiségiek (pl. Veress Lajos tábornok) megyébe költözéséért, illetve székely múzeumért, középiskoláért, külön szabadművelődési felügyeletért (ezek részben létre is jöttek). Hogy törekvései milyen erős visszhangra találtak a letelepedettekben, azt a Bodor hagyatékában fellelhető számtalan hálálkodó-kapcsolattartó levél jelzi a hatvanas-hetvenes évekből. A politikus családi kapcsolatai révén is mélyen bele volt ágyazva az erdélyi közélet és művelődés életébe (felesége révén rokona volt Vita Sándor és Zsigmond, Jékely Zoltánnal pedig nászok voltak), az államszocialista diktatúra évtizedeiben a közéleti energiáit tudományos és ismeretterjesztő írások közlésébe konvertálta. Jogtörténeti, néprajzi írások mellett publikálta emlékeit a saját kormánybiztosi időszakáról.[46] Az intenzív társasági életet élő, és az erdélyi magyarság kérdéseit folyamatosan napirendre vevő Bodor komoly árat fizetett közéleti mozgolódásaiért: hosszas állambiztonsági megfigyelés után 1962-ben letartóztatták és az ún. Zsigmond–Püski-per másodrendű vádlottjaként három és fél évi börtönbüntetésre ítélték, amelyből 1963 végén az amnesztiával szabadult. Miközben az állambiztonság munkatársai a nyomozás, a házkutatás és az

46 Bodor György, *Székely honfoglalás 1945-ben (I. rész)*, Forrás, 7(1975)/3, 70–83. *(II. rész) Uo.*, 7(1975)/4, 59–68.

eljárások során az Erdélyre és a Székelyföldre/székelyekre vonatkozó motívumok gyűjtésére összpontosítottak, ezekből azonban az ítéletben már semmi sem jelent meg.[47] Ott már a Bodor által elkészített „Európai föderáció" elnevezésű kézirat elkészítése, terjesztése, megvitatása volt a legfőbb bizonyíték, Erdély csak nagyon szőrmentén került szóba.[48] Ebben az eljárásban egyébként Domokos Pál Péter is az állambiztonság célkeresztjébe került, házkutatást tartottak nála és lefoglaltak nála csaknem kétszáz levelet, könyveket és kéziratokat. Az állambiztonság képviselőinek a témával kapcsolatos irritáltságát jól mutatja, hogy az elkobzott iratok közt fellelhető versek (Tófalvi Sándor művei) esetén a Ferenczi főhadnagy jegyezte műbírálat ismétlődően csak „siránkozás"-nak aposztrofálta az Erdély Romániához csatolásával kapcsolatos tematikákat.[49] Domokos Pál Pétert végül nem citálták bíróság elé, rendőrségi figyelmeztetéssel megúszta. Bodor a hatósági vegzálás ellenére sem hagyott fel az Erdéllyel kapcsolatos ismeretek terjesztésével, népszerűsítő cikkeket írt, intenzíven levelezett, de hagyatékában fellelhetők annak a – jobb híján – „népi geopolitikának" nevezhető tevékenységnek a nyomai, amely memorandum-tervezetekkel, térképvázlatokkal készül egy majdani európai újrarendeződésre és Erdély helyzetének megváltozására.[50] Bodor György szerepét és jelentőségét két oldalról lehet a legjobban megragadni a magyarországi Erdély-kép alakításában. Egyfelől a bukovinai székelyek tolnai letelepítésében játszott és az ezzel kapcsolatos örökségesítő szerepe úgy tarthatta életben Erdély emlékét az államszocialista Magyarországon, hogy nem feltétlenül kellett a Romániához került Erdélyről beszélni. A bukovinai székelyek kutatása, történetük megírása – amellett, hogy sok néprajzkutató számára egyedülálló lehetőség volt a trianoni Magyarországon jórészt már kiveszett szokásvilág,

47 Standeisky Éva, *Üldözött értelmiségiek a kora Kádár-korszakban Zsigmond Gyula, Püski Sándor és társaik pere,* Évkönyv X., Bp., 1956-os Intézet, 2002, 169–190. G. Bartók Béla, *„Mustármag". Szabó Dezső eszméinek hatása Zsigmond Gyula és társainak szellemi ellenállásában*, Hitel, 14(2001)/11, 43–57. Bodor György hagyatéka (magántulajdon), Házkutatási jegyzőkönyv, Bp., 1962. március 16. ÁBTL, 3.1.9. V-147275/6/23, Vizsgálati terv dr. Zsigmond Gyula és társai ügyében, Bp., 1962. február 26., Halustyik Mihály őrnagy, alosztályvezető „a csoportnak Erdélyben működő magyar nacionalista körökkel való kapcsolatának tartalmát és formáit" szándékozott kezdetben vizsgálni.

48 Bodor-hagyaték, Götz János fővárosi főügyész vádirata, Bp., 1962. május 22. (az ÁBTL-ből származó másolat.)

49 ÁBTL, 3.1.9. V-147275/10/214-215. ill. 218–220, Házkutatás jegyzőkönyve, 1962. március 16. Ferenczi Béla rendőr fhdgy, Jelentés Domokos Pál Péter házkutatási anyagának értékeléséről, Bp., 1962. március 21.

50 Bodor-hagyaték, *Erdély arányos megosztása* című térkép. És hasonló terveket találni Mátyás Vilmos hagyatékában is egy román–magyar népességcseréről (Soproni Egyetem Levéltára, Mátyás Vilmos iratai, Személyi anyagok, 406. e. 1. doboz, *Fekete könyv* című mappa).

mese-, dal- és tánckincs vizsgálatára – beágyazódott a magyarországi helytörténet-írásba és össze is kapcsolódott a magasabb státuszú értelmiségi csoportok erre fogékony részének érdeklődésével. 1956 után az első, bukovinai székelyekkel foglalkozó néprajzi mű, a Mályusz-tanítvány Belényesy Márta munkája mellett fontos kiemelni Sebestyén Ádám történeti-néprajzi munkáit, Kóka Rozália mesemondó munkásságát és a néprajzosok sorát (Forrai Ibolyát, Andrásfalvy Bertalant, Halász Pétert – utóbbi szerző Domokos Péter Pál emlékének is hűséges ápolója volt és ma is az).[51] Másfelől a székely származású jogász-politikus jelentősége abban állt, hogy irodalmi kapcsolatai, széles ismeretsége révén Erdély és a Székelyföld témáját „behozta” a népi mozgalom új nemzedékének gondolkodásába. Abban a kulcspillanatban érkezett, amikor a népiek még életben lévő nagy nemzedéke a kollektivizálás lezárulta után tematikai válságba került és a Kádár-rendszerhez való viszonyuk újrastruktúrálta közegüket. Ekkor fordult figyelmük a társadalmi devianciák, a nemzeti művelődés alapkérdései mellett Erdély kérdése felé. Illyés Gyula a hatvanas évek közepétől kezdte először óvatosan, majd egyre határozottabb kontúrokkal felvetni a határon túli, elsősorban az erdélyi magyarság kérdését a nyilvánosságban.[52] Csoóri Sándor érdeklődése is a hatvanas évek végén helyeződött át Erdély problémájára, főleg 1968-tól, amikor Kósa Ferenc filmjének, az Ítéletnek a helyszínkeresése közben Kallós Zoltán kalauzolása mellett eljutott a Mezőségre és szembesült a fogyással, valamint az eltűnés fenyegetésével.[53] Bodor jelentőségét ebben a körben Csoóri Sándornak az elhunyt fiához, Bodor Ferenchez írott kondoleáló sorai tükrözik a legjobban: „Kedves Ferenc fogadd el együttérző kézszorításomat gyászotokban. Apád élete máris beleforradt, beleépült a történelmünkbe. Nemcsak szónokolt szétszakítottságunk ellen, hanem cselekedett is. Azt tette, amit nekünk is tennünk kell, amíg életünk van és akaratunk”.[54]

Az együttérző sorok címzettje, Bodor Ferenc (1941–1994), a budapesti művészeti szubkultúra jelentős és jellegadó alakja talán nem is tudta, hogy mi köti össze az államszocializmuson átívelő „hídemberek” legfiatalabbjával, a jogász Balás Gáborral (1909–1995) – mármint a személyes kapcsolaton kívül, hiszen

51 Belényesy Márta, *Kultúra és tánc a bukovinai székelyeknél*, Bp., Akadémiai, 1958 (A Magyar Néprajzi Társaság Könyvtára).
52 Papp István, *A magyar népi mozgalom története, 1920–1990*, Bp., Jaffa, 2012, 249–250.
53 Görömbei András, *Csoóri Sándor,* Pozsony, Kalligram, 2003, 189–192.
54 Bodor-hagyaték, Csoóri Sándor levele Bodor Ferenchez, Bp., 1976. szeptember 14.

apja, Bodor György és Balás jól ismerték egymást. 1977 januárjában ismeretlen feladó által terjesztett röplapok bukkantak fel Budapesten és több vidéki városban. A röplap egy Erdély Kommunista Egysége nevű szervezet nevében, a Maros Szövetségbe és az Erdély Baráti Körébe való belépésre buzdított és éltette a független, szabad Erdélyi Tanácsköztársaságot. A címzettek nagyon sokfélék voltak (akadt köztük újságíró, egyetemi oktató, illetve testnevelő tanár is: Ablonczy Bertalan, a miskolci Földes Ferenc Gimnáziumból, nagyapám testvére), és az állambiztonság nem talált közöttük futó, közös szálat. Széles körű nyomozás indult, aminek során először Bodor Ferencet fogták gyanúba. A sok száz embert megmozgató kutatásban egy idő után Balás Gáborra terelődött a figyelem: lekádereztették, behívták a rendőrségre, szakértői anyagokat kértek tőle, 1963-as megfigyelési dossziéját leporolták, mintát vettek az írógépéről, de egyértelműen nem sikerült bizonyítani, hogy ő írta a szóban forgó röplapokat – ezt egyébként az általam meginterjúvolt leszármazott, Balás András is cáfolta.[55] (Az ügyben érintőlegesen a Balástól néhány száz méterre lakó Domokos Pál Péter is felbukkant.) Balás Gyergyószentmiklóson született; nagyapja, Sümegi Vilmos függetlenségi politikus, a város képviselője volt 1918-ig. A Balás-család az 1916-os erdélyi román betörés utáni menekülést követően már csak rövid időre tért vissza szülőföldjére. Balás jogi tanulmányokat végzett Budapesten, megjárta Párizs és Berlin egyetemeit, aktív tagja volt a SZEFHÉ-nek, pályájának kezdetén fővárosi szolgálatba lépett és 1945 után vezetője volt a Független Kisgazdapárt XI. kerületi szervezetének is.[56] Már ekkor is foglalkozott a korai erdélyi jogtörténet kérdéseivel, így tagja volt annak a szakértői grémiumnak is, amely a párizsi békekonferencia előtt egy székely autonómiaterv kidolgozását vállalta. A kommunista hatalomátvétel után, sok polgári értelmiségihez hasonlóan ő is alámerült és vállalati jogtanácsoként helyezkedett el. A szentimrevárosi kisgazdapárt 1956-os újraszervezése miatt irányult rá az állambiztonság figyelme és ez a figyelem meglehetősen sokáig elkísérte. Munkássága szempontunkból azért jelentős, mert maga is fejtett ki Bodorhoz hasonló, tudományos vagy ismeretterjesztő munkásságot. Erdély jogtörténetével kapcsolatos hatalmas, bár napjainkig

55 ÁBTL, O-16711, Szervezők fedőnevű nyomozás, 1977. január 17-én megnyitva, ill. O-16616/61, Dr. Balás Gábor dosszié, Figyelő-dosszié, passim. Interjú E. Andrew Balas orvosprofesszorral, Bp., 2018. július 23.

56 Erről bőségesen ír publikálatlan (és láthatóan naplójegyzetekre épülő) emlékirataiban is: Balás Gábor, *Történések s emlékezések*, d. n. passim. (A kéziratot a leszármazottak szívességéből kaptam meg, amit ezúton is köszönök).

kéziratban maradt (illetve csak szűk körben terjesztett) munkája a jogásztársadalom előtt is ismertté tette nevét, de juttatott műveiből például a Külügyminisztérium könyvtárának is.[57] Balás hatásának másik komponense ennél is fontosabb a széles nyilvánosság számára: a jogász egyik lektora volt a Medicina Kiadó kiadásában megjelenő Panoráma útikönyvek Romániáról szóló kötetének, illetve társszerzője (a Gyakorlati tudnivalók című fejezet írója) a Kádár-korszak egyetlen Erdély-útikönyvének, a hetvenes évektől folyamatosan romló magyar–román viszony egyik botránykövének számító *Utazások Erdélyben* című műnek. A kiadó valószínűleg rájöhetett, hogy a kétségtelen sikert jelentő, hat kiadásban megjelent útikönyv mellett van még igény Erdéllyel és a magyar történelemmel kapcsolatos irodalomra az egyre inkább piacosodó nyolcvanas években, ezért publikálták Kiss Gábor könyvét az erdélyi várkastélyokról és Balás Gábor saját könyveit (*Székelyek nyomában*, 1984; *A székely művelődés évszázadai*, 1988: utóbbinál csak szerkesztő), amelyek tulajdonképp nem sokban különböztek a két világháború közötti egyesületi kalendáriumoktól vagy kiadványoktól. A szerző annyi engedményt tett a korszellemnek, hogy a *Székelyek nyomában* második részében található székely panteont kiegészítette jelenkori hősökkel (így Kiss János altábornaggyal, a magyar katonai ellenállás mártírjával) és a rövidke 20. századi történeti részbe is belefűzött munkásmozgalmi epizódokat, illetve más erdélyi értelmiségiek élettörténetét is művébe foglalta (így például a kővárvidéki Nagysomkúton született Felvinczi Takáts Zoltán művészettörténész pályáját). A kötet első fele áttekintés a székely történelemről, amelynek őstörténeti vonatkozásait László Gyulának, a kötet egyik lektorának kettős honfoglalás elméletére építette. Az 1988-as kötetet Balás csak részben írta maga: olyan tanulmánygyűjtemény született ekkor, amely szándéka szerint a székely múlt és jelen tartalmait fogja egybe és épít hidat a kettő közé. A dolgozatok tartalma mellett legalább ugyanolyan beszédes a szerzői névsor, benne kutatókkal (Entz Géza, Forrai Ibolya, Pomogáts Béla), a SZEFHE volt tagjaival, a már megismert aktivistákkal (Mester Miklós, Domokos Pál Péter, Z. Szőke Pál) és az újabb nemzedék tagjaival (a székely történelem kutatója, Rugonfalvi Kiss István történészprofesszor

57 MNL TML, XIV.48, Bodor György iratai, 2. doboz, Balás Gábor erdélyi jogtörténete két házi kötésű példánya (1964 k.). Uo. 3. dob: Meghívó Balás Gábor előadására, 1975. október 13-ra, a Magyar Jogász Szövetség Jogtörténeti Szakosztályába. Illetve MTAKK, Ms 5726/384, Balás Gábor, *Erdély jókora jogtörténete*, *Uo*., Ms 10842/1-2. Balás Gábor, *Erdély jókora jogtörténete*, 1540–1849.

orvos végzettségű unokája). Ebben a kötetben még tovább épült a panteon és a névsor: beleférték még az erdélyi magyar munkásmozgalom olyan, a szocialista Romániában is kanonizált mártírjai, mint Józsa Béla vagy Salamon Ernő, de a mű reflektált a közelmúlt fejleményeire, így helyet kapott benne (*A szerkesztő utószava azokról, akik nem maradhatnak ki* című fejezetben[58]) Jakabos Ödön (1940–1979), aki 1972–1973-ban bejárta Kőrösi Csoma Sándor útját, eljutott Dardzsilingbe és élményeiről nagy sikerű könyvben számolt be. A kötet szerkesztője a lehető legszélesebbre feszítette a kötet eszmetörténeti ívét: az előszóban és a székely őstörténetről szóló részben maga is a hun-székely folytonosság mellett tette le a voksot, sőt a fedlap belső oldalait díszítő térképeken – igaz, kérdőjellel – a japán illetve az amerikai indián székely őshaza lehetősége is szerepelt.

Az egészen idős korában is rendezvényeken általában székely ruházatban megjelenő Balás halála előtt könyvtárát Gyergyóremete községre hagyományozta, a helyi művelődési ház ma az ő nevét viseli. A magas kort megért jogász hatása legalább három irányban kimutatható, még ha személye a magyarországi székely diaszpóra körein kívül nem is volt nagyon ismert: a magyarországi jogásztársadalomban az erdélyi jogtörténet bemutatása révén ismertséget és bizonyos respektust szerzett.[59] Bár erre valószínűleg kevesen figyeltek fel, de Erdélybe utazó magyar állampolgárok százezrei, sőt talán milliói követték tanácsait, amelyeket lej váltásáról és a kiadások előrehaladtával egyre ritkuló romániai autóbuszjáratokról adott az *Utazások Erdélyben* lapjain. (A könyv írójával, Mátyás Vilmossal nem ismerték egymást közelebbről. Balás maga is akart Románia-útikönyvet írni, de belátta, hogy a hetvenes években erre kevés lehetősége lesz, így valószínűleg a kiadó rendelte őket egymás mellé.[60]) Harmadrészt Balás Gábor a nyolcvanas években újraélesztett egy műfajt, a Székelyfölddel foglalkozó breviárium/kalendárium/emlékkönyv-jellegű kiadványét, amely immár egy kötetben tárta a magyarországi nyilvánosság elé a magyarországi és az erdélyi, bukovinai székelyek sorsát, és ehhez a feladathoz megpróbálta adaptálni mondanivalóját

58 Balás Gábor, *A székely művelődés évszázadai*, Bp., Medicina, 1988, 279–281.

59 MTAKK, Ms 5726/385, Hajdú Lajos egyetemi tanár szakvéleménye, Bp., 1982. május 12.: „Nehezen tudnám pontosan meghatározni Balás Gábor munkájának műfaját, de talán legjobban a tudományos és politikai útikalauz-jelleg jellemzi". Valamint *Uo.*, Ms 10842/2. Csizmadia Andor lektori véleménye, Pécs, 1979. március 22. „ennek [t. i. a kéziratnak – A. B.] rendelkezésre állását a szakmailag érdeklődők számára könyvtárakban is kívánatos biztosítani."

60 Interjú Mátyás Csaba erdőmérnökkel, az MTA rendes tagjával, Mátyás Vilmos fiával, Bp., 2018. április 11. Interjú E. Andrew Balással, *i. m.*

a kései Kádár-korszak Magyarországán. Témaválasztásban, megközelítésekben sokban hasonlított Jancsó Benedek, (*A székelyek*, 1921), Asztalos Miklós (*Jancsó Benedek emlékkönyv*, 1931, *A történeti Erdély*, 1936), Csanády György (*A májusi nagy áldozat*, 1941), Gergely Pál (*Székely világjárók*, 1940, *Székelyföld mindig zöld*, 1942) műveire vagy *A mi Erdélyünk* című, több volt SZEFHE-tag által írt Nemzeti Könyvtár-kötetre 1940-ben.

E három ember kiemelése, meglehet, igazságtalan, sőt aránytalan is: ugyanennyi joggal lehetne beszélni az egyházi-világi segítőakciók,[61] a táncház-mozgalom Erdély-kép formáló hatásáról,[62] vagy az erdélyi magyar színészet magyarországi megjelenéséről a korszakban. Ezek az események azonban részben időhatárunkon kívül esnek, részben kétségtelen újdonságot jelentenek a magyar–magyar kapcsolattartásban, míg a fentiekben egy félévszázados értelmiségi affiliáció történetét és főbb attitűdjeit próbáltuk számba venni: hogyan próbálta meg az Székely Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Szövetségében tömörült menekült ifjúság a maga emancipatorikus törekvéseit átültetni Magyarországra, milyen formákat talált erre alkalmasnak, és mi volt ebből átmenthető az államszocialista Magyarországon? Az irodalom felé való fordulás, a bukovinai székelyek felhasználása ahhoz, hogy Erdélyről valami módon beszélni lehessen; az etnográfiai kutatás szerepe, a népi katolicizmus és Márton Áron, illetve Csíksomlyó szerepének beépítése a magyarországi Erdély-képbe, a tapadási pontok keresése a magyarországi politika és értelmiségi élet erre fogékony része felé: ebben áll e három ember szerepe, akik nemzedékük képviselőiként mentettek át egy gondolati hagyományt az 1956 utáni Magyarországon.

61 Lásd Ablonczy Bálint, *Szolidaritás és ellenállás: református hálózatok erdélyi segítőakciói a hetvenes-nyolcvanas években = Hagyomány, identitás, történelem, 2019*, 2. kötet, szerk., Kiss Réka, Lányi Gábor, Bp., Károli Gáspár Református Egyetem Egyház és Társadalom Kutatóintézetének Reformáció Öröksége Műhelye, Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Kar Egyháztörténeti Kutatóintézet, 2020, 313–332.

62 Diószegi László, *A magyar néptánc történelmi pillanatai*, Magyar Művészet, 2014/3–4, 54–57.

Vallasek Júlia

„NEM A RÉGI NAPSÜTÉS”

Értelmiségi és művészi karrierlehetőségek a két világháború közötti erdélyi regényben

A közös hagyomány, nyelv, kultúra és történelem mint nemzetformáló és nemzetmegtartó erők a trianoni határokon kívül kerültek számára a két világháború közti korszakban kiemelt jelentőségű kohéziós tényezővé válnak, átvéve az államhoz mint hatalomhoz, közigazgatási egységhez való ragaszkodás szerepét. A közös nyelv, kultúra, tradíciók ugyanis kívül estek ezek hatáskörén, ily módon felül tudták írni a politikai határok elválasztó erejét.

A művészetek és ezen belül különösen az irodalom a húszas harmincas évek során kiválóan alkalmasnak bizonyult erre a szerepre. Ahogy Pomogáts Béla írja,

> a „trianoni irodalom” legnagyobb erénye, máig érvényes tanulsága, hogy a kulturális és lelki nemzetnek ehhez az eszméjéhez eljutott, hogy a gyász érzései és a gyötrődés vallomásai után számot tudott vetni a „lelki nemzet” esélyeivel és tennivalóival.[1]

Ez az irodalomeszmény nyilván nem tudta felülírni az adott korszakban a fent említett „gyász és gyötrődés” hívószavaival is leírható irredenta kultusz nagy erőkkel népszerűsített irodalmát, mégis jelentősen növelte a Trianon-témát megjelenítő művek színvonalát, és árnyalta lehetséges témakörüket. (A jelen kutatás tárgyát nem képezi, de sejthető, hogy abban az időszakban, amikor a kortárs irodalom, a közírói munkák a jelenleginél jóval nagyobb hatással bírtak a műveltség és ezen keresztül a közvélemény formálására, a kifele nyitó, Duna-menti népek összefogását hangsúlyozó patriotizmus gondolatának kiemelése a szűken vett irodalmi műveltség formálását meghaladó jelentőséggel is rendelkezhetett.)

1 Pomogáts Béla (szerk), *Querela Hungariae, Trianon és a magyar irodalom*, Bp., Széphalom Irodalmi Műhely, 1996, 14–15.

Az alábbiakban tárgyalandó három regényben (Karácsony Benő: *Új élet kapujában,* 1932; Berde Mária: *Szentségvivők,* 1935; Ignácz Rózsa: *Rézpénz,* 1938) az értelmiségi-művészi pályákon való érvényesülés megjelenítésének lehetőségeit vizsgálom a háborút követő évek és a határmódosítás kontextusában, arra figyelve, milyen térábrázoláson keresztül jelennek meg ezek a fogalmak. Ezek a regények nagyvonalakban művészregénynek tekinthetők, annak legátfogóbb, minimalista definíciója szerint mindenképpen, hiszen főhősük művész: író, illetve színésznő. Karácsony Benő regényének hőse szakmáját tekintve ugyan mérnök, ám habitusa az alkotó emberé, a regényidőn kívül eső, háború előtti időszakban pedig művészettörténészként, műemlékek restaurálásával is foglalkozott. Ebből a hősválasztásból narratológiai szempontból következik, hogy

> a művészfőhős személyének, személyiségének megjelenítése eleve a regénybe vonja a főhős életének a (műben fikcionalizált) szegmentumait, minek következtében a művész lét tematizálása művész(et) és élet, művész(et) és világ – a művészregények túlnyomó többségében szembenálló – relációit, azaz a művészettel kapcsolatos kérdések feltevésének lehetőségeit nyitja meg.[2]

A művész főhős választása ugyanakkor olyan, szintén főhőscentrikus típusaival rokonítja a művészregényeket, mint a fejlődésregény, a memoárregény, az életrajzi és önéletrajzi, a napló- és vallomásregény, illetve a kulcsregény. Míg Karácsony Benő itt tárgyalt kötete nemzedéki regény, amely elsősorban az első világháborús frontokról hazakerülő „elveszett nemzedék" útkeresési kísérleteit ragadja meg, Berde szövege kulcsregénynek is íródott, akként olvasták a kortársak, ezzel magyarázható meglehetősen vegyes fogadtatása és a kiadatása körüli huzavona is. Ugyanakkor mindhárom regényre jellemző Berdénél több, (a regény megírásakor egyébként budapesti színésznőként tevékenykedő) Ignácznál vagy Karácsony Benőnél ezúttal inkább csak szakmai háttérismeretként, lazán kapcsolódó utalásként az önéletrajzi elemek jelenléte.

Ugyanakkor hiányzik belőlük az a vonás, amelyet a két világháború közti korszak erdélyi művészregényeit vizsgáló Balázs Imre József a műfaj modern

2 Harkai Vass Éva, *Művészregény a 20. századi magyar irodalomban*, Újvidék, Fórum Könyvkiadó, 2001, 15.

változata egyik fontos vonásának tart, hogy a tematikus behatároltságon túlmenően a művészregények „formává is válnak, az önreflexivitás terét jelentve”.[3]

Időben a legkorábbi Karácsony Benő 1932-es regénye az *Új élet kapujában*, amely noha hangulatában, szereplőválasztásában, cselekményalakításában rokonítható mind a korábban írt *Pjotruská*val (1927), mind pedig a Felméri-regényekkel (*Napos oldal*, 1936, *A megnyugvás ösvényein*, 1946) mégis a Karácsony-életmű legkevésbé ismert darabja. Viszonylagos ismeretlenségét (hosszú ideig nem volt újrakiadása, a recepcióban alig emlékeztek meg róla) Tót H. Zsolt azzal magyarázza, hogy „bizonyos kultúrpolitikai megfontolások alapján a könyv szövege veszélyesnek ítéltetett”,[4] ugyanakkor jelzi, hogy

> a revizionista vagy antikommunista nézetek helyenkénti megszólaltatása valójában semmilyen kihatással nincs a mű egészére, hiszen ezek csak imitt-amott feltünedező vélekedések, […] csupán jellemző, ám nem egyeduralkodó alkotóelemei a regény által bemutatott „új élet” szellemi zűrzavarának.[5]

Az *Új élet kapujában* központi figurája Tunák Ádám, gazdag művészettörténeti ismeretekkel rendelkező építészmérnök, aki az első világháború után hadirokkantként tér vissza szülőföldjére és eredménytelenül próbálja megtalálni helyét a kialakuló új világban. A trianoni döntésről és szülőföldjének új fennhatóság alá való kerüléséről egy tehervonat tetején értesül, ahol a nyugat felé, hazafelé tartó katonák egy állomáson szerzett újságban közölt térképet próbálnak értelmezni.

> Az újság egy térképet közölt, amely Európa új országhatárait szemléltette. Egy szélesarcú, alacsonyhomlokú néptanító szertartásosan sírni kezdett. Megdöbbent csend szállta meg a társaságot, egy fiatal zászlós könnyes szemekkel, mereven nézett maga elé, egy fiatal önkéntes kijelentette, hogy megváltoztatja a menetirányt, egyenesen Párizsba megy és a levegőbe röpíti Poincarét. Tunák a térkép fölé hajolt, sokáig tanulmá-

3 Balázs Imre József, *Bánffy Mikós Reggeltől estig című kisregénye az erdélyi művészregények kontextusában = Bánffy Miklós emlékkonferencia,* szerk. Papp Endre, Bp., Magyar Művészeti Akadémia, 2014, 70.

4 Tót H. Zsolt, *Széttaposott ösvény. Karácsony Benő élete és műve*, Bp., Balassi Kiadó, 1994, 52.

5 *Uo.*

> nyozta. Képtelenség – mondta meggyőződéssel. – A térkép célzatos hamisítvány. […] Tunák az elsárgult térképet nézte. Vad fájdalmat érzett a torkában. Gyilkos képtelenségnek tartotta, hogy egy egyszerű ceruzával ilyen sötétté lehet árnyékolni milliók életét.[6]

Tunák tehát már az új fennhatóság alá került városba kerül vissza, de a visszailleszkedés nehézségei, az egyre jobban elhatalmasodó depressziója nem a hatalomváltással áll összefüggésben, hanem sokkal inkább egy súlyos traumát megélt nemzedék útkeresésének velejárója. A korszakváltás, az „új élet kapujába" került, az átélt frontélmények után még posztaumatikus tünetektől, és (pl. Tunákhoz hasonlóan testi rokkantságtól) szenvedő embereknek el kell dönteniük, milyen stratégiát válasszanak a rájuk zúduló újdonságok közt, hogyan tájékozódjanak az új világban.

Tunák a múlt felé fordul, a békebeli értékrend és humanista eszmék felsőbbrendűségét hirdeti, lett légyen szó építészeti stílusokról vagy időközben felnőtt, kenyérkereső nővé lett húgai viselkedéséről. „Azt kívánta, hogy az anya szent legyen, a leánytestvér szűz, a hitves odaadó, a férfi gentleman, a becsület mindenekfelett való, a regény háromkötetes, a bútorzat nehéz diófából való."[7]

Egykori fogolytársa, a cinikus Kuglai a fronton tanult, „az erősebb túlél" könyörtelen elvét alkalmazza az üzleti életben is, irgalmatlanul kihasználva mindenkit, akit lehet. Tunák új, szociális érzékenységgel eltelt barátját, Himmel Antalt a jelennel szemben érzett idegenkedése különféle balos csoportosulásokba vezeti, olyanok közé, akik hitük szerint egy új, szociálisan igazságosabb világrend megteremtésén fáradoznak.

Nem annyira az egyes életutak, stratégiák válnak fontossá önmagukban, mint inkább azok összessége, illetve a különféle elvek, stratégiák folytonos ütköztetése. Ezt erősíti az a Balogh Andrea által megfigyelt narratológiai megoldás, amelyet Karácsony a regényben alkalmaz, miszerint az elbeszélő nem foglal állást, hanem rendező szerepbe bújva diskurzusokat ütköztet egymással, s ezál-

6 Karácsony Benő, *Új élet kapujában*, Kolozsvár, Erdélyi Szépmíves Céh, 1932, 15. https://mek.oszk.hu/03800/03882/pdf/03882.pdf (Letöltés ideje: 2021. 07. 21.)

7 Karácsony, *i. m.,* 141.

tal nem közvetlenül, nyelvi formában ironizál, és távolít el a szövegtől, hanem iróniája az értékek, életformák viszonylagosságának sejtetésében érhető tetten.[8]

Annak köszönhetően, hogy a narráció fókuszában többnyire az építészmérnök főhős útkeresése, beilleszkedésre tett kísérletei állnak, a szereplők idegenségérzete, a beilleszkedés nehézségei gyakran jelennek meg térábrázolásokba vetítve. A hazaérkezéskor érzett csalódásának leírásakor a városi tér megjelenítésébe a testi betegség elemeinek leírása vegyül:

> A tetők fölött hipertrofiás fémbetűk emelkedtek a magasba. Sört, cipőkrémet és grammofonlemezt hirdettek. Tunák bágyadtan nézett körül. A tér mintha kitágult volna, a házak homlokzata idegen vonásokat kapott, az utca ritmusa is mintha másképp lüktetett volna. Sütött a nap, de ez nem volt a régi napsütés. A gránitkockák piszkosak és elviseltek voltak. Lehűlt lélekkel vágott neki az állomás épületének. Nagyokat bicegett, mint egy balul kiütött hexameter. Oldalt egy épület fölött hatalmas bádogtáblán akadt meg a pillantása: HOTEL SPLENDID.[9]

Ugyanakkor fontos hangsúlyozni, hogy ez a romlás, a világnak ez az alapvető idegensége, amelytől a főszereplő szenved, nem feltétlenül a trianoni békeszerződés következményeként jelenik meg, sokkal inkább egy olyan általános mentalitásválságként, amely a szereplőket is összezavarja. Éppen a békeszerződés, illetve az azt követő passzív rezisztencia elve az, amin Tunák összekülönbözik ismerőseivel, ami rádöbbenti arra, hogy a kisváros, amelyre orosz fogolyként még nosztalgikus vágyódással tekintett, immár unalmassá vált számára.

> A türelme fogytán volt már, unta a szülővárosát. Az emberek itt túlságosan típusokká váltak, a forradalmat követő évek típusaivá. Ő szerencsére szabadabban gondolkozik, nem beteges rabja egy távoli reménynek. – Mi a véleményed a békeszerződésről? – ismétlődött meg mindenhol, ahol megfordult, a sztereotíp kérdés. Azt felelte rá, hogy tévedés, törté-

8 Balogh Andrea, *Az irónia Karácsony Benő regényeiben*, Kolozsvár, Egyetemi Műhely Kiadó, 2012, 77.
9 Karácsony, *i. m.,* 30.

> nelmi tévedés. – Finoman fejezed ki magad – jegyezte meg valaki gúnyosan. Érezte, hogy már nem tartozik ezekhez az emberekhez.[10]

Az *Új élet kapujában* a különböző, egymásnak szegülő normák, ideológiák, nézetek és viselkedésformák története, ahol minden korábban biztonságosnak, ismerősnek hitt tér (otthon, szülői ház, szülőváros stb.) idegenné, unalmassá adott esetben akár veszélyessé válik. Míg a *Pjotruská*ban a szereplők a cselekményidő jelentős részét mozgásban töltik, séta közben zajlanak a fontos beszélgetések, addig itt különböző közösségi terek kapnak fontos szerepet. Egy kisvendéglő asztala, egy munkásklub helyisége, de akár a regény legfontosabb helyszíne, egy külvárosi üvegveranda, a Tücsöklak is gyakran lesz éjszakába nyúló ideológiai viták helyszíne. A Tücsöklak, eleinte Himmel lakhelyéül szolgál, de hosszabb-rövidebb periódusokra ideiglenes menedéket nyújt különféle szereplőknek, megesett boltoslánytól törött lábú szarkáig, ugyanakkor egyszerre kedélyes, bohém csavargótanya és biztos pont egy bizonytalanná váló világban.

> Himmel egy üvegverandán lakott, amely egy elhanyagolt kert bozontos fái között húzódott meg… A verandáról, amely egyedüli lakható helyiségét képezte a süppedő épületnek, két korhadt ajtó nyílt a szomszédos helyiségekbe. Ezekben kihullott fogú gereblyék, elszáradt szőlővenyigék, sárga folyóiratok és neveletlen egerek tanyáztak. A veranda hiányzó üvegablakain behajoltak a bodzabokrok a Himmel lapos fekhelye felé. Éjszaka, ha szél nógatta őket, különös suttogást vittek véghez és refrénként csiklandozták Himmel orrát.[11]

A Tücsöklak a maga fizikai vonásaival szimbolikus megjelenítése mindannak, amit a hősök keresnek és fontosnak vélnek: a nyitottságnak, az őszinteségnek, a befogadókészségnek, ugyanakkor üvegként magában hordozza a sérülékenység fogalmát is, azt, hogy menedékvolta hosszú távon tarthatatlan. A természet közelsége, a természeti tájba való szervesülés ahhoz hasonló otthonteremtő szerepet tölt be itt is, mint utóbb a Felméri-regények Párizsból hazatérő festőművész hőse számára a malom.

10 Karácsony, *i. m.,* 141.
11 *Uo.*

Az *Új élet kapujában* szigorúan véve nem művészregény, viszont értelmiségi (orvos, mérnök stb.) hősei tébláboló útkeresésének ábrázolásán keresztül a háborút fiatalon átélt nemzedék beilleszkedésének, illetve integrálódási kudarcának története lett.

A tágabban az erdélyi magyar irodalom hőskorát, intézményi kiépülését, szűkebben a *Zord Idő* és Osvát Kálmán küzdelmeit megjelenítő *Szentségvivők* első oldalán a történeti hitelességet megalapozni hivatott „Nem ez történt, így történt” – mottó áll. Berde eredetileg szociográfiai művet akart írni a témában, ehhez össze is gyűjtötte a marosvásárhelyi irodalmi élet 20-as évek elejére vonatkozó adatait.[12] Ez a szociografikus jelleg köszön vissza abban, hogy Berde helyenként beépítette Osvát szókimondó, avantgárd retorikájú főszerkesztői kiáltványait a párbeszédekbe, különböző cikkeket szinte teljes terjedelmében felolvasnak egymásnak, megvitatnak a szereplők, helyenként hosszú versrészletek szakítják meg a cselekmény fonalát.

A *Szentségvivők* cselekménye 1919 és 1922 közt játszódik, jobbára Marosvásárhelyen, illetve elenyésző mértékben az előfizetőket toborzó körutak helyszínein és Budapesten. A cselekmény egyik szála a *Virrasztó* című politikai, művelődési és irodalmi folyóirat megteremtése és fenntartása érdekében vívott többnyire politikai színezetű csatározásokat, a másik pedig a lap szerkesztői és írói körének (Korlát Kálmán, Ajton Barna, Tóth Pálma, Zudor Anna) személyes viszonyait követi.

A regény indítójelenete egy jelképes „de profundis” sírjelenet, Ajton Barna a teljes kétségbeesés állapotában járkál a szobájában azon tépelődve, hogy

> valamit csinálni kellene… Ha egy koporsóban mondja, amelyre már ráhúzták a hantot, nem halt volna meg jobban a szó. Szétfolyt a szürkületben, eltapogatott a négy falig, lehullt a padlóra, a mennyezetet el nem érte. Megfulladt tompán, visszhangtalanul.[13]

A cselekmény többnyire szűk szerkesztőségi szobákban, vidéki magánlakások szalonjaiban, Anna szerzetesien igénytelen szobájában játszódik, a térhasználattal illusztrálva a folyóirat szerkesztőinek személyes viszonyulását a laphoz, illetve

12 Molnár Szabolcs, *Berde Mária*, Bukarest, Kriterion Könyvkiadó, 1986, 207.
13 Berde Mária, *Szentségvivők*, Nagyvárad, Erdélyi Magyar Írói Rend Kiadása, 1935, 5.

a lap fenntartásáért hozott állandó áldozatot. A testet megtörő kényelmetlenség, a fáradtság és kiszolgáltatottság különösen az előfizetők gyűjtésére szervezett írói körutakra való utazások leírásában érhető tetten, a „regátból kiselejtezett ócska kocsi keskeny, rabvallató ülésein"[14] való zötykölődés, kopott vidéki szállodákban fürdőkádra tett vassodronyon való alvás a kultúráért vívott harc mártíriumának megannyi látványos stációját jelzi.

A Berde-alteregónak választott Zudor Anna művészi vállalásához kötődő jelenetek azonban szinte kivétel nélkül természeti környezetben játszódnak. „A tűnő nyár bágyatag fényében", egy szecessziós hangulatú enyedi virágoskertben ül Anna, amikor volt egyetemi társa, ekkor még lelkes fiatal pap (aki később, a regény záróképében az üres, romos templomban varjaknak prédikál) kezébe adja a *Virrasztók* egy példányát, és biztatja, hogy rég feledett írói ambícióit felélesztve csatlakozzon a szerkesztőkhöz. *Kert* című versének sikere után bízzák meg a lap irodalmi rovatának vezetésével, egy szovátai nyári felolvasás alkalmával hangzik el róla, hogy öntörvényű művész, aki nem függ másoktól.

Ugyancsak természeti környezetben, egy Királyerdőre tett kiránduláson, a Korláttal folytatott vita során hangzik el Anna ars poeticának beillő, váteszi lendületű vallomása a „szellemi hetéra-sorsként" láttatott művészlétről, a megosztó ideológiai viták veszélyes, mert a kis közösség létét fenyegető voltáról.

> Tudja meg, hogy Erdélyben ennek a hetéraságnak nincsen mártíriuma. A világnézeti harc jóformán travesztiája a magyarországinak. Nem létkérdése népünknek, hanem jelszók és érdekek szembenállása. Ha nem volna olyan súlyos ez a céltalan erőpazarlás, amelyet itt világnézet címén folytatnak, ha nem szolgálna bizonyos fokig belső kiegészítésül a bennünket kívülről szorongató nyomásnak – nem is kellene számon tartani. Az igazak – ha művészek, ha politikusok – egyszer úgy is túl fognak nézni rajta és valahol valahogy mindannyian találkozni fognak![15]

Végül ugyancsak szimbolikus környezetben, a (Dsida Jenő által is megénekelt) kocsárdi állomáson találkozik össze a Magyarországról hazaérkező Ajton, a meghurcoltatása után oda menekülő költőnő, Tóth Pálma és korábbi vitapartne-

14 Berde, *i. m.*, 78.
15 Berde, *i. m.*, 165.

rük, (a Reményikről mintázott) Szlanik Sándor, hogy a művészi/emberi igazság megtestesítőjeként felemlegessék Anna jóslatát. Az állomáson, ezen a jellegzetes augé-i nem-helyen történő találkozás hivatott ugyanakkor validálni a hősnő korábban hozott döntéseit, megerősíteni az általa vállalt áldozat szerepét.

Az állomásjelenet ugyanakkor a regénybeli „szentségvivők” kudarcának térbe projektált megjelenítése, a lázas viták, a párbeszédet helyettesítő életidegen szónoklatok, monológok helyét itt a tájleírás veszi át.

> Reménytelen mezők, céltalanba kerekedő messzeségek közepette ázottan, kedvetlenül állott a kocsárdi állomás. Rongyos hófoltok lepték az odaszögellő buckás kukoricatarlókat, piszkos köddé sűrűsödött a levegő a szemhatár kerekén és eltakarta a messzi hegyek körvonalait. Ebben a sűrű, majdnem szemerkélő levegőben varjúfelhők rajzottak az ég alatt húzva, keresgélve, mint folyvást változó, szétterített, újból összébb fogott fekete fátyol.[16]

A *Szentségvivők* tézisregény volta, a Berde által felhasználni akart tényanyag és a reális figurákra vonatkozó pletyka nagymértékű beépítése a regénybe megnehezíti mind a cselekményalakítást, mind a jellemábrázolást, és hozzájárul ahhoz, hogy a *Szentségvivők* végül inkább nagyívű ígéret maradt, semmint az erdélyi városi értelmiség pauperizálódásának vagy a művészlét, netán a kulturális/művészi világban nőként való érvényesülés, amúgy a *Vallani és vállalni* programban éppen Berde által szorgalmazott, valósághű megjelenítése.

Ignácz Rózsa második regénye ugyanerre a társadalmi osztályra fókuszál, az 1938-ban megjelent *Rézpénz* szerzőjének visszaemlékezése szerint

> a harmincas évek derekán élő, a lateiner pályákról leszorult, iparossá lett magyar értelmiségieknek és olyan erdélyi románoknak a regény formájú tragikomédiája, akik ad absurdum kísérelik meg a már mindenképpen korszerűtlen „transylvanizmust”, a független Erdély megteremtését. Pénzt hamisítanak.[17]

16 Berde, *i. m.*, 154.

17 Ignácz Rózsa, *Ikerpályáimon. (Visszaemlékezések)*, Csíkszereda, Pro-Print Kiadó, 2015, 291.

A *Rézpénz* ugyanakkor művészregény is, egy tizenhét éves, nemesi származású kamaszlány pályaválasztásának, színésznővé (és vállalkozóvá) érésének regénye. Türje-Szász Klári, gyerekes indokból, az anyjával való összekülönbözés miatt, a színészi pályához kapcsolódó romantikus-homályos elképzelései nyomán szökik meg otthonról és csatlakozik egy vándorszínész társulathoz, hogy a regény végére profi művésznőként vállalja az erdélyi művészlétet, mint értékkonzerváló, identitásmegőrző művészi küldetést. Döntését ugyanakkor nem kevés józansággal és gyakorlati érzékkel hajtja végre, megélhetést már alig biztosító örökségéből váltja ki a társulat működéséhez szükséges engedélyeket és veszi meg a turnébuszt.

A regény nyitójelenete a természeti tájba projektálja az új hatalom alatt végbement változásokat. Ezeket a változásokat itt már nem egyértelmű negatívumként, pusztulásként, idegen nyelvű feliratok agresszív térhódításaként érzékeli a szubjektum, hanem sokkal inkább az idő természetes folyásából fakadó változásnak, a modernitás elkerülhetetlen, de nyilvánvalóan az új hatalomhoz kapcsolódó jeleinek.

> Fönn a Hunyad megyei havasok között, fenyves erdők koszorúzta völgykatlanba zárva, kis gyártelep épült, valamikor a nyolcvanas évek elején. Fél évszázada ma ennek. Azóta… azóta sok minden megváltozott ezen a tájon. A Maros menti fennsíkot nem hívják már Kenyérmezőnek, s a hegyvidék vicinálisa is új nevű állomások között döcög, míg gyantaillatú fenyődeszka rakományt cipel, vagy az acélgyár súlyos küldeményei alatt roskadozik. […] Azóta sok minden kicserélődött a havasok alatt. Kicserélődtek az emberek, megváltoztak a nevek, azóta már jó néhányszor kaptak új ruhát a fák. A vonat útját kísérő hegyi patakban örökké új víz csörgedez. … Minden megújul. Új építkezések zajától hangos a gyártelep. Új urai most bontják le éppen a régi acélgyárat, és gigantikus méretekben másikat építenek a helyére, amely repülőgépeket fog gyártani.[18]

Ide, a Hunyad megyei vegyes lakosságú gyártelepre érkezik meg a színtársulat, hogy a szegényes díszleteik közt, szedett-vedett jelmezekben, a helyi ven-

18 Ignácz Rózsa, *Rézpénz,* Szeged, Lazi Kiadó, 2011, 5–6.

déglőben szórakoztassák a nagyérdeműt. A szórakoztatásra itt nagy hangsúly esik, nem a művészi színvonal, hanem a bevétel érdekében változik a repertoár, kerülnek be dalbetétek, osztódnak le szerepek. Az otthonról frissen elkerült, a színházról romantikus álmokat szövögető Klári a színházi világ realitásából való kiábrándulás és a mesterség elsajátításának lelkesedése közt ingadozik. Önkéntes oktatója, kalauza az előadóművészet területén az öreg színész, Lándori. Az ő (Ódry Árpádról mintázott) figurájához kötődnek a művészettel kapcsolatos reflexiók, ő az, aki elsőnek hagyja ott a csupán olcsó szórakoztatásra figyelő társulatigazgatót, és vállalja a küldetést: a mese, a mókázás útján segíteni az asszimiláció határára került, vagy anyagi eszközök híján az anyanyelvi oktatásból kimaradó fiatalokat.

A művészsors változatai közt való választás, a színésznővé formálódás hátterében egy pénzhamisítási ügylet zajlik, melyet Klári szerelme, Deák Ádám, a meglehetősen fantaszta magyar gépészmérnök és a havasi pásztorok ura, az esztenás Moganu hajtanak végre, hogy az általuk vert, egyenként minimális értékű, de nagy mennyiségben előállított rézpénz segítségével valósítsák meg Erdély függetlenségét. A pénzhamisítók természetesen lebuknak, ahogy elbukik Lándori minden praktikumot nélkülöző népművelő projektje is. Ám a közben művészi öntudatában megerősödő lány, nevelőapja hatására (aki az ősi nemesi kúria terét és tárgyi világát úgy teszi pénzzé, hogy fiktív ősök portréját festi meg polgári, paraszti származású, jómódú román vásárlóinak) megtanulja, hogy az eszmék megvalósítása csak kompromisszum és realitásérzék útján lehetséges.

A regény nyitójelenetében még a művészetet aprópénzért kiárusító társulat utazott a változó tájban, a végén egy összeszokott, pontosan körvonalazott művészi eszmékkel rendelkező társulat utazik az ősi földek árából vett turnébuszon.

> Zoltán Gabi színdarabot szorongat a kezében. Pesten írták. Bohózat. Kell az is azért. Nem lehet mindig klasszikusokat. S Lándori csak pöfög-pöfög, gúnyolódik, de beletörődik, hogy hellyel-közzel megalkudjanak. Hiszen ő mondta egyszer Klárinak: „Mindegy, hogy a színész milyen szöveget mond. Saljapin az orosz sztyeppét énekli, mindig, minden nyelven, mindenütt.” És hogy megéljenek, fel kell váltani néha az álmokat. Azt az álmot, hogy lehet csak magasat, csak művészit… És mégsem

> omlik hitvány rézgarassá az egész, ha a faji kultúrából meg lehet valamit ma Erdélyben menteni.[19]

A gyártelep és az etnikailag vegyes lakosságú vidék megjelenítésében a korszak irodalmában meglehetősen szokatlan módon elég nagy teret enged az idegen nyelvű szövegeknek. A román, német, sőt jiddis kifejezések, mondatok nyelvileg képezik le a vegyes lakosságú, kultúrájú vidéket.

Míg Karácsony Benő alapvetően nemzedéki regényt írt, a háborús traumák után a polgári életbe visszailleszkedni próbáló, de annak konformizmusát vagy változásait elfogadni már nem tudó szereplőinek kudarcai körül formálódik a konfliktus, addig mind Berde Mária, mind pedig Ignácz Rózsa regénye megőrzik a művészregények alapvető konfliktustípusát, a művészet és élet, a szellemi kiválóság és az azzal szembenálló, azt kioltani próbáló konformizmus egymásnak feszülését. Csakhogy míg Berdénél ez a mártírium heroizálásában valósul meg, illetve a feszültség feloldásának a majdani jövőbe való projektálásában, addig Ignácz elutasítja a mártír-művész modellt és a szubverzív művészi stratégiákat (ezeknek lesz mutatis mutandis megjelenítője a fantaszta pénzhamisító projekt), helyette egy pragmatikus, művészi értéket és közönségigényt egyszerre mozgósító stratégiát vázol fel megoldásként. Berde és Ignácz regényeiben az értelmiségi- és művészsors választása illeszkedik ugyan a szülőföldön való boldogulás egy-egy lehetséges mintázatába, ugyanakkor hősnőik számára ez a karrier részben a hagyományos női szereppel való szakítást, egy gender-alapú emancipáció lehetőségét is sejteti.

19 Ignácz, *i. m.*, 399.

Albu-Balogh Andrea

SZÖVEGRŐL SZÖVEGRE

A szövegvariánsok vizsgálata Karácsony Benő karriertörténetének kontextusában

A tanulmány alapjául szolgáló kutatás Karácsony Benő életművében a szövegvariánsok vizsgálatára épül. Karácsony Benő a két világháború közötti erdélyi magyar próza egyik jeles képviselője volt. A téma két irányú kutatási lehetőséget kínál. Az egyik irányt az jelentheti, hogy a szerző életében – elsőként folyóiratban megjelent művek, többnyire novellák, illetve későbbi regényfejezetek milyen változtatásokon estek át könyves megjelenésükig. A Karácsony Benő életében napvilágot látott többszöri szövegkiadások és szövegvariánsok úgy értelmezhetők, mint az írói karrierépítés mozzanatai, mivel azok a szerzői szándék jegyében történtek. A kutatás másik irányát az életmű darabjainak posztumusz újrakiadásai képezhetik. A posztumusz újrakiadások a kommunizmus időszakában valósultak meg, amelyek a fennálló ideológiai irányítás jegyében több ponton is eltérnek a Karácsony Benő életében megjelent kiadásoktól. Jelen írásban ez utóbbi kutatási irránnyal foglalkozunk, azaz az író regényeinek újrakiadásait vizsgáljuk meg. A jelzett időszakban, vagyis 1945 után, a művek megjelenésének helyszíne elsősorban Románia volt, azonban Magyarországon is újra kiadták néhány regényét. Mennyiségi arányuk miatt is elsősorban a Romániában megjelent kiadásokra koncentrálunk, valamint annak okán, hogy a szövegcsonkítások, a változtatások első ízben a romániai kiadásokban jelentkeztek. Dolgozatunk mindenképpen egyfajta esettanulmányként szolgál a kommunizmus időszakának szövegkiadási gyakorlatára nézve, valamint rálátást ad az írói „posztumusz karrierépítés" lehetőségeire. Arra, hogy miként kanonizálta a második világháború után szerveződő ideologikus kánon a két világháború közötti írók életművét. Érdemes megjegyezni, hogy a szövegcsonkítások a cenzori működés következtében valósultak meg, számos példát ismerünk „megszabdalt" művekre. Természetesen a Kará-

csony Benő esetében tapasztaltak nem elszigetelt jelenségek, hanem egy szisztematikusan és mindenre kiterjedően működő cenzori ellenőrzés részét képezik.

Helyzetkép Karácsony Benő regényeinek 1945 utáni kiadásairól

Karácsony Benő öt regénye közül négy még a szerző életében, azaz 1944 előtt megjelent. Utolsó regénye, *A megnyugvás ösvényein* az író halála után, 1946-ban látott napvilágot a Józsa Béla Atheneum kiadásában.[1] Korábbi művei, a *Pjotruska* 1927-ben, az *Új élet kapujában* 1932-ben, a *Napos oldal* 1934-ben, az *Utazás a szürke folyón* 1940-ben jelent meg az Erdélyi Szépmíves Céh (ESzC) kiadásában. Karácsony maga is tagja volt az Erdélyi Helikon írócsoportnak. Mindegyik regénye több kiadást is megért a szerző életében. Ezeket ugyancsak az ESzC adta ki, illetve a magyarországi Révai Kiadó. Az eredeti megjelenést leszámítva 1944-ig a *Pjotruska* négy kiadást, az *Új élet kapujában* két kiadást, a *Napos oldal* öt kiadást, az *Utazás a szürke folyón* három kiadást ért meg.

Az ötvenes évek végén kezdődik el Karácsony Benő műveinek újbóli megjelentetése. A hatvanas években egy kivételtől eltekintve mindegyik regénye napvilágot lát. 1958-ban jelenik meg a *Napos oldal* Budapesten a Szépirodalmi Kiadónál, illetve ugyancsak 1958-ban *A megnyugvás ösvényein* Bukarestben az Állami Irodalmi és Művészeti Kiadónál, majd 1962-ben újból a *Napos oldal*, 1963-ban ezt követi *A megnyugvás ösvényein*. Aztán 1968-ban a *Pjotruska*, a *Napos oldal* (újból), az *Utazás a szürke folyón*, *A megnyugvás ösvényein* (újból), valamint *Tavaszi ballada* címen novelláskötete (két drámája is ebben a kötetben jelenik meg) lát napvilágot újabb novellákkal kiegészítve, amelyek az első kiadásban nem szerepeltek. Lényeges dolog, hogy 1968-ban egy regény, az *Új élet kapujában* kivételével a teljes életmű megjelenik. Mint fentebb említettük, azért érdemes az 1945 utáni első szövegkiadásokkal foglalkozni, mert a művek cson-

1 A Józsa Béla Athenaeum ebben az időszakban a Minerva Rt. nyomdájában jelentette meg kiadványait. A Minerva kiadványainak összesítőjében is olvasható, hogy Karácsony Benő *A megnyugvás ösvényein* című regénye 1946-ban jelent meg. Lásd Tibori Szabó Zoltán, Újvári Mária, *A kolozsvári Minerva története és bibliográfiája (1920–1948)*, Kolozsvár, Minerva Művelődési Egyesület, 2015, 315. Továbbá Hegyi Endre 1946 decemberében készült összesítőjében is megemlíti az 1946-os könyvtermés sorában (kilenc szépirodalmi mű jelent meg a JBA gondozásában) Karácsony Benő posztumusz regényének kiadását. Ugyanebben az évben és ugyanitt jelent meg Kisbán Miklós *Bűvös éjszaka* című novelláskötete is. Lásd Hegyi Endre, *Az 1946-os esztendő mérlege az erdélyi magyar irodalomban*, Világosság, 2(1946), dec. 25., 6.

kítása ebben az időszakban megy végbe, illetve a további kiadások sorra ezeket a megnyirbált szövegvariánsokat veszik át. Összegezve a különböző kiadásokat: a művek négy „hullámban" jelentek meg az 1945 utáni időszakban: 1946-ban (*A megnyugvás ösvényein*, első és posztumusz kiadás), 1958-ban (a *Napos oldal* és *A megnyugvás ösvényein*), 1962/63-ban (a *Napos oldal* és *A megnyugvás ösvényein*), majd 1968-ban (a teljes életmű, az *Új élet kapujában* kivételével).

Kötetek és kiadók Romániában az ötvenes-hatvanas években

A továbbiakban az érintett művek kontextusát vizsgáljuk meg az 1945 utáni időszakra nézve. Érdemes megjegyezni, hogy 1945–1948 között a könyvkiadás tekintetében Romániában még sokszínűség volt tapasztalható, több kiadó is működhetett, vidéki városokban is megjelenhettek különféle kiadványok. Az úgynevezett népfrontos időszakban, az államosítás előtt a magyar kulturális élet – illetve a könyvkiadás is – még önállóságot élvezett. Ezekben az években új kiadók jöttek létre, ilyen volt a kolozsvári Józsa Béla Athenaeum,[2] a Bolyai Kiadó Marosvásárhelyen, illetve tovább folytatták tevékenységüket a korábbiak, mint például a Minerva Rt., az Uránia stb.[3] A Józsa Béla Atheneum (a továbbiakban JBA) közművelődési egyesület 1944-ben alakult, amely több funkciót is magára vállalt: előadások tartását, könyvkiadást, kölcsönkönyvtár működtetését stb. Független intézmény volt egészen 1945 szeptemberéig, amikor a Magyar Népi Szövetség megszünteti önállóságát, illetve saját hatáskörébe utalja a JBA működtetését. A kiadó is 1944-ben alakult, aminek az első időszakban Jordáky Lajos volt a vezetője. 1946-ban – Hegyi Endre beszámolója szerint – a könyvkiadást már Gaál Gábor irányította, akit az MNSZ bízott meg ezzel a feladattal.[4]

A JBA gondozásában, illetve a Minerva Rt. nyomdájában látott napvilágot 1946-ban Karácsony Benő kéziratban maradt regénye is.[5] A kézirat állítólag (ezt írja Robotos Imre *A megnyugvás ösvényein* 1958-as kiadásának *Utósza*vában) Ka-

2 Lásd Józsa Béla Athenaeum (szócikk) = *Romániai Magyar Irodalmi Lexikon I–IV.* (online változat), főszerk. Dávid Gyula. URL: https://lexikon.kriterion.ro/szavak/1747/ (Letöltés ideje: 2021. 11. 09.)

3 Lásd Enyedi Sándor, *A romániai magyar könyvkiadás* (1944–1989), Magyar Könyvszemle, 107(1991), 1–2. sz., 88–90.

4 Lásd Józsa Béla Athenaeum (szócikk), *i. m.*, továbbá Hegyi Endre, *i. m.*, 7.

5 Lásd az 1. lábjegyzetet.

rácsony Benő háziasszonya révén jut el a kiadóhoz.[6] Méliusz József két helyütt is megemlíti, hogy Karácsony Benő Gaál Gáborhoz juttatta el a kéziratot, aki – amint lehetősége nyílott rá – ki is adta.[7] Remélhetőleg a kiadott mű az eredeti, teljes szöveg alapján készült, azonban arra nincs lehetőség, hogy a kéziratot összevessük az 1946-os kiadással, mivel az író hagyatéka elveszett.

Az 1948-ban bekövetkezett államosítás után sorra szűntek meg a meglévő magyar intézmények (pl. a Romániai Magyar Írók Szövetsége), megszűnik a Magyar Népi Szövetség is, továbbá a kiadók is elveszítik önállóságukat (többek között a JBA), amelyeket az Állami Könyvkiadó szippant magába.[8] 1948 után a szépirodalmi és az irodalomtörténeti kiadványokat 1951-ig az Állami Könyvkiadó, 1951 és 1960 között az Állami Irodalmi és Művészeti Kiadó bocsátja napvilágra, 1960-tól pedig az újabb átszervezések révén az Irodalmi Könyvkiadó lesz felelős a szépirodalom kiadásáért. A kiadónak magyar alosztálya működött, ami a magyar nyelvű kiadványokért felelt, valamint kolozsvári fiókszerkesztősége is volt. A Kriterion 1969-es indulásáig, vagyis az 1948–1969 közötti időszakban a fent említett kiadó, ami többször változtatott nevet, játssza a legfontosabb szerepet a magyar nyelvű könyvkiadásban. Keretében több sorozat is indult, többek között így jelent meg a két világháború közötti időszak romániai magyar irodalmának terméséből is körülbelül 60 kötet. Mintegy zárójelben érdemes megjegyezni, hogy az Irodalmi Könyviadó indította el a jól ismert Forrás sorozatot is. A kiadott művek száma fokozatosan emelkedett, bár a napi politika rányomta bélyegét a kiadó működésre. Ebben az időszakban, az ötvenes évek végétől a hatvanas évek végéig a magyar nyelvű kiadás Robotos Imre, Méliusz József, majd utóbb Domokos Géza irányítása alatt működött.[9] Ezt a korszakot azért érdemes kiemelni a jelen tanulmány témája szempontjából, mivel a kiadó gondozásában

6 Robotos Imre, *Utószó* = Karácsony Benő, *A megnyugvás ösvényein*, Bukarest, Állami Irodalmi és Művészeti Könyvkiadó, 1958, 356–366. Egyébként Robotos Imre azt is megjegyzi, hogy Karácsony Benő háziasszonya egy lap kivételével őrizte meg a kéziratot. Mivel a teljes Karácsony-hagyaték elveszett, illetve még eddig nem került elő, egyelőre ennek az állításnak a létjogosultságát nincs módunkben ellenőrizni.

7 „Szerencsésen befejezett remekműve sorsát legszigorúbb bírálójára bízta, Gaál Gáborra. Ő adta ki 1946-ban Kolozsváron. Azon helyben, ahogy amerikai fogságából hazaérkezett." – írja Méliusz. Méliusz József, *Benő, Pjotruska, Tunák, Kázmér, Károly...* = M. J., *Az illúziók kávéháza*, Bukarest, Kriterion Kiadó, 1971, 121., továbbá M. J., *i. m.*, 142.

8 Enyedi, *i. m.*, 92–93.

9 Enyedi, *i. m.*, 91–100.; Állami Irodalmi és Művészeti Kiadó (szócikk) = Dávid Gyula főszerk., *i. m.* URL: https://lexikon.kriterion.ro/szavak/57/ (Letöltés ideje: 2021. 11. 09); Győrffy Gábor, *Cenzúra és propaganda a kommunista Romániában*, Kolozsvár, Komp-Press Kiadó, 2009, 49–51.

megjelent Karácsony-művek esetében figyelhetők meg elsőként azok a cenzúrázott, megcsonkított szövegváltozatok a hatvanas évekbeli kiadásokban, amelyekre fentebb már utaltunk. A Kriterion, valamint a kolozsvári Dacia később már „csak" átveszi a korábban megcenzúrázott műveket.

Romániában a cenzúrahivatal már 1946-tól működött, amikor is a Művészeti és Tájékoztatási Minisztérium keretében létrejött a Sajtóigazgatóság (Direcția Presei și a Tipăriturilor). Ez az intézmény 1949-től Sajtó- és Nyomtatványügyi Főigazgatósággá (Direcția Generală a Presei și a Tipăriturilor) alakult, és a Minisztertanács közvetlen felügyelete alatt működött.[10] A kiadványok megjelenésének procedúrája a következő volt: amint egy kézirat bekerült a szerkesztőségbe, először a szerkesztő és az ellenőrző szerkesztő olvasták el a művet, és amennyiben jóváhagyták („bun de cules", azaz 'szedhető'), utána került a Főigazgatósághoz, ahol újabb ellenőrzésen ment keresztül, majd ha ott is jóváhagyásra került („bun de tipar", azaz 'nyomtatható'), utána indíthatta a kiadó a mű megjelentetését. A nyomda csak a B jelzésű (magyarán: jóváhagyott) kiadványt vehette át, és készíthette elő nyomtatásra. Egy 1951-ben elfogadott határozat kimondta, hogy a könyvek árusításáért, valamint a könyvesboltok ellenőrzéséért is a Főigazgatóság felelt.[11] Győrffy Gábor a cenzúra működését elsősorban a romániai sajtóorgánumok szempontjából vizsgálta, amiből kiderül, hogy a sajtócenzúra már 1944 őszétől működött, majd az 1948-as évektől még intenzívebben és szervezettebben érvényesült.[12]

Romániában 1977-ben „hivatalosan" megszűnt a cenzúrahivatal, azonban a valóságban továbbra is és sokkal rafináltabban működött. Erről több beszámolót is olvashatunk.[13] A Sajtófőigazgatóság megszűnése után a cenzúra valójában többszűrős lett, az ellenőrzés folyamatát hivatalosan a Szocialista Művelődési és Nevelési Tanács (SZMNT), valamint a Párt Központi Bizottsága (KB) látta el.

10 Győrffy Gábor, *i. m.*, 96–99.

11 Lázok Klára, *Könyvkiadás és cenzúra az 1950–60-as évek Romániájában*, Regio, 18(2007), 3. sz., 119–122.

12 Győrffy, *i. m.*, 95–116.

13 Lásd Dávid Gyula beszámolóját a RMIL kiadása kapcsán. Dávid Gyula, *Az online kiadásról = Romániai Magyar Irodalmi Lexikon I–IV.* (online változat), főszerk. Dávid Gyula. URL: https://mek.oszk.hu/03600/03628/html/. (Letöltés ideje: 2021. 11. 04.) Az egykori Kriterion-munkatársak visszamlékezéseikben beszámolnak arról, hogy 1977 után a cenzúra sokkal megfélemlítőbb módon működött, mint korábban, nem volt ugyan egy hivatalos szerv, ami elbírálja a kiadványokat, azonban a telefonos és szóbeli számonkérések időszaka következett. Lásd Bartha Katalin Ágnes, *Egy nemzetiségi könyvkiadó a diktatúra évtizedeiben (1969–1989)*, Kolozsvár, Polis, 2020, 34.

A kulturális élet termékeiért elvileg az SZMNT felelt, azonban sokszor egyenesen a Párt funkcionáriusai vontak felelősségre szerkesztőket, kiadókat, vagy esetenként a két ellenőrző szerv munkatársai egymással versenyeztek a cenzúrázás terén. Továbbá nagy szerepet szánt az új rendszer a kiadóknak és a szerkesztőknek a cenzúra gyakorlásában, akiknek úgymond az első szűrő szerepét kellett ellátniuk. Az SZMNT és Párt előzetes figyelmeztetések, utólagos cenzúra, illetve büntetések kiróvása által gyakorolta az ellenőrzést, ami ilyenképpen még kiszámíthatatlanabb és önkényesebb lett, nem volt mentes az egymásramutogatástól, a félelem és a bizonytalanság pedig hatványozottabban érvényesült, mint korábban.[14]

Megjegyzendő, hogy 1949-től az irodalom egész intézménye rendkívül dogmatikussá vált mind a művek, mind a kritikák terén. Sorozatosak voltak a személyi „tisztogatások" is, Méliusz József, Kurkó Gyárfás, Gaál Gábor, Balogh Edgár ellen indult vizsgálat, hogy csak néhány példát említsünk. Ebben a légkörben zajlott az erdélyi írók műveinek újrakiadása is az ötvenes évek végétől kezdődően, amikor erre újból lehetőség adódott. Egészen addig nem volt elfogadott a helikoni írók műveivel való foglalkozás, illetve azok újrakiadása sem.[15] A változás előmozdítója az *Igaz Szó* cikksorozata a két világháború közötti újságírásról, valamint Méliusz József sok vitát kavaró, 1957-ben az *Utunk*ban közölt írása *Közelmúltunk irodalma* címmel. Ebben szorgalmazza a két világháború közötti romániai magyar irodalommal való számvetést, többek között a Bánffy Miklós, Karácsony Benő, Balázs Ferenc, Dsida Jenő műveinek vizsgálatát. Karácsony Benőről ezt írja: „Mit ér a derűs Karácsony Benő Napos oldala és a többi vonzó és kacagtató írása, késhetik-e szatirikus írásainak, vagy éppen összes munkáinak

14 Kiss Ágnes, *Informális gyakorlatok a romániai kommunista cenzúrarendszerben*, Magyar Kisebbség, 17(2012), 1–2. sz., 191–197. A szerző részletesen tárgyalja a Sajtófőigazgatóság megszűnésétől az új ellenőrzési rend kiépüléséig az átmenetet, valamint a formális és az informális cenzúra működését is. A tanulmányban forrásként visszaemlékezéseket és levelezéseket felhasználva körvonalazza a mindennapi gyakorlatban működő cenzurális hálózatot, amiben nemcsak a központi és hivatalos intézkedések, hanem a bizalmas telefonbeszélgetések, a jó szándékú „fülesek" is szerepet játszottak. Több nevet is említ, akikkel a magyar szerkesztőségeknek és kiadóknak folyamatos kapcsolatban kellett lenniük. A cenzorok egy része már a Sajtófőigazgatóságban, később pedig vagy az SZMNT-ben, vagy pedig a Párt Központi Bizottságának keretében működött. A teljesség igénye nélkül néhány meghatározó név: Dumitru Popescu, Constantin Mitea, Mihai Dulea, Susana Gîdea, Koppándi Sándor, Pezderka Sándor, Kallós Miklós, Illés József, Gere Mihály, Elena Docsănescu, Júlia Rădulescu. Egy részük „jó cenzor", akivel együtt lehet működni, aki segít, bizalmas információkat közvetít. Ennek csoportosítását, a „jó cenzor" és a „hírhedt cenzor" rangsorolását lásd a tanulmányban, *i. m.*, 200–205.

15 Kántor Lajos, Láng Gusztáv, *Romániai magyar irodalom 1944–1970*, Bukarest, Kriterion, 1973, 36–37.

értékelése?"[16] A Kántor–Láng szerzőpáros irodalomtörténeti munkája szerint az újraértékelés 1958-ban megszakad, és csak a hatvanas években folytatódik.[17] Ezeknek a kezdeményezéseknek az eredményeképpen indul el – ha megakadásokkal is – a helikoni írók műveinek elemzése és újrakiadása, amelyek sorában ott van Karácsony Benő életműve is.

Méliusz cikke nyomán Karácsony Benő újraértékelését Robotos Imre kezdi ugyancsak az *Utunk* hasábjain, aki valóban a szocialista irodalom normái alapján értékeli az életművet, Méliusz kérdésére (mit, miként adjunk ki) válaszul azzal zárja cikksorozatát, hogy az író művei közül a *Napos oldal*t és *A megnyugvás ösvényein*t újra ki kell adni, de együtt, egy kötetben, mivel ezek összetartozó darabok.[18] Mindez azért lehet érdekes, mert egy évvel később valóban sor kerül a két regény kiadására, bár nem egy kötetben, de azonos kivitelezésben. Érdemes hozzátenni, hogy Méliusz József az '50-es évek végén az Irodalmi Kiadó, akkor még Állami Irodalmi és Művészeti Kiadó aligazgatója volt. Nyilván ebben a minőségében is szerepe volt a helikoni írók műveinek újrakiadásában. Az 1968-ban kiadott majdnem teljes életműsorozatot Bodor Pál tanulmánya kísérte,[19] illetve a megjelenés apropóján többek között Szemlér Ferenc írt Karácsony műveiről.[20] A baloldali kanonizáció – különösen az ötvenes-hatvanas években – egy szűk mezsgyén mozog, lényege: Karácsony Benő elutasítja a polgári társadalmat, különösen a tőkés világot, de nem jut el a szocializmus eszméje nyújtotta békéhez és megnyugváshoz. Viszont utolsó regényében, *A megnyugvás ösvényein* zárszavában, Felmérinek a fiához írt levelében Karácsony Benő mégis a baloldali tábor melletti elkötelezettségét fogalmazza meg – vélik a kommentátorok. Ez az értelmezés magyarázhatja, hogy miért kezdődik az életmű kiadása a *Napos oldal*lal és *A megnyugvás ösvényein*nel, amit egy egységként kezelnek, mivel Felméri Kázmér élettörténete összefűzi a két regényt.

16 Méliusz József, *Közelmúltunk irodalma*, Utunk, 12(1957), (13. sz.) márc. 30., 4–5.

17 Vö. Kántor, Láng, *i. m.*, 36–37.

18 Robotos alapvetően méltatja a *Napos oldal*t és *A megnyugvás ösvényein*t, azonban a dogmatikus irodalomszemlélet szemüvegén keresztül láttatja ilyen jelzők kíséretében: polgári álobjektivizmus jellemzi, cinikumba hajlik, eszméi zavarosak, de – írja Robotos – „útja felénk vezetett", valamint eljut annak megfogalmazásáig, hogy „Karácsony Benő életműve ellentmondásosságában is értékes, haladó eszményektől áthatott alkotás". Robotos Imre, *A cinizmustól a közösségi humánumig*, Utunk, 12(1957), (32. sz.), aug. 8., 8–9., valamint (33. sz.) aug. 15., 6.

19 Bodor Pál, *Karácsony Benő* = K. B., *Tavaszi ballada*, Bukarest, Irodalmi Könyvkiadó, 1968, 333–355.

20 Szemlér Ferenc, *Karácsony Benő és a kritikusok*, Előre, XXII(1968), júl. 14., 3–4.

Az 1958-as kiadások kapcsán fontos megállapítani, hogy a *Napos oldal* a román–magyar közös könyvkiadási megállapodások révén jelenik meg 1958-ban Budapesten a Szépirodalmi Kiadónál.[21] Ennek hátterében az áll, hogy a szocialista országok között létezett egyfajta megállapodás egymás irodalmának kiadását illetően, amit a Kiadói Vegyes Bizottságok bonyolítottak le. Így kerülhetett sor több magyar klasszikus alkotás romániai megjelentetésére, továbbá erdélyi írók műveinek Magyarországon történő nyomtatására is. Lázok Klára szerint 1957-ben a kiadott művek „kiszélesítéséről" beszéltek, azonban 1959-re ez a helyzet megváltozott.[22] Nem elhanyagolható részletkérdés, hogy a *Napos oldal* 1958-as magyarországi kiadása nem cenzúrázza az eredeti szöveget, hanem teljes valójában közli.[23] Ugyanebben az évben *A megnyugvás ösvényein* már Bukarestben lát napvilágot. Mind a két, 1958-ban megjelent regény még a teljes szöveget közli, csupán a szöveg egyfajta modernizálását kísérelték meg a szerkesztők.

Az első, jelentősen megcenzúrázott kiadás az 1962-es *Napos oldal*, ami számos ponton eltér az eredeti kiadástól, valamint a regény soron következő kiadásai is ezeket a változtatásokat veszik át.[24] Érdekes megfigyelni, hogy *A megnyugvás ösvényein* 1963-as kiadása nem tér el az 1946-ostól, az eltérés csupán nyelvi, modernizáló jellegű. Ennek a regénynek a cenzúrázása az 1968-as életműkiadás során valósult meg, amikor több „problémás" mondat kihagyásra került. Tehát leghamarabb a *Napos oldal*ból maradtak ki szövegrészek 1962-ben, az összes többi megjelent mű esetében az „alapos" cenzori munka az 1968-as életműkiadás során valósult meg. A legtöbb ideológiai jellegű törlés a *Pjotruská*ban, a *Napos oldal*ban, valamint *A megnyugvás ösvényein*ben figyelhető meg (*Az új élet kapu-*

21 A román–magyar egyezmény alapján történő megjelenést a könyv utolsó lapján írtak is tanúsítják: „Megjelent a Román Népköztársaság és a Magyar Népköztársaság közös könyvkiadási egyezményének keretében. Készült 5000 példányban a Román Népköztársaság számára." Karácsony Benő, *Napos oldal*, Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1958, 356.

22 Lázok, *i. m.*, 122–123.

23 A román és a magyar cenzúra eltérő működéséről tanúskodhat az a vita, ami 1958–1959 táján zajlott. Tárgya az volt, hogy Petőfi *Összes versei*nek romániai kiadásában meg lehet-e cenzúrázni a verseket. A magyar fél a teljes korpusz kiadását javasolta, a kétes ideológiai tartalmak lábjegyzetben való kommentárjával kiegészítve, a román fél a nemzetiségi kérdés nem megfelelő tárgyalása miatt viszont bizonyos verseket kivett volna a kötetből. Mindebből látszik, hogy bizonyos kérdésekben a romániai cenzúra nem tűrt ellentmondást. Lásd Lázok, *i. m.*, 123–124.

24 Az 1962-es kiadású *Napos oldal* hátlapján az olvasható, hogy a magyarországi Szépirodalmi Kiadó 1958-as kiadás alapján készült. A szöveg módosítását a bevett cenzúrázási gyakorlat szerint nem tünették fel.

jában című regény egyáltalán nem jelent meg, és bizonyára ideológiai okokból, azaz, ha úgy vesszük, ezt a regényt a cenzúra teljes mértékben törölte.).

1970 után az író művei a Kriterionnál, valamint a kolozsvári Dacia kiadónál is megjelentek, de azok az Irodalmi Kiadó által közrebocsátott változat alapján készültek, és a megcsonkított szövegváltozatokat adták ki újra. 1945 és 1990 között Magyarországon – az 1958-as kiadást leszámítva – csupán a nyolcvanas években adtak ki újra Karácsony-műveket, mégpedig a *Napos oldal*t 1982-ben, és *A megnyugvás ösvényein*t 1983-ban. Nem mellékes, hogy az 1983-as *Napos oldal* a Romániában kiadott csonka szöveget veszi át, nem pedig az 1958-as, magyarországi szövegváltozatot, ami még teljes volt, azonban *A megnyugvás ösvényein* esetében az eredeti, teljes szöveg került közlésre. Nem mellékes az sem, hogy esetenként az 1990 utáni kiadásokban is a cenzúrázott szövegváltozatok köszönnek vissza.[25]

Szövegcsonkítások Karácsony Benő műveinek második világháború utáni kiadásaiban

Mielőtt a cenzúrázott kiadásokat megvizsgálnánk, érdemes előrebocsátani, hogy a két világháború közötti kiadásokhoz képest (amelyek megegyeznek egymással[26]) az 1958-as kiadásokkal kezdődően nyelvileg modernizálták a műveket (bár nem igazán következetesen), valamint az esetleges sajtóhibákat is javították: például a *nó* helyett *no*, az *ugorka* helyett *uborka*, a *szimétria* helyett *szimmetria* lesz.

Az eredeti regényszövegek, illetve az '58 utáni kiadások összevetéseként[27] elsőként azokat a változtatásokat vesszük sorra, amelyek nem valószínű, hogy ideológiai alapon történtek, hanem inkább figyelmetlenség okozhatta az eltérést.

25 Erre példa a Kriterion 1990-es kiadású *Napos oldal*a, valamint nagyváradi Riport Kiadó életműsorozata, ami zömében a hatvanas-hetvenes évekbeli kiadások alapján készült.

26 A Karácsony Benő életében kiadott szövegváltozatok tökéletes egyezését erősíti meg Jászberényi József is a *Napos oldal* 2003-as kiadásának előszavában. Lásd Jászberényi József, *Előszó* = K. B., *Napos oldal*, Bp., Aquincum Kiadó, 2003, 5–12.

27 Azért határozzuk meg az 1958-as évet az összehasonlítás határpontjaként, mivel ebben az évben kezdődik Karácsony műveinek újrakiadása, illetve a változtatásokról is ettől kezdődően beszélhetünk. Továbbá néhány magyarázat a változtatások feltüntetéséhez: 1) a jobb oldali oszlopban a változtatásokat pontosan úgy közöljük, ahogyan az adott kiadásban szerepel. Például, ha jelzés történik a kihagyásra, akkor azt is közöljük; 2) ha a bal oldali oszlopban feltüntetett szövegrész teljességgel hiányzik az újrakiadásból, akkor

Az eredeti szövegváltozat	**Az 1958 utáni szövegváltozat**
Utazás a szürke folyón, 1940: Kedvem lett volna felkiáltani: az Ön Ferdinándja?	*Utazás a szürke folyón*, 1968: Ø
Napos oldal, 1936: Lólábú gyámoltalanul és megadóan csüngette nyomorék lábát.	*Napos oldal*, 1958: Ø
Utazás a szürke folyón, 1940: Rómát a libák mentették meg	*Utazás a szürke folyón*, 1968: Rómát a kacsák mentették meg

Az *Utazás a szürke folyón* című regény „Rómát a libák mentették meg" sora egy közismert történelmi anekdotát idéz a Római Birodalom történetéből, ami szerint a libák hárítják el a Rómába betörő ellenséget. Teljességgel érthetetlen, hogy miért változtak a libák kacsára az említett kiadásban.[28] Továbbá téves fejezetszámozásra is van példa. Összességében számos hibát és következetlenséget találni az 1958 utáni kiadásokban.

A legnagyobb eltérések az eredeti szövegváltozatokhoz képest nyilvánvalóan azok, amelyek ideológiai alapon maradtak ki a művekből. Lázok Klára korábban már idézett munkájában a cenzúra szempontrendszeréről is ír, ami alapján egyértelmű, hogy a legjellemzőbb indok a törlésre, változtatásra, vagy éppen művek indexlistára helyezésére a nacionalizmus címkéje volt, amit eléggé tágan értelmeztek. Nem jelenhetett meg semmilyen olyan utalás, ami Erdély múltjára, a Románia határain kívül élő magyarság egységére vonatkozott. Lázok szerint ugyanilyen szigorúsággal cenzúrázták román szerzők műveiben a Románia határain kívül élő román kisebbségre vonatkozó utalásokat is. Egy másik nagyon gyakori és jellemző cenzúrázási alap a politikai események hibás megközelítése volt. Mindkét szempont értelmében sok mű volt tiltólistán.[29] Érdemes megfi-

azt a jobb oldali oszlopban a következőképpen jelöljük: Ø; 3) mindegyik táblázatban az adott mű azon kiadását tüntetjük fel, amelyikben először figyelhető meg valamilyen változtatás, vagy kihagyás.

28 Bartha Katalin Ágnesnek a Kriterion munkatársaival készített interjúkötetében a visszaemlékezők egyébként arról számolnak be, hogy a cenzúra sokszor teljességgel kiszámíthatatlan módon törölt részeket, zúzott be köteteket, máskor pedig olyan művek, vagy sorok csúsztak át a szűrőn, amire nem is számítottak. Például Szilágyi N. Sándor arról számol be, hogy egyszer az indiai „szent teheneket" kellett kihúzniuk valamelyik műből, azzal az indoklással, hogy „mi ne avatkozzunk bele más országok belügyeibe!". Ezek alapján nem lehetünk biztosak benne, hogy a liba véletlenül változott kacsára az *Utazás a szürke folyón* 1968-as kiadásában. Bartha, *i. m.,* 36.

29 Lázok, *i. m.*, 125–137.

gyelni, hogy a Karácsony Benő műveiből hiányzó szövegegységek is e két szempont valamelyike miatt kerülhettek törlésre.

Az eredeti szövegváltozat	**Az 1958 utáni szövegváltozat**
Pjotruska, 1937: A forradalom végigsöpört mindenen, sok mindent elvitt és csak zavaros iszapot hozott, megújulás és megváltás helyett.	*Pjotruska*, 1968: A forradalom végigsöpört mindenen. […]
Pjotruska, 1937: Az ország, mint egy epileptikus, összetörte magát. Új határok képződtek, új sorompókat ácsoltak a gyanutlan országútak fölé. A nagy szenvedés, a végtelen négy év, a Dolomitok, a Piáve, a volhyniai mocsarak, az ágyúkká olvasztott harangok, minden, minden, a roppant áldozati máglya, minden milyen hiábavaló volt!	*Pjotruska*, 1968: Az ország, mint egy epileptikus, összetörte magát. […] A nagy szenvedés, a végtelen négy év, a Dolomitok, a Piáve, a volhyniai mocsarak, az ágyúkká olvasztott harangok, minden, minden, a roppant áldozati máglya, minden milyen hiábavaló volt!
Napos oldal, 1936: – A világ megfordult, Domnule Felméri, - közölte velem, hogy felhívja figyelmemet a világtörténelemre, amelyet, úgy látta, sehogysem akartam észrevenni. – Most rajtunk a sor...	*Napos oldal*, 1962: Ø
Napos oldal, 1936: A régi könnyed magyar szavak nehezen forogtak már a nyelvén [ti. Tódornak].	*Napos oldal*, 1962: Ø
Napos oldal, 1936: Egyre azt károgja, hogy megfordult a világ [ti. Tódor].	*Napos oldal*, 1962: Ø
Napos oldal, 1936: Tódor	*Napos oldal*, 1962: Todor
A megnyugvás ösvényein, 1946: S a patikára az volt kiírva, hogy Constantin. Az is Szilárd, mondtam én, de az állam nyelvén, s Szilárdból nyilván a patikaengedély miatt lett Constantin.	*A megnyugvás ösvényein*, 1968: S a patikára az volt kiírva, hogy Constantin. Az is Szilárd, mondtam én, de az állam nyelvén.

Az eredeti szövegváltozat	**Az 1958 utáni szövegváltozat**
A megnyugvás ösvényein, 1946:	*A megnyugvás ösvényein*, 1968:
Azt mondta, hogy a macska meg akarta enni a rigóját. Éppen most, amikor a rigó már olyan szépen fütyüli a nemzeti himnuszt. Tudniillik az idevaló nemzeti himnuszt.	Azt mondta, hogy a macska meg akarta enni a rigóját. Éppen most, amikor a rigó már olyan szépen fütyüli a nemzeti himnuszt.

A fenti példák alapján egyértelmű, hogy a legtöbb ideológiai jellegű változtatás a *Pjotruska* és a *Napos oldal* esetében történt. A *Pjotruská*ban a kihagyott részeket hiányjel mutatja, azonban a többi regényben semmi sem jelzi ezeket. Egyértelmű, hogy minden olyan szövegrészt, ami Erdélynek Magyarországhoz való tartozására, illetve az első világháború utáni hatalomváltásra utalna, kihagytak a szövegből. Így marad ki a *Napos oldal*ból az 1919 utáni „fordulatra" való utalás, valamint Felméri és Tódor társalgásából minden olyan rész, ami az együttő nemzetiségek „surlódásait" villantja fel. A nevek kapcsán is több eltérés mutatkozik, a magyarosított Tódor (ami itt azt hivatott kifejezni, hogy miként szólítják a falubeli magyarok a román Todort) helyett következetesen Todor jelenik meg. Továbbá kimarad a *Pjotruská*ból az a rész, ami az őszirózsás forradalom kapcsán azt fogalmazza meg, hogy „zavaros" időket hoztak. Ha a fenti példákat összevetjük Lázok Klára vizsgálataival, akkor megállapítható, hogy a Karácsony-regények esetében a cenzor nyivánvalóan két ideológiai elv mentén rendelhette el a változtatásokat: az egyik a nacionalizmus vádja lehetett, a másik a történelmi események hibás megközelítése.

Ugyanakkor vannak olyan részletek is, amelyek furcsamód elkerülték a cenzor figyelmét. Például a *Pjotruska* főszereplője, Baltazár György egy példázatszerű mesébe kezd egy megszületŏ francia fiúról, a kis Piu-piu-ról, akiről azt mondja, hogy ne siessen megszületni. A kis francia fiúról szóló példázatos történet – a regénybeli kontextus alapján – minden bizonnyal arra az új világra utal, ami a Franciaországban végbement tárgyalások folytán születik meg Európában az első világháborút követően. Ez az új világ pedig – a regénybeli főszereplő szerint – nem igazán kívánatos. Érdekes mód ez a „példázat" benne marad a *Pjotruska* 1968-as kiadásában.

Az *Utazás a szürke folyón* című regényben is vannak változtatások, ezek inkább véletlenszerű kihagyások. Egyedi eset a történelmi anekdota megnyirbálása, de erről fentebb már írtunk. Az *Utazás* olyannyira metaforikus, példázatos

történet, illetve a hős annyira kívül él a mindennapi valóságon, hogy nem igazán van utalás a világpolitikai eseményekre sem, csupán az kerül említésre, hogy várható egy újabb háború.

Egészen különös az útja Karácsony Benő *Új élet kapujában* című regényének. A mű először 1932-ben jelent meg az Erdélyi Szépmíves Céh kiadásában Kolozsváron, majd még két kiadást ért meg a második világháború végéig, azt követően pedig csak 2015-ben a nagyváradi Holnap Kulturális Egyesület révén látott napvilágot. A regénynek egyetlen kiadása sincs a szocializmus időszakából sem Romániában, sem Magyarországon. Ennek hátterében egyszerűen a mű tematikája lehet. Az *Új élet kapujában* első részében a fogságból hazatérő magyar katonák döbbenetét olvashatjuk, amikor megtudják a trianoni döntés eredményét. Karácsony Benő a történelmi eseményeket – mindenféle nacionalista hangütést kerülve – a kisember szemszögéből láttatja, aki miután végigharcolta a háborút, túlélte a hadifogságot, szembesül az új országhatárokkal, és nehezen tudja elhinni, hogy ez az új valóság. Tunák Ádám sorsa a háborút követően megfeneklik, pályája derékba törik: felesége férjhez megy, karrierje ellehetetlenül, kegyelemkenyérre szorul, holott előtte köztiszteletben álló, jómódú polgár volt. A regényben a szocialista Himmel, akivel Tunák barátságot köt, nem magasztos figura, bár a maga módján rokonszenves alak. Mindezek a jelentésösszefüggések nyilvánvaló módon hozzájárulhattak ahhoz, hogy ez a regény nem jelent meg a szocializmus időszakában. Egyébként az 1968-as majdnem teljes életműsorozat egyik kötetében, a *Tavaszi balladá*ban Bodor Pál kísérő tanulmánya némiképp magyarázza is az *Új élet kapujában* háttérbe szorítását, ugyanis kifejti, hogy ebben a regényben mutatja meg legtisztábban a baloldali társadalmi berendezkedés és a régi polgári világ ellentétét. De Karácsony Benő nem tudja a szocializmus „oldalát" választani, hanem társadalomellenességbe, kívülállásba menekül.[30]

Összefoglalásképpen: a jelzett példák jól illusztrálják a szocializmus időszakának szövegkiadási politikáját, valamint a cenzúra működést. Úgy vélem, hogy jelen kutatás hasznos lehet minden további szövegkiadás esetében. Sajnálatos módon, az egyetlen igényes újrakiadás a *Napos oldal* Jászberényi József által közreadott, bevezető tanulmánnyal ellátott 2003-as kiadása, azonban a tervezett sorozat itt megállt, a többi regény már nem jelenhetett meg. Örvendetes hír, hogy

30 Bodor Pál, *i. m.*, 352–353.

a Kriterion készül a *Napos oldal* hangoskönyv-változatával, amihez már jelen kutatás eredményeit is figyelembe vette a kiadó.

Karácsony Benő műveinek második világháború utáni értő megítélését meghatározta, szűk mezsgyébe szorította az ideologikus olvasat, valamint a szövegcsonkítások is egy meghatározott irányt szerettek volna adni a műveknek, amelyek együttesen manipulálták a művek posztumusz „karrierjét". Köztudott, hogy ez a fajta irányzatos kanonizáció nemcsak Karácsony Benő alkotásait érintette, hanem román és magyar írókat együttesen. Jelen tanulmány eseti jelleggel szerette volna felhívni a figyelmet egyetlen életmű recepciójának alakulására a kommunizmus korszakában, azonban minden olyan kiadás felülvizsgálatára hív, amelyik a jelzett időszakban látott napvilágot.

Varga P. Ildikó

VIKÁR BÉLA LEVELEI E. N. SETÄLÄHEZ

Kulturális csere, innováció, legitimáció

A következőkben Vikár Béla (1859–1945) Emil Nestor Setälähez (1864–1935) írott leveleit vizsgálom Vikár nemzetközi levelezésének kontextusában. Az elemzés reményeim szerint rávilágít a levelezésben résztvevők (nagyobb) kapcsolathálóban betöltött szerepére, valamint a kettejük közötti kapcsolat jellegére. Néhány kiemelt levél vizsgálatán keresztül azt is bemutatom, hogy bár a kulturális csere és az innováció mindkettejük pozícióinak legitimálását szolgálta, Vikár esetében még hangsúlyosabban presztízsnövelő szereppel bírt, nemcsak Finnországban, hanem Magyarországon is.

Vikár 1859-ben született a Somogy megyei Hetesen. Foglalkozására nézve gyorsíró volt, de emellett foglalkozott néprajzzal és műfordítással is. Etnográfusként Magyarországon elsőként gyűjtött fonográffal, műfordítóként több nyelvből is fordított. Legismertebb munkája a finn eposz, a *Kalevala* magyarra ültetése. Finnből fordított még kortárs novellákat, színdarabokat is, valamint a finn mellett franciából, németből, észtből, olaszból, hollandból, norvégból, törökből és grúzból is készített fordításokat. Vikár emellett több lap szerkesztőségében is dolgozott.[1] Lapszerkesztői és irodalomszervezői tevékenysége mellett különböző társaságok munkájában is részt vett.[2] Leginkább az irodalom- és kultúraszervezői tevékenységéhez és a szerkesztői munkájához kapcsolódóan kiterjedt levele-

1 Fővárosi Gyorsíró, a *Budapesti Gyorsíró*, a *Gyorsírászati Lapok*, az *Élet*, a *Westöstliche Rundschau*, a *Turán* szerkesztőjeként és a *Pesti Hírlap*, a *Budapesti Szemle*, a *Magyarság*, a *Pester Lloyd* és a *Gazette de Hongrie* munkatársaként.

2 A Magyar Néprajzi Társaság főtitkára (1892–1895, 1896–1897), az Országos Néptanulmányi Egyesület alapító, a Turáni Társaság/Magyar Ázsiai Társaság tagja, valamint a finnországi Finnugor Társaság (SUS), a Finn Irodalmi Társaság (SKS) tiszteletbeli, a Magyar Tudományos Akadémiának pedig levelező tagja. Az irodalmi társaságok közül a La Fontaine Társaság és a német kapcsolatokat ápoló Goethe Társaság alapító tagja volt. Mindkét társaság a kultúrák közötti kapcsolat ápolását tűzte ki célul műfordításokon és írói/költői esteken/matinékon keresztül.

zést folytatott a kor magyar és külföldi alkotóival magyar, finn, német és francia nyelven egészen 1945-ben bekövetkezett haláláig.

Vikár nemzetközi kapcsolathálója levelei tükrében[3]

Vikár felkutatott leveleiből a nemzetközinek számító levelek száma hozzávetőlegesen 250[4], a neki küldött nemzetközi levelek száma pedig 80-ra tehető. Nemzetközinek azokat a leveleket tekintem, amikor a levelezésben részt vevő egyik fél a levelek írásának időpontjában életvitelszerűen külföldön tartózkodott.

A címzettek többnyire finnek vagy Finnországban (1918-ig az orosz fennhatóság alatt levő Finn Nagyhercegségben) élők, közöttük két nem finn származású személy is található: Weöres Gyula és Willem Grünthal-Ridala. A levelezés időpontjában mindketten Finnországban éltek, Weöres a Helsinki Egyetemen a magyar nyelv lektoraként, Grünthal-Ridala ugyanott az észt nyelv lektoraként (1923–1942) dolgozott.

A hozzá szóló levelek feladói között etnikai szempontból valamivel nagyobb a szórás: a finnek mellett észt, német, osztrák és svéd feladót is találunk.[5] A nemzetköziség tehát túlnyomó részben Finnországot jelenti. Ebből a szempontból

3 A magyarországi és finnországi levéltárakból összegyűjtött mintegy 600, Vikár Béla által írt levelet egy kötetben 2017-ben publikáltam. *„Finnország egyik leglelkesebb diplomatája itt több mint 50 éven keresztül." Vikár Béla levelei*, kiad., bev., jegyz., Varga P. Ildikó, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2017. (A továbbiakban a kötetben megjelent levelek: LevVB és a levél száma.) A kötet nem tartalmazza a Vikárhoz írott leveleket.

4 A címzettek a levelek számának sorrendjében a következők: Emil Nestor Setälä 102, Weöres Gyula 52, Yrjö Wichmann 21, Larin Kyösti 18, Aleksandra Gripenberg 6, Otto Manninen 6, Kaarle Krohn 5, Willem Grünthal-Ridala 5, Viljo Tarkiainen 5, Juhani Aho 4, Heikki Ojansuu 4, Eino Leino 3, A. O. Hainari (Forsström) 2, E.A. Tunkelo 2, SKS 2, SNL 1, Minna Canth, B.F. Godenhjelm, Eino Kalima, Helmi Krohn, Kyösti Kallio, L. Onerva, Alpo Sailo, Maija Talvio 1. Fontosnak tartom megjegyezni, hogy a finnek túlsúlyának egyik oka, hogy francia- és németországi levéltárakban nem jártam.

5 Finnek: Heikki Paasonen, Yrjö Wichmann, E.N. Setälä, Jorma Gallén-Kallela, Tilma Hainari, Lyyli Hildén (Suomalainen), Jalo Kalima, (Kaarlo?) Kallioniemi, Wilho Koskinen, Karjalainen, Kosti Vehanen, Kaarlo Österbladh, Otto Manninen, Yrjö Liipola, Volter Kilpi - mint a turkui egyetem könyvtárosa, Pertti Uotila, Rafael Engelberg (SNL), Ann Déry, Schwindt Theodor, A.O. Väisänen, Karl Schöldström, Paavi Virkkunen, Kalevalaseura, Suomen kirjailijaliitto, Ida Aalberg, Hanna Silfvast, Yrjö Vuorjoki, Onni Talas, Lemmikki Talas, Jännes Juho, Akseli Gallen-Kallela, Rainio Bärtta, Aino Saari, V.A. Koskenniemi, Kyösti Kallio, Raja-Karjalan säätiö, Larin-Kyösti, Heporauta, V. Musikka, Unkarin ystävien kerho, Antero Kajanto, A. Järventaus, Aarni Penttilä; észt: Eugen Jannsen; osztrákok és németek: Oesterr radio, De Witte Teo, Stümcke Heinrich, Rudolf Wienmeister; svéd: Risberg Bernard.

akár meglepő is lehet, hogy magyar nyelven írott levelekből van a legtöbb, csak ezután következnek a finn nyelvűek. Német és francia nyelvű kevés található.

A nyelvhasználat sokat elmond a levelezésben résztvevők viszonyáról, a feladó és címzett közötti kapcsolat alakulásáról. Azokra az esetekre érdemes itt gondolni, amikor mindkét fél beszél magyarul és finnül, mégis a finnül elinduló levelezés egy idő után magyarra vált.

Mivel a megtalált levelek nem állíthatók párba (levél-válaszlevél), a levelezés nyelvére vonatkozóan csak feltételezéseim lehetnek. Ami bizton tudható: Vikár egy adott ponton megengedhette magának, hogy a saját leveleit anyanyelvén írja. Sőt, sokszor ezt összekapcsolja saját finn nyelvi kompetenciájának hiányos voltával, és erre hivatkozva hárít a címzettre bizonyos feladatokat, kéri a címzett közbenjárását egy-egy probléma megoldásában, lobbizik eszmei vagy éppen anyagi támogatásért. Ez azonban csak néhány címzett esetében fordul elő, az egyik e dolgozat másik szereplője: E. N. Setälä. Kénytelenek vagyunk azt feltételezni, hogy a nyelvhasználat kérdése a címzett hatalmi pozíciójával is összefüggésben van, hiszen csak kellő hatalommal és kiterjedt kapcsolathálóval bíró szereplők rendelkezhetnek vagy férhetnek hozzá olyasfajta erőforrásokhoz, melyekre Vikárnak szüksége lehetett.

A legtöbb nemzetközi levél azokban az években született, amikor Vikár finnországi utazásra készült vagy a finn eposz, a *Kalevala* magyar fordításának (újabb) kiadását tervezte, és ehhez anyagi támogatásra volt szüksége. Bármelyik esetről is lett légyen szó, Setälä neve mindig felbukkan a levelek címzettjeként.

Setälävel 1888-ban ismerkedett meg Vikár, amikor az magyarországi tanulmányúton járt, hogy magyar nyelvtudását fejlessze. Egy évvel később, 1889-ben pedig Vikár látogatott Finnországba, hogy finn nyelvtudását tökéletesítse, hiszen ekkor már komolyan készült a *Kalevala* magyarra fordítására.

A nemzetközi levelezés szempontjából ez az első kiugróan termékeny időszak: az 1889–1892 közötti évek. Az utazás és helsinki tartózkodásának előkészítésében állandó kapcsolatban állt Setälävel. A szállásfoglalásra és a tervezett útvonalra vonatkozó gyakorlati kérdések mellett a Villányból Helsinkibe rendelt bor átvételével is őt bízta meg (LevVB 21., 24., 26.). Vikár fél évet töltött finn területen, előbb a mai Oroszország területén (akkor Kelet-Finnország): Sortavala nevezetű városkában, majd onnan utazott Helsinkibe, hogy az egyetemen finn nyelvű előadásokat hallgasson, többek között Setälä óráira is bejárt. A Helsinki-

ben töltött hónapok nagy hatással voltak Vikárra, és nem csak a *Kalevala* fordítását illetően. Ekkor ismerkedett meg a finn kulturális élet vezető személyiségeivel, többekkel baráti viszonyba is került. Érdemes arra is utalni, hogy a sortavalai értelmiség egy része az 1900-as évek elején a fővárosba, Helsinkibe költözött, ahol a kulturális/politikai életnek meghatározó alakjaivá váltak. A Sortavala városban töltött idő alatt amellett, hogy kapcsolatokat épített, runóénekesekkel találkozott, néprajzi szempontból értékes használati tárgyakat is gyűjtött és vásárolt a Magyar Nemzeti Múzeum néprajzi osztálya számára.

Nem véletlen tehát, hogy 1889-et követően megnőtt a Vikár által írt levelek száma. Hiszen szinte mindenkivel tartotta a kapcsolatot, akivel finnországi útja során megismerkedett. Az 1905-ös év ismét egy Finnországban tett látogatás miatt termékenyebb. Az út célja a *Kalevala* magyar, Petőfi és/vagy Arany egyik művének finn fordíttatásáról tárgyalni. Vikár hely- és nyelvismerete, kapcsolati tőkéje – Setälä mellett Yrjö Wichmann[6] segítette a találkozók leszervezését – mind hozzájárult ahhoz, hogy a finn kulturális élet vezetőivel tárgyalhatott, különösen, hogy éppen a nyári hónapokban kellett megszerveznie ezeket a találkozókat, amikor a finnek nem a fővárosban, hanem nyári rezidenciáikban tartózkodtak. A vállalkozás végül a kedvezőtlen politikai és gazdasági helyzet miatt bukott el.[7]

Az 1921–1922-es év Vikár Béla nyugdíjba vonulásának kezdeti időszaka. A levelekben explicite is utal arra, hogy sokkal több ideje van fordításokkal, kultúraszervezéssel foglalkozni. A frissen alakult (1920-ban) La Fontaine Társaság ügyeivel is ekkor kerül intenzívebben előtérbe, egyre több külföldi tagot hív meg a társaságba, konferenciaszervezésre készül, fordítani való műveket ajánl külföldi levelezőpartnereinek, fiókszervezetek alapítását sürgeti külföldön is, különösen Finn- és Észtországban.

A harmadik kiugróan termékeny időszak a nemzetközi levelezés szempontjából az 1933–1936 közötti, melyet a *Kalevala* magyar fordítása második kiadásának előkészületei jellemeznek. Az 1935-ös év a régi *Kalevala* finn megjelenésének

6 *Yrjö Wichmann* (1868–1932) finnugrista, nyelvész, egyetemi tanár. Felesége Herrmann Julie/Zsüli, Herrmann Antal lánya.

7 Erről lásd bővebben: Varga P. Ildikó, *Vikár Béla és az illusztrált Kalevala-kiadás(ok) = „…hogy legyen a víznek lefolyása": Köszöntő kötet Szilágyi N. Sándor tiszteletére,* szerk. Benő Attila, Fazakas Emese, Kádár Edit, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2013, 213–222.

100 éves évfordulója. Vikár dísz-*Kalevala* kiadására készült Magyarországon, és annak érdekében, hogy a kiadás létrejöhessen jó minőségű papíron, kitűnő illusztrációkkal, már az 1935-öt megelőző években sokat levelezett finnekkel és magyarokkal egyaránt. Az illusztrációk ugyanis az ismert finn művész, Akseli Gallén-Kallela munkáinak felhasználásával készültek. A kiadás papírszükségletét a finn állam biztosította önköltségi áron. A beszerzésben Setälä segített.

Emil Nestor Setälä (1864–1835)

De ki ez a Setälä, akiről már eddig oly sok szó esett? Milyen szerepet töltött be a finn kultúrában, akadémiai életben, politikában? Nem véletlen ez a felsorolás, hiszen mindhárom területen meghatározó szerepet játszott a 19. század végén és a 20. század elején.[8]

Setälä Emil – ahogyan Vikár emlegeti – nyelvészként a Helsinki Egyetemen volt a finn nyelv és irodalom professzora. Politikusként a tanügyminisztériumot vezette, és neki tulajdonítják a finn függetlenségi nyilatkozat szövegét. Az Otava könyvkiadóvállalat működésének első éveiben a kiadó művészeti tanácsosaként is közreműködött. Családi kapcsolatban állt 1913-ig a Krohn családdal: első felesége Helmi Krohn volt. Ez olyan kapcsolati tőkét is jelentett számára, melyet e dolgozat keretei között teljeséggel lehetetlen lenne leírni, viszont érdemes legalább listaszerűen jelezni, hogy mit is jelentett egy ilyen – a finn kultúrában oly fontos szerepet játszó – családba beházasodni. Az apa, Julius Krohn a Helsinki Egyetem oktatója, az első finn irodalomtörténet szerzője, második felesége, Minna Lindroos pedig az első finn nyelvű gyermeklap szerkesztője nővérével együtt. A nővér, Ida Lindroos a szerkesztői munka mellett oktatással is foglalkozott. Férjével, a Helsinki Egyetemen németet oktató B. F. Godenhjelmmel együtt 1869-ben megalapították a helsinki finn nyelvű leánygimnáziumot. Setälä felesége, Helmi Krohn íróként és szerkesztőként dolgozott különféle folyóiratoknál. Az utókor kevésbé ismeri már az ő nevét, mivel testvérei sokkal

8 Setälä munkásságának rövid bemutatásához a finn nyelvű, online hozzáférhető életrajzi lexikon cikkét használtam fel. Veli-Matti Autio, *Setälä, Emil Nestor*, Kansallisbiografia-verkkojulkaisu. Studia Biographica 4. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 1997– (Letöltés ideje: 2021. 09. 01.) [Julkaisun pysyvä tunniste URN:NBN:fi-fe2005141o; artikkelin pysyvä tunniste http://urn.fi/urn:nbn:fi:sks-kbg-000500 (ISSN 1799-4349, verkkojulkaisu)]

nagyobb karriert futottak be: Kaarle Krohn folklorista, a finn földrajzi-történeti iskola egyik elméleti megalapozója; Ilmari Krohn (nép)zenetudós; Aino Kallas pedig íróként vált (el)ismertté.

A családi kapcsolat sok esetben szakmai kapcsolatot is jelentett: Setälä sógorával, Kaarle Krohnnal együtt alapította például a *Finnisch-Ugrische Forschungen* finnugrisztikai folyóiratot. Az Otava kiadóvállalat munkájában pedig szinte minden családtag részt vett valamilyen formában: szerkesztőként, szerzőként, tanácsadóként.

Amint már említettem, Vikár még 1889-es finnországi útja előtt megismerkedett Setälävel, amikor az Magyarországon tartózkodott, hogy magyarul tanuljon, többek között éppen tőle. A legtöbb levél – nem csak nemzetközi szinten – hozzá szól, szám szerint 102. A levelek hossza, stílusa, a benne tárgyalt témák arra engednek következtetni, hogy Vikár és Setälä kapcsolata baráti volt. Ami a válaszleveleket illeti: összesen három darab áll rendelkezésünkre, a többi valószínűleg elveszett vagy valahol lappang.[9]

Különösen a megismerkedésüket követő első időszakban, 1889–1892 között volt intenzív a levelezés. A későbbiekben megritkult levelek, a levelezés intenzitásának lanyhulása több okra is visszavezethető: a személyes és magánéleti problémák, szakmai elfoglaltság, valamint hogy Setälä Finnország követeként Magyarországon 1927–1930 között rendszeresen járt Budapestre. (Önálló Finn Követség nem volt akkor még Budapesten, a követ egyszerre látta el Koppenhágában és Budapesten teendőit.)

Setälä 1907-ben politikai pályára lépett: először mint képviselő volt jelen a finn szenátusban, majd mint vallás- és közoktatással foglalkozó munkacsoport vezetője (egyfajta miniszter, bár az autonóm nagyhercegség szenátusában ilyen pozíció nem létezett), az ország függetlenné válásával pedig a közoktatásügyi és a külügyminisztériumot vezette 1925–1926 között. A helsinki egyetemre az 1911–1917-es időszakra tért vissza tanítani. A tanítás és a politika mellett Setälä a közéletben is szerepet vállalt: az 1911-ben alakult Kalevala-Társaság alapító tagja és elnöke, a Finn Nyelvtudományi Társaság (Kotikielen Seura), a Finnugor Társaság (SUS) tagja és elnöke és a sort folytathatnánk a különböző lapokban vállalt alapítói, szerkesztői, külső munkatársi szerepekkel (*Valvoja*, *Finnisch-ug-*

9 A 3 levél: MTA KIK Kézirattár Ms 5203/7-10., 5204/1-64, 92. Nyelvi megoszlás: 1 magyarul, 2 finnül. Ugyanitt található 1 üres boríték (Ms 5204/1-97), rajta kézírással: Setälä levelei.

rische Forschungen nyelvészeti folyóirat, *Uusi Suometar/Uusi Suomi* napilap). Feltehetőleg a szakmai elfoglaltságból is fakadt a levelezés lanyhulása. Ugyanakkor Vikár magánéleti problémái: első feleségének 1902-ben bekövetkezett halála, a betegségek mind hatottak a levelek mennyiségére. Ezekből az évekből alig találunk leveleket, azok is hivatalosak. De olyan évek is voltak, amikor éppen intenzívebbé vált a levelezés, mint 1901-ben, amikor Vikár a kolozsvári professzori állásra pályázott. Remélve, hogy Setälä egy ajánlással a segítségére lesz, részletesen beszámolt az ügy állásáról több hosszú levélben.[10]

A *Kalevala* 1935-ös magyarországi megjelenéséhez ugyan még hozzájárult Setälä, de a finnországi és magyarországi ünnepi programokat már nem érte meg, ugyanazon év február 8-án elhunyt.

Kulturális csere, innováció és legitimáció

Kulturális csere alatt legkézenfekvőbb különféle fordításokat érteni, különösen, ha az egyik fél éppen Vikár Béla. A következőkben azonban abból a felfogásából indulok ki, miszerint a kultúra az anyagi javak, az elképzelések és emberfők cseréjéről folytatott tárgyalások összessége.[11] Így a fordítás mellett a kulturális cserének olyan formái is előfordulnak, mint a kulturális lobbi, könyvrendelés, a kulturális és/vagy politikai pozícióból fakadó hatalom és annak érvényesítése. A fordítást inkább innovációnak tekintem, hiszen a csere folytán valami új születik egy másik kultúrában, a(z) (ön)legitimáció pedig természetes velejárója az eddig felsoroltaknak.

Anyagi javak cseréje

Az anyagi javak cseréje alatt itt a pénzügyek intézésére gondolok, melynek szerves része volt az elszámolás is. A bizalom a felek közti erős kapcsolat egyik fontos velejárója, a pénzügyek terén még nagyobb jelentőséggel bír.

10 A pályázatról lásd bővebben: Varga P. Ildikó, *Towards an international university: A Professorship at the Franz Joseph University (Cluj-Napoca) in 1901,* The Romanian Journal for Baltic and Nordic Studies, 6(2014)/1, 175–190. és *Marketingelt emlékezés és/vagy önmarketing Vikár Béla leveleiben = Emlékezet és felejtés,* szerk. Veress Károly, Kolozsvár, Egyetemi Műhely Kiadó, 2017, 111–124.

11 Stephen Greenblatt *„Culture" = Contexts for Criticism,* szerk. Donald Keesey, Mountain View, CA, Mayfield, 1998, 477–492.

Két levélből választottam részleteket:

Ezennel ide zárva ülök Neked 56 azaz ötvenhat rubelt, és fölkérlek: szíveskedjél vele következőkép rendelkezni:
1. a Suomalaisen Kirjallisuuden Seura pénztárába könyveket ..... 80 márkát
2. a Suom.-ugrilainen Seura pénztárába tavalyi és idei tagdíjam fejében ..... 30 -»-
3. a Suometar idei évfolyamára ..... 8 rubelt
4. a Valvoja -"- ..... 4,50 -"- méltóztassál kifizetni

A Suom. Kirj. Seura könyvjegyzékében, a melyet szintén ide csatolok, megjegyeztem mindama kiadványokat, melyeket a nekem nyujtott kedvezmény alapján kérek számomra megküldeni. Számításom szerint ez 80 márkából kikerül.

Ha ebből az egész összegből valami – a küldés költségének leszámítása után – még javamra fönmarad: kegyeskedjél azon a finn irodalomnak néhány termékét beszerezni és a Kirj. Seura könyveihez csatolni; különösen a népirodalom (Kauppis-Heikki, Päivärinta stb.) és M. Canth kisebb elbeszélései közül bármit is örömest fogadnék. (Vikár → Setälä, 1891. 3. 14.)

Számlád – följegyzéseim szerint – következőleg áll:
Tartoztam neked innen való elutazásod előtt: 28 frt. 12 korona
Fizettem erre:

[a) Budapesten] mosónő és egyéb apróságok	3 frt. 21
Hornyánszkynak Népk. Gyűjtemény	7 07
[b) Helsingforsban] és ennek portója 4 f.m. 60 p.=	2 10
3 bekötési tábla Nyt. Szótár I. k.=	2 55
És ennek portója	0 70
2 beköt. t. Nyt. Sz. II. k.=	1 70
Porto	52
Népr. Társ. tagdíj	3
Fényképekért Kollernek (de erre már nem emlékszem, s a számla most nincs kezemnél)	6 ?
Összesen	26 frt. 85 kr

28.12–
26.85
1.27

E szerint van még nálam 1 frt. 27 krod, amellyel rendelkezhetel. Azonban minthogy az utolsó tételre nincs följegyzésem, csak úgy emlékezetből írom a 6 frtot, szíveskedjél ennek otthon utána nézni, talán megvan nálad, és e fentebbi számlát a szerint revideálni.
Ha jól tudom, a finn-ugor társaság tagdíját erre az évre még nem fizettem meg. Tudósíts kérlek ez iránt. Esetleg kiegyenlíthetjük egymás dolgait e tétel által. (Vikár → Setälä, 1892. 5. 18., LevVB 62.)

Az idézetek jól példázzák, hogy valóban cseréről van szó: Vikár és Setälä kölcsönösen intézték egymás pénzügyeit Magyarországon és Finnországban. Tagsági díjakat fizettek be egymás helyett, lapokat és könyveket rendeltek, különnyomatokat készíttettek fontosnak ítélt tanulmányokból. A kölcsönösség itt ekvivalenciát jelent: mindketten közvetítő szerepet töltöttek be. De miért volt erre szükség? Setälä és Vikár igyekeztek ezt a kapcsolati erőforrást optimálisan kihasználni azzal, hogy egymás révén tudomást szereztek a legújabb finnugor nyelvészeti kutatások eredményeiről, a frissen megjelent finn és magyar irodalmi alkotásokról, a másik kultúrájában fontos szerepet játszó társaságok tagságát arra használták fel, hogy újabb kapcsolati hálók felé nyissanak, ezáltal pedig központibb pozícióba kerülhessenek, valamint megerősítsék és legitimálják sajátjukat a már meglévőben.

Innováció és legitimáció

Példaként az innovációt és legitimációt is érvényesítő kulturális cserére egy mű lefordításának folyamatáról szóló levelezésrészt vizsgálok. Viski Károly erdélyi magyar népművészettel foglalkozó munkájának finnre fordításának körülményeire világítanak rá a következő levélrészletek. Maga a folyamat valamivel több, mint egy évet ölelt fel. Az ezt érintő első levél 1921 augusztusában kelt, az utolsó a következő év novemberében.

Az első levél teljes terjedelmében:

> Kedves Barátom, vajon megkaptad-e a Bujdosó Könyvből eddig címedre küldött 78 lapnyi fordítást és mi van az Otavaval? Míg – a mai viszonyok közt nagyon is lehetséges – útközben való elkallódás s a kézirat sorsa iránt nem kapok értesítést, bajos tovább vesződni a nehéz fordítással. Épp most küldtem az Otavanak egy másik munkát, amelyet elfogadtak ottani terjesztésre. Ez is az én fordításom, egy iparművészeti kiadvány.
> Sokszor köszönt régi híved Vikár B (Vikár → Setälä 1921. 8. 24., LevVB 237.)

A szóban forgó mű itt mintegy mellékesen jelenik meg, Vikár csupán közli, hogy már lefordította, és megjelenésre a finn Otava kiadónak el is küldte. A levél témája sokkal inkább Tormay Cécile *Bujdosó könyv*ének finnre fordítása. Az ok, hogy miért nem ezt választottam vizsgálatom tárgyául az, hogy Tormay műve végül nem jelent meg finnül.

Vikár a finn nyelvű szöveg korrektúrázására szerette volna megkérni Setälät. Úgy érezte ugyanis, hogy egy szépirodalmi mű fordítása anyanyelvi felülvizsgálatot kíván, míg egy iparművészeti kiadvány fordításához erre nincs szükség. A következő levél részlete azonban arra utal, hogy Setälä másként gondolkodott a dologról:

> E levéllel bátor vagyok szíves figyelmedbe ajánlani a székely népművészetről szóló kis munka finn fordítását. Talán sort keríthetsz most már reá. (Vikár → Setälä 1922. 1. 2., LevVB 240.)

Vikártól kiinduló kérés itt egyértelműen egy hierarchikus viszony fennállására utal, hiszen a címzettől teszi függővé a megvalósulás sikerét. A további levelek csak erősítik ezt a fel-alá rendeltséget:

> Kedves barátom, Természetesen minden pontban hozzájárulok álláspontodhoz a fordítások ügyében, s csak a legnagyobb köszönettel fogadom a székely iparműv[észeti]. munka átírását. A korrektura gondosságáért pedig kezeskedem. Azonban a másik fordítás iránt kifejezett gondolatod (a nyáron együtt nálad) aligha lesz valósítható, mert nőmmel és hugommal (akinek jó főztét dicsérte kedves nőd) nyarat [közös] pihenésre szántuk, és háromnak az utiköltség oda-vissza ki sem telnék a várható tisztelet-

> díjból. De talán baj nem lenne, ha ugyanez a terv 1923-ra halasztódnék? Addig is, míg erről végleg határozunk, az ügy nem oly sietős. (Vikár → Setälä 1922. 1. 13., LevVB 242.)

Bár a nyelvi kompetencia határozza meg e hirerchikus viszonyt, és finn–magyar nyelvpár esetében ez akár fordított is lehetne.[12]

> Hosszu hallgatás után ime ujra fölkereslek soraimmal, abban a reményben, hogy bokros hazafias és tudományos munkád közepette nem foglak túlságosan feltartani. A háborgatás fő oka a keresztkötésben egyidejüleg elküldött dr. Viski-féle mü. Nagyon kérlek, szívesedjél a korrekturát azonnal átolvasni és a még aztán, sőt bizonyosan találkozó hibákat kijavitván, a szöveget cimemre (VIII. Sándor-tér 3.) visszajuttatni, mert dr. Petri Pál, aki most Pekár Gyulát felváltotta az államtitkári székben, nagyon sürgeti a dolgot. Arra is kérlek: a még hiányzó cimlapnak szövegéről is gondoskodjál és azt is csatold hozzá a többihez. Ugy gondolom: a két szerző neve után a mi kettőnk neve jöhetne mint forditóké; bár a mű érdekében szivesen belenyugszom, ha bölcs belátásod szerint másként intézkedel. A forditásnak mai gyönyörü nyelvéből sokat tanultam és tanulok még folytonosan. (Vikár → Setälä 1922. 6. 29., LevVB 247.)

Az utolsó mondat egyértelműen arra utal, hogy Vikár igyekezett kihasználni a *finnesített* szövegből fakadó előnyöket. Erőforrásként tekintett rájuk, mint olyasvalamire, mely saját finn nyelvi kompetenciájának a fejlesztését szolgálja. Ezért is tekinthető legalábbis meglepőnek a kiadást érintő utolsó Vikár-levél:

> „Transilvanian unkarilaisten kansantaide" 500 példányban ki van nyomtatva és az Otavá-nak rendelkezésére áll. A címlapot úgy csináltuk, hogy *a Te neved elül legyen, nemcsak a betűrend miatt, hanem tisztesség okából*

12 A fordított hierarchiára jó példa lehetne Setälä első beszéde Finnország követeként Magyarországon. A magyar szöveget ugyanis Vikárnak küldte el lektorálásra. A szöveg a MTA KIK Kézirattár Ms 5203/13 jelzet alatt található. Az általam folyamatosan használt feltételes móddal azt szeretném jelezni, hogy a Vikár által eszközölt javítások a Setälä által írt magyar szövegen leginkább stilárisak. A szöveg a javítások nélkül is teljes mértékben el tudta volna látni funkcióját, grammatikai hibákat nem tartalmazott, magyarosnak is kellőképpen magyaros volt.

is, mert a mű inkább a tied, mint az enyim, s azonkívül – úgy hiszem – üzleti szempontból is jobb így. (Vikár → Setälä 1922. 11. 7., LevVB 249.)

Ha az előző levelekből úgy tűnt, hogy a Vikár és Setälä ekvivalensek a hálóban, hogy a kontextus teremtette hierarchikus viszony csupán a nyelvi kompetencia következménye, ez a levél ellentmond előzetes feltételezéseinknek, hiszen itt Vikár egyértelműen Setälä kiemelt pozícióját legitimálja. A fordítás célja természetesen a finn olvasókhoz eljuttatni a művet, a sikeres megvalósításban pedig a címzett Setälänek kiemelt szerep jut mint Finnországban ismert és elismert személynek. Bármennyire is Vikár az ötletgazda, a mű (nyers)fordítását ő készítette el, a megjelenéskor hajlandó átadni az elsőséget a másik félnek.

Finn viszonyulás Vikárhoz

Vikárt néhány évvel később, 1925-ben a Finn Fehér Rózsa lovagrend keresztjével tüntették ki Szinnyei Józseffel együtt, mindkettőjüket „ama szolgálatok elismeréséül, melyeket a két illusztris férfiú a magyar és finn nemzet között való közeledés érdekében évtizedek óta kifejtett."[13] 1928-ban Vikár meghívást kapott a finnországi Kalevala-ünnepségre, melyet Magyarországnak ajánlottak. Díszvendégként február 28-án kellett előadást tartania *Kalevala*-fordításának műhelytitkairól. A meghívó fél a Kalevala-Társaság nevében A. O. Väisänen volt. A levél írásának időpontjában a társaság elnöki tisztét E. N. Setälä töltötte be.

A meghívást követően az útról részletesen is tájékoztatták Vikárt. Íme a február-márciusi út hivatalos programja:

Vikár Béla főtanácsos
Finnországi útja 1928
(márciusban)
Helsinki – Tampere: péntek 2. Időpont 3.05–8.16. Fogadóbizottság és szállás: Lavonius gyárigazgató. Előadás és vacsora: szombat este. [Kaarlo Nieminen iskolaigazgató]

13 Hír a *Turán* folyóiratban, 1924, 40. (A lap 1924-es száma 1925 májusában jelent meg.)

Tampere – Jyväskylä: vasárnap. Időpont hajnali 1 – reggel 6. érkezés. Fogadóbizottság: J. M. Mikkola igazgató. Előadás vasárnap este. [Heikinheimo Eeva igazgatónő]
J:kylä – Kuopio: hétfő 5. Időpont reggel 6.48–11.15. Fogadóbizottság és szállás: Vilho Koskinen lektor. Előadás és vacsora ugyanaznap este.
Kuopio – Savonlinna: kedd 6. Időpont 6.10–12.14. Előadás és vacsora ugyanaznap este. Fogadóbizottság: Eino Kärki lektor.
S:linna – Punkaharju: szerda 7. Időpont 1.45–2.52. Fogadóbizottság és szállás: dr. Mikko Saarenheimo
Punkaharju – Sortavala (átszállás: Elisenvaaraban) péntek 9. Időpont 7.27–2.03. Fogadóbizottság: Eliel Wartiainen ja Vilho Siukonen. Előadás ugyanaznap este. Szállás megoldva.
S:vala – Viipuri: vasárnap 11. Időpont 9.50 r–3.29. Előadás ugyanaznap este. Fogadóbizottságról később.
Viipuri – Helsinki: hétfő 12. Időpont 12.52 du.–7 e. (gyorsvonat)
Helsinki- H:linna: ?
[…]
A.O. Väisänen[14]

A Helsinkiben tartott ünnepélyt követően tehát Finnország főbb városaiba is elutaztatták a vendéget: Tampere, Jyväskylä, Kuopio, Savonlinna, Punkaharju, Sortavala, Viipuri állomásokon át vezetett az út vissza a fővárosba. Mindenhol ünnepélyes fogadtatásban részesült, felolvasóestet, vacsorát szerveztek tiszteletére. Vikár érkezése elég fontosnak bizonyult ahhoz, hogy útjáról a helyi és a fővárosi sajtó is beszámoljon.[15] Finnországi látogatása okán Észtországba is meghívást kapott, ahol a helyi lapok (pl. a *Postimees*) ugyancsak beszámoltak érkezéséről/látogatásáról.

14 MTA KIK Kézirattár Ms 5204/1.

15 Néhány cím az újságokból: *Pääneuvos Béla Vikár saapuu tänään Hämeenlinnaan* (Vikár Béla főtanácsos ma Hämeenlinnába érkezik, Hämeen Sanomat, 1928. 3. 20.; Iida Hannikainen, *Rakas, kaukainen vieras* (Szeretett, messziről jött vendég), Valistuksen lastenlehti, 1928. 3. 15. 1. o. Vikár maga is publikálta 1889-es visszaemlékezéseit gyűjtőútjáról: *Muistelmia ollessani tavoittelemassa Kalevalan jälkiä* (Emlékeim arról, amikor a Kalevala nyomában jártam) (*Laatokka* lapban, Sortavala, 1928. III.), az ünnepségen elhangzott beszéde pedig a Kalevala Társaság évkönyvében jelent meg egy évvel később: *Kalevala-käännökseni vaiheista. Kalevalaseuran Kalevala-juhlassa 28.2.1928 pidetty esitelmä.* (KSV 9, Helsinki, WSOY, 1929.)

Következtetések

Vikár Béla nemzetközi levelezésének vizsgálatán keresztül végzett elemzés rámutatott arra, hogy a személyes kapcsolatok erőssége meghatározó az erőforrások optimális kihasználásának tekintetében. A Setälävel folytatott levelezés és annak hozadéka, például a lefordított és megjelent mű, még a Setälät legitimáló stratégia ellenére is erősítette Vikár pozícióit Magyarországon. Az 1925-ös kitüntetés és az 1928-as finnországi látogatás pedig egy olyan finn viszonyulásról árulkodik, mely nem állhatott volna fenn Vikár kiterjedt finn kapcsolatai – és talán nem túlzás kijelenteni: a Setälához fűződő kapcsolata – nélkül. Az 1928-as körút – mely szimbolikusan körmenetként is értelmezhető akár – Vikár pozíciójának a megerősítését szolgálta Finnországban, valamint presztízsének növekedését Magyarországon.

Balázs Imre József

A COBRA-MODELL RELEVANCIÁJA A MAGYAR KULTÚRÁBAN

A Cobra nemzetközi művészcsoport (1948–1951), amelyik nevében Koppenhága, Brüsszel és Amszterdam rövidítéseit hordozta, valójában még tágasabb kisugárzással rendelkezett: Franciaországban és a skandináv országokban is nagy hatást fejtett ki az art brut és az absztrakció sajátos ötvözésével. A csoport két festő tagja, Jacques Doucet és Corneille 1947-ben, még a Cobra megalakulása előtt több hónapot töltött Magyarországon, szoros kapcsolatokat építve ki a magyarországi Európai Iskola tagjaival. Jelen tanulmány a kölcsönös hatások komplex jellegét vizsgálja, kitérve a kapcsolatok későbbi interferenciáira is, nemzetközi keretben. Ugyanakkor a Cobra csoport működését több országot befogó hálózatossága révén tekinti modellértékűnek, és vizsgálja a Cobrával kapcsolatba kerülő magyar kultúraszervezők hasonló törekvéseit is.

Szemlélet, modellszerűség

Mindenekelőtt a Cobra csoport művészetszemléleti jellegzetességeit érdemes összefoglalnunk, hiszen a hálózati kapcsolódások, amelyekről szó lesz az alábbiakban, a szemléleti jegyek nyomán válnak relevánssá. Pozícióját tekintve egyrészt posztszürrealista csoportként azonosíthatjuk a Cobrát, hiszen számos tagja, különösen a francia és belga kulturális háttérrel rendelkezők, korábban szürrealista csoportokban tevékenykedtek. A szürrealizmus ekkori helyzete abból a szempontból bonyolult, hogy a csoport vezérfigurája, André Breton 1939 és 1946 között Párizstól távol – Marseille-ben, majd az észak-amerikai kontinensen – tartózkodik. A második világháború idején több kis létszámú szürrealista jellegű csoport is tevékenykedik, ezek nagyrészt elfogadják az eredeti, 1920-as

években fogalmazott szürrealista kiáltványok elveit művészeti aktivitásuk során. A helyzet Breton 1946-os hazaérkezését követően is feszültségteli marad, hiszen a szürrealizmus elméleteiben ekkorra a politizálástól tartózkodóbb elképzelések kerülnek előtérbe, miközben a húszas-harmincas években a kommunista forradalmiság egyre inkább eretneknek minősülő változatai felé tájékozódtak a csoporttagok. Az Európában maradt szürrealisták közül jó néhányan továbbra is a kommunista pártokkal való együttműködést szorgalmazták volna, ennek az elképzelésnek a jegyében alakult meg például 1947-ben a forradalmi szürrealisták csoportja. Breton azonban, aki Trockijhoz való közelsége során megtapasztalhatta, hogy milyen hatalomgyakorlási technikákat, kitagadó gesztusokat jelent a sztálini rendszer, a második világháború után már egy sok tekintetben elvontabb, szándékai szerint „gyógyító" jellegű szürrealizmusban gondolkodott.

A Cobra-identitás másik fontos eleme az *art brut*hoz, mai nevén egyre inkább *outsider art*ként megnevezett művészeti ághoz való kapcsolódás. A Jean Dubuffet által Párizsban 1947-ben elindított mozgalom, amely a naiv vagy a pszichikai zavarokkal küszködő amatőr művészek vizuális világát mutatta meg, a Cobrában a gyermekek alkotásainak és a népművészet formáinak vizsgálatával egészült ki.[1] Természetesen mindegyik érdeklődési iránynak megvoltak az előzményei a korábbi évtizedek szürrealizmusában.

További kapcsolódási irány a Cobrában az *informel*/absztrakt képzőművészet iránti érdeklődés.[2] Ez részben a névadó városokba íródó dán, belga, holland képzőművészeti tájékozódások lecsapódása is: ezekben a kultúrákban a konstruktivizmus nyomai erőteljesek maradtak a negyvenes években is. Fontos ugyanakkor észrevennünk azt is, hogy a szürrealistáknak egészen a negyvenes évekig dominánsan figuratív képzőművészeti irányultsága a második világháború után fokozatosan nyitottabbá válik az absztrakcióra, a közös pontokat keresve – korábbról az automatizmus képzőművészeti eljárásai is előrevetítették már ezek némelyikét.

A Cobra arculatát a nemzetközi színtéren olyan művészek határozzák meg, mint Christian Dotremont, Asger Jorn, Corneille, Pierre Alechinsky, Karel Appel, Constant – mindannyiukra jellemző egy jól felismerhető, az absztrakció,

1 Karen Kurczynski, *The Cobra Movement in Postwar Europe: Reanimating Art*, New York–London, Routledge, 2021, 116.

2 *Uo.*

primitivizmus, mítoszi jelleg irányába történő tájékozódás, ugyanakkor a képzőművészek körében az erőteljes színvilág válik még védjegyszerűvé. Értelmezőik hangsúlyozzák, hogy munkásságukban a kísérletezés praxisa mindvégig előnyt élvezett a teoretikus megközelítésekhez képest.[3] Mára a csoporttagok munkái részei a világ nagy képzőművészeti gyűjteményeinek.

A továbbiakban a Cobra művészetkoncepciója mellett működési modelljének is jelentős szerepet tulajdonítok, és amellett, hogy tézisem szerint a második világháború utáni magyarországi képzőművészet absztrakciót, szürrealizmust, archaikusan minimalista formákat ötvöző paradigmája párhuzamban látható a Cobra programjával, fontosnak tartom kifejteni, hogy miben áll a Cobra modellszerűsége ebben az időszakban. Ennek körülírására először is Pascale Casanova kijelentését hívom segítségül, *La république mondiale des lettres* című könyvéből. Mint Casanova rámutat, a csoport működése sikeres kísérletnek tekinthető a központok – jelen esetben a párizsi művészeti központ – dominanciájának kibillentésére. Az innovatív, absztrakt művészetről, naiv művészetről vagy népművészetről szóló tézisek relevanciáját maga a háttérként szolgáló modell is legitimálta, amely a hálózatszerű működést részesítette előnyben, ahogy azt maga a csoportnév is jelzi:

> A Cobra rövidítés három olyan város, Koppenhága, Brüsszel, Amszterdam kezdőbetűiből áll, amelyek így szövetségesekként és egymással szolidárisként nyilatkoztak meg, egy olyan művészet létrehozásának távlatában, amely kevésbé zárul be az esztétikum komorságába. A Párizs-központúság radikális megkérdőjelezése részben magyarázza, miért hangsúlyozta a Cobra-csoport a mozgalom földrajzi kiterjedését, amely már a név által is az internacionalizmus cselekvő megnyilvánulását állította előtérbe, szemben a kritikai autoritást Párizsra összpontosító centralizmussal. A mozgalom decentralizált jellege egyben tehát annak modernségét és szabad voltát is reprezentálta: Joseph Noiret például „a szabadság földrajzi jellegű gyakorlását" emlegeti.[4]

3 Steven Harris, *Cobra = The International Encyclopedia of Surrealism*, vol. I–III, ed. Michael Richardson, London, Bloomsbury Visual Arts, 2019, 493.

4 Pascale Casanova, *The World Republic of Letters*, transl. M. B. DeBeovise, Cambridge, Massachusets, Harvard University Press, 2004, 251.

Voltaképpen ez az új, decentralizált modell az elkövetkező évtizedekben válik majd egyre relevánsabbá a kísérleti művészetben. A Cobra művészei következetesen érvényesítik a modellt, a decentralizációba akár a négykezes vagy csoportosan készített művek sokaságát is beleértve. A csoportos tevékenység gondolatának, amely az alkotói szubjektum centralitását vonja kritika alá többek között, megvannak a maga előzményei az 1920-as és '30-as évek szürrealizmusában, de az idők folyamán ez a praxis sokat veszített jelentőségéből Breton párizsi csoportjában.

Meggyőző érvelésében, a *world literature studies* nézőpontjából Delia Ungureanu tovább bővíti a szürrealizmushoz kapcsolódó hálózati modell érvényességét. Könyvében, amely a szürrealizmus kisugárzását tárgyalja az eszmék és gondolatok áramlásának világföldrajzában, ezek a hálózatok és együttműködések elengedhetetlenné válnak a jelenség megértéséhez – így implicit módon a Cobra művészeinek megközelítése mintegy utólag, a szürrealizmus további története révén is visszaigazolódik:

> A szürrealizmus olyan csoportos gyakorlat volt, amely az ágensek és mediátorok nemzetközi hálózatára épült, sokkal inkább, mint amennyire ezt maguk a szürrealisták átláthatták. Ez a történet magának a közvetlen hatásnak és az egyirányú transzfernek a képzetköreit is felülírja, beleértve a szürrealizmusnak csupán a csoporton belüli dinamikák által leírt képét. […] Valójában a kölcsönös cserék és adaptációk olyan hálózatára láthatunk rá, amelyek figyelembe vételével felismerhetjük a szervezett szürrealista csoportokat meghaladó elemeket, amelyeknek dinamikája sokszor kiszolgáltatottá vált a hierarchiák, alá-fölérendeltségek, autoritás kérdésköreinek.[5]

A befogadási folyamatok, kulturális transzferek során fellépő adaptáció, transzformáció, kölcsönösség kérdésköre jelen tanulmány gondolatmenete szempontjából is kulcsfontosságú, hiszen, mint azt a Cobra történetének magyar vonatkozásaira figyelve látni fogjuk, a tudástranszfer nem feltétlenül a klaszszikus centrum–periféria logikák, és főként nem egyszerűen a Nyugat–Kelet irány szerint alakul ebben a művészcsoportban, hanem alternatív útvonalai is megmutatkoznak.

5 Delia Ungureanu, *From Paris to Tlön: Surrealism as World Literature*, New York, Bloomsbury Academic, 2018, 3.

A Cobra működésének modellszerűségéhez voltaképpen ezeket az alternatív transzfer-útvonalakat is hozzászámolhatjuk, amelyeket a szürrealizmus és általában az avantgárd kutatása épp a legutóbbi évtizedekben kezdett felfedezni: a kultúra áramlásának Nyugat–Kelet iránya mellett egyre fontosabb a friss megközelítésekben a Kelet–Nyugat hatások feltérképezése (amelyekbe a Távol-Kelet ugyanúgy beleértendő, mint egyes kelet-európai, korábban periférikusnak és megkésettnek tekintett szellemi teljesítményének integrálása), illetve az Észak–Dél irány relevanciájának tételezése, amely jelen esetben főként a skandináv térség felől Európára és Észak-Afrikára hatással levő kulturális képződményeket jelenti. A Cobra vizuális világában jelen van a korábbról is ismert archaikus, mitologikus elem, de nem a húszas évekbeli avantgárdban leginkább érvényesülő afrikai vagy óceániai tárgyi világ, hanem a skandináv folklór háttere.

Modellszerű továbbá a Cobra esetében a csoportfogalom diffúz, ugyancsak későbbi fejleményeket megelőlegező jellege: a Cobra esetében nincsenek tagnévsorok, mint például a szürrealista csoportban – a konkrét együttműködések, meghívások, közös kiállítások, társalkotói identitások szervezik voltaképpen magát a csoportot.

A Cobra-történet három magyar vonatkozású epizódja

A Cobra-modell és a művészcsoport általános tájékozódásának ismertetését követően a továbbiakban rátérek annak a kérdéskörnek a tárgyalására, amit tanulmányom címe is ígér: vizsgálódásom során azokat az aspektusokat veszem számba, ahogyan a Cobra és művészcsoport-modellje kölcsönhatásba kerül a magyar kultúrával. Máris előrebocsátható, hogy a kölcsönhatásoknak leginkább három mozzanatát azonosíthatjuk: egyik elem a Christian Dotremont-nal történő együttműködés annak szürrealista / forradalmi szürrealista korszakában (a magyar kontaktszemélyek ebben az esetben: Mezei Árpád, Tardos Tibor); egy másik vonatkozás a későbbi Cobra-tagok magyarországi tartózkodása 1947 folyamán (Corneille, Jacques Doucet); harmadik elemként pedig magyar származású művészek részvételét emelhetjük ki Cobra-kiállításokon (Kemény Zoltán, Madeleine Kemény-Szemere). A továbbiakban ezeket a mozzanatokat veszem sorra.

Dotremont és az általa szerkesztett *Deux Soeurs* folyóirat magyar relevanciáját már érintettem egy korábbi tanulmányomban, amely a Cobra-csoport egyik közvetlen előzményének tekinthető forradalmi szürrealisták tevékenységét ismertette.[6] Ennek lényege, hogy Mezei Árpád egy Yves Tanguy-ról szóló tanulmányát közölte a belga folyóirat – éppen abban a lapszámban egyébként, amelyben a szerkesztő Christian Dotremont a forradalmi szürrealizmus koncepcióját jelentette be. Ezt követően Dotremont olyan jelzéseket juttatott el Mezeihez, többek között a forradalmi szürrealista csoport alapító tagjának számító Tardos Tibor közvetítésével, hogy számítanának írásaira a forradalmi szürrealizmus újabb publikációiban is. Mezei azonban, akit kapcsolathálója és világszemlélete sokkal szorosabban kapcsolt a párizsi, Breton-féle szürrealista csoporthoz, mint az „eretnek" vagy posztszürrealista körökhöz, lényegében udvariasan elutasította a felajánlott együttműködést. A másik magyar kontaktszemélyt, Tardos Tibort Magyarországra történt visszaköltözése után politikai kényszerek szakították el a szürrealista csoportoktól: kommunista meggyőződésével és a magyarországi kommunisták által megszabott kultúrpolitikai iránnyal összeegyeztethetetlennek bizonyult a részvétel a korabeli frankofón projektekben. Tardos fájó szívvel és meggyőződése ellenére mondott le időlegesen ezekről az együttműködésekről, és 1956-os forradalomban történő szerepvállalását, majd börtönbüntetését és újabb francia emigrációját követően kapcsolódott vissza a progresszív, avantgárd körök tevékenységébe.

Ebben az összefüggésben az tűnik tehát lényegesnek, hogy a Cobra-alapító teoretikusokkal már a Cobra megalakulása előtt volt közvetlen kapcsolata a magyar szürrealizmus elméletíróinak és alkotóinak. Mezei és Tardos szerepe ugyan leginkább a Cobra előtörténete szempontjából jelentéses, de kétségtelen, hogy megnyitotta az utat a Cobra releváns magyarországi recepciója előtt.

Egy másik, sok tekintetben váratlanabb epizód a Cobra magyar vonatkozásainak történetében Corneille és Jacques Doucet második világháború utáni budapesti kalandja. A Cobra csoport két későbbi fontos alkotója, Corneille (belga–holland festő, 1922–2010) és Jacques Doucet (francia festő, 1924–1994), akik részt vettek a csoport majdani fő kiállításain, 1947-ben Budapestre illetve

6 Balázs Imre József, *Tardos Tibor és a forradalmi szürrealisták hálózatai = Értelmiségi karriertörténetek, kapcsolathálók, írócsoportosulások 2*, szerk. Biró Annamária–Boka László, Nagyvárad–Bp., Partium–Reciti, 2016, 283–296.

Szentendrére érkeztek. Mindketten Eppinger-Weisz Margit festőművész és művészetpártoló meghívására jöttek az országba. Itt találkoztak az Európai Iskola csoport tagjaival, sőt néhány alkotásukat ki is állították az Iskola kiállításain.

2002-ben készült átfogó dokumentáció Corneille (és Doucet) 1947-es magyarországi tartózkodásáról, amely négy hónapig tartott – Claudia Küssel egy teljes kötetben foglalta össze a történetet.[7] Noha különösnek tűnik, több forrás és Corneille-interjú is állítja, hogy a művész éppen Magyarországon ismerkedett meg olyan festők munkáival, mint Paul Klee vagy Joan Miró. A magyarázat az Európai Iskola csoport tevékenységében keresendő, illetve Corneille és Doucet Pán Imrével és Mezei Árpáddal történt megismerkedésében, akik ezekben az években a szürrealizmus, illetve valamelyest az absztrakt művészetek magyarországi elfogadtatásán dolgoztak. Corneille természetesen találkozott az Európai Iskola festőivel is, akiknek akkoriban éppen az absztrakt művészet és a szürrealista művészet összeegyeztethetőségével kapcsolatban zajlottak szakmai vitáik. A viták, mint tudjuk, az Európai Iskola csoportjában megosztottsághoz vezettek, az absztrakt művészet követői eltávolodtak az eredeti csoporttól. Ennek az időszaknak a magyar szürrealista festői azonban továbbra is egyfajta elvont tendencia követői maradtak Dalí, Magritte vagy akár Max Ernst akkori mainstream szürrealizmusához képest. Bizonyos szempontból mindaz, ami a későbbiekben a Cobra csoportban történt, vagyis a szürrealizmus közeledése az art brut vagy az absztrakt művészet tendenciáihoz, a magyar művészek számára megoldatlanul maradt dilemmákat jelentettek 1947-ben. Ilyenformán Corneille a kulturális transzfer keleti-nyugati tengely mentén működő modelljének valószínűtlen példájává válik. Amikor útnak indul, Corneille még csak egyfajta „vizuális esemény okozta megújulás"-ban reménykedik,[8] de ennél több az, amit Magyarországon talál.

1947 májusában egy Karel Appelnek, a későbbi Cobra-csoporttársnak írt levelében Barcsay Jenő festményeit, Szentendrét és a lebombázott Budapest látványát is említi, mint amelyek inspirációt nyújthatnak neki munkája során. Ebben a levelében Doucet érkezése még csak közeljövőbeli terv:

> Egy hete vagyok itt, és minden nagyon tetszik, habár sokkal jobban élvezném, ha te is itt lehetnél. Ma készítettem egy festményt a városon kí-

7 Claudia Küssel, *Corneille: A magyar kaland, 1947*, Bp., Szenzus, 2002.
8 *Uo.*, 28.

> vül / az elsőt / és nem tudom senkivel sem megbeszélni, tudod, mennyire adok a véleményedre, másokban pedig nem bízom. Lassan elkezdek dolgozni, eddig sokakat meglátogattam, festőket is, de Magyarországon nincs sok modern festő. A héten láttam Barcsay műveit, aki szintén sokat dolgozott Párizsban, hihetetlenül jó munkái vannak, sötét színekkel, sok pirossal, feketével és fehérrel, egytől egyig nagyon fegyelmezett kompozíciók, legtöbbjük függőleges és vízszintes vonalakból felépítve. A többi napon rajzokat és gouache-okat csináltam a szabadban, mindig az volt az érzésem, hogy sokkal többet kell a természetben dolgoznom, mindenekelőtt rajzolni, olyan formákat keresni, amiket később felhasználhatok a műtermi festményeimen. Itt meleg van, minden fa virágzik, sok az orgona: a sok pusztítás ellenére is gyönyörű Budapest. Néha egészen meglepő formák alakultak ki a bombázások miatt. […] A francia kolléga még nem érkezett meg, gondjai vannak a papírjaival, átutazó vízummal stb. Megvárom, aztán együtt tarthatunk itt egy kiállítást. Egy hét múlva megyek Szentendrére, ahol egy festőkolónia van. Barcsaynak is van ott műterme; vele kézzel-lábbal értjük meg egymást.[9]

Mindezek a tervek, amelyekről Corneille alig egy héttel Magyarországra érkezése után ír, a továbbiakban megvalósultak: a szentendrei munka, a Doucet-vel közös tapasztalatok és együttműködés, illetve további művészekkel való megismerkedés. Corneille visszaemlékezéseiben kiemelt szerep jut Pán Imrének és Mezei Árpádnak, az Európai Iskola teoretikusainak – egy interjújában Pán Imre könyvesboltjának emlékezetes helyszínét is felidézi, ahol rendszeresen kisebb kiállítások nyíltak, de önmagában is a művészet anarchikusan otthonos tere volt Corneille számára. Pán személyét így írja le:

> Könyvkereskedő volt. Volt egy kis boltja, nagyon különleges bolt. […] Csupa rajz a falon és kisebb festmények. Nem ám afféle hétköznapi, hanem igen különleges könyvesbolt volt az, nagyon értékes példányokkal, könyvekkel. Megvolt neki mindenek előtt, amit akkor én egyáltalán nem ismertem, az összes szürrealista Franciaországból. […] Nagyon

9 *Uo.*, 36.

> nagy hasznomra vált, hiszen ő annyi, de annyi mindent mutatott meg nekem. Nemcsak az irodalom területén, de a magyar festészet egész történetét, amiről természetesen semmit sem tudtam.[10]

Corneille kiállítására az Európai Iskola szervezésében 1947. június 15–29. között kerül sor, a megnyitón François Gachot francia kulturális attasé mondott meglehetősen általános, Corneille-t a holland modern festészet, illetve egy széles körű avantgárd keretei közt méltató beszédet. Fontosabb talán az az önértelmezés, amely egy Louis Tiessen nevű barátjának írt Corneille-levélben fogalmazódik meg, és amelyben a kiállításra készülődve a formák, motívumok kereséséről ír:

> Budán, mely káosszá változott a bombázásokban, sok motívumot találtam, mint egy láthatatlan mágnes vonzott szakadatlanul, munkám, mely már gyakran tendált egy bizonyos szürrealizmus felé / plutôt l'étrange / itt új táplálékot talált… A budai káoszt, ahol annyi motívum hever, a festők nem használják munkaterületül. […] Egyikük sem látta meg a meglepő elemeket, a fantasztikus ritmust, az erőszak által kialakított, mintegy általa szublimált sokféle formát. […] Az én erősségem nem a szín / Karellel ellentétben, aki először mindent színekben lát, és csak utána formákban és vonalakban. Engem először a formák ragadnak meg – Je veux des formes agressives, pointues, heurtées, qui reflêtent l'inquiétude dont est fait le fond de mon être.[11]

Ebben a leírásban fontos a szürrealizmus említése – amellyel, mint fentebb láttuk, Corneille behatóbban Magyarországon kezd el ismerkedni –, a Karel Appelhez való viszonyítás, amelyből ő maga a formák, a sebzettség elemei felé történő tájékozódást emeli ki Appel színlátásához képest, és egyáltalán, az az élményanyag, amelynek gyors ritmusú befogadása máris egy kisebb kiállításra elegendő munkát eredményez.

Jacques Doucet, noha Párizsból érkezett Budapestre, ugyancsak Klee és Miró inspirációi alapján szilárdította meg alkotói koncepcióját Budapesten és Szentendrén – egy ideig Corneille-jel együtt lakva és dolgozva. Később mindkét festő

10 *Uo.,* 48.
11 *Uo.,* 50.

tartotta a kapcsolatot az Európai Iskola alapítóival, és Pán Imre 1957-es párizsi emigrációját követően a Pán által szerkesztett különféle francia nyelvű kiadványokban folytatták együttműködésüket.

Doucet ebben az időszakban humorosabb, felszabadultabb kísérleteket folytat, de ugyanannak a formavilágnak a hatása alatt, mint belga-holland társa. Őt jellemezve Corneille a későbbi graffitirajzok felszabadultságát, a gyermeki lendületet emeli ki, majd így folytatja a mindkettejüket a Cobra felé terelő folyamat ismertetését:

> Kedveltem Doucet-t, mivel nyíltan szembeszállt az akkori hangadó párizsi művészettel: az École de Paris művészetével, mely Picasso iskolájának folytatása volt. Sokkal inkább rokon volt Miróval, aki megtanította nekünk, mi a szabadság […]. Szentendrén valamennyire megismertem az egyetértés szellemiségét, mely később a COBRA-csoportban nyilvánult meg, és a Doucet-val való kapcsolatnak köszönhetően mitikus fantáziavilágról álmodtam.[12]

Hosszan lehetne még ismertetni Corneille és Doucet budapesti és szentendrei tapasztalatainak témánk szempontjából releváns aspektusait, de már az eddigi idézetekből is kiolvasható, ahogy a helyszín, a művészi együttműködések, a kulturális hatások együtt alakítják azt a koncepciót, amely nem sokkal később a Cobrában válik igazán modellszerűvé. Összegzésként megállapítható, hogy valójában az egész Cobra-kaland egy alternatív kulturális földrajzot kínál – mint említettem, a kulturális hatások leggyakrabban tételezett nyugat–keleti irányához képest Corneille és Doucet (nyugati mintákkal interferáló) kelet-európai élményanyaga, vagy a Lappföldért és Skandináviáért rajongó Christian Dotremont skandináv mitológiai hatásokat tükröző munkái meggyőző ellenpéldákat jelentenek.

A Corneille és Doucet magyarországi tartózkodását dokumentáló, korabeli levélanyagot is feldolgozó kötet nyomán bizonyíthatóan állítható, hogy a kulturális hatások egyfajta oszcillációjáról, kölcsönös és dialogikus, vagy akár örvényszerű, kiszámíthatatlan megvalósulásáról beszélhetünk ebben az esetben. Ebben

12 *Uo.*, 62, 63.

az oszcillációban benne van, hogy a fiatal művészek részben a nyugaton már egyébként egyre ismertebb absztrakt és szürrealista művészek imázsával találkoztak Budapesten. Ugyanakkor nem hagyható figyelmen kívül, hogy az ennek nyomán Budapesten és Szentendrén is kibontakozóban levő magyar művészeti megújulás nyomai és hibridizációi is inspiratívak lehettek Corneille és Doucet számára. Az a koncepció, amit az Európai Iskola képviselt 1947 táján, korántsem inkompatibilis azzal a vizuális világgal, amely később a Cobra védjegyévé vált. Különösen Anna Margit vagy Korniss Dezső munkássága tekinthető a Cobra-művek csupán földrajzilag távoli rokonának.

A Cobra csoport magyar vonatkozásainak harmadik eleme Kemény Zoltán (1907–1965) és Madeleine Kemény-Szemere (1906–1993) képzőművészek részvétele a csoport kiállításain. Ők fiatal művészekként Párizsban találkoznak 1933-ban, később, 1942-ben, a második világháború idején Svájcba menekülnek – alkotói tevékenységük jelentős időszaka Svájchoz kötődik. A második világháború után egy Jean Dubuffet-vel való párizsi találkozás lesz döntő abból a szempontból, hogy az art brut, majd a Cobra felé tájékozódjanak. 1949-ben Kemény Zoltán és Madeleine Kemény egyaránt jelen vannak a Cobra amszterdami, Stedelijk múzeumbeli nemzetközi kiállításán. Kemény Zoltánnak későbbi munkássága kelt aztán jelentősebb nemzetközi figyelmet: 1964-ben elnyeri a Velencei Biennálé szobrászati díját. A Kemény-házaspár munkáira jellemző az iparművészettel és népművészettel való ismerkedés lenyomata, ami beilleszthetővé tette őket a Cobra-csoport tájékozódási körébe. Kemény Zoltánról pedig a művészettörténeti leírások kiemelik azt, ahogyan épp a Cobrával való kapcsolatfelvétel táján képei egyre inkább az anyagszerűséggel kezdenek kísérletezni, kilépve a térbe: kötelek, szögek, homok és más anyagok járulnak hozzá annak a „nyers" hatásnak az eléréséhez, ami a Cobra számára is fontos ekkoriban.[13] Madeleine Kemény esetében a Cobrára jellemző „primitivizmus" az, amit az értelmezők kiemelnek a mozgalomhoz való szerves kapcsolódás legfontosabb elemeként.[14]

Mint említettem, a Cobra nem annyira a tagnévsorok és nyilvántartások által dokumentálja azt, hogy kit számíthatunk tagjai közé: a kiadványokban való sze-

13 Didier Schulmann, *Zoltan Kemeny: The Madeleine Kemeny Donations to the Musée National d'Art Moderne*, Paris, Centre Pompidou, 2004, 2.

14 Juliet Jacques, *Men, Step Aside: the Women of Cobra*, Frieze 2019/207, URL: https://www.frieze.com/article/men-step-aside-women-cobra (Letöltés ideje: 2021. 11. 04.)

replés, a csoportos kiállításokon való jelenlét az, ami mintegy legitimálja a Cobrához való tartozást. Noha a Kemény-házaspár nem tartozott a csoportos eseményeken leggyakrabban felbukkanó Cobra-művészek közé, a mozgalom története számon tartja szereplésüket, és munkásságuk kétségkívül jelen van a huszadik század művészettörténetével foglalkozó kurátori és értelmező munkákban.[15]

Következtetések

A második világháború utáni szürrealista és posztszürrealista hálózatokon keresztül folytatott együttműködések kapcsán még mindig sok tisztázásra szoruló részlet. Jelen tanulmányban annak a kiemelését tartottam fontosnak, hogy a kérdéses időszakban alternatív kommunikációs útvonalak is léteztek azokhoz képest, amelyeket az avantgárd történeteiben hagyományosnak számító centrum–periféria logika alapján írhatunk le.

Ha csupán a Cobra magyar vonatkozásainak történetére figyelünk, amelynek itt mindössze néhány konkrét elemének vázlatos ismertetésére nyílt lehetőség, a magyar irodalom- és művészettörténet számos további lehetséges kutatási feladata felé nyílik út. Nyilvánvaló először is, hogy az ebben a tanulmányban felbukkanó szerzői nevek leginkább egy transznacionális megközelítésű történeti munkában kerülhetnek helyükre, hiszen több nyelven alkotó szerzőkről van szó (Mezei Árpád, Tardos Tibor, Corneille), akik életük során több országban élnek (a Kemény-házaspár például Magyarországhoz, Franciaországhoz is kötődik, sőt Kemény Zoltán szülőhelye, Banica alapján a mai Romániához is). Az emigráció kérdésköre, amely a 21. században is mindennapi realitás, akár visszamenőleg is áthelyezheti a 20. századról mondott történeteink hangsúlyait, figyelmesebbé tehet bennünket bizonyos jelenségek iránt. Ezek közé sorolhatjuk akár azokat az itt kibontatlanul maradt háttérmozgásokat is, amelyeket tanulmányom narratívájában a nők szerepéhez köthetünk: például Eppinger-Weisz Margit szerepe, akinek a meghívása, támogatása nélkül bizonyára elmarad Corneille vagy Dou-

15 Madeleine Kemény-Szemere munkásságának korábbi, magyarországi szakaszát, amikor még Szemere Lenke néven tevékenykedett, a *Magyar Művészet, Színházi Élet, Nyugat, Népszava* is figyelemmel követte. Erről bővebben írtam a következő cikkben: Balázs Imre József, *A Pair of Experimental Materializations,* Szürrealizmus, 2021. 10. 02, URL: https://szurrealizmus.wordpress.com/2021/10/02/a-pair-of-experimental-materializations/. (Letöltés ideje: 2021. 11. 04.)

cet budapesti látogatása, de akár Madeleine Kemény-Szemere férje munkásságának elismertetéséért tett gesztusai, amelyek révén mára nemzetközileg jegyzett, közgyűjteményekben szereplő alkotóról van szó. Akár a Cobra-epizód is figyelmeztethet tehát az avantgárd nőtörténetei megírásának szükségességére, amely friss és alternatív szempontokkal járulhat hozzá a történet komplex feltárásához.

Végül a legfontosabb elem: az a fajta hálózatos, laza kötésű modell, amit a Cobra csoport működése jelent, a transznacionális affinitások, együttműködések markáns, korai példája. A kortárs világban és kommunikációs lehetőségek között hasonló együttműködéseknek számos példáját említhetjük, a Cobra azonban ezek között egyértelműen mérföldkőnek, és akár a szürrealizmus történetére is visszaható köztes állomásnak számít.

K. Horváth Zsolt

POLITIKAI ÉS POÉTIKAI ÁTHAJLÁSOK

A Gerilla együttes értelmiségi kapcsolatrendszere Budapesten, 1967–1971

> *Azok közé tartozom, akiket annak idején Guevara vállalkozása – társadalmi és történelem-filozófiai vonatkozásai révén – íróként is megrendített és bátortalan reménnyel töltött el. Akkoriban sokan osztoztunk ebben. A vállalkozás példázatossága ragadott meg, a védtelenség radikalizmusa, ami mindig időszerű lesz, amíg a politika nem tud változtatni az eszközein. S elmondhatjuk, hogy a politika eszközei olyan erkölcstelenek, hogy velük szemben nehéz elképzelni erkölcstelen tiltakozást. Ami Bolíviában történt, nem ok nélkül mitizálódott. Etikai megalapozottsággal tudta újra hitelessé tenni a nemzeti felszabadító harcon túlmutató példaadás igényét, a már-már „vallásos" elhivatottság-tudatot […], s saját halál értelmességéről való meggyőződést. Ebben tényleg volt valami „jézusi" elszántság. […] Magyarán: az anakronizmust komponálta át eséllyé és realizmussá […]. S ez nekünk – itt Közép-Európában, és különösképpen magyaroknak – nem idegen üzenet.*[1]
>
> (Mészöly Miklós: *A Guevara-jelenségtől Helsinkiig*)

Első pillantásra a pol-beat sajátosan magyar jelenségnek tűnik, amennyiben a szó Bauer Tamás nyelvi leleménye, ám ez nem jelenti azt, hogy e műfaj ne kötődne sok szállal az 1960-as évek protest songjához, a korszak ellenkultúrájához, illetve újbaloldali törekvéseihez. Ebben a tanulmányban azonban nem a pol-beat globális politikai, műfaji beágyazottságával, mint inkább hazai kap-

1 Mészöly Miklós, *A Guevara-jelenségtől Helsinkiig* = M. M., *A negyedik út*, Szombathely, Életünk Könyvek, 1990, 153.

csolatrendszerével szeretnék foglalkozni. Nem az érdekel, hogy a pol-beat dalok politikai tematikája (kizsákmányolás, faji megkülönböztetés, globális egyenlőtlenségek stb.), a két háború közötti időszakig visszanyúló hagyománykeresése, illetve az amerikai folk song tradíciójával való rokonsága hogyan emeli ki az 1960–1970-es évek hazai populáris zenei életéből.[2] Hanem arra szeretnék összpontosítani, hogy a pol-beat legismertebb képviselője, a Gerilla együttes körüli sűrű szövésű értelmiségi hálózat hogyan formálja a Vámos Miklós, Berki Tamás és Gergely Ágnes (utóbbi távozását követően: Rohonyi Marianne, illetve alkalmanként Lantos Iván) alkotta zenekar tematikáit és zenei beágyazottságát. Sőt, azt állítom, hogy e nélkül a hálózat nélkül a Gerilla zenekar létrejötte és tevékenysége nehezen képzelhető el. A pol-beat indulása ugyanis elválaszthatatlan 1) az 1960-as évek derekán szerveződő, utóbb elítélt „maoista" körtől, 2) az ehhez hol lazábban, hol szorosabban kötődő olyan fiatal költőktől, mint Dalos György és Haraszti Miklós. Zenei értelemben pedig alig alábecsülhető az a hatás, melyet 3) Maróthy János marxista zenetudós, a munkásdal és a két háború közötti öntevékeny zenei munkáskultúra kutatója a Gerilla tagjaira gyakorolt.

Noha a pol-beat „maoista" gyökerei miatt nehezen különíthető el a Kádár-rendszer baloldali ellenzékétől, a címszó alatt feltűnő előadók dalainak domesztikált változata nem pusztán megjelenik az első nyilvánosságban (sajtó, rádió, televízió, dalfesztivál), de a pártállam ifjúsági és szabadidő-politikájának kitüntetett műfajává válik. Mi tagadás, a pol-beat a Kommunista Ifjúsági Szövetségen (KISZ) keresztül látszólag minden hivatalos támogatást megkap. A kérdés tehát az, hogyan lehetséges az, hogy a Kádár-rendszer társadalompolitikáját, a fogyasztást érintő gazdasági reformtörekvését, valamint a globális hidegháborús törekvéseket a forradalmi baloldal politikai–morális szemszögéből bíráló kisebb intellektuális csoport olyan, a populáris kultúrába transzponált mesternarratívát tud előállítani a pol-beattel, mely ideig-óráig magának a rendszernek is tetszik? Ennek az ambivalenciának az egyik jellegzetes példája Che Guevara hivatalos megítélése lehet.

2 Ezeket a szempontokat másutt tárgyaltam, lásd K. Horváth Zsolt, *Pol-beat: forradalmi „népzene" egy poszt-heroikus korban. A Gerilla együttes a globális forradalmi tematika és az állami midcult között, 1965–1971 = A magyar populáris zene története(i). Források, módszerek, perspektívák*, szerk. Ignácz Ádám, Bp., Rózsavölgyi, 2020, 313–368.

Forradalmárok egy „ésszerű rendőrállamban”:[3] *a magyar maoisták*

1960 decemberében az Építők Rózsa Ferenc Székházában nagygyűlést rendeztek Ernesto Che Guevara magyarországi látogatásának tiszteletére, melyről nagy lelkesedéssel számolt be a *Magyar Ifjúság*, a KISZ hetilapja.

> Nehéz visszaadni ennek a fél órának a hangulatát. Zúgott a taps, amikor a hatalmas szál fiatal férfi, Ernesto Che Guevara doktor, a Kubai Nemzeti Bank elnöke az emelvényre lépett. Hol a derültség moraja, hol az együttérzés lelkes tapsa szakította félbe a szónokot. […] A fiatalokkal való találkozás különben akkor kezdődött, amikor megismertük Kádár Jánost. A forradalmárok mindig fiatalok… Zúg a taps, Guevara doktor folytatja. Fegyver, munka, tanulás! Ez a mi ifjúságunk jelszava. Ez látszólag nincs összhangban azzal, hogy mi a béke mellett foglalunk állást.[4]

A cikk szóhasználatával kapcsolatban annyit érdemes megjegyezni, hogy a „fiatalokkal való találkozás” – az akkor negyvennyolc éves – Kádár Jánossal kezdődött, amiből ebben a beállításban az következik, hogy a Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP) első titkára maga is fiatal. A következő mondattal pedig mintha azt sugallná a lap, hogy mivel a forradalmárok mindig fiatalok, márpedig az előző mondat szerint voltaképpen Kádár is az, így ő is forradalmár.

Az MSZMP Központi Bizottságának lapja, a *Népszabadság* a látogatás kapcsán egyáltalán nem engedett teret Che Guevara „forradalmi imázsának”, jóllehet Kádár kormánya ekkor még „forradalmi munkás-paraszt kormány” címet viselte, a hivatalos diplomáciai eszmecseréről szóló beszámoló rendkívül mértéktartó, semleges hangot ütött meg. A cikk szövege szerint ugyan az MSZMP támogatja a „kubai nép hősies küzdelmét”, ugyanakkor négy évvel az 1956-os forradalom (a korszak terminológiájában: ellenforradalom) leverése után – a forradalmi romantika felmelegítésének még a szándéka is távol állt a laptól.[5] Che Guevara 1967-es halála után a *Világirodalmi Lexikon*ba be is kerül az a kitétel,

3 A kifejezésre lásd Fehér Ferenc, *A „hruscsovista” mintaállam*, Magyar Füzetek, 8(1981), 27–44.

4 *Fegyver, munka, tanulás!*, Magyar Ifjúság, 4(1960)/52, 9. Che Guevara hazai sajtómegjelenéseit részletesebben tárgyalja Murai András–Tóth Eszter Zsófia, *1968 Magyarországon. Miért hagytuk, hogy így legyen?*, Bp., Scolar, 2018, 106–117.

5 *Diplomáciai kapcsolat létesül Magyarország és Kuba között*, Népszabadság, 18(1960)/301, 1–2.

miszerint az MSZMP elismeri ugyan „múlhatatlan érdemeit s emberi nagyságát", ám fenntartásokkal él „forradalmi magatartásával" szemben, mely „nem veszi figyelembe az objektív valóság tényeit és a történelmi tapasztalatokat".[6] A tájékoztatáspolitika tehát meglehetősen kétarcú volt, amennyiben a fiataloknak készülő újságban Che Guevarát karizmatikus forradalmárnak, míg a hivatalos fórumnak számító újságban komoly diplomataként jelenítették meg, majd amint lehetett, hivatalosan is elzárkóztak személyétől. Talán nem érdektelen megjegyezni a *Világirodalmi Lexikon* szócikkének szerzőjét sem, úgy hívták: Pór György.

Nem is volna annyira fontos ez az apró információ, ha Pór Györgyöt négy évvel korábban, 1968 nyarán nem ítélte volna el a Fővárosi Bíróság – a fentebb már érintett – „maoista" szervezkedés fővádlottjaként. Ahogy fentebb is, itt is idézőjelet használtam, mégpedig azért, mert Pór György, Dalos György, Haraszti Miklós, Révai Gábor, Bencze Sándor, Csala Károly, Simon Péter, Szüszmann György, Vizl Eduárd, Vámos Tibor, Gáspár Judit és Malgot István alkotta csoport többi tagjának elképzelt maoizmusa valójában nem túl sok rokonságot mutatott az egyidejű nyugati maoizmussal. Inkább az intranzigens forradalmiság platformján álltak, azt hangoztatva, hogy a Szovjetunió vezette tömb lekanyarodott a forradalmi útról, a fogyasztást és a normalitásvágyat szem elé helyező politikája pedig nem más, mint kispolgári megalkuvás.[7]

> A lenini Október ötvenedik évfordulóját ünnepeljük. Ezekben a napokban – írja a „maoista" csoport az 1967-ben illegálisan terjesztett, *A forradalom útján* című röpcédulájukon – a társadalmi haladás minden híve azokra a bolsevik hősökre gondol, akik mertek harcolni és mertek győzni. […] A föld egyhatodán győztes forradalmi erők alulmaradtak az ellenforradalom ellen, a hatalmi harc jelenlegi szakaszában, és a revizionista–bürokrata söpredék „békés úton" kisajátította a proletariátus hatalmát. […] Magyarország huszonkét évvel a felszabadulás után a kapitalizmus teljes restaurációja előtt áll. […] Fel kell emelnünk Október eldobott zászlaját, és a hazug ünneplés zajában is új Október eljövetelén kell munkálkodnunk.[8]

6 *Világirodalmi Lexikon*, II. kötet, Király István (főszerk.), Bp., Akadémiai, 1972, 188.

7 Pór György szerepére lásd Dalos György, *Úrutazásom nehézségei* = D. Gy., *Előtörténetek*, Bp., Magvető, 1983, 164.

8 Dalos György, *Hosszú menetelés – rövid tanfolyam*, Bp., Magvető, 1989, 82–83.

Érdemes megjegyezni, hogy a Pór György, Dalos György, majd Haraszti Miklós nevével fémjelezhető kör elég élesen elhatárolta magát a Lukács-óvoda szemléletétől, erre az ELTE BTK gondozásában – Asperján György, majd Bella István főszerkesztésében megjelenő – *Tiszta Szívvel* című lap egy-egy vitáját érdemes megemlíteni.[9] A „maoisták" úgy tekintettek az ifjú lukácsistákra (Kis János), mint akik szövetséget kötöttek a népiekkel (Tornai József), az igazi kérdés számukra tehát az volt, melyik jelent számukra komolyabb ideológiai veszélyt. „Gondolom – fogalmaz Dalos György – a lukácsistákat rühelltem jobban, mert azok is marxizmusban utaztak, s így nemcsak ellenségek voltak, de konkurensek is".[10] A baloldali „elhajlók" személyes nézetrendszere és tevékenysége ekkor már évek óta érdekelte az állambiztonságot.[11] Szőnyei Tamásnak, illetve a Tabajdi Gábor–Ungváry Krisztián szerzőpárosnak a politikai rendőrség anyagain nyugvó kutatásai szerint ez az érdeklődés elsősorban Nagy Sándornak, a korábbi Sztálin-díjas, de 1964-ben már előzetes letartóztatásba került írónak, Ladányi Mihálynak, a többször kihallgatott költőnek, akinek ügyét a nyomozati szakaszban végül „ejtette" a szolgálat, továbbá a rendőrhatósági figyelmeztetésben részesülő Imre Katalin írónak járt ki. Ez volt az állambiztonság által „Társaskörnek" nevezett társaság, mellyel kapcsolatban állt az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának (ELTE BTK) szabadgondolkodású kommunista csoportja, Pór György, Dalos György, Haraszti Miklós és Harsányi Éva.[12] „Fung György" fn., Borsányi László, akkor néprajz szakos egyetemista már 1964-ben jelezte tartótisztjének azt, hogy különböző politikai anyagok beszerzése végett Pór a kínai nagykövetségre jár, az így szerzett szakirodalmat pedig baráti társaságában megvitatják.[13]

9 Lásd pl. Kis János, *A szektásság kérdéséhez*, Tiszta Szívvel, 3(1966)/3–4, 132–138. A lapban következetesen két s-sel írták a nevét, de az érthetőség kedvéért módosítottam.

10 Csizmadia Ervin, *Dalos György-interjú* = Cs. E., *A magyar demokratikus ellenzék, 1968–1988. Interjúk*, II. kötet, Bp., T-Twins, 1995, 163.

11 A Táncsics Kör kapcsán már 1957 körül kiderült, hogy az állampártot balról bírálók milyen kitüntető figyelmet kaptak a legmagasabb helyekről. Lásd Pór Edit–Cseh Gergő Bendegúz, *A baloldal „baloldala". Dokumentumok a születő Kádár-rendszer tiszavirág-életű kommunista ellenzékének történetéhez*, Társadalmi Szemle, 49(1994)/10, 84–94.

12 Szőnyei Tamás, *Titkos írás. Állambiztonsági szolgálat és irodalmi élet, 1956–1990*, I. kötet, Bp., Noran, 2012, 1068.; Tabajdi Gábor–Ungváry Krisztián, *Elhallgatott múlt. A pártállam és a belügy: a politikai rendőrség működése Magyarországon, 1956–1990*, Bp., Corvina–1956-os Intézet, 2008, 329–347.

13 Akcióival Pór gyorsan kivívta az első számú bűnbak szerepét, lásd Sasvári Edit, *Miért éppen Pór? A kádári „üzenési" mechanizmus természetéhez* = *Évkönyv VIII.*, szerk. Kőrösi Zsuzsanna, Standeisky Éva, Rainer M. János, Bp., 1956-os Intézet, 2000, 124–159.

Amint a Társaskör *Tézisek egy programfelhíváshoz* című tervezete megjegyzi,

> a hatalom mindent elkövet, hogy harcképtelenné tegye a munkásság legöntudatosabb részét, a forradalmi kommunistákat. Az ún. „frakciósok", „sztálinisták", „szektások", „balosok" elleni pártfegyelmi eljárásokat rendszeresen követik hatósági eljárások. Nincs olyan hónap, hogy ne állna Magyarországon forradalmi kommunista az új burzsoázia osztálybírósága előtt. Nem nehéz felismerni, hogy a BM hírhedt politikai osztálya kinek az érdekét szolgálja: a kapitalista úton járó párt, állami és gazdasági vezetőkét, a kispolgárság és az értelmiség szűk, felső rétegéét, egyszóval az új burzsoáziáét.[14]

Innen nézve teljesen egyértelmű, hogy a fentebb felidézett Che Guevara ugyanezen a címen testesített meg a hatalom szempontjából veszélyes nézeteket, hisz a párt- és állami szervek intézményi kontinuitását fenntartó hatalommal szemben a megvesztegethetetlen forradalmi dinamizmust jelenítette meg.[15]

A „maoisták" nézeteit ebben az értelemben nehéz tisztába tenni, Csizmadia Ervin tipológiáját követve három forrásvidéket lehet megkülönböztetni. Az első a hatvanas évek globális tendenciáihoz kapcsolható, a fogyasztói kapitalizmust bíráló politikai és ellenkulturális mozgalmakhoz. A második a kínai–szovjet viszonyban az előbbihez kapcsolható modell; ennek lényege, hogy a 20. kongresszust követő revizionista törekvésekhez képest (melyek a kapitalizmust mintegy a „saját pályáján akarták megverni"), ők a maoizmusban testet öltő tiszta kommunista forradalom mellett törtek lándzsát. A harmadik forrás pedig az ún. Vietnam-szindróma volt, mely a háborúban egyszerre látta a gyarmati népek felszabadításának és önrendelkezésének kétségbevonhatatlan voltát, s egyszerre az erre rárontó értelmetlen imperialista hódítást. 1965 nyarán alakul meg a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem (MKKE) és az ELTE BTK Vietnami Szolidaritási Bizottsága, melynek szellemi centruma nem meglepő módon Pór György volt.[16] A csoportosulás tagjai úgy vélték, hogy a létező szocializmussal

14 Szőnyei, *i. m.*, II. kötet, 125.

15 Dalos György, *Óda Kubához*, Tiszatáj, 17(1963)/5, 1.; Seszták Ágnes, *A gerillák végleg szabadságra mentek? Vámos Miklós és a hatvanas évek*, Képes Hét, 1(1986)/ 17, 36–37.

16 Csizmadia Ervin, *A magyar demokratikus ellenzék története*, I. kötet, Bp., T-Twins, 1995, 31.

kapcsolatos problémáikon túl, a szovjet tömb országai valójában nem támogatják a vietnami nép küzdelmét. Az elnyomó háborúról alkotott véleményüket kifejezendő, 1966. május 1-jén engedély nélküli tüntetést szerveztek az Egyesült Államok nagykövetsége elé, illetve a Budapesti Nemzetközi Vásár amerikai pavilonja elé „El a kezekkel Vietnamtól", „Takarodjatok haza Vietnamból" s egyéb feliratokkal.[17]

Lehet más a poétika: forradalmi költészet a hatvanas években

> A hatvanas évek végén még úgy nézett ki – írta Vámos Miklós 1973-ban –, hogy lesz Magyarországon valamiféle új folklór mozgalom. Azzal kezdődött, hogy fiatalemberek maguk komponálta, egyszerű harmóniákkal gitárral kísért dalokat kezdtek írni, politikus szövegekkel. Ezt akkor úgy nevezték: pol-beat. Volt nagy hirtelen pol-beat fesztivál, a rádió műsorára tűzte ezeket a dalokat, az újságok úgy cikkeztek arról a néhány együttesről, mintha valóban mozgalom lett volna.[18]

Vámos visszaemlékezése szerint úgy kezdődött, hogy Haraszti Miklós

> felvitt engem Imre Kati irodalomkritikushoz, és a következő mondattal mutatott be neki: „ő is író akar lenni, azért hoztam, hogy hallgassuk meg együtt Peter Seegert". Én akkor még csak 15 éves voltam. Miklós afféle költői mentorom volt. Imre Katinak volt egy lemezjátszója, és ott végighallgattunk egy Peter Seeger-lemezt, a *We shall overcome*-ot. Én mindjárt kiszúrtam három dalt, Haraszti pedig szépen lefordította őket. Azok voltak az első protest songok, amiket még egyedül pengettem, aztán Haraszti hozta be a vietnamiháború-ellenes dalok ötletét.[19]

17 James Mark, Péter Apor, Radina Vučetić, Piotr Osęka, *„We are with You, Vietnam". Transnational Solidarities in Socialist Hungary, Poland and Yugoslavia*, Journal of Contemporary History, 50(2015)/3, 439–464.

18 Vámos Miklós, *„Földön apámfia volnék"*, Film, Színház, Muzsika, 17(1973)/37, 26. A sikertelenségről lásd még Sós Péter János, *Erősítő nélkül. Pop-folk vagy amit akartok*, Népszabadság, 33(1975)/98, 12.

19 Szabó Kata, *Vámos Miklós-interjú*, MTA Zenetudományi Intézet 20–21. századi magyar zenei archívuma és kutatócsoportja, 2. Online: http://www.zti.hu/files/mza/docs/Oral_History/VamosMiklos.pdf. (Letöltés ideje: 2021. 11. 04.)

Vámos Miklós leírásából az derül ki, hogy – a fordításokon túl – Haraszti vetette fel a zenekar ötletét, találta ki a nevét, s azt is, hogy az játszhatna a *Vietnami Vasárnapok*nak nevezett szolidaritási akciókon.[20] Utóbbiakat – ahogy fentebb említettük – az ELTE és az MKKE Vietnami Szolidaritási Bizottsága szervezte, s ebből pontosan kirajzolódik az, hogy a politikai és a művészeti szcéna között voltaképpen Haraszti Miklós személye és tevékenysége a *kapocs*. Mindemellett a Gerilla együttes nyolc nyilvántartott számából – *Várunk este a szobornál*, *Disszidensek*, *Elment a repülő*, *Johnson kirándulása (Mr. John elment Vietnamba), Nem lehet tudni*, *Schönherz Zoltán-emlékdal*, *Umblav tu phenye, Kontyos kókusz*, *Antal gazda* – az első kettőnek szerzője (vagy társszerzője) is volt Haraszti Miklós.[21] Az itt előszámlált nyolc dalból pedig az első négy szám 1967-ben meg is jelent két kislemezen, ami a korszakban korántsem volt magától értetődő dolog.[22]

Haraszti Miklós ebben az időben már nevet szerzett költő volt, bár utólag nehéz eldönteni, hogy a „maoista" társasággal ápolt viszonya, az ELTE BTK-ról való kizárás vagy az ellenzéki és művészeti körök közötti átjárás tette őt igazán ismertté. 1963 óta publikál verseket, fordításokat tesz közzé, 1969-ben pedig megjelenik Maróthy János előszavával a *Költők, dalok, forradalmak* című dalszöveg-fordítás kötete a Zeneműkiadónál.[23] E munka a politikai dal és a protest song műfaját mintegy *kiemeli* a hatvanas évek partikuláris kontextusból, s jóformán univerzális emberi igénnyé formálja azzal, hogy William Shakespeare-től Bertolt Brechten át Majakovszkijig vagy a népköltészettel rokonított egyszerű munkásdalig egy sor forradalmi érzületű művet felvesz a kötetbe.[24] Ugyanebben az évben két verset is közöl az *Új Írás*ban, májusban *Anya gyermekkel*, decemberben pedig *Che hibái* címmel.[25] A lap augusztusi számában körképet ad a szerkesztőség a fiatal irodalmárokról; ebben nemcsak Haraszti Miklós, de Vámos

20 Bácskai Erika, Makara Péter, Manchin Róbert, Váradi László, Vitányi Iván, *Beat*, Bp., Zeneműkiadó, 1969, 24–25.

21 Vö. Jávorszky Béla Szilárd–Sebők János, *A magyarock története, 1. A 60–70-es évek*, Bp., Kossuth, 2019, 138–139.

22 Gerilla együttes, Dinnyés József, *Csak fiataloknak 8*. (Pol-beat, 1967), Hungaroton, Qualiton, 1967, EP 27374. Illetve Gerilla együttes, *Elment a repülő – Johnson kirándulása*, Hungaroton, Qualiton, 1967, SP 370.

23 Haraszti Miklós (szerk., ford., jegyz.), *Költők, dalok, forradalmak*, Bp., Zeneműkiadó, 1969.

24 Lásd még Hardeep Phull, *Story behind the Protest Song. A Reference Guide to the 50 Songs that Changed the 20th Century*, Westport–London, Greenwood Press, 2008.

25 Haraszti Miklós, *Anya gyermekkel*, *Új Írás*, 9(1969)/5, 6.; Haraszti Miklós, *Che hibái*, *Új Írás*, 9(1969)/12, 63. Ugyanebben az évben a szegedi *Tiszatáj*nak is adott egy verset, lásd Haraszti Miklós, *Barátom lakása*, Tiszatáj, 23(1969)/7, 597.

Miklós is feltűnik. Szembetűnő, hogy előbbi besorolásánál rögtön feltűnik a „radikális baloldali" epitethon ornans, mely saját bevallása szerint meglepte.[26] Ez a tematikán túl talán abból táplálkozott, hogy retorikája rendkívül polemikus, számon kérő és éles.[27]

A maga módján a Magyar Ifjúság is teret adott a fiatal költők népszerűsítésének. A Baranyi Ferenc szerkesztette melléklet három költőt, Gyárfás Endrét, Haraszti Miklóst és Bruckmann Zsuzsát mutatta be röviden, illetve néhány költeményt tettek még közzé. Ars poeticájában az akkor huszonnégy éves Haraszti ekképpen fogalmazott:

> Más fiatal költők egy csoportjával: Pass Lajossal, Dalos Györggyel, Béres Attilával, Halmos Ferenccel, Vida Jánossal és másokkal együtt arra törekszünk, hogy verset írva a magunk bajában a társadalmi viszonyok szűkösségét érjük tetten, a dolgozó többség rejtett gondját. Elkötelezettek vagyunk és – bár ez rossz szó – intellektuálisak, mert munkához az értelem és a tudatosság fény kell, nem a révület félhomálya.[28]

A melléklet megjelenésekor már kijött a fentebb idézett *Költők, dalok, forradalmak* című antológia, illetve megjelenés előtt állt első – tudtommal soha meg nem jelent – verseskötete, *Kerestetik egy mozdulat* címmel.[29] A *Magyar Ifjúság* négy költeményt hozott le, nevezetesen az – mai szemmel nézve is nagyon erős – *Egy nacionalistára*, a *Kerestetik egy mozdulat*, az *Ősz* és *A sagoni csata* című verseket.

A fiatal költők hangjáról és társadalmi státuszáról elmélkedve Pomogáts Béla némi megrökönyödéssel állapítja meg, hogy közöttük milyen sokan hívei Che Guevarának, Castrónak, Maónak, Trockijnak. Az irodalomtörténész szerint az ifjú lírikusok ugyan már némi nevet szereztek maguknak, ám nem költészetükkel, hanem politikai radikalizmusukkal.

> A fiatalok egy része úgy gondolja – írja körül Pomogáts a problémát –, hogy a politikai küzdelem érvényben lévő etikája és módszere nem szol-

26 Farkas László, *Jó-e manapság fiatal költőnek lenni?*, Új Írás, 8(1968)/4, 106–112.
27 *Fiatal írók vallomásai. Haraszti Miklós*, Új Írás, 9(1969)/8, 68–69.
28 *Három „nemzedék"*, Magyar Ifjúság, 13(1969)/46, 15.
29 Haraszti Miklós, *Kerestetik egy mozdulat*, Élet és Irodalom, 13(1969)/11, 6.

> gálja a humánumot. Új etikát és új módszert kíván tehát. A fiatalok különben is úgy érzik, hogy a társadalom nem tart igényt arra a szolgálatra, amit ők ajánlanak. Nem engedi tervezni őket, s bár *forradalmi eszméket hirdet*, *nem igényli a cselekvést*.[30]

Pomogáts a maga körülményes metanyelvén mutat rá arra, hogy e korosztály lírikusai úgy tekintenek a rendszerre, mint amely bort iszik és vizet prédikál.

A pol-beat mint „városi népzene”: Maróthy János és a kádári hegemónia kritikája

Zene és polgár, zene és proletár című nagymonográfiáját követően Maróthy János folytatta a munkásdal keletkezését, rétegzettségét, társadalmi funkcióját és politikai tartalmát firtató kutatásait.[31] Jóllehet a Kádár-korszakban a munkásmozgalom kutatására két intézet, az MSZMP KB Párttörténeti Intézete és a Munkásmozgalmi Múzeum is hivatott volt, annak bemutatása a legritkább esetben alapult empirikus kutatáson és forrásfeltáráson, sajnos a legtöbbször módfelett irányzatos maradt. Célja nem volt más, mint a munkáskultúra, az egyesületi élet olyan tendenciózus bemutatása, mely retroaktív módon legitimálja az épp hatalmon lévő pártapparátust. Ez alól csak a munkásfolklór etnográfiai, de főleg a munkásdal zenetudományi kutatása képez kivételt, amennyiben Maróthy komplex zenei, esztétikai képzettsége, valamint marxista szociológiai érzékenysége és érdeklődése inkább a nemzetközi kutatási áramlatokhoz, mint a rossz hazai hagyományokhoz kapcsolódott.[32]

Egyik legfontosabb, társadalomtörténetileg is igazolható tézise az, hogy a népi kultúra, benne a népművészet és a népzene története nem záródik le legkésőbb a 19. században. Maróthy szerint az iparosodás, az elvándorlás és a vá-

30 Pomogáts Béla, *Kívül a körön. Jegyzetek fiatal költészetünkről*, Kritika, 7(1969)/11, 41–46. (Az én kiemelésem.)

31 Maróthy János, *Zene és polgár, zene és proletár*, Bp., Akadémiai, 1966. A könyv angol kiadásáról lásd Richard Middleton, *Reviews of Books*, Music and Letters, 55(1974)/4, 476–482.

32 Nagy Dezső, *A munkásdal és munkásfolklór magyar szakirodalma*, Bp., Múzeumok Rotaüzeme, 1962.; *Munkásének, 1919–1945. Magyar munkásmozgalom és zenekultúra a két világháború között*, szerk. Czigány Gyula, Bp., Zeneműkiadó, 1967.; *A parasztdaltól a munkásdalig*, szerk. Katona Imre, Maróthy János, Szatmári Antal, Bp., Akadémiai, 1968.; Maróthy János, *A cselekvő ember zenéje. Munkásmozgalom és zenekultúra*, Párttörténeti Közlemények, 25(1979)/4, 43–61.

rosodás ugyan felszámolja a hagyományos közösségek döntő többségét ám tematikákon, motívumokon, gyakorlatokon keresztül a népi kultúra mintázata részlegesen áthagyományozódik a városi munkáskultúrába. A migráció révén a helyi közösség és a köréje íródó kultúra természetesen megszűnik létezni, de ez nem jelenti azt, hogy a városba és az ipari munka világába kerülő egykori paraszti hátterű személy maradéktalanul megszabadulna kulturális anyanyelvétől. Nyilvánvaló az is, hogy nem puszta folytatásról van szó, hanem arról, hogy a népdal a nagyváros miliőjében konfrontálódik az akkori populáris zenével vagy az itthon erősen német befolyás alatt álló szociáldemokrata indulókkal. Ez korántsem egyedi példa, írása második felében a jazz történetén keresztül analóg példákkal szolgál. Simon Copans zenetudóst idézve Maróthy úgy fogalmaz, hogy az alulról szerveződő, sajátos belső tematikával, motívumkinccsel és autonómiával rendelkező dal voltaképpen – a néprajz nemzeti romantikájától megfosztott – „új népdal", melynek hőse a szervezett munkás.[33] Bob Dylan vagy Woody Guthrie munkásságában ennek a folklórnak a politikailag naprakésszé tett újjáéledését látta.

> Az amerikai baloldali népzenekultusz, az elevenen ható és még a Wurlitzerbe is behatoló politikai dal ugyanis nemcsak azt bizonyítja, hogy a munkásdal egyáltalán művészileg tartalmas, a népi kultúra folyamatába beágyazódó és annak egyetlen igazi folytatását képviselő jelenség, hanem egyben azt is, hogy története a sem zárult le. Ellenkezőleg, a politikai dal napjainkban olyan fellendülését éli, amelyet nemcsak a tömegmozgalmak résztvevői, hanem a tudományos és művészeti szakma, sőt egyes kifejezetten jobboldali sajtófórumok is fölismernek.[34]

Maróthy e folyamatot globálisnak látja, s a cikk írásakor úgy véli, az, hogy az angolszász irányzatok dominálnak annyiban kifejezetten szerencsés, hogy azok komoly tradícióval rendelkeznek. A Magyarországon pol-beatnek nevezett műfajban tehát Maróthy János korántsem a tiszavirág-életű műfajt, hanem egy több száz éves, önkifejezésen alapuló, alulról képződő emancipatorikus kultú-

33 Egy helyütt Vitányi utal arra, hogy a pol-beat olyan dalokat is felelevenített, melyeket 1945–1946-ban Muharay Elemér együttese adott elő. Vitányi Iván, *Kérdések a népdalról*, Új Írás, 9(1969)/10, 83–96.

34 Maróthy János, *Az élő politikai dal*, Kritika, 3(1965)/2, 22–31, itt: 28.

ra *aktuális* megjelenését látja. Baloldali zenetudósként tehát úgy találta, hogy a pol-beat a kádári tömegkultúrán és a midculton keresztül képződő hegemónia, hatalmi szerkezet kritikája volt.[35]

A fenti szempontok alapján egyértelmű, hogy a pol-beat vizsgálatához nem feltétlenül elég a populáris zenei szcéna vizsgálata, hiszen barátaik, alkotótársaik és mentoraik révén a Gerilla együttes egyszerre több kulturális mezőben is érdekelt volt. Ezek a politikai és költészeti áthajlások jelennek meg tehát implicit formában a zenekar tematikáiban és zeneiségében, így a kulturális transzferek társadalomtörténeti finomelemzése, a kapcsolódások kimutatása konstitutív módon járul hozzá a pol-beat értelmezéséhez.

35 Antonio Gramsci, *Szocializmus és kultúra = Politikai írások, 1916–1926*, szerk. Szabó Tibor, Bp., Kossuth, 1985, 27–31.

Ladányi István

NEMZEDÉKI FELLÉPÉS, CSOPORTREPREZENTÁCIÓ, EGYÉNI KARRIEREK

Az újvidéki *Új Symposion* folyóirat első nemzedékének összehasonlító karriervizsgálata*

Az 1965 és 1992 között Újvidéken megjelent *Új Symposion* folyóirat erőteljes, jól definiált nemzedéki fellépés keretében jött létre. Szerkesztői már jóval az 1965-ös folyóirat-alapítást megelőzően csoportként léptek fel, igencsak konfrontatívan. Az 1940 körül született fiatal vajdasági magyar irodalmárokból az erős gimnáziumi önképzőköri tevékenység és az *Ifjúság* hetilap publikációs lehetőségei révén 1960 körülre kialakul egy alkotói csoport Bányai János és Tolnai Ottó vezetésével, akik 1961 végén lehetőséget kapnak az *Ifjúság* irodalmi rovatának szerkesztésére.[1]

Tíz évvel korábban, más körülmények között és kevésbé erőteljes közösségként már volt próbálkozás a jugoszláviai magyar kultúrában fiatal alkotók közös fellépésére. Ez az ún. „áprilisi *Híd*" alkalmi csoportosulása, amikor a *Híd* folyóirat az 1950. áprilisi számát az akkori fiatal alkotók közös megjelenésének szenteli – és akiken összefogott sajtókampánnyal, az időszaknak megfelelő ideológiai lózungokkal, az új társadalom melletti harcos elkötelezettséget hiányolva keresztülgázolnak az új kurzusban már affirmálódott, idősebb vajdasági magyar értelmiségiek.[2] A symposionisták ugyanezt a küzdelmet sikerrel vívták meg, és a folyóirat-alapítást követő időszakban az alkotói csoport tagjai a vajdasági magyar kultúra meghatározó alakítói lettek.

* A tanulmány a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal – NKFIH támogatásával, *A kánonképződés folyamatai komparatív megközelítésben: közép-európai és kelet-közép-európai kánonok a modernség kontextusaiban* című, 125791 nyilvántartási számú NN_17 pályázat keretében készült.

1 Németh Ferenc, *Ifjak az Ifjúságban: A Symposion első nemzedékének felállásáról*, Híd, 2009/november–december, 64–73, itt: 66.

2 Lásd: Vékás János, *Magyarok a Vajdaságban 1960–1964.: Kronológia*, Zenta, Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, 2013, 233–235.; Major Nándor, *Az áprilisi Híd és a körülmények: Esszék*, Újvidék, Forum, 2011.

Ennek első lépése, amikor 1961. december 21-én elindul az *Ifjúság* hetilap *Symposion* című melléklete, a „munkatársak"-nak nevezett öt szerkesztővel: Domonkos Istvánnal, Fehér Kálmánnal, Koncz Istvánnal, Bányai Jánossal és Tolnai Ottóval. A négy, azonos nemzedékhez tartozó, 1939–1940-es születésű szerkesztő mellett kezdetben ott van a Tolnai által mesterüknek vallott, néhány évvel idősebb, 1937-es születésű költő és frissen végzett jogász Koncz István. A felsorolásban figyelemre méltó még a „munkatársak" között Tolnai Ottó szerkesztői nevesítése. A *Költő disznózsírból* interjúregényében Tolnai úgy emlékszik vissza a szerkesztőség formálódására, hogy miután Bányai és Deák Ferenc már előzetesen szerkesztették az *Ifjúság* irodalmi rovatát, voltaképpen „Bányainak szerettek volna adni egy rovatot, mindenki nagyon kedvelte őt, fényes műveltségét, de nem kevésbé kiváló modorát, magatartását."[3] Bányai azonban időközben a szerb nyelvű egyetemista folyóirat, az *Indeks* főszerkesztője lesz, ezért Tolnait javasolja maga helyett szerkesztőnek. Tolnai itt hosszasan idézi a körülményeket, a Domonkos Istvánnal való találkozást, az egyetemen szerveződött, náluk kevésbé radikális, hagyományosabb irodalmi elveket képviselő csoporttal való összetűzést, amelynek a rendezvényén Bányaival parázs vitát szítottak. A nemzedék formálódásának körülményeit jól jellemzi Tolnai visszaemlékezése: „Mi olyanok voltunk, mint az arkangyalok, tüzes karddal a kezünkben, a modern irodalom, egy más szenzibilitás megszállottjai", meséli vitájukról Tolnai,[4] illetve másutt, a Vékás Jánosnak 1988-ban adott interjúban úgy foglalja össze ugyanezt az eseményt, hogy „[e]gyszer elmentünk Bányaival és még egy páran egy ilyen rendezvényre, borzasztóan megütköztünk, és eléggé kinyírtuk a társaságot".[5] Ebből a „kinyírt" csoportból verbuválódik hamarosan Domonkos István is a melléklet szerkesztőségébe, akárcsak Gerold László és Utasi Csaba.

A mellékletet elindító öt szerkesztő mögött, rendkívül fiatal életkoruk ellenére ekkor már meglehetős publikációs teljesítmény áll, elsősorban az *Ifjúság* irodalmi rovatában, de megjelennek a vajdasági irodalom legjelentősebb fórumának számító *Híd* hasábjain is, és rendszeresen megszólaltatja őket az Újvidéki Rádió. Már nem egyszerűen a további egyéni érvényesülés a céljuk az általuk

3 Tolnai Ottó, *Költő disznózsírból: Egy rádióinterjú regénye,* Kérdező: Parti Nagy Lajos, Pozsony, Kalligram, 2004, 154.

4 Tolnai, *i. m.*, 154–156.

5 Vékás János, *Utak 2.*: *Interjúk és társadalomtörténeti portrék, CD-melléklettel*, Zenta, Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, 2017, 454.

szerkeszteni kívánt melléklettel, hanem önálló csoportarculat kialakítása, közös műhely működtetése – és az irodalmi értékrend, az irodalomról szóló beszéd átalakítása, a vajdasági magyar irodalom modernizációja és integrálása a jugoszláviai szellemi folyamatokba. Mintájuk az a kifejezetten és céltudatosan modern működésmód és irodalomfelfogás, amellyel a számukra példaadó horvát és szerb folyóiratokban találkoznak.

A saját erejük és szervezettségük mellett más tényezők is kedveztek a fiatal nemzedéknek. A sztálini Szovjetunióval történt szakítás és az ennek nyomán az 1950-es években megindult jugoszláviai demokratizálási folyamatok, a Nyugat felé történő kulturális nyitás, az önigazgatás elméletének kidolgozása és az önszerveződés bizonyos formáinak lehetőségei révén, az országos változásokkal együtt a magyar kulturális élet színterei is bővülnek ezekben az években. 1957-ben kezdte meg működését Újvidéken a Forum Könyvkiadó. 1958 tavaszán jön létre a fiatalok találkozóhelyeként, élő események kereteként a korábban is működő szerb szerkesztőség mellett az újvidéki Ifjúsági Tribün magyar szerkesztősége. 1959 őszétől pedig Sinkó Ervin vezetésével az Újvidéki Egyetemen megkezdi működését a Magyar Tanszék. 1961. november 9-én a Forum Könyvkiadó Kiadói Tanácsa ülésének résztvevői szorgalmazzák, hogy „az egyes publikációk köré tömörülő, hasonló irodalmi nézeteket valló írók teljes mértékben élvezhessék a közvetlen demokráciával együtt járó autonómiát irodalmi ügyeik intézésében”,[6] aminek nyomán már a következő hónapban elindul a *Magyar Szó* napilap heti irodalmi melléklete, a *Kilátó*, mégpedig az 58 ezer példányban megjelenő vasárnapi számban. Ezekbe a folyamatokba illeszkedik a *Symposion* melléklet indulása 1961. december 21-én, amelyből aztán 1965 elejére kinő az *Új Symposion* folyóirat.

Új, maguk választotta néven, másokat is vonzó csoportkohézióban fellépve szerkesztik a hetilapmellékletet, és noha programot nem hirdetnek, radikális újító szándékaikat nyilvánvalóvá teszik. A mellékletet indító, *Első esszé* című írásában Tolnai Ottó felmutatja modern jugoszláviai, magyar és világirodalmi mintáikat, és az esszéműfaj kísérlet jellegét, a még nem tudottnak is teret engedő, új lehetőségeket kereső jellemzőit hangsúlyozva a művészetfelfogásukat is megfogalmazza: „talán ez a műfaj áll legjobban ellen a teljes tudatosodásnak. De

6 Vékás, *i. m.*, 134.

éppen ez a műfaji öntudatosodás az, ami regényeknél és a költészetben is egyedül érdekel bennünket."[7] A következő számokban Bányai János és Domonkos István esszéi tovább tágítják a csoportfellépés dimenzióit, és talán az ezekben kijelölt tájékozódási pontok, merész és határozott vállalások is a fiatalok ellen hangolnák a kiszámíthatóan langyos irodalmi közegben érdekelt, a meglévő struktúrákban berendezkedett idősebb alkotókat, de a közös fellépés intenzitását igazából a mellékleten belül *Ex libris* címmel indított kritikarovat adta meg. Ennek írásait, az aktuális szerző nevének feltüntetése nélkül Bányai János és Tolnai Ottó írják, akik elébe mennek az őket esetleg majd megítélő, befogadó vagy nevelni kívánó gesztusoknak. Az első számban Bányai esztétizáló kritikáját olvashatjuk Dušan Matić szerb nyelvű esszékötetéről, és ez még legfeljebb témaválasztásával és a mű esztétikai problémáira koncentráló beszédmódjával provokál,[8] de a második számban ugyanitt Tolnai Ottó (szintén név nélkül megjelent) kritikája elveri a port az ekkor legjelentősebb vajdasági magyar költőnek számító, 1902-es születésű Gál László új kötetén.[9] S amíg levegőért kapkodnak a szerkesztőségekben, a következő számban Bányai János a szintén már befutott költőnek számító Zákány Antal verseskötetét húzza le,[10] ezt követően Dési Ábel kötetéről állapítja meg Bosnyák István szerint szintén Bányai, hogy a szerző még „a sznob kategóriáiáig sem" jutott el, és „semmi pozitívat nem mutat".[11] És így tovább, számról számra, ezzel párhuzamosan pedig az intenzív tájékozódás igényéről és eredményeiről tanúskodó esszéik, a szabad verset meghonosító költői gyakorlataik, vitacikkeik és provokáló irodalmi fellépéseik tovább borzolják a kedélyeket. A vajdasági magyar sajtóban össztűz zúdul a lapmellékletre, minden szempontból elmarasztalva őket, és az ilyenkor szokásos ideológiai elhajlással is megvádolják a csoportot. Noha a fiatalok induláskor bírják az *Ifjúság* főszerkesztőjének, Varga Lászlónak és a kulturális téren fogékony Nagy József befolyásos

7 Tolnai Ottó, *Első esszé*, Symposion, Ifjúság, 1961. december 21., 8.

8 [Bányai János], *Dušan Matić: Na tapet dana. N. S. 1961*, Ex libris, Symposion, Ifjúság, 1961. december 21. 9. – A *Symposion* melléklet *Ex libris* rovatában, a közös fellépés jegyében az aktuális írás szerzőjének neve nélkül jelennek meg a kritikák. Az egyes írások szerzőinek nevét Bosnyák István oldja fel visszaemlékezéseiben: Bosnyák István, *Politikai symposion a Délvidéken I.: Egy ellenzéki nemzedék mozgalmi kibontakozása és veresége*, Újvidék, Jugoszláviai Magyar Művelődési Társaság, 2003, 63.

9 [Tolnai Ottó], *Gál László: Ispiláng. Fórum, 1961*, Ex libris, Symposion, Ifjúság, 1962. január 1., 13.

10 [Bányai János], *Zákány Antal: Varázslat, Forum kiadás, 1961*, Ex libris, Symposion, Ifjúság, 1962. január 4., 9.

11 [Bányai János], *Dési Ábel: A remény elve, Forum Könyvkiadó, 1961*, Ex libris, Symposion, Ifjúság, 1962. január 11., 9. Lásd még: Bosnyák, *i. m.*, 72, 286.

kisebbségi politikusnak, a Forum Könyvkiadó Kiadói Tanácsa elnökének a támogatását, a heves, ideológiai vádakkal fűszerezett reakciók miatt szorulni kezd a hurok a nyakuk körül. A jól dokumentált viták és a visszaemlékezések szerint a fiatal symposionistákat a rendkívül befolyásos Sinkó Ervin pártforgása menti meg a retorzióktól,[12] aki, miután megmutatják neki a lapszámokat, „Végre levegő!" felkiáltással teszi le a garast a vitákban és összeütközésekben még inkább összekovácsolódott csoport nemzedéki fellépése mellett.[13]

A melléklet szerkesztésének rendkívül mozgalmas hároméves időszaka alatt újabb meghatározó szerzők, Bosnyák István, Végel László, Gerold László, Gion Nándor, Utasi Csaba és mások csatlakoznak a symposionistákhoz, kialakítva azt a kemény magot, amely aztán kezdeményezi a folyóirattá válást. A nemzedéki csoportosulás erejét és érettségét kívánja demonstrálni a *Symposion*ban megjelent legjobb írásaikat összefogó antológia, a Bányai János és Bosnyák István által szerkesztett, 1964-es *Kontrapunkt*, az időközben létrehívott *Symposion könyvek* harmadik köteteként.[14] A sorozat első két, számozatlan kötete Domonkos István *Rátka* és Tolnai Ottó *Homorú versek* című 1963-ban megjelent verseskönyve.[15] A sorozat 4. kötete Fehér Kálmán *Akvárium* című verseskötete, amit Bányai János *Bonyolult örömök* című esszé-, illetve kritikakötete követ – saját könyvhöz juttatva ezzel a nemzedéknek a mellékletet elindító tagjait. (A szellemi mentoruknak tekintett Koncz István jogász korán visszavonul az irodalmi élet alakításától, de költőként továbbra is jelen van. Első verseskötete 1969-ben jelenik meg Végel László válogatásában és utószavával, és a symposionisták ünneplő reakciói közepette.)

A folyóirat első szerkesztői nemzedékének fellépése hosszú távon meghatározta az 1965. január 15-én elindított *Új Symposion* folyóirat karakterét, működésmódját. A törések, betiltások, bírósági ítéletek, belső konfliktusok, kiválások ellenére vagy ezekkel együtt az 1974. február–márciusi 106–107. számig, tehát kilenc éven keresztül együtt szerkesztik a lapot. A melléklet indításakor kizáró-

12 Lásd pl. felszólalását az Ifjúsági Tribün egyik vitaestjén a jugoszláviai magyar értelmiség feladatairól: Sinkó Ervin, *Az entellektüelről, a jugoszláviai magyar entellektüelről*, Ifjúság, Symposion, 1962. március 15., 8.

13 Tolnai Ottó, *Költő disznózsírból: Egy rádióinterjú regénye, i. m.*, 162. Az indulás körüli vitákról egészében: Bosnyák, *i. m.*, 57–133.

14 Bányai János, Bosnyák István (vál.), *Kontrapunkt: (Symposion 61–63.)*, Újvidék, Forum, 1964.

15 Lásd Csáky S. Piroska, *A Forum Könyvkiadó bibliográfiája 1957–2006*, Újvidék, Forum, 2007, 21, (49. lábjegyzet).

lagos publikációs felületnek tekintik a *Symposion*t, és noha ezt az ifjonti fogadalmat fokozatosan mindenki feladja, Fehér Kálmán és Bányai János a *Híd* folyóirat szerkesztői is lesznek, elindulva az egyéni karrierépítés útján, de az indulás egysége, az egymásra találás élménye minden későbbi nézeteltérés, konfliktus ellenére hosszú távon fenntartotta az alapító nemzedék tagjaiban az egymáshoz tartozás tudatát. Noha a nem nyilvános kulturális közbeszédben lehetett tudni törésvonalakról, ellentétekről, ezek alig jutnak el a nyilvánosság előtti összeütközésekig. A nemzedéki csoportosuláson belüli feszültségek, törésvonalak láttatását a folyóirat történetéről írók közül leginkább Vékás János szorgalmazza a nemzedék irodalmi működésével foglalkozva az *Utak 2.* kötet interjúiban és a beszélgetések elé írt portrékban, illetve főként a korabeli magánlevelezéseket használva érzékelteti ezeket a *Magyarok a Vajdaságban* című „kronológiája" bejegyzéseiben. Jellemző, hogy a vele folytatott 1988-as beszélgetésben Tolnai egy ideig taglalja Vékással ezeket a kérdéseket, de közben is érzékelteti, hogy hogyan fértek meg egymás mellett, illetve egészítették ki egymást az eltérő habitusok és affinitások. Végül pedig megkérdőjelezi a nemzedéken belüli egykori törésvonalak megidézésének és részletezésének értelmét, legalábbis elhárítja, hogy ebben részt vállaljon:

> Még mindig érzem ennek a nemzedéknek az egységét, mint fantomfájdalmat. Ez a generáció természetrajzához tartozik. Vagy fantomfájdalom, vagy nosztalgia, de valóságosan is valahol a legnagyobb ellentétek és ellentétes pozíciókra kerülés ellenére is bizonyos dolgokra egyformán reagálunk. Az is az igazsághoz tartozik, hogy azért tudok így nézni a dologra, mert nagyon kevés dolgot tudok, ami negatívat rólam mondtak a hátam mögött. Én nem kutattam ezeket, és igyekeztem az ilyen dolgok fölött átsiklani, úgyhogy nem sok tüske maradt bennem. Nem hogy nem sok, hanem nagyon kevés. Tulajdonképpen semmilyen tüske nem maradt bennem ezekből a konfliktusokból, egyedül az, amit elmondtam, hogy sajnálom, és nagy bűnnek tartom a Symposion-mozgalom szétszakítását és a folyóiratnak a kisiklatását, a semmire siklatását. Ezt nagy problémának tartom, és itt biztos vannak objektív bűnök, felelősségek, amiből biztos rám is hárul sok minden, és másokra is, de ezeket nem személyes kis rivalitásokban, ellentétekben, emberi konfliktusok-

> ban látom. Domonkosnak is végig az a legnagyobb problémája, hogy a baráti szálak, a baráti viszonyok megmaradjanak közöttünk, ezért retteg, és ezt relatíve nekem is sikerült megőrizni. Mindenkivel jó barátságban vagyok, noha tudom, hogy különböző hibákat követtünk el, amelyekért felelősség terhel bennünket, illetve valahogy megoszlik ez a dolog. Bár lehet normális is, hogy ide futott ki a dolog, mert nem mehet végtelenségig valami. […] Van egy pillanatban egy mozgalom és egy ideális barátság, nagyszámú emberről van szó, és normális, hogy az utána ide fejlődik, úgyhogy ezt nem is muszáj emberileg mint katasztrófát felfogni, egyedül a folyóirat és a jugoszláviai magyar kultúra szempontjából nagy probléma ez, mert egy csodálatos laboratórium volt, ahol ezekkel a folyóiratokkal, az *Üzenet*tel, a *Híd*dal és a *Symposion*nal, sőt a *Létünk*et is ide kell sorolni, egy csodálatos szellemi élet történhetett volna meg, ha egy pillanatban a politika nem teszi rá könyörtelenül a kezét.[16]

Ezek a feszültségek valóban nem tét nélküliek, de messzemenő következtetések levonására önmagában nem alkalmasak. A személyes ambíciók megjelenése és ütközése óhatatlanul jelen van az ilyen kezdeményezéseknél, ahogy a külső és belső konfliktusok eltérő kezelése is. Az, hogy a csoport egyes tagjai az egyéni és közös művészi alkotómunkát, mások az intézményekben történő karrierépítést és ezeknek az intézményeknek a működtetését részesítik előnyben, úgyszintén nem elkerülhető fejlemény. Ami leginkább kudarcnak tekinthető a lapalapító nemzedék esetében, az az, hogy (föltehetően a politikai környezet befolyása alatt is) mennyire gyanakvóak és türelmetlenek lesznek az intézményekbe betagozódott egykori symposionisták az intézményeken kívüli vagy azok perifériáján zajló szellemi tevékenységekkel kapcsolatban, és mennyire nem vállalják azokat a kockázatokat, amelyek együtt járnak az ilyen nehezebben ellenőrizhető kezdeményezésekkel.

Ugyanakkor látható, hogy a nemzedéktagok végig közös örökségként beszélnek az 1960-as évek *Symposion*járól. A legutóbbi időkben, az ezredfordulót követően Maurits Ferenc képzőművész, a folyóirat vizuális arculatát a leghosszabb ideig alakító műszaki szerkesztő egy-egy rajzos füzetet szentel fogyatkozóban

16 Vékás János, *Utak 2.*, *i. m.*, 490–491.

lévő nemzedéktársainak, ezek egy részét publikálva, ugyanakkor különleges, sajátos formátumú, egy példányban létező, egyszerre tisztelgő és kultikus jellegű képzőművészeti köteteket hozva így létre. A Tolnai által a hasonló irodalmi és művészeti ízlésről megfogalmazott „bizonyos dolgokra egyformán reagálunk" közössége mutakozik meg ugyancsak a Maurits képzőművészetének jelentősége körüli egyetértésben például a *Proiectum Maurits* című kiadványban.[17] Végel László és Tolnai Ottó interjúk, esszék, szépprózai munkák sorában idézik a folyóirat hozzájuk kötődő első időszakát, Bányai János pedig újra a kritika felé fordulva a teljes pályaívekre tekintve újra írni kezdett nemzedéktársai friss műveiről.[18] A symposionista örökség súlyával és kultuszával való különleges szembesülés élményét kínálta 2013 nyarán, amikor a Svédországba költözött Domonkos István költő legutóbb hazalátogatott a Vajdaságba, és vállalta a nyilvános fellépést a kishegyesi Dombosfeszt fesztiválon, akkor egy délután körbefutott a meglepetésvendég híre, és a falusi irodalmi tábor sátra alatt együtt voltak az első nemzedékből Bányai János, Gerold László, Maurits Ferenc, Tolnai Ottó és jó néhányan a későbbi symposionisták közül.[19]

Egy folyóirat minőségének mutatója, hogy szerzői milyen arányban maradnak a pályán, hány egyszer-kétszer publikáló szerzőjük van, akik később lemorzsolódnak, eltávolodnak az irodalmi élettől. Az *Új Symposion* nagy számú szerzőnek adott lehetőséget, kifejezetten kockázatvállalók voltak ilyen szempontból is, de a melléklet és a folyóirat alapító szerkesztői az egyetlen Raffai Ferencet leszámítva a vajdasági magyar kultúra meghatározó alakítói lettek a későbbi évtizedekben: szerzőként, szerkesztőként, irodalomtudósként, kritikusként, különböző kulturális intézmények vezetőiként. A melléklet és a folyóirat szerkesz-

17 Kollár Árpád, Orcsik Roland (szerk.), *Proiectum Maurits*, Szeged, Univ Kiadó, 2010 (szatírIKON könyvek IV.).

18 Lásd pl. Bányai Gerold Lászlóról, Maurits Ferencről, Tolnai Ottóról és Végel Lászlóról szóló írásait itt: Bányai János, *Kisebbségi magyaróra: Tanulmányok, kritikák*, Újvidék, Forum, 1996, 133–138, 139–146, 185–187, 188–191.

19 Lásd erről: *A kaparászó bőgős: Beszélgetés a dombosi szalmabálákon Domonkos Istvánnal*, Magyar Szó Online, 2013. július 30. https://www.magyarszo.rs/hu/2040/kultura_irodalom/99351/A-kapar%C3%A1sz%C3%B3-b%C5%91g%C5%91s.htm (Letöltés ideje: 2021. 09. 26.); *Domonkos István a Domboson*, Vajdasági Rádió és Televízió, 2013. július 13. http://rtv.rs/hu/vajdas%C3%A1g/domonkos-istv%C3%A1n-a-domboson_407190.html (Letöltés ideje: 2021. 09. 26.); *Dombosi történetek – remix, avagy irodalom minden mennyiségben,* Híd Online, http://www.hid.rs/tortenesek.php?page=745 (Letöltés ideje: 2021. 09. 26.); *A gyönyörű világot választottam: Domonkos Istvánnal Orcsik Roland beszélget*, Híd, 2015/9–10, 41–57.

tőinek és szerzőinek jelentős része az újvidéki Magyar Tanszék hallgatója volt, de más hasonló intézmény nem lévén, ez természetesnek is tekinthető. Hangsúlyosabb, fordított irányú összefüggés, hogy a Tanszék irodalmár oktatói az alapító Sinkó Ervint és az 1920-as években született Szeli Istvánt és Bori Imrét követően már a symposionisták közül kerülnek ki.

Bányai János (1939–2016) munkássága a Magyar Tanszék oktatójaként, a magyar irodalmi modernség kutatójaként, a késő modern és a posztmodern költészet értelmezőjeként teljesedik ki, egyetemi oktatói pályája mellett 1967 és 1969 között az *Új Symposion* főszerkesztője, 1976 és 1984 között a *Híd* főszerkesztője, 1984 és 1987 között a Forum Könyvkiadó felelős szerkesztője, végül 1987 és 1991 között a nyomdát és számos lapszerkesztőséget is magába foglaló Forum Kiadóház vezérigazgatói pozícióját is betölti. Később a Magyar Tanszék vezetője is lesz, sőt egy időben a Sava Babić által a Belgrádi Egyetemen alapított Hungarológia Tanszéket is vezeti. Symposionista múltjából Bányai végig őrzi irodalomkritikusi identitását, időskorában is heti penzumként ír a legújabb magyar és szerb irodalmi művekről.

A Tanszék oktatója lesz az *Új Symposion* első fő- és felelős szerkesztője, Bosnyák István (1940–2009) 1967-től 2001-es nyugdíjaztatásáig, aki Sinkó Ervin életművének elhivatott kutatójaként, a *Symposion*-örökség dokumentátoraként és haláláig értelmezőjeként hűséges ehhez a hagyományhoz.[20] 1981 és 1983 között az egyetemi tanszéket is magába foglaló Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézetének igazgatója.

A jogász végzettségű Fehér Kálmán (1940–2017) egykori főszerkesztő (1965–1967) és perspektivikusan induló költő nem tett szert jelentősebb ismertségre az egyetemes magyar irodalomban, költői tehetségét csak részben tudja kibontakoztatni, ugyanakkor irodalomszervezőként, több szerkesztőség vezetőjeként évtizedekig szürke eminenciása a vajdasági magyar irodalomnak. Bányai mellett talán ő tölt be legtöbb kulturális-közéleti tisztséget, 1975-től 1982-ig főszerkesztőként és igazgatóként vezeti a Forum Könyvkiadót, 1982 és 1986 között

20 A folyóirat történetének kutatásakor megkerülhetetlenek Bosnyák István munkái: Bosnyák István, *Szóakció (Adalékok irodalmunk szellemrajzához)*, Újvidék, Forum, 1980.; Uő, *Szóakció II. (Adalékok egy nemzedéki szellemiség rajzához)*, Újvidék, Forum, 1982.; Uő, *Politikai Symposion a Délvidéken 1.: Egy ellenzéki nemzedék mozgalmi kibontakozása és veresége*, Újvidék, Jugoszláviai Magyar Művelődési Társaság, 2003.; Uő, *Politikai Symposion a Délvidéken* 2.: *Egy ellenzéki magyar nemzedék világ-képe, 1961–1965*, Újvidék, Jugoszláviai Magyar Művelődési Társaság, 2006.

a kiadóház vezérigazgatója, még a szocialista államalakulat bangladeshi nagyköveteként is szolgált 1986-tól 1991-ig. Ezután a Forum Kiadóház vezérigazgató-helyettese, majd a Forum nyomda igazgatója.

Gerold László (1940–2016) az *Új Symposion*ban válik színházkritikussá, és egyetemi tanári működésében is a színháztudományt képviseli a leghitelesebben, lévén ennek elhivatott kutatója és a magyar meg a jugoszláviai színházi élet jó ismerője. 1986 és 2003 között vezeti a *Híd* kritikai rovatát, 2005 és 2008 között a folyóirat főszerkesztője is lesz.

A szerkesztőséghez később csatlakozó, ugyanakkor kezdettől fogva a folyóirat szerzőjeként számon tartott Gion Nándor (1941–2002) regényíróként szerzett ismertséget az egész magyar nyelvterületen, ugyanakkor ő is több vezetői munkakört ellátott a vajdasági magyar kultúrában. Többek között meghatározó időszakban, 1983-tól 1985-ig az Újvidéki Színház igazgatója volt, 1985-től Magyarországra településéig, 1993-ig pedig az Újvidéki Rádió magyar szerkesztőségének vezetője.

Tolnai Ottó (1940) a *Symposion* mellékletben és az *Új Symposion* folyóiratban épp aktuálisan betöltött tisztségeitől függetlenül a lap vezéregyénisége, az egyéni kreativitásokat és eltérő ambíciókat hatékonyan érvényre juttató műhelyszerű működés legfőbb motorja. Az 1971-es betiltásokat és feltételes börtönbüntetését követően ugyan elmozdítják akkor betöltött fő- és felelős szerkesztői tisztségéből, de szerkesztői minőségben tovább viszi a lapot Utasi Csaba felelős szerkesztő mellett az 1974. február–márciusi számig. Ezt követően nem tölt be tisztségeket, az Újvidéki Rádió kulturális szerkesztőjeként biztosította megélhetését, ugyanakkor a vajdasági magyar irodalom legnagyobb súlyú szépirodalmi életművét hozta létre, költőként, próza- és drámaíróként egyaránt jelentős, képzőművészeti esszéi is szépirodalmi értékűek és a vizuális művészetek szempontjából is relevánsak. Kossuth-díjas (2007), és 2001-től tagja a Digitális Irodalmi Akadémiának. Végel Lászlóval együtt az egykori Jugoszlávia utódállamaiban is elismert író, akit magyar íróként és a posztjugoszláv irodalmi térség egyik legjelentősebb alkotójaként is számon tartanak.

A Tanszék oktatója, egyetemi tanára lesz Utasi Csaba (1941–2010) is, a vajdasági magyar irodalom történetének kutatója és kiváló kritikus. Karriertörténete kevésbé adatgazdag, kiadóházi szerkesztőként dolgozik 1972-ig, majd egyetemi oktatóként folytatja pályáját, 1972 és 1973 között volt az *Új Symposion* felelős

szerkesztője Tolnai Ottó bírósági ítéletét és leváltását követően, 1983 és 1987 között az újvidéki Hungarológiai Intézet igazgatói tisztségét tölti be.

Várady Tibor (1939), az első folyóiratszámok Észak-Amerikát megjárt jazz-szakértője, aki 1969 és 1971 közt volt az *Új Symposion* felelős szerkesztője, valódi karriert a jogtudományi pályán futott be. A Harvardon doktorált nemzetközi jogászként, több egyetem oktatója lett, a CEU professor emeritusa, aki a háborúkkal sújtott tranzíciós időkben, 1992 júliusától 1992 decemberéig Jugoszlávia igazságügy-miniszteri tisztségét is betölti az USA-ból hazatelepült üzletember Milan Panić kormányában. Máig őrzi symposionos örökségét, és tartja a kapcsolatot még megmaradt nemzedéktársaival, és részt vesz a *Symposion*-történet kommentálásában.

Végel László (1941) regény- és drámaíróként, esszéíróként, kritikusként is letette a névjegyét, drámáit Jugoszlávia-szerte játszották, regényeit a délszláv nyelveken túl németre és más nyelvekre is fordítják, magyar kritikai fogadtatása is számottevő, Kossuth-díjas (2009) – és a *Symposion*-hagyomány folyamatos kommentálója, aki az első nemzedéken az 1970-es évek közepétől kezdve számon kéri egykori eszményeiket. Karrierszempontból az újvidéki *Magyar Szó* napilap heti kulturális mellékletének, a *Kilátó*nak a szerkesztése vehető számba (1971–1980), illetve 1994 és 2002 között a jugoszláviai Soros Alapítvány újvidéki irodavezetőjeként tevékenykedett.

A Svédországba kivándorolt Domonkos István (1940) költői hangja jórészt elnémult, bár még a kétezres években is jelennek meg új versei, de igazából életművének első másfél évtizede foglalkoztatja azóta is a magyar költészet olvasóit és kutatóit – különösen *Kormányeltörésben* című költeménye. Az ő elhallgatásokkal terhes „karriertörténete" tartós értékeivel együtt is a vajdasági magyar kultúra veszteségeként is számba vehető.

A folyóiratot alapító első szerkesztőség tagjai közül egyedül a költőként, műfordítóként és főleg irodalomértelmezőként ígéretes Raffai Ferenc (1944–?) tűnik el az irodalmi színtérről, és vidéki magyartanárként él, abbahagyva az írást.

A hatvanas évek végén csatlakozó Thomka Beáta (1949) tájékozódási kereteit az egyetemi tanulmányok mellett szintén az *Új Symposion*ban eltöltött évek határozták meg, hogy aztán előbb az újvidéki Magyar Tanszék, majd a Pécsi Tudományegyetem oktatójaként, kutatójaként, doktori iskolájának vezetőjeként az egyik legnagyobb hatású kortárs magyar irodalomtudóssá váljon.

A szintén fiatalabb, a második nemzedékhez sorolt Böndör Pálról, Juhász Erzsébetről vagy Danyi Magdolnáról, illetve a harmadik nemzedék szerkesztőiről, Sziveri Jánosról, Fenyvesi Ottóról, Losoncz Alpárról, Balázs Attiláról, Csorba Béláról, Faragó Kornéliáról, Csányi Erzsébetről szintén a *Symposion*-hagyomány örököseként és továbbörökítőjeként beszélhetünk, de ők már jelentősen megváltozott körülmények között indították el pályájukat, és közülük befolyásos értelmiségivé Csányi Erzsébet, Faragó Kornélia és Losoncz Alpár vált, de már a jugoszláviai térségi keretek beszűkülése, a többi magyar nyelvű irodalmi közeggel való kapcsolatok fölélénkülése és az egyetemes magyar irodalom és kultúra eszményének kiteljesedése időszakában.

Az első nemzedék szakmai érvényesülésének történetéhez hozzá tartozik, hogy a részben általuk is kialakított kulturális struktúrát és értékrendjét határozottan védelmezték, és ennek veszélyeztetéseként értékelték a harmadik nemzedék közéleti kérdéseket is érintő radikalitását. Mindenesetre az első nemzedék több tagja is részt vett a harmadik nemzedéket ért retorziókban vagy felismerhető ezek mögött, miközben Tolnai Ottó vagy Végel László szolidarizálnak a Sziveri János-féle szerkesztőséggel. Ez az esemény tehát az első nemzedék történetében csak kifejezettebbé tette az egyébként is meglévő törésvonalat. A legradikálisabb Végel László és Tolnai Ottó alkotóként ugyan jelen vannak, de nincsenek semmilyen hatással az irodalmi közélet kérdéseire. Bányai János, Fehér Kálmán, Gion Nándor ugyanakkor befolyásos vezetők, a Tanszéken oktató nemzedéktársak kevésbé aktívak, ugyanakkor ők is veszélyesnek látják a Sziveri-féle nemzedék radikalitását.[21]

A karriertörténetek természetszerű része a jugoszláviai szocialista rendszer változó kereteihez történő alkalmazkodás, illetve a Jugoszláv Kommunisták Szövetségében való, legalább passzív szerepvállalás. Az első nemzedék több tagja is kifejezetten aktív baloldali elkötelezettségű, és szerepet vállal a munkahelyi vagy az ezen túlmutató, területi szerveződésű pártéletben. Ennek a feltételnek

21 A politikával érintkező konfliktusokra és a föntebb vázolt törésvonalakra koncentrál Csorba Béla és Vékás János dokumentumgyűjteménye, amely a legnagyobb terjedelemben a Sziveri János vezette szerkesztőség leváltásának történetét tárgyalja: *A kultúrtanti visszavág: A Symposion-mozgalom krónikája, 1954–1993*, Összeállította Csorba Béla, Vékás János, Újvidék, Csorba Béla kiadása, 1994. Szintén a társadalomtörténeti meghatározottságokra és a lapnak a jugoszláviai, valamint a vajdasági (magyar) politikai színtéren történő manőverezései állnak Szerbhorváth György Symposion-monográfiájának fókuszában is: Szerbhorváth György, *Vajdasági lakoma: Az Új Symposion történetéről*, Pozsony, Kalligram, 2005.

még a harmadik nemzedék néhány tagja is igyekezett megfelelni, akár a társadalmi folyamatok alakításának reményével, akár az irodalmi befolyásszerzés, adott esetben a főszerkesztői pozíció megszerzése érdekében. Ugyanakkor a már meglévő párttagság elvesztése akár egzisztenciális fenyegetettséget is jelentett, és a párton belüli létmód komoly fegyelmező erőnek bizonyult.[22]

Az *Új Symposion* az első és a második nemzedék időszakában, az 1960-as és az 1970-es években, nem önmagában természetesen, de a vajdasági magyar értelmiségiek egyik leghatékonyabb nevelődési helye. Ehhez hozzá tartozik nyilván, hogy eleve az ambiciózusabb fiatalok csatlakoznak szerzőként, majd egy informális (a szerkesztőségen belüli aktivitásokból és a szerkesztőségen kívüli befolyásszerzésből összeadódó) kiválasztódási folyamat révén szerkesztőként is a folyóirathoz. A folyamat a harmadik nemzedék leváltásával és az ennek nyomán kialakult 6-7 éves bojkottal tört meg. Ekkor számos alkotó elzárkózott a folyóiratban történő publikálástól, és az újabb nemzedékek csatlakozása és főképp nemzedéki csoportosulássá formálódása is problémákba ütközött. Ennek az időszaknak a feloldása, az 1983-ban leváltott szerkesztőség rehabilitálása már szempontunkból nemigen volt hatással, mert 1990-től megkezdődött Jugoszlávia felbomlási folyamata, illetve a kelet-európai tranzíciós folyamatok, amelyek a magyar kisebbség helyzetét is döntően megváltoztatták, és a vajdasági magyar kulturális keretek zsugorodásához, más szempontból pedig a magyarországi perspektívák megnyílásához vezettek.

22 Erről tanúskodik Csorba Béla 1983. november 23-i naplórészlete, aki párttagként az egyetemi intézeti pártbizottság ülésének számonkérő koreográfiáját kifejezetten egzisztenciális fenyegetésként élte meg, és a még szükséges, ugyanakkor a számára is vállalható önkritikus magatartás mértékét mérlegeli, nehogy kizárják a pártból, és ennek következtében esetleg munka nélkül maradjon – noha semmilyen funkciót nem töltött be, minősítés nélküli oktatóként, magyar nyelvi lektorként dolgozott, és kollégái közül többen úgyszintén nem voltak párttagok. Lásd: *A kultúrtanti visszavág*, *i. m.*, 107.

Schein Gábor

ÚJRA A HATÁRON: AZ IRODALMI MEZŐ A 90-ES ÉVEKBEN

1.

A 20. század utolsó évtizede egy nagy megrázkódtatásokkal, közös és személyes tragédiákkal teli évszázad utolsó akkordjaként még egyszer átrajzolta az emberi lét arculatát. Átszabta a képzelet határait, átírta a kultúra fogalmának tartalmait. Különösen igaz ez Kelet-Közép-Európára, a szovjet uralom alól felszabadult egykori szocialista országokra, amelyeket a technológiai és a politikai korszakváltás archaikusnak mondható viszonyok közül egyszerre emelte és taszította át a világ konstruálhatóságának gyökeresen új feltételei közé. Ebben az évtizedben az egész világ áttért az analóg, papír alapú adathordozókra épített társadalomszervezésről a digitalitásra. Mindössze négy évvel a kelet-európai rendszerváltások után, 1993-ban megszületett a mindenki számára elérhető világháló, ami nem csupán a kapcsolattartás módjait, a tudás megszerzésének útjait és a tudás fogalmát alakította át, de a kultúrák alapszerkezetét és minden valószínűség szerint magát az emberi képzeletet is. 1994-ben Jeff Bezos megalapította az Amazont, 1995-ben létrejött a Yahoo, megjelent a Microsoft Windows operációs rendszer-család első tagja, a Windows 95, 1998-ban útjára indult a Google – csak néhány dátum, amely jelzi a digitális átállás fontos mérföldköveit. Eközben Európa túljutott a hidegháború korán, a kontinens mentális és gazdasági térképe lépésről lépésre átalakult. Kelet-Közép-Európa belekezdett egy nagy politikai modellváltás kísérletébe, és nem mondhatnánk, hogy mára e kísérlet végére ért. Megváltozott a hatalomelosztás egész rendszere, az állam berendezkedése, a jogrendszer, és mindez együtt járt a tulajdonviszonyok robbanásszerű és a társadalom minden részterületére kiterjedő átalakulásával. Megváltoztak a nyilvános terek használati szabályai. Mindenkinek egy sor új fogalom ismeretére és új ér-

telmezési modellekre volt szüksége ahhoz, hogy a hétköznapokban eligazodjék. De a régieket sem feledhette el, azokat is használnia kellett, mert konkrét ügyek elintézésekor gyorsan kiderült, hogy ezek a felszín alatt változatlanul érvényben vannak. Soha nem lehetett pontosan tudni, változott-e valami, és ha igen, micsoda. Másképpen korrupt, másképpen rendezetlen, kegyetlen és vad viszonyok jöttek létre. A látvány az egyik pillanatban reménykeltő volt, a másikban visszataszító és reménytelen. A folyamat önmagában is hatalmas adaptációs terhet rótt a társadalmak minden tagjára, különösen azokra, akiket anyagi és/vagy kulturális tőke híján talált az új korszak. Rengeteg új igazságtalanság termelődött, így a térség társadalmai az irritáltság nagyon heves tüneteit mutatták.

A következőkben az átalakulás egyetlen kis szeletére összpontosítok. Az irodalmi tér 90-es évekbeli működéséről, az irodalmi közeg teljesítményéről lesz szó. Az irodalmat e helyütt elsősorban a társadalom önértelmezésének terepeként kezelem. Abból indulok ki, hogy az irodalmi mezőben tevékenykedők feladata az értelmezés nyelveinek, szempontjainak, szimbolikus logikáinak termelése, megvitatása, használatuk kipróbálása. A kultúrát nem olyan komplex rendszernek tekintem, amelyben sajátos értékek születnek, és amely ugyanúgy gondoskodik a korábbi korok, mint a jelen értékeinek megőrzéséről, hanem olyan térnek, amelynek szereplői képesek magát a kultúrát konstruálni, alapfogalmakat, elosztási kereteket, diszkurzusokat létrehozni. Ilyesfajta tudatosság egy korábbi időszakban jelen volt a magyar irodalomban. Elsősorban Balassa Péter *Észjárás és forma* (1980) című esszéjében jelentette be önmagát,[1] jóllehet ő valamiféle értékközösség egységes és nyilvános tudásaként, megegyezéseként határozta meg a kultúrát, amit én semmiképpen nem tennék. A kultúra konstruálása alatt sokkal korlátozottabban a kritikai diszkurzustermelés képességét értem. Általánosságban kijelenthető, hogy amilyen módon és mértékben az irodalmi mező szereplői képessé válnak vagy nem válnak képessé diszkurzusok lét-

1 „Az irodalom, számomra legalábbis, már több ennél: kultúrateremtés, közmegegyezés bizonyos értékek evidenciájában és tolerálásában, a forma mint magatartás sokszólamúságának köztudomása, témák, motívumok, formalehetőségek és életproblémák közvéleménye, nyilvánossága, az írásnak mint az életre adható plurális válasznak az elismerése. Csak a sokértékűség és a többszólamúság teljes – és szigorú – tudomásulvétele mellett létezhet: irodalom, amely a formák, a magatartások parlamentje. Ilyen értelemben művelőinek és befogadóinak intézménye is, ám nem hivatala." Balassa Péter, *Észjárás és forma,* Mozgó Világ, 6(1980)/5, 60.

rehozására, alapfogalmak megalkotására, az visszahat a mező egész működésére és a mező szereplőinek identitására, önszemléletére.

Az itt következő leírás két részből fog állni. Először a kialakuló piaci szerveződés körvonalait igyekszem megvonni, vizsgálom a piac hatását az írói magatartásokra. Erre azért van szükség, mert az irodalmi mező szerveződése feltételként meghatározza, hogy a mező szereplői hogyan és milyen mértékben tudnak eleget tenni az imént nekik tulajdonított feladatnak. Ezt követően egy, a 90-es évek első felében indult új folyóirat, a *Határ* számait fogom szemügyre venni, azt kutatva, milyen fogalmakat, diszkurzív kereteket dolgoztak ki saját jelenük értelmezésére.

2.

Az irodalmi mező fogalmát Bourdieu-től kölcsönzöm. Bourdieu koncepciója feltételezi, hogy a különféle társadalmi terek, köztük az irodalmi mező is sajátos működési szabályokkal, logikával rendelkeznek, így bizonyos autonómia jellemzi őket. Ez az autonómia nem volt megtapasztalható minden korban. Maga is egy történelmi változás eredménye. Bourdieu szerint a szabad állású értelmiségi típusa, a bohém író Franciaországban 1840 után különbözött ki a polgári társadalom hatalmi és gazdasági viszonyaiból. Bourdieu elméletének előnye a hierarchikus szemléletekkel, például a marxista modellekkel szemben, hogy miközben megőrzi a mezők rendszerszerű összefüggését, viszonylagos önállóságot tulajdonít nekik. Ugyanakkor igazat adhatunk Gisèle Sapironak, aki szerint a különböző nemzeti kultúrákban az irodalmi mezők helyzete a gazdasági és a politikai liberalizmus fokától függ.[2] A két faktor érvényesülése egyenes arányosságot mutat. Autokratikus és diktatórikus rezsimek, amelyek a nyilvánosságot szigorú ideológiai ellenőrzés alatt tartják, szabályozni igyekeznek a piacot, és ellenőrzésüket kiterjesztik a szakmai szervezetekre is. Centralizált intézményrendszert hoznak létre, és a központosított intézményrendszeren kívüli szervezeteket marginalizálják.[3] A mezők összefüggése azt mutatja, hogy diktatórikus vagy autokratikus rendszerekben a szimbolikus térben (nevelés, igazságszolgál-

2 Gisèle Sapiro, *The literary field between the state and the market,* Poetics, 31(2003), 442.
3 *Uo.*

tatás, társadalmi erkölcsök, média, propaganda) érvényesülő ellenőrzés mértéke többé-kevésbé megfelel a hadsereg, a rendőrség és a hivatali rendszer által megvalósuló ellenőrzés fokának.

A 90-es évek magyar társadalmában az irodalmi mező autonómiája növekedett, de ez nem a polgári társadalommal vállalt konfliktusok sorozatában érlelődött, mint a 19. századi Franciaországban, hanem egy ellenőrzési potenciáljában gyengülő diktatúra által támogatott esztétikákkal szemben. Vagyis az autonómia növekedése a kulturális dominancia területén lezajló folyamat volt, amely a 80-as években vette kezdetét, és szélesebben csupán egy vagy két nemzedék életszemléleti, nyelvhasználati, értéktudati orientációjának megváltozásához kapcsolódott, mélyrehatóbb társadalmi-gazdasági változásokhoz nem. A 80-as évek irodalmi diszkurzustere összehasonlíthatatlanul összetettebb a 70-es évekénél. Változatlanul jelen vannak a marxizmus eltérő színvonalú és teljesítőképességű változatai. Ezek egy része radikalizálódik, amire jó példa volt a fiatal Szilágyi Ákos Weöres Sándorról írott könyvnyi kritikája.[4] Ugyancsak jelen vannak és tovább fejlődnek a strukturalizmus irányzatai. Többeknél, különösen Bonyhai Gábornál és Balassa Péternél megjelenik Gadamer erőteljes hatása, míg Kulcsár Szabó Ernő fellépése a recepcióesztétika elméleteivel teremt iskolát. Németh G. Béla művelődéstörténeti szempontokat is magában foglaló szemléletét tanítványai, köztük Szegedy-Maszák Mihály és Bojtár Endre fejlesztik tovább. Az intézményi autonómiák kialakításának kezdeményezői közül ki kell emelni az Írószövetségtől 1981-ben elszakadó József Attila Kört. 1986-ban jött létre az első olyan kvázi folyóirat, valójában inkább rendszeresen kiadott antológia, az *Újhold Évkönyv,* amelynek a főszerkesztőjét nem a párt nevezte ki, és a szerkesztői gyakorlatra a hatalomnak közvetett befolyása sem volt. Amikor azonban e tényeket felsoroljuk, nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy az irodalmi mező autonómiája nem egy emancipációs törekvés, hanem esztétikai politikák eredménye volt, és így később politikai eszközökkel ugyanúgy eltörölhetőnek bizonyult, mint gazdasági kényszerekkel.

Az utóbbiak megértéséhez a magyarországi irodalmi piac berendezését kell feltérképeznünk. A 90-es évekre szabaddá vált a lapalapítás, a könyvkiadók és a könyvterjesztő hálózatok magánkézbe kerültek. Az Angol Művészeti Tanács

4 Szilágyi Ákos, *Az ornamentális lírai személyesség helye Weöres Sándor életművében* = Sz. Á., *Nem vagyok kritikus!,* Bp., Magvető, 1984, 481–672.

mintájára 1993-ban létrejött a Nemzeti Kulturális Alap, amelynek finanszírozását az állam – immár Nemzeti Kulturális Alapprogram néven – 1999-től az akkor még létező Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma költségvetésébe iktatta. A pénz szétosztását szakmai grémiumok végezték. Így az állam továbbra is részese maradt a mező működésének, de közvetlen kontrollfunkciót nem gyakorolt. Piacinak nevezhető viszonyok kizárólag a könyvkiadásban alakultak ki,[5] tulajdonképpen kényszer hatására. A Soros Alapítvány ugyanis a 90-es évek második felében fokozatosan kivonult a kultúra támogatásából. Az évtized első felében a Soros Alapítvány a művészetek és a kulturális intézményrendszer támogatására szánt állami költségvetéssel hozzávetőleg egyező nagyságú pénzforrással vett részt a szféra működtetésében.

Lényeges tehát, hogy az állami ellenőrzés mellett a piac hatásait is figyelembe vegyük, amikor az irodalmi mező autonómiájáról beszélünk. A piac a klasszikus liberális elgondolások szerint a szabad verseny terepe, és amennyiben a piaci törvények nem engedélyezik a monopóliumok létrejöttét, a szabad verseny ideális esetben, ami még soha sehol nem valósult meg, önszabályozó, egyensúlyra törekvő mechanizmusként működik. E helyütt nem fogok a piac működéséről szóló közgazdasági és filozófiai viták részleteibe belemenni. Nem kétséges, hogy az ipari méretű könyvpiac kialakulása, aminek a 19. században lehettünk tanúi Angliában és Franciaországban, néhány évtized alatt hozzásegítette az irodalmi mezőt, hogy függetlenné váljék az állam finanszírozáson keresztül is megvalósuló ellenőrző szerepétől, az írókat pedig nem jelentéktelen számban ahhoz, hogy az irodalomból éljenek meg. Franciaországban az irodalmi mező a 19. század második felére vált autonómmá, aminek alapja a sajtó liberalizálása és az analfabetizmus visszaszorulása, vagyis az olvasóközönség ugrásszerű növekedése volt a Harmadik Köztársaságban. Az írás a nagyobb nyelvi térrel rendelkező kultúrák esetében a könyvpiac kialakulásának köszönhetően válhatott polgári foglalkozássá. Lényeges mozzanat az is, hogy milyen erős egy adott országban az olvasási kultúra. A TÁRKI olvasáskutatásából nemrég megismerhettünk néhány jelenre vonatkozó alapadatot. Eszerint amíg 2005-ben a felnőtt magyar lakosság 25 százaléka olvasott rendszeresen, 2020-ban a rendszeres olvasók aránya már csak 13 százalék volt. Amikor a könyvet egyáltalán nem olvasókat arról kérdezték,

5 Önfinanszírozó vagy bevételeit jelentős mértékben maga megtermelő irodalmi folyóirat ma egyetlenegy sem ismeretes Európában.

miért nem olvasnak, korábban a leggyakoribb válasz az időhiány volt. 2020-ban 45 százalék vállalta nyíltan, hogy nem szeret olvasni. 2005-ben a válaszadóknak csak 17 százaléka felelte ezt. Ők feltehetőleg végleg elvesztek az olvasás számára.[6] Mivel tehát a magyar kultúra nyelvi tere számottevően kisebb, mint a nagynak számító európai nyelveké, és a könyvolvasók társadalmi aránya rohamosan szűkül, Magyarországon ma is sokkal kevesebb író képes megélni az irodalomból, mint amennyi az írást hivatásszerűen, professzionálisan gyakorolja. Ezen a problémán az Európa egyik legnagyobb könyvpiacával rendelkező Németországban is ösztöndíjak és díjak sokaságával segítenek a városi önkormányzatok, a tartományok és a központi kormányzat. A foglalkozás és a professzionalitás aránytalansága szükségessé teheti az állam korrekciós beavatkozását. Rendszerszerű változást az állam elsősorban az ideológiai indoktrináció céljaitól megszabadított, reális alapokon nyugvó iskolai irodalomtanítás előmozdításával érhetne el. Ennek egyedüli célja az olvasás és az olvasás személyes hasznainak megszerettetése, valamint a minőségi válogatáshoz szükséges kompetenciák fejlesztése kellene, hogy legyen. Ez ma nincs így, sőt ezzel ellentétes tendenciák érvényesülnek.

Az állam jelenléte az irodalmi térben ettől függetlenül is legalább kétarcú. Mivel magán mecenatúra ebben a térben nem alakult ki, a nem piacosítható szegmensek, például a teljes folyóiratkultúra pénzügyi alapjait az állam és önkormányzatok biztosítják. Tisztán állami támogatásból, de politikai befolyásolás nélkül jött létre az 1749.hu internetes oldal is, amely ingyenesen kínál nemzetközi irodalmi tartalmat igényes fordításokban, ezzel jelentős emancipációs küldetést teljesítve. Az 1749.hu a meglévő rendszert bővítette szerencsés módon. Amint azonban a Térey-ösztöndíj esete mutatta, ha a rendszer egészének feltárása nélkül egyedi intézkedéssel cselekszik az állam, rendszerszinten nagy valószínűséggel inkább csak bajt okoz, nem beszélve arról, hogy autokratikus rezsimekben az ilyen korrekció lehetőséget teremt az állami ellenőrzés és befo-

6 A teljes, rendkívül tanulságos kutatás a Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülésének honlapján ismerhető meg: file:///C:/Users/G%C3%A1bor/Downloads/TARKI_olvasas2020_tanulmany.pdf (Letöltés ideje: 2021. 11. 04.) Megjegyzendő, hogy amikor a jelenlegi oktatásirányítás az iskolai irodalomtanítás tartalmáról nyilatkozik, vagy amikor esetleg minősíthetetlen hangvételű újságcikkek teszik ugyanezt, soha nem foglalkoznak azzal az alapkérdéssel, hogy miként lehet megszerettetni az olvasást az iskolás korosztályokkal. Ha ez elmarad, márpedig a jelenlegi tendenciák erre vezethetők vissza, hozzávetőleg mindegy lesz, hogy az iskolások mit olvasnak, pontosabban mit nem olvasnak el.

lyásolás megerősítésére, vagy legalábbis gyanakvást és félelmet ébreszthet ezzel kapcsolatban.

A piac erkölcsromboló szerepével kapcsolatos félelmek Franciaországban először a katolikus konzervatív sajtóban merültek fel. Természetesen a nőket és a fiatalokat féltették a senki által nem ellenőrzött könyvek hatásától. Katolikus kiadók ezért is törekedtek arra, hogy a gyerekkönyvkiadásban megőrizzék domináns szerepület, és ez a törekvés az 1880-as évek végéig sikerrel járt.[7] A fő vádpont a piaci alapú irodalommal szemben az volt, hogy az individualizmus szellemét terjeszti, és vágyat ébreszt a lelkekben az autonómia tökéletesen hamis illúziója után. Louis Veuillot, a katolikus konzervativizmus egyik harcias képviselője 1843-ban így ostorozta az individualizmus szellemét:

> A gonosz, ami Franciaországot megbetegíti, nem ismeretlen, mindenki ugyanazon a néven nevezi: individualizmus. Nem nehéz belátni, hogy az ország, ahol az individualizmus szelleme hatalomra jut, elveszíti azt, amit a társadalom normális állapotának tekinthetünk, a társadalom többé nem a gondolatok és az érdekek egysége, az individualizmus megoszt, és a végtelenségig fokozza a megosztást. Mindenki a társadalom egészéért, a társadalom egésze mindenkiért, ez maga a társadalom; mindenki önmagáért és mindenki mindenki ellen, ez az individualizmus.[8]

Hasonló ellenérzések a baloldali mozgalmakban is megfogalmazódtak. Az irodalomtól a francia szocialisták és kommunisták azt várták, hogy járuljon hozzá a tömegek emancipálásához és neveléséhez.[9] Ezzel szemben úgy látták, hogy az iparszerű irodalomtermelés nem vállal emancipatorikus funkciókat, hiszen a pénztőke kezében van, hanem maga is a kizsákmányoláshoz és a konformizmus megerősödéséhez járul hozzá. A katolikus konzervatívok és a kommunisták érvelése egyaránt egy ideálisnak vélt társadalmi állapothoz vagy célhoz viszonyítva marasztalta el a könyvpiac működését mint a modernitás egyik jellemző társadalmi gyakorlatát, amely eszményeket és magatartásmintákat terjeszt. Az

7 Sophie Haywood, *Chatolicism and children's literature in France: the comtesse de Ségur (1799–1874)*, Manchester, Manchester University Press, 2011, 162.

8 Idézi: George H. Smith, Marilyn Moore (ed.), *Individualism,* Washington, Cato Institute, 2015, 16.

9 Sapiro, *i. m.*, 451.

persze nem mellékes, hogy amíg a konzervatív katolikusok az individualizmus és a liberalizmus fogalmára lőtték ki nyilaikat, addig a kommunisták Marx filozófiájának kimunkáltabb és nagy szubverzív erővel rendelkező hagyományát vitték tovább, amely tartalmazta a piaci mechanizmusok és a szubjektumra gyakorolt hatásuknak leírását. Marx az elidegenedettséggel új fogalmat alkotott, és új diszkurzív teret hozott létre. A katolikus konzervatívoknak ilyesmire nem volt szükségük. Ez mit sem változtat azon, hogy az európai populizmusok mindmáig hűségesen merítenek az ő ihletforrásukból, jóllehet aligha olvasnak francia katolikus konzervatív szerzőket. A francia szocialisták és kommunisták emancipációs gondolata viszont a mai magyar társadalomban csak nyomokban van jelen.[10]

A piac működésével szembeni ideologikus kritikákat azért fontos szóba hoznunk, mert két lényeges aspektusra is felhívják a figyelmet. A piac látszólag pragmatikus rendszer, a kereslet és a kínálat viszonya dologi természetűnek tűnik. Éppen Marx mutatott rá, hogy nem fedezhető fel azonnal ideologikus természete, és ezért diszkurzív hátrányba hozza azokat, legyenek akár katolikus konzervatívok, vagy kommunisták, akik vele szemben a kulturális dominancia szempontjait érvényesítik. A másik, és számunkra talán fontosabb mozzanat az, hogy Magyarországon a rendszerváltás gyökeres vagyoni átrendeződést hozott ugyan, és a tulajdonviszonyok is alapvetően megváltoztak, de a társadalom szerkezete nem. Részben más a társadalomban az előnyök elosztásának módja, más a gazdagság foka, de az igazságtalanságok jellege és oka nem változott, miközben a szegénység és a kiszolgáltatottságok mértéke meghatványozódott, és a perifériális lét modelljei is azonosak maradtak. Társadalmi változások híján pedig az irodalom ugyanúgy csak kulturális dominanciaharcok terepe és tárgya lehet, mint korábban, amit a piac jelenléte egyre kevésbé képes elfedni.

Amikor fentebb a piac esztétikai befolyásáról beszéltem, nem lebegett a szemem előtt semmiféle ideális társadalmi állapot. A liberalizmus eszméi sem, amelyek a piac működését az igazságos és kiegyensúlyozott értékelosztás biztosítékának látják, és ezért egyértelműen az autonómia oldalára állítják, heteronóm hatásairól viszont nem vesznek tudomást. Jellemző példája ennek Anne-Marie Chartier és Jean Hébard érvelése, amikor az olvasás közösségképző szerepéről értekeznek. Abból indulnak ki, hogy „könyvekről bárhol beszélhetünk, kávé-

10 Kiemelendő Bagi Zsolt, *Az esztétikai hatalom elmélete*, Bp., Napvilág Kiadó, 2017 című könyve, amely a hagyomány újrafogalmazására tesz kísérletet.

zókban, munkahelyen, családban, az utcán. […] Hogy mely könyvről szóljon a beszélgetés, kizárólag a szereplők akaratán múlik."[11] Megjegyzik, hogy vannak helyek, például a könyvtárak és az olvasói klubok, ahol a könyv „szimbolikus kényszer" által válik beszédtémává. A szerzőpáros figyelmen kívül hagyja a piac és a média eszközeivel előállított szimbolikus kényszereket.

És itt röviden vissza kell térnem Bourdieu-höz. Amikor példaszerűen leírta azokat a változásokat, amelyek 1840 után lezajlottak Franciaországban, egy olyan szabadságharc krónikásává szegődött, amely az ő korára elbukott. Hol voltak akkor már a bohém írók? Miközben az életfenntartás költségei sokszorosára növekedtek, a drága albérletekben vagy saját lakásaikban lakó írókat a társadalombiztosítás költségeivel együtt vagy a tömegtermelésre kényszerítő piac, vagy valamilyen oktatói, szerkesztői állás tartotta el. A tényleges tulajdonosok száma csökkent, és a társadalmat már sokkal pontosabban írta le az alkalmazotti jelző, mint a polgári. Eredetileg Bourdieu is figyelmen kívül hagyta, hogy a kapitalizmus piaci feltételei között egyetlen mező, az irodalomé vagy a tudományé sem lehet teljes mértékben autonóm. Csupán a kapitalizmus neoliberális fordulata késztette őt arra, hogy érzékelje a gazdasági kényszerek behatolását és dominanciára jutását az autonómnak tekintett tudományos mezőben.

Jóllehet a könyvpiac nagysága a 19. század utolsó évtizedeiben ugrásszerűen megnőtt, és világviszonylatban még ma is, a digitalizáció terjedése ellenére is növekvőben van, ezt a piacot is nagyfokú bizonytalanság jellemzi. Mint minden piacon, a gyártók, vagyis a kiadók ezen a területen is bizonyos mértékű túltermeléssel védekeznek a bizonytalanság ellen, így igyekeznek egyensúlyi állapotot fenntartani. A kockázat további csökkentését eredményezi, ha a kiadók a terjesztést is ellenőrizni tudják, és ha sajtóorgánumokat is befolyásuk alá vonnak. Magyarországon ilyen helyzetet teremtett először a Líra és Lant Kft., amely 1995-től nem csupán az ország legnagyobb terjesztőhálózatával rendelkezett, hanem a Morcsányi Géza által vezetett Magvető Kiadóval és néhány további kiadóval is. A 90-es évek második felére tehető az Alexandra hálózatának erőltetett fejlődése, és 2011-től a Líra és Lantéhoz hasonló útra lépett a Libri Kft. is. A szépirodalmi könyvkiadás mára szinte teljes egészében terjesztőhálózatokkal összefonódó kiadókat egyesítő konzorciumok ellenőrzése alá került.

11 Anne-Marie Chartier, Jean Hébrard, *Discours sur la lecture (1880–2000),* Paris, BPI-Centre Pompidou/ Fayard, 2000, 20.

A piac működése kétféle szimbolikus kényszert alakít ki. Az egyik ilyen kényszer a vásárlóra hat. „A fogyasztó annál inkább függ a kritikusok véleményétől és a média hatásaitól, minél korlátozottabb juthat információkhoz, miközben a termékek száma magas, az áruk egyediek, és ez növeli az információ költségét."[12] Magyarországon a 90-es évek végére megfigyelhető volt a szakkritika befolyásának rohamos csökkenése és a kereskedelmi kritika kialakulása. Miközben a televíziókból az évtized végére kiszorultak az irodalmi műsorok, és a rádiókban is csökkent a jelenlétük, az összességében zsugorodó információs felületet a nagy konzorciumok vették birtokukba. A 2000-es évek elején megjelenő egyedi internetes információforrásokra, amelyek szerepe ma meghatározó az informálásban és a szimbolikus kényszerek előállításában, többnyire szintén jelentős hatást gyakorolnak a kiadói-terjesztői konzorciumok. Mindeközben a relatív túltermelés és a terjesztőhálózatok sajátosságai miatt a magyar könyvpiacot már a 90-es években is a rövid távon megszerezhető haszon irányította. Ha egy könyv iránt nem nyilvánul meg folyamatosan jelentős vásárlói érdeklődés, hónapok leforgása alatt kikerülhet a terjesztői rendszerből. Az irodalmi innovációk szerte Európában a 19. század vége óta kis független kiadóktól indultak ki. És a kis kiadók voltak a motorjai az autonóm irodalmi mező megszerveződésének is. Nem véletlenül hangsúlyozza Bourdieu annak a jelentőségét, hogy Baudelaire nem fogadta el Larousse, Lévy vagy Hachette, tehát a nagy kiadók ajánlatát, amikor *A romlás virágai*t akarta kiadatni, hanem az „aki veszít, az nyer" elve alapján az avantgárd kávéházakat látogató Poulet-Malassist, egy kis kiadó szerzője lett.[13] Az ilyen kiadók mintapéldája lehet a párizsi Minuit, Beckett és a nouveau roman szerzőinek kiadója. A rövid távú haszon logikája az ilyen kis független kiadókat megfojtja, ha a könyvesboltok nem függetlenek. (Magyarországon alig találhatók olyan független könyvesboltok, mint az Írók Boltja Budapesten. Németországban az ilyen boltok vannak többségben.) A nagyobb kiadóknak folyamatosan egyensúlyozniuk kell a rövid távon nagy hasznot hozó és a presztízst jelentő kiadványok között. Jellemző fejlemény, hogy a 90-es évek meghatározó független kiadója, a Jelenkor ma már a Libri-csoport része, és a terjesztés szempontjából hasonló sorsra jutott a 2000-es évek egyik meghatározó kiadója, a Kalligram. A magyar

12 Françoise Benhamou, *L'economie du star-system,* Paris, Odile Jacob, 2002, 67.

13 Pierre Bourdieu, *A művészet szabályai. Az irodalmi mező genézise és struktúrája,* ford. Seregi Tamás, Bp., Budapesti Kommunikációs és Üzleti Főiskola, 2013, 57.

könyvpiac erősen sztenderdizált, visszafogja az irodalomban az innovációs törekvéseket, és minden egyes válság a további sztenderdizációt erősíti.

A piac működése az írói magatartásokat is befolyásolja. Esterházy Péter 1988 őszén, amikor tehát még semmiképpen sem beszélhetünk irodalmi piacról, így magyarázza Keresztury Tibornak, miért nem ad szívesen interjúkat:

> Egy interjú hírverés és önreklám is, és úgy gondolom, erre nincsen szükségem. Kizárólag azért gondolom így, mert elfogynak a könyveim. Ha halomban állnának (mert kevesebben vennék, vagy többet nyomtatnának), nyilván kitalálnám, miért nem fontos mindaz, amit eddig előadtam, és próbálnék a könyveimnek segíteni.[14]

Esterházy azok közé az írók közé tartozott, nem voltak sokan ilyenek, akikben a piac kialakulása előtt is megvolt az érzék a piaci magatartáshoz. Az író szerepe a piaci viszonyok között nem ér véget akkor, amikor legjobb tehetsége szerint, sok munkával megírta a könyvét. Esterházy a 70-es és a 80-as években nagyon jelentős szimbolikus tőkét halmozott fel, közéleti szerepe túlterjedt az irodalmi mezőn. Az interjúrészletből az is kiviláglik, hogy tisztában volt saját szimbolikus tőkéjének nagyságával, és azzal, hogy ezt, ha szüksége lenne rá, a piacon mérhető értékre is átválthatná. Ha szimbolikus társadalmi tőkéjének teljes súlyával odaállna a könyvei mögé, annak lenne tere és hatása is. Ugyanakkor az interjúszövegből kiderül az is, hogy Esterházy valami olyasmivel is tisztában volt, amivel ma is csak kevesen. Az írással felhalmozott szimbolikus tőke nem váltható át veszteség nélkül piaci tőkévé. Esetenként jelentős konverzációs költségeket kell megfizetni. A rosszul megválasztott vagy túlzott piaci jelenlét, a direkt piaci csatornák (pl. interjúk) téves vagy túlzott használata, miként a politikai ágencia téves megválasztása is hosszabb távon rongálhatja és devalválhatja a szimbolikus tőkét. Hogy mikor mi volt túlzott, mi volt téves, azt viszont sajnos sokszor csak utólag lehet biztosan megmondani, addig csak az ízlés, a belső arányérzék segít.

Itt csak jelzem, kifejteni nincsen módom, hogy az írás és a politikum összefüggését, amit a szimbolikus tőke fogalma magába foglal, természetesen nagyon finoman kell elképzelnünk. Szó sincsen kiszámítható csereüzletről, egyértelmű

14 Keresztury Tibor, *Félterpeszben. Arcképek az újabb magyar irodalomból,* Bp., Magvető, 1991 (JAK-Füzetek), 8–9.

becserélhetőségről. És még arról sem, hogy az író céljai között szerepelne, hogy az írás által a társadalom színterein érzékelhető tőkére tegyen szert. A viszony inkább olyan, mint a fáé a gyümölcsével. A fa él, teszi, ami ebből következik, a gyümölcs pedig ennek köszönhetően megterem. De ez sem pontos, mert az író közben reflektál saját szimbolikus tőkéjének termésére, legalábbis van módja reflektálni rá, akkor is, ha ezzel közvetlenül nincs dolga. Valahogy úgy, ahogyan Nádas Péter beszélt erről a *Hazatérés* című esszéjében. A bekezdés arra a pályafordulatra vonatkozik, amely az *Emlékiratok könyve* felé vezette őt:

> Eladdig mérsékelten ellenzéki politikai íróként tarthattak volna számon, aki betartva kora irodalmának hallgatólagosan elfogadott játékszabályait, közepesen primitív módon gyalogol bele a politikai manipulációk porcelánüzletébe, s ezáltal napi ügyekkel foglalatoskodó kicsi közönségének nem kis élvezetet okoz. Érdeklődésem előbb a stilisztika, a stilisztika ösvényén az erotika felé fordult. Egy olyan területre értem, ahol a politikus végképp elveszíti a hatáskörét. Hacsak nem tirannus. E fordulatként felfogható irányváltoztatás olyannyira nem volt bennem előkészítetlen, hogy még politikai jelentését is fölfogtam.[15]

A szimbolikus tőke felhalmozása a rendszerváltás után nehezebbé vált. Gyökeresen megváltoztak az irodalom és a politika hallgatólagosan elfogadott játékszabályai, de nem lehetett azonnal tudni, hogyan. A játékszabályok menet közben alakultak és soha sem következett be nyugalmi állapot. A politikai képzetekkel érintkező jelenségként könnyű rámutatni, hogy egy időre könnyebbé vált a bejutás a külföldi, elsősorban a német piacra. Magyarországot 1999-ben díszvendégként hívták meg a Frankfurti Könyvvásárra, és a jelentős külföldi sikerek akkoriban még visszahatottak egy-egy szerző hazai értékelésére. De nem tudjuk, csak feltételezéseink lehetnek, hogy a változó játékszabályoknak, a változó perspektíváknak és reményeknek mi közük van a tényleges írói tevékenységhez, az esztétikai képzelethez, a regénykonstrukciókhoz. Minél autonómabb írói alkattal rendelkezik valaki, feltehetőleg annál kevesebb. Elsőként alighanem Závada Pál pályája tért el látványosan attól a modelltől, amelyet Esterházy, Ná-

15 Nádas Péter, *Hazatérés* = N. P., *Arbor mundi,* Bp., Jelenkor, 2020, 98.

das és Kertész[16] alakított ki. Závada a *Jadviga párnájá*val rátalált a színvonalas, lektűrelemeket is beépítő, piackonform irodalom modelljére, amely a szorosan vett irodalmi mezőn kívüli média, elsősorban a *Nők Lapja* segítségével nagy olvasótábor figyelmét váltotta ki. Závada ennek nyomán halmozott fel jelentős szimbolikus társadalmi tőkét, amit aztán írói imázsának részeként a közéleti térben is használni tudott. A 2010-es években többen is ugyanezt az utat járták be, de immár elsősorban az internetes közösségi oldalakra támaszkodva. Ezeken a folyamatos jelenlét rengeteg energiát köt le, és rengeteg nem irodalmi zaj termelését teszi szükségessé. Mivel a jelenlét attitűdjének általánosságban illeszkednie kell a rövid és kevéssé szofisztikált, inkább érzelmi alapú megnyilvánulásokra optimalizált nyilvánosság, konkrétan pedig a megcélzott publikum közösségi oldalakon generált elvárásaihoz, ez nagyon könnyen az irodalmi teljesítmény színvonalának csökkenéséhez vezethet, és az irodalmi kommunikáció alapját jelentő autonóm személyiség eltűnésével fenyeget.

A szimbolikus tőke felhalmozása a 90-es években nem csak a kulturális média folyamatos szűkülése miatt ütközött akadályokba. Paradox módon oka volt ennek a demokratikus politikai tér kialakulása és önállósodása. Oka továbbá az a percepció, hogy korábban rendelkezésre állt egy viszonylag egységes tér, amely a 90-es években részekre szakadt, és a részek közti kommunikáció gyorsan és orvosolhatatlanul ellehetetlenült. Ez a percepció az irodalmi mezőn belül is erőteljesen megjelent, meghatározta a személyes magatartásformák kínálatát, és azt, hogy a konkrét írók viselkedéséről, választásairól milyen vélemény alakult ki másokban. Ezt fejezte ki pontosan Garaczi László egy 1992-ben készült interjúban:

> Az irodalom 89 utáni funkcióváltását egészségesnek érzem, a politika csak egyik létszféra a morális, metafizikus, pszichikus stb. szférák mellett. Az irodalmi közélet viszont elszomorító. Tehetséges írók dolgoznak ma is, és sokszínű a kortárs magyar irodalom, de nincsen párbeszéd. Mindenki csak arra figyel, aki az ő szemétdombján kukorékol. Kom-

16 Kertész Imre pályaalakítása kezdettől ugyanúgy teljesen egyedi volt, ahogyan Nobel-díjjal megkoronázott írói sorsa is. Hogy miben állt ez az egyediség, mi tette lehetővé és mi nehezítette a működtetését, arra itt nem térek ki, mert néhány mondatban ezt nem érdemes és nem is lehet megtenni.

> munikációképtelen klikkekre esett szét a társadalom, bár ez még mindig jobb, mint a látszategység.[17]

Egy évtizeddel később más hanghordozásban ugyanezt a helyzetérzékelést erősítette meg Takáts József. 2004-ben megállapította, hogy a korabeli „irodalmi lapok többségét úgy szerkesztik, mintha a többi lap nem is létezne […]. A lapok nagyon ritkán reagálnak egymás írásaira, szinte sohasem vitáznak egymással, s csak olyan kritikai írást közölnek, amely valamely könyvről szól, s nem valamelyik folyóiratpublikációról."[18] Takáts tanulmányának egy másik részlete rávilágít a mai irodalompolitikai fejlemények történeti-tudati hátterének egy lényeges mozzanatára. Miközben a 90-es évek folyóiratkultúrája igen gazdag és sokrétű volt, Takáts az új évezred elején úgy érzékelte, hogy a 90-es évek folyamán a folyóiratközlésekből két karakteresen különböző kánon rajzolódott ki. Kettő és nem több. Vagyis a tanulmány ellenállás nélkül rávetíti az irodalmi térre a politikai tér percepciójában 1994 után megerősödő (jobb- és baloldal) megosztást. Ez azt jelenti, hogy a későbbi percepció igazolta, hogy az esztétikai autonómia a 70-es, 80-as években is politikai képződmény volt, másrészt azt is, hogy az irodalmi mező térszerkezete a 90-es években már a politikai mezőével egyezett meg, vagyis feltehetőleg csökkent autonómiájának foka. Ezzel a percepcióval Takáts aligha állt egyedül. Szerinte a két kánonban közös volt, hogy mindkettő nagyon kevés női szerzőt szerepeltetett, és egyikben sem látszott nyoma rendszeres érdeklődésnek a kortárs idegen nyelvű irodalmak iránt. A *Hitel* és *Kortárs* vezető műneme megítélése szerint a költészet volt. Csoóri Sándor, Tornai József, Nagy Gáspár, Ágh István és Marsall László voltak a legtöbbet közölt szerzők, prózaíróként hozzájuk csatlakozott Sütő András és Lázár Ervin. Mindkét lap kitüntetett figyelemben részesítette Illyés Gyula és Németh László életművét. A *Holmi,* a *Jelenkor* és a *Nappali Ház* hangsúlybeli különbségeket mutató, de összefüggő kánonalakításában a prózaíróké volt az elsőbbség. Nádas Péter, Esterházy Péter, Kertész Imre, Krasznahorkai László, Darvasi László, Márton László és Garaczi László közlései látszottak meghatározónak. A percepció és a tér „tényleges" elrendeződése folyamatos kölcsönhatásban van, mindkettő megelőzi és termeli a

17 Kőrösi Zoltán, *Felrombolás. Magánirodalmi beszélgetések,* Bp., József Attila Kör-Pesti Szalon, 1993, 127–128.

18 Takáts József, *Az irodalmi folyóiratok kortárs kánonai,* https://litera.hu/magazin/kritika/irodalmi-folyoiratok-kortars-kanonai.html (Letöltés ideje: 2021. 11. 06.)

másikat. Változások azonban alighanem a percepció, a fogalmi keretezés oldaláról következhetnek be, amennyiben tudatosulnak. Takáts József nem választja szét a percepciót és a tér elrendeződését, amikor megállapítja, hogy

> a két kánonhoz két egymás mellett élő rendszer tartozik, saját intézményekkel, saját kritikai mezővel, s minden bizonnyal saját olvasótáborral. A könyvkiadók közül a Magvető, a Jelenkor, a Palatinus, a Noran például az egyik rendszerhez tartozik, az Antológia, a Felsőmagyarország, a Kortárs, a Püski a másikhoz. A két rendszer egybeér, hatást gyakorol egymásra, ám résztvevői tisztában vannak belső határaival. A népi irodalom vagy a nemzeti paradigma számomra legbefolyásosabbnak tűnő kritikusai Ács Margit, Alexa Károly, Görömbei András, Márkus Béla, vagy a fiatalabbak közül Elek Tibor, Nagy Gábor, gyakran írnak a másik rendszer keretei között mozgó írókról, gyakran elismerően. A másik rendszer befolyásos kritikusai ennél sokkal kevesebb figyelmet szentelnek a *Hitel* vagy a *Kortárs* kanonikus íróinak.[19]

Mivel Takáts nem reflektál saját percepciójának előfeltevéseire, hanem azokat mintegy magától értetődőnek és közösnek tekinti, leírása kevéssé járulhat hozzá a térszerkezet átalakításához, hiába figyelmeztet, hogy „a magyar irodalom kettészakadásának felidézése nem is a jelenbeli helyzet, hanem a jövőbeli esélyek miatt baljós".

3.

A következőkben egy mára elfelejtett, a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Bölcsészkarához mindvégig erősen kötődő folyóirat, a *Határ* évfolyamait lapozom fel. A *Határ* eredetileg olcsó kivitelű, küllemében kevéssé vonzó egyetemi folyóirat volt. Sorsa annak köszönhetően vett fordulatot, és vált országos terjesztésű, teljes értékű folyóirattá, hogy 1989-ben az addig állás nélküli, a hivatalos magyar filozófiai intézményrendszerből kitessékelt Vajda Mihály kapott

19 Takáts, *i. m.*

megbízást a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Filozófiai Tanszékének vezetésére. A folyóirat szerkesztését 1992-től vették át Vajda tanítványai, akik között ott volt a későbbi főszerkesztő, Gulyás Gábor, a szerkesztők közül Széplaky Gerda és Valastyán Tamás. A folyóirat arculatát kétségtelenül ők formálták legerőteljesebben. Vajda megjelenésének termékenyítő hatását nem csupán a *Határ* hordozta, hanem a vele párhuzamosan 1992-ben meginduló, és az évtized folyamán rendszertelenül megjelenő *Gond* című filozófiai és esztétikai folyóirat is, amelynek főszerkesztője maga Vajda volt. A közös kulturális közegből származó két folyóirat szemlélete között nagy az átfedés, a szerzői gárdában nem kevésbé. Vizsgálatom akkor vezetne megbízhatóbb eredményre, ha mindkettőre kiterjedne, az interakciókra éppen úgy, mint a hangsúlybeli különbségekre, amelyek abból is eredhettek, hogy amíg a *Határ* az irodalmi mezőben helyezkedett el, addig a *Gond* egy szerkezetében és a támogatott magatartásformák tekintetében eltérő mező, a magyarországi filozófiai tér része volt, de országos hozzáférése ellenére mindkét folyóirat továbbra is hordozta egyetemi jellegét. A *Határ* új évfolyamának első számában Vajda Mihály így beszélt arról, ami tanárok és diákok együttműködéséből akkor és ott létrejött a KLTE Filozófiai tanszékén:

> Mert éppen az az új benne, hogy az egyetemi polgár, akár tanár, akár diák, egy mindezidáig Magyarországon még sosemvolt szabadságot élvez: nem azért, ahogyan egyesek – én jóhiszeműen azt szeretném hinni, hogy csak konzervativizmusuk okán – gondolják, hogy ne csináljon semmit […], hanem azért, hogy saját elképzelései, ízlése, adottsága, képességei szerint csináljon sokat és jót. És csinálják. És megtanultam azt, hogy nemcsak azért csinálják, mert – hadd írjam le ezt a után romantikus, igaz közhelyet – sokat és jót csak szabadon lehet csinálni, hanem azért is, mert abban a pillanatban, hogy konzervativizmusának szorításából kiszabadult, a debreceni tradíció nagyon nagy hajtóerő.[20]

Alább azt igyekszem feltérképezni, hogy milyen kérdések, problémák iránt mutatkozott érzékenység a *Határ* évfolyamaiban. Nem hiszem, hogy itt el fogom tudni készíteni a legfontosabb kérdések kartográfiáját, mégis az a célom, hogy

20 Vajda Mihály, Debrecen – New York helyett, *Határ*, 1992/1, 53.

legalábbis e kartográfia töredékével a mai érzékenységem nézőpontjából lássam az akkori kor szellemi földrajzát. Nem vagyok semleges szemlélője a látványnak, hiszen a *Határ*nak 1994 és 1996 között szerkesztője és rendszeres szerzője voltam. Mégis úgy érzem, ez az időszak már elég távol van tőlem ahhoz, hogy újrakezdhetem az ismerkedést azzal, amit nem felejtettem el. Nem az önigazolás vezet, és az utóidejű tudat kényszeres éleslátását sem érzem vonzó ajánlatnak a visszatéréshez. Annál is kevésbé, mivel nem hiszem, hogy az utóidejűség tetszőleges nézőpontjából szemlélve bárki normatív módon ismerhetné az átélő tudat elvárható vagy helyes kérdéseit, azon egyszerű oknál fogva, hogy nincsenek helyes és helytelen kérdések.

A fontosnak tűnő kérdések számbavétele elsősorban az esszék és a kritikák bevonását fogja jelenteni. Olyan szövegekét, amelyek diszkurzívan jelenítik meg tárgyukat. Mindehhez két olyan megjegyzést kell tennem, amelyek bővebb kifejtést érdemelnének, de erre itt nincs módom. A 90-es évek fiatal bölcsész értelmisége az őket megosztó szemléleti különbségek ellenére egy dologban biztosan egyetértett: eddig el volt zárva a nyugati tudományosság elmúlt évtizedekben felhalmozott javaitól, és most, amikor végre megteheti, a kiéhezett ember habzsolásával esik neki a legfinomabb fogásoknak. Mivel a nyelvtudás nem volt elterjedt, fordításokra volt szükség, jó fordítókból pedig egyáltalán nem volt bővében a magyar bölcsész értelmiség. Könnyített viszont a helyzeten, hogy a folyóiratoknak egy ideig eszük ágában sem volt jogdíjakkal foglalkozni, és a nyugati kiadók efölött jótékonyan szemet hunytak. A másik, korántsem ilyen nyilvánvaló egyetértés a filozófia és az irodalomelmélet státuszára vonatkozott. Jóllehet a marxista episztemé térségi rendszere összeomlott, amely a nyugati marxizmusokkal szemben ragaszkodott a 19. század első felének ontológiai realizmusához, vagyis ahhoz, hogy végső soron egyetlen egységes világ létezik, amely méltó és lehetséges tárgya az objektív megismerésnek, de azt a hitet a korszak fiatal bölcsész értelmisége egy ideig nem adta fel, hogy létezik olyan átfogó tudásforma, éppen a filozófiáé, amely az egyetlen és egységes világ perspektívákra szakadásának közepette is képes gazdája és helyes értelmezője lenni a megsokszorozódásnak és a bontásnak. Tehát a tudományszerkezet kanti értelemben vett piramidális rendszere és a filozófia primátusa a korszak episztemológiai tudatában egyelőre megmaradt. Nem véletlen, hogy sokan fáradoztak az évtized Magyarországon uralkodó két filozófiai-irodalomelméleti irányzata, a

hermeneutika és a dekonstrukció egyeztetésén, vagyis valamifajta egység megőrzésén, amihez elsősorban Heidegger filozófiája nyújtott támasztékot. Mindezek okán a kartográfiai regiszternek a fordításokra is ki kell terjednie. Ezek befolyása az évtized folyamán hatalmas volt.

Az ontológiai realizmus összeomlásának problémája a *Határ* évfolyamaiban két nagy kérdéskörbe rendeződött. Az egyik a filozofálás kortársi lehetőségeire, a filozófiaoktatás alternatíváira terjedt ki, és ez nyilvánvalóan szorosan összefüggött az új folyam eredettörténetével. A másik kérdéskör szélesebb értelemben a posztmodern fogalmához, a posztmodernitás jelenségeihez kapcsolódik. Miként értelmezhető ez a fogalom, amely Lyotard híres esszéjének nyomán a kortársi társadalomleírások és episztemológiai értelmezések gyűjtőfogalmának bizonyult? Milyen szellemi állapotban zajlanak a kelet-európai rendszerváltások, és miként befolyásolják ezek a feltételek a létrejövő politikai és társadalmi gyakorlatokat, a művészetek önértelmezését? Mit jelent a tudás fogalma, és mi a tudást hordozó értelmiség sorsa a posztmodernitás állapotában? Ezek a kérdések természetesen nem specifikusan a *Határ*ban jelentek meg. Jelen voltak a korszak más jelentős irodalmi folyóirataiban is, a *Holmi*ban, a *Jelenkor*ban, a *Liget*ben és a *Nappali Ház*ban is, de talán egyikben sem ilyen hangsúlyosan. Hasonló nyomatékokat leginkább a *Határ* szegedi testvérfolyóirata, a *Pompeji* helyezett el a számaiban.

A *Határ* sajátossága az volt, hogy a megértés és a kritika pozícióit kezdettől fogva egyszerre építette ki a posztmodern gondolati mintázataival kapcsolatban. Még az új folyam megindulása előtt, vagyis az egyetemi orgánumként számon tartható *Határ*ban jelent meg két fontos esszé. A pályáján akkoriban induló Borbély Szilárd *Egy ismeretlen Pilinszky-vers* című írásában, amelyet ironikusan álfilológiai adaléknak nevezett, a valóságfogalom kibővítésére tett javaslatot, eltörölve a lehetséges és a megvalósuló éles határát:

> Azt gondolom, az ismeretlen művek ugyanúgy hozzátartoznak egy irodalom teljességéhez, főként pedig az önismeretéhez és önértékeléséhez, mint a megszületett és kiteljesedett társaik. […] A veszteségen nem azt kell siratnunk, ami nincs, mert ez butaság lenne. Az igazi veszteség az, ha nem is vetünk számot azzal, ami lehetett volna. Annak higgadt föl-

> mérése az, amiről nem szabad lemondanunk annak érdekében, hogy jobban megérthessük jelenlegi helyzetünket.[21]

Ugyanebben a számban Bényei Tamás Borges kapcsán leszögezi:

> ahol öt-tíz évenként kell világnézetet és politikai meggyőződést váltani, ahol minden új hatalom átírja a történelmet, ott a relativizmus és a rendetlenség fogalma magától is gyökeret ver. […] Borges az elbeszélésben – sok értelmezéssel szemben – nem hirdet teljes agnoszticizmust. Ha az isteni szférába nem is juthatunk el, a bennünket körülvevő tapasztalati világ a helyes módszer alkalmazásával megismerhető, a teljes igazság birtoklásáért pedig az ehhez méltó alázattal érdemes küzdeni.[22]

A témakör legfontosabb publikációja az 1994-es évfolyamban jelent meg. Nem meglepő, hogy John Ryder *A posztmodernizmus hasznáról és káráról* című esszéjének fordítója a magyar anglisztika későbbi kiemelkedő tanára, Bényei Tamás volt. Ryder Bényei már idézett cikkéhez hasonlóan nem fogadja el, hogy az objektív valóság létével és megismerhetőségével szemben felmerülő – jogos és újnak csak részben tekinthető – ellenvetések részint a metafizika dekonstrukciójának bevégezhetetlen műveleteibe, részint semmire sem kötelező szkepticizmusba, a retorika lehengerlő uralmába torkolljanak. Ma már tudjuk, hogy ez a tudományos diszkurzusok parttalan defenzíváját, a véleményalapúvá tett társadalmi nyilvánosság teljes kiszolgáltatását jelenti a manipulatív hatalomnak, és végső soron a kérdések érvelő, kritikai tisztázásának lehetetlenségét, valamint a hideg polgárháború állapotának állandósulását eredményezi. Ryder e gondolati úttal szemben az Emersonnal induló és Pierce-szel, Jamesszel, Dewey-vel, Royce-szal, Santayanával és Buchlerrel folytatódó modern amerikai filozófiai hagyományban fellelhető alternatívákat ajánlja megfontolásra.

> A posztmodernizmus fent leírt kulturális jellemvonása – írja Ryder Bényei fordításában – egy gyakorlati jellegű filozófiai feltevésből ered, nevezete-

21 Borbély Szilárd, *Egy ismeretlen Pilinszky-vers. Álfilológiai adalék,* Határ, 1990/6–7, (1990. március), 5.

22 Bényei Tamás, *Az értelem válaszútján. Ismeretelméleti kérdések Borges „A halál és az iránytű" című elbeszélésében,* Határ, 1990/6–7, (1990. március), 90–91.

> sen abból, hogy a posztmodernizmus elutasítja mind az objektív valóság létét, mind pedig azt, hogy erről kisebb-nagyobb pontossággal akármit is megtudhatunk. Az én értelmezésemben a posztmodern érvelés valahol mélyen ilyenformán hangzik: mivel a természet objektív megismerése lehetetlen, mert a megismerés folyamata szükségszerűen perspektívához kötött, és lényegéből fakadóan alkotó jellegű, a természet objektív tulajdonságairól való tudás lehetetlen, vagy továbbmenve, annak sincsen értelme, hogy a természetnek objektívan meghatározott sajátosságokat tulajdonítsunk. Ez az érvelés azonban non sequitur, hiszen abból az állításból, hogy az objektív tudás, a nem valamely perspektívából vagy nézőpontból származó tudás lehetetlen, még nem következik az, hogy a természet objektívan meghatározott vonásainak ismerete is lehetetlen. […] Ha ebben igazam van, akkor nem a filozófiának a posztmodernizmus által hirdetett feladására van szükség, hanem egy olyan filozófiai elgondolásra, amely segít megértetni velünk, hogy milyen is a világ és a tapasztalás, amikor egyfelől a valóságnak objektívan meghatározott tulajdonságai vannak, másfelől viszont a szélesebb értelemben felfogott tapasztalás feltételezettségek által megszabott, cselekvő és alkotó jellegű.[23]

A *Határ*ban a képi kommunikáció problémája is a közlés, a retorika szempontjából merült fel. Az eredendően metaforikus, tehát retorikai mintázatokba rendeződő nyelv iránti bizalmatlanság a képi reprezentáció naiv szemléletének lehetőségeit is eloszlatta. „Magritte képeit nézegetve azonban lehetetlen elkerülni azt a felismerést, hogy a kép nem azonos a tárggyal, még a legvalószerűbb ábrázolás esetén sem. A kép maga is puszta jelölő, és éppoly konvencionális, mint a nyelvi jel.", írja Hódosy Annamária, és ebből arra az általános következtetésre jut, hogy „minden »létező« jelölőként adott, s ezek be is helyettesíthetők egymással, amennyiben a helyettesítés bizonyos játékszabályok szerint történik".[24]

Az általános behelyettesíthetőség, a felszabadított, mert külső, nem nyelvi valóságra semmiképpen sem vonatkozó cserefolyamtok érvényesülése egy má-

23 John Ryder, *A posztmodernizmus hasznáról és káráról. Az amerikai filozófiai hagyomány és a posztmodern,* ford. Bényei Tamás, Határ, 1994/4, 46.

24 Hódosy Annamária, *Az (anti-)metea-metafora(ológi)a. Pillanatképek a „nyílászáró szerkezet" motívumának történetéből,* Határ, 1993/1–2, 182–183.

sodik, harmadik és sokadik, teljességgel önreferenciális valóság létesüléséhez vezethet. Ez a digitálisan előállított virtualitás szemléleti alapja. A posztmodernitás jó okkal mondott le azokról a konstrukciókról, amelyek az *egy* kényszerét fenntartották, és minden területen helyet adott a *több*nek, a soknak, a másnak, az idegennek. De ha ez a pluralitásfogalom és vele együtt a Rorty által leírt liberális iróniafelfogás Magyarországon egyik változatában azt jelentette, hogy a metafizikai háborgásoktól elgyötört hajós bölcsességének teljes fegyverzetében végre kiköthet a mindent felölelő relativitás és szkepticizmus gondtalan és vidám napokat ígérő partjain, és hirdetőinek ettől kezdve csak az a feladatuk, hogy elméjük minden kritikai élét a metafizikai háborgásokból szabadulni képtelen, csököttebb elméjű társakon köszörüljék, akkor ez a változat alighanem valóban előkészítette a terepet a metafizikát hatalmi apparátusként használó sekélyes identitáspolitikák számára. A *Határ* következő számában a posztmodernnek ezzel a változatával szemben jelenti be kétségeit Hévizi Ottó egy remekmívű esszében, ekképp:

> Nem tudom, el tudunk-e képzelni egy olyan nyelvjátékot (kultúrát), ahol a hiten pusztán csak annyit értenek, hogy relatív-feltétlen, időleges ragaszkodás valamihez vagy valakihez. […] Egyszerűen csak kíváncsi vagyok, milyen tartalommal telítődne kultúránk reflexiókkal agyonstrapált hitfogalma egy abszolútum kötelmek alól fölmentett, de a kritikai furortól is békén hagyott: egyszóval „közömbösített" metafizika horizontján. Nem tudom, lenne-e közünk egy olyan kultúrához (Nietzsche ókori Rómájához például), ahol a „végsőknek" tartott igazságokra nézve bevett gyakorlat volna az efféle önkényesség és „frivolitás". Lakható szellemi helynek gondolnánk-e ezt a „levegős labirintust", vagy sürgősen visszkívánkoznánk belőle? De hova „vissza"?[25]

Talán túlzok, de azt hiszem, a 90-es évek magyarországi ideológiai konfliktusainak és a kölcsönös nemértések rendjében elmérgesedő vitáinak analitikus értelmezését akár ezzel az esszével is kezdhetnénk.

25 Hévizi Ottó, *Kérdések a hűségről,* Határ, 1995/1–2, 75.

A folyóirat egyik fontos kísérlete volt, hogy vissza- vagy beemeljen a gondolkodás reflexív terébe olyan fogalmakat, amelyek a modern filozófiai hagyományban nem kaptak helyet, vagy eltűntek onnan. Hévizi Ottó esszéje a hűségről szólt. Később az alázat, a vigasz és a csend újraértelmezésére történt kísérlet az *Otthontalan szavak a filozófiában* című rovatban. Az újraértelmezések szemléletét pontosan tükrözi Hévizi Ottó imént idézett esszéje. Hévizi tisztában volt vele, hogy az egy világába nincs visszatérés, és ez nem is volna kívánatos. A közömbösített metafizika kultúrájáról pedig csak annyit mond a maga szelíd módján, hogy az már nem a mi világunk. Közömbösített metafizika persze nem létezik, vagy amennyiben mégis, félő, hogy nem Nietzsche, hanem a kisebbrendűségi érzésektől gyötört, paranoiás és romlott Néró Rómáját szüli meg.

A *Határ* évfolyamainak másik gondolati csomópontja a nyilvános kritikai gyakorlatok feladatai és lehetőségei körül alakult ki. A lap a korszak egyik legszínvonalasabb kritikarovatát működtette. Az egyes írásokban nem annyira az értékelés, inkább a személyes tételeket is mozgató interpretáció mozzanata tűnik fontosnak. A kritikarovat is odafigyelt azokra a szerzőkre, akik saját műveikkel is rendszeresen jelen voltak a folyóirat hasábjain, Tandori Dezsőre, Borbély Szilárdra, Krasznahorkai Lászlóra, Tar Sándorra és e sorok írójára is. Rajtuk kívül hangsúlyos kritikák szólnak Petri, Estreházy, Kertész, Kukorelly, Rakovszky és Kovács András Ferenc műveiről. A kritikai gyakorlatokra adott elméleti reflexiók két fordítás, Northrop Frye *A kritika feladata – ma* című könyvének részlete mellett elsősorban Geoffrey H. Hartman *Az irodalmi kommentár mint irodalom* című esszéje által vannak jelen. A kritikai gondolkodás lehetőségeinek, sorsának megértéséhez azonban nem elégséges a műfaji keretek és a diszkurzív eljárások vizsgálata. Az irodalmi mező egészének társadalmi beágyazottságát lett volna érdemes szemügyre venni, mert a 90-es években gyökeresen megváltozott a társadalom és az állam működésének egész normarendszere. Ilyen szélesebb, a kritikai gondolkodást a társadalmi normák szerkezetével összekapcsoló önreflexióra az 1996-ban kibontakozó kritikavita résztvevői sem igen voltak képesek, a vita egymásnak feszülő álláspontjai ezért lényegében már kifejtésük pillanatában hiányosak voltak, és részben vakok saját jelen idejükre nézve. A *Határ* 1995-ös évfolyamában jelent meg Lyotard *Az intellektuellek síremléke* című írása, amely szomorú rezignációval és pontosan beszélt annak a szabad állású értelmiségnek az eltűnéséről, amely a 18. század vége óta hordozója volt a modern kritikai gondolkodásnak Európában.

Eltűnésük oka a technokrata hatékonyságelv általánossá válása olyan területeken is, ahol a kettős könyvelés logikája a finomszerkezetek pusztításával jár:

> Az új vezetők nem feltétlenül intellektuelek is. Intelligenciájuknak hivatásuk körében történő felhasználásától nem azt várják el, hogy szakterületükön az a lehető legjobban testesítse meg egy univerzális szubjektum eszméjét, hanem azt, hogy a lehető legmagasabb szintű hatékonyságot szavatolja. Ezt a cselekvés input-output (leegyszerűsítve kiadás és bevétel) arányának optimalizálása által határozzák meg.[26]

Lyotard ezek után nem habozik levonni a következtetést:

> Immár tehát nem lehetnek „intellektuelek", s ha mégis lennének, akkor csak azért, mert nem látják a XVIII. századhoz képest az új tényállást a nyugati világ történetében: nincs univerzális szubjektum vagy áldozat, akinek a valóságban jelet adna, aki nevében a gondolkodás vádat emelhetne, vádat, mely ugyanakkor „világnézet" lenne.[27]

A felvilágosodás alapzatának összeomlása azonban nem jelenti azt, hogy a kritikai diszkurzusok és fogalmak termelésére ne lenne lehetőség. Lyotard esszéje búcsúvétel, de nem az elhallgatás bejelentése.

A *Határ* évfolyamaiban a vers és a filozófia mintha mégis fenntartaná ennek az univerzális szubjektumnak a létét. Az említett magyar szerzők mellett erős németes orientációval rendszeresen megjelennek Hölderlin, Celan és Bachmann verseinek fordításai, a legtöbbet tárgyalt filozófusok pedig Walter Benjamin, Heidegger, Foucault és Derrida. Éppen ezért lehet meglepő, hogy egy beszélgetés során Tar Sándor a korabeli irodalmi sajtóban szokatlan részletességgel beszél a munkanélküliség tapasztalatairól, és ugyanebben az interjúban, tehát évekkel besúgó múltjának leleplezése előtt, belekezd beszervezésének történetébe, majd a döntő pillanatban elhallgat, és a gyanútlan kérdező, Gulyás Gábor más irányt ad a beszélgetésnek.[28]

26 Jean-François Lyotard, *Az intellektuel síremléke,* ford. Bujalos István, Határ, 1995/4, 33.
27 *Uo.*, 36.
28 Gulyás Gábor, *Minden megtörténik. Beszélgetés Tar Sándorral,* Határ, 1995/3, 61–85.

4.

Egyetlen folyóirat vázlatos áttekintése aligha elegendő annak számbavételéhez, hogy az irodalmi mező szereplői 90-es években miként helyezték el magát az irodalmat, a kritikai gondolkodás gyakorlatát a szélesebb és épp gyökeresen átalakuló társadalmi szerkezetekben, miként reflektáltak a kultúra fogalmának átalakulására, az írás, az emlékezet, az értelmiségi szerepek átfogó változásaira. Ha mégis megkockáztatható bármilyen következtetés, azt mondanám, bár megjelentek a reflexió termékeny kezdeményezései, és ezek érdekében bizonyos műhelyek, amilyen a sajnálatosan rövid életű *Határ* is volt, nagy erőfeszítéseket tettek, a korszak szereplői, köztük én magam is, összességében szűkösen, az épp elmúlóban lévő szerkezeti beágyazottságokhoz ragaszkodva szemlélték a változást. Gazdasági, a kezdődő digitalizációval összefüggő technológiai vagy szociológiai és emlékezetpolitikai szempontok például nem merültek föl, a filozófiai és az esztétikai diszkurzus keretei pedig aligha lehettek elégségesek ahhoz, hogy kellő mélységben értelmezhetővé tegyék akár csak az irodalmi mező átalakulásának feltételeit. Végezetül azt is be kell vallanom, hogy én magam húszas éveim elején-közepén nem láttam meg kellő világossággal azokat az összefüggéseket, amelyeket az általam is szerkesztett folyóirat felmutatott, pedig az írások rendre átmentek a kezemen. Nem láttam, amit láttam, nem tudtam, amit tudtam. Az a gyanúm, ennek a szűkösségnek és részleges vakságnak szerepe lehetett abban, hogy Lyotard sejtése Magyarországon komolyabb ellenállás nélkül valósággá vált, és az irodalmi mező, legalábbis ami abból a kritikai gondolkodás művelésével is összefonódik, kicsiny, rezervátumokban élő, paradox módon egyszerre önbizalomhiányos és öntudatos szubkultúrává vált, és a társadalmi-politikai gyakorlatok felől semmi sem igazolja azt a fontosságot, amelyet ez a szubkultúra magának tulajdonít. Ha van tanulság, talán az lehetne, hogy már e szubkultúra túlélése érdekében is szükség lenne az önreflexió perspektíváinak rendszerszerű bővítésére, történetünk kritikus megértésére, és arra, hogy tisztázva, értelmezve visszatérjünk munkánk alapkérdéseihez: mit is gondolunk az irodalom kultúraképző szerepéről, ennek feltételeiről, a tudásformák, a szimbolikus és a financiális tőke eloszlásáról az irodalmi mezőben, és mindezek jegyében milyen társadalmi gyakorlatoknak vagyunk és lehetünk még részesei.

Biró Annamária

TUDÓS VAGY ÉRTELMISÉGI?

Az alkotói lét dilemmái Láng Zsolt *Bolyai* és Daniel Kehlmann *A világ fölmérése* című regényeiben

A dolgozat a konferenciasorozat egyik alapvető kérdésfelvetéséből kiindulva arra keresi a választ, hogy miképpen viszonyul egymáshoz a 20. század elején definiált, a társadalmi elkötelezettségre alapozó értelmiségfogalom és a korábbi korszakok – ebben az esetben a 18–19. század – tudósfogalma. Mivel a kérdést kortárs regényeken vizsgálom,[1] természetesen tétje inkább annak van, hogy a szövegek szerzői hogyan látják és láttatják korábbi korok gondolkodó, alkotó személyiségeit és azok dilemmáit, hogyan ragadható meg a tudásszerkezet átalakulása ezekben a szövegekben, és reflektálnak-e arra a problémára, hogy mi a tudós vagy értelmiségi szerepe a társadalomban. Kérdés az is, hogy a történelmi érzet létrehozása elegendő-e arra, hogy az olvasó távolságot teremtsen az elmúlt időszakok világlátása, tudásszerkezete és a mindenkori jelen, a számára kortárs világ generálta, az értelmiségi lét dichotómiáira rákérdező problémák között. Vagy esetleg közeg és egyén ütköztetése révén ugyanazokkal a problémákkal szembesül a múlt tudósa és a jelen alkotója?

Az általam vizsgált regények főszereplői olyan tudósalakok, akiknek neve – tudományos eredményeik révén – mai napig közismert, alakjuk pedig a tudománytörténetből átkerült a szépirodalom vagy akár színház, filmművészet közegébe: számos regény, dráma és film szereplőjeként igazodnak a befogadó korszak elvárásaihoz, már ami a tudósok funkcióját illeti. Faktuális életese-

1 Láng Zsolt, *Bolyai*, Bp., Jelenkor, 2019.; Daniel Kehlmann, *Die Vermessung der Welt*, Reinbek bei Hamburg, Rowohl Verlag, 2005. Magyar fordítása: Daniel Kehlmann, *A világ fölmérése*, ford. Fodor Zsuzsa, Bp., Magvető, 2016. (A továbbiakban ebből a kiadásból idézek.) Láng Zsolt regényéről általánosabb szempontból írtam a következő tanulmányban, ennek bizonyos részeit, melyek a gondolatmenet szempontjából elengedhetetlenek voltak, jelen értekezésben szintén felhasználtam: Biró Annamária, *Író, matematikus, meg nem értett zseni. Az alkotói szerepkör megjelenési formái Láng Zsolt Bolyai című kötetében* = Lajos Katalin, Pieldner Judit (szerk.), *Zsuzsa könyve. Tanulmányok Tapodi Zsuzsa születésnapjára*, Kolozsvár, EME, 2021, 139–146.

ményeik a magyar és német irodalmi közeg anekdotakincsévé váltak és ezeket használják ki a vizsgált regények szerzői is. Bolyai János (1802–1860), Bolyai Farkas (1775–1856), Carl Friedrich Gauss (1777–1855), valamint Wilhelm von Humboldt (1767–1835), Alexander von Humboldt (1769–1859) és Aimé Bonpland (1773–1858) tehát egyrészt történelmi személyek, akik a 19. század elejének tudománytörténeti szempontból is fontos korszakában alkottak, a világ megértésére más-más módszerekkel törekedtek, és legtöbben közülük társadalmi szempontból kevésbé voltak hatékonyak, fő feladatuknak a tudomány általi fejlődést tekintették. Másrészt viszont Daniel Kehlmann nagy sikerű, több nyelvre lefordított regényének, illetve Láng Zsolt Libri-díjas művének is főszereplői, és ilyenként mindazokkal a prekoncepciókkal kell konfrontálódniuk, amelyek az eltelt századokban a tudományosan kiemelkedő figurákat – nevezzük akár zseniknek őket – nagyrészt kultikusan körülölelik. A tudós figuráját illető egyik legfőbb probléma, hogy megválaszolatlan marad a kérdés, miszerint a magasan képzett, jövőbelátó víziókra képes személyek tekinthetők-e egyben értelmiséginek is, szükséges-e egy kortárs regénynek így ábrázolnia őket, vagy elkerülhetetlenül tipizálódnak az alakok és sztereotipikus vonásaikban csak a típussal szembeni előítéletek tükröződését láthatjuk. Az elemzést természetesen nehezíti, hogy a magyar eszmetörténeti szakirodalom nem foglalkozik az értelmiségi kategória történetileg változó meghatározásával, bár természetesen vannak olyan kezdeményezések, amelyek irodalomtörténeti, szociológiai, társadalomtudományi vagy filozófiai módszerekkel próbálják megragadni a fogalmat, így hol társadalmi csoportként, hol pedig társadalmi szerepként határozzák meg az értelmiséget.[2] Ugyanakkor a regények műfaji hibriditása is hatással van arra, hogy szereplőiket miként ábrázolják.

Láng Zsolt regényének esetében a címszereplőből kiindulva evidens lenne a német Wissenschaftlerroman felől közelíteni, ha ezt nem nehezítené a jelenben játszódó cselekményszál, ami miatt párhuzamos életrajznak, utazási vagy fejlődési regénynek, vagy akár mindezek paródiájának is tekinthetnénk, miután folyamatosan abba a problémába ütközünk, hogy a műfaji kategóriák nem működnek. A szerző különböző narrációs stratégiákkal él, néhol anakronizmusokat

2 Mazsu János, *Tanulmányok a magyar értelmiség társadalomtörténetéhez: 1825–1914*, Bp., Gondolat, 2012.; Gyáni Gábor – Kövér György, *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*, Bp., Osiris, 2006.

használva és kihasználva beszél saját dilemmáiról, a tudósi létről, a világ megismerésének és az ezzel járó negatívumoknak a dichotómiájáról. Szalay Zoltán szerint a regény egyik fő tétje az, miként írható le a tehetség, mit jelent az intelligencia és elégséges-e a tudósi habitus ahhoz, hogy valaki regényhős legyen.[3] Hasonló kérdést feszeget Márton László is, kritikájának egyik fő dilemmája, mint ahogyan általában a művész- és tudósregényeknek is az, hogy hogyan jeleníthető meg a regényhős zsenialitása.[4] Márton szerint van néhány bejáratott regénypoétikai eljárás, a szerző vagy hagyja a zseniális regényhőst alkotni, vagy pedig emberként, az emberi lét általános vívódásaival, boldogan vagy boldogtalanként ábrázolja, esetleg néha euforikus pillanatokat juttat neki, de az alkotásaitól (azaz a valós történeti alak egykori nagyívű munkáitól) távol kell tartania, attól ugyanis unalmassá válhat a karakter. Így aztán megismerhetünk egy embert a saját – mindennapinak is tekinthető – problémáival. A korszak tudásszerkezetének megértéséhez nem vezet közelebb az a tény, hogy az ember egykor kimagasló intellektussal rendelkezett, ezt kellőképpen alátámasztja egy-két közegábrázoló gesztus. Ilyen például az, hogy Láng Zsolt regényében Bolyai János, Kehlmann regényében pedig Carl Friedrich Gauss látja a saját közegét elmaradottnak, az őt körülvevő embereket végtelenül butának, önmagát pedig magányosnak és meg nem értettnek. A közeg poros, sáros ábrázolásán az sem módosít, hogy egyik esetben ez a közeg Erdély, másik esetben meg éppen a Láng-kötetben is vágyott, a 19. század elejének egyik legprogresszívebb egyetemi városa, Göttingen. Annak ellenére tehát, hogy Láng kötetében Bolyai János és Farkas úgy tekint Gaussra, mint a befutott tudós prototípusára, akinek nem lehetnek nehézségei, Kehlmann szövegében Gauss hasonlóan csetlik-botlik, szenved és panaszkodik, mint a Láng-regényben az őt irigylő Bolyai János. Nyilvánvaló, hogy ehhez az ábrázoláshoz a megidézett történelmi figuráknak semmi közük, inkább azt mondhatnánk, hogy mind Kehlmann, mind pedig Láng egy, a befogadói munkát megkönnyítő stratégiát választ, alakjaikat a meg nem értettség, a közegenkívüliség felől ragadják meg. A kortárs értelmiségfogalom jelentéstartalma viszont a különböző kultúrkörökben változó, ráadásul léteznek túlságosan tág,

3 Szalay Zoltán, *A Láng-sejtések univerzuma*, Dunszt kultmag, 2020. május 14. https://dunszt.sk/2020/05/14/a-lang-sejtesek-univerzuma/ (Letöltés ideje: 2021. 11. 15.)

4 Márton László, *Zugregény*, Műút, 2020. június 19. https://www.muut.hu/archivum/35373 (Letöltés ideje: 2021. 11. 15.)

valamint túlságosan lehatároló meghatározások is, a történeti definíció pedig hiányzik, pedig ebben az esetben fontos lenne, hogy megérthessük a különböző tudáskoncepciókat képviselő figurákat. A Wissenschaftlerroman tehát mindkét regény esetében használható műfaji kategória, de a szereplők differenciált, aprólékos, problémaorientált bemutatására talán nem alkalmas: sztereotipizálásra hajlamosítja a szerzőket, alakjaik elkerülhetetlenül klisészerűvé válnak.

Arany Mihály György Kehlmann regényét egyértelműen három zsáner, a történelmi, az utazási és az életrajzi regény metszetében elhelyezkedő hibridnek tartja,[5] és úgy gondolja, hogy ez a regénytípus ismeretelméleti potenciállal is rendelkezik.[6] Szerinte két döntő kérdésre keresi a választ: (1) mi is maga a megismerés, mik a határai, felmérhető-, bejárható- és megérthető-e a világ, (2) ebben a megismerésre és felmérésre váró világban hol a főhős helye, hogyan ragadható meg identitása. A mi szempontunkból a második kérdés körüljárása tűnik fontosabbnak, mert az identitáskomponensek révén kerülhetünk közelebb a szerző tudós-koncepciójához. Kehlmann regényében eszerint a szereplők azért kelnek útra „hogy az ismeret hiátusát (a térkép fehér foltját) megszüntessék, az ismeretlent ismertté tegyék és a világ megismerésén keresztül – kimondva vagy kimondatlanul – saját önazonosságukat is megtalálják."[7] Az utazás rákérdez az identitásra, öndefinícióra késztet (mit jelent Dél-Amerikában németnek lenni), ugyanakkor a hasonló kultúrából érkező szereplővel való konfrontációban az egyéni vonásokra is rámutat. Kehlmann regénye folyamatosan a Másik felől láttatja az Ént, ezért számára a több szinten is megvalósuló párhuzamosság elkerülhetetlen: Gauss–Alexander von Humboldt, Alexander von Humbold–Wilhelm von Humboldt, Alexander és Aimé Bonpland vagy Gauss és Eugen nevű fia kapcsolata az egyéni partikularitás, a kultúrafüggő tudásszerkezet és a meg nem értettség különböző formáit vonultatja fel. Ugyanakkor időben nem távolodik el a 19. századtól még a szándékosan beépített anakronizmusok ellenére sem. Láng Zsolt regényének esetében a tematika szinte megköveteli magának a tükrözött szerkezetet, Láng és Bolyai élete és személye közötti összefüggések és párhuzamok elgondolkodásra késztetik az olvasót: mit jelent az alkotói lét a 19. században, mit ad ehhez hoz-

5 Arany Mihály György, *Felfedezők, felmérők, világgyűjtők*, PhD-dolgozat, Szeged, Szegedi Tudományegyetem, BTK, Irodalomtudományi Doktori Iskola, Német nyelvű irodalmak, 2018.

6 Arany, *i. m.*, 7.

7 *Uo.*

zá és mit vesz el a közeg. Ehhez képest hogyan él, hogyan gondolkodik, milyen önreprezentációs stratégiái vannak/lehetnek egy 21. századi írónak. Mindezek milyen narrációs keretben jelennek meg és hogyan erősítik vagy oltják ki az értelmiségi szerepkörök belénképült sztereotípiáit. A 21. század felől az értelmiségi fogalmához általános tájékozottságot, humanizmust, társadalmi érzékenységet és tettvágyat társítunk, ezért a múltbeli szereplők nem tekinthetők annak: Kehlmann szövegében Gauss teljesen tájékozatlan, fogalma sincs róla, hogy háború van, Alexander Humboldt a posztkolonialista látásmód összes ismertetőjegyét magán hordozza, Láng Zsolt esetében a Bolyai család apa-fiú párosa egyértelműen őrültként jelenik meg a társadalom szemében, társadalomjobbító szándékaik legtöbb esetben bosszúállásra ösztönzik azokat, akiknek segíteni kívánnak. A regények szerzői mégis modernné olvassák szereplőiket, és olyan problémák megjelenítőiként tekintenek rájuk, amelyek a kortárs ember problémái.

Első ilyen problémaként a zseni kategóriájának megteremtését nevezném meg. Hogyan látjuk ma a 19. századi zsenit, milyen mindennapi problémákkal szembesítjük, vannak-e az íróknak eszközeik egyediségük ábrázolására. Márton László szerint Láng Zsoltnak jól sikerül a zseni ábrázolása, ez pedig főként annak a trükknek köszönhető, hogy Bolyait nem fejlődni, hanem létezni engedi. Ez azért szükséges szerinte, mert fontos elkerülni a meg nem értett zseni sztereotípiáját, a fejlődésregényben pedig vagy a géniusz diadalútját igazolja minden mozzanat, vagy pedig a meg nem értett zseni vívja kilátástalan harcát, mígnem végül elbukik. A kérdés számunkra talán úgy fogalmazható meg, hogy mit jelent a 19. században a meg nem értettség: a nagy műnek, az életműnek a meg nem értettségét (ebben az esetben némi reményt adhat az utókor: hátha az emberiség felnő oda, hogy megértse a korát meghaladó gondolkodó elképzeléseit), vagy pedig az embernek, a világban néha esetlenül mozgó, a társadalom működésének szabályszerűségeit, normáit figyelmen kívül hagyó egyénnek a földi életben való boldogtalanságát. A helyzetet tovább bonyolítja, ha egykor valóban élt személy nevét viseli a főszereplő, hisz ennek következtében párbeszédbe lép egymással a történelmi valóság és a fikció, a regény kitalált világa és a referenciális, ám rekonstruálhatatlan valóság. Az ebből adódó feszültség termékeny lehet, és a szerzőt és az olvasót is a bejáratott útról való letérésre irányíthatja: tudjuk ugyanis, hogy az utókor elismeri az életmű, a felfedezések zsenialitását, bár a nóvum mibenléte az utókor tagjai számára legtöbb esetben hozzáférhetetlen ma-

rad. Ez nem a szereplő, a történelmi személy hibája, hanem nagyrészt az emberi tudásszerkezet és tudásbirtoklás jellegéből adódik: a tudás, a világ megértésének képessége még mindig nagyon kevesek számára tekinthető adottként, sejtéseink lehetnek arról, hogy az emberiség micsoda tudást halmozott fel, hogy ez a tudás mire lehet elegendő, hozzáférésünk viszont továbbra is csupán egy kis szeletéhez van. A regények szereplői tehát nem azzal szembesítik az olvasót, hogy ő maga sem lenne képes megérteni felfedezéseik részleteit, hanem csak arra mutatnak rá, hogy saját közegük állt igen távol ettől. Ennek alátámasztására több esetben is szentenciaszerű megállapításokat tesznek, amelyek így általánosítják a problémát: a kiemelkedő szellem örök sorsa a magány, a meg nem értettség. „Az ember legfőbb törekvése, fő célja csakis az abszolútum lehet”[8] – Bolyai János világlátásának az alapja Láng Zsolt regényében, készülő *Világtan*át pedig egyedül talán az apja és Gauss érthetné meg. Gauss viszont a saját regényében erre többszörösen is képtelennek tartja közegét. Ennek egyik oka az, hogy nem tudnak élni értelembeli adottságaikkal:

> Ő pedig ebben a pillanatban megértette, hogy senki sem akarja használni az eszét. Az emberek nyugalmat akarnak. Enni akarnak és aludni, és azt akarják, hogy bánjanak velük kedvesen. Gondolkozni nem akarnak.[9]

Másik oka viszont Gauss sajátos időfelfogásában ragadható meg. A zseni egyik alapproblémája szerinte, hogy nem megfelelő időpontban születik. Értelmi képességei egy jövőbeli korszakban hatékonyabban bontakozhatnának ki:

> Olyan értelemmel küldték világra, amely csaknem mindent lehetetlenné tett, ami emberi, egy olyan korban, amelyben még minden vállalkozás nehéz, megerőltető és mocskos.[10]

Az aszinkronitásból adódik, hogy saját idejében alig akad ember, aki követni tudná abban a felfedező munkában, amit kizárólag gondolkodása révén érhet el, ugyanakkor bármilyen zsenialitás avíttá, meghaladottá válik a jövő

8 Láng, *i. m.*, 113.
9 Kehlmann, *i. m.*, 50.
10 Kehlmann, *i. m.*, 93.

perspektívájában. Kehlmann regényében a kutatói munka érdemeinek múlékonyságával az eltérő módszereket használó Gauss és Humboldt is tisztában vannak:

> Különös és igazságtalan, mondta Gauss, a létezés siralmas esetlegességének ékes példája, hogy tetszik, nem tetszik, egy bizonyos korban születünk és annak foglyai vagyunk. Ez méltánytalan előnyt szerez az embernek a múlttal szemben és bohócot csinál belőle a jövő szemében.[11]

Ezen a tudáson kívül talán nincs is más, ami a két regénybeli szereplőt összeköti, ez magyarázza annak illúzióját is, hogy sok ezer kilométerre egymástól is érzik és értik a másik szenvedését, dilemmáit, felfedezéseik illékonysága fölött érzett bánatukat. Munkamódszer tekintetében viszont inkább Láng Bolyai Jánosa áll közel Kehlmann Gaussához. Apja provokatív levelére nem kevésbé indulatosan válaszol Bolyai János, a válaszban pedig a gondolkodás számára egyedül járható útját is felvázolja:

> Először is, marha sokat dolgozom, sokat, temérdeket, viszont nem mindenki veszi munkának azt, amikor órákat ülsz az asztalnál, darvadozol, meredsz, gondolataidba merülsz, nem pedig kinn a mezőn kapálsz vagy a bíróságon csűröd-csavarod a szót.[12]

A gondolkodás munka, kimerítő és egész embert kívánó, ez tehát nem teszi lehetővé semmiféle más tevékenység végzését, sem pénzkereső, sem pedig társadalomformáló munkavégzést. Bolyai János itt apjával szemben határozza meg magát és munkáját, azzal az apával szemben, aki a tudományát a gyakorlati hasznosíthatóság szolgálatába állította: kimagasló szellemi képességei őt arra ösztönözték, hogy felfedezéseivel, kályháival például embertársai életkörülményein javítson. Daniel Kehlmann éppen a felfedező, örök mozgásban lévő, mindent megmérő, saját testén kísérletező Humboldttal szemben juttatja Gausst hasonló megállapításra:

11 Kehlmann, *i. m.*, 7.
12 Láng, *i. m.*, 108.

> Ó, kiáltotta Humboldt, akkor mi a tudomány? Gauss megszívta a pipáját. Egy férfi egyedül az íróasztalnál. Előtte egy papiros, még esetleg egy távcső, és a tiszta ég az ablak előtt. Ha ez a férfi nem adja fel, mielőtt megértené. Ez talán tudomány.[13]

A két különböző regény tudósfigurája tehát nemcsak világlátásában, felfedezéseiben áll közel egymáshoz, hanem életmódjában is: mindkettejükre jellemző az érzelmi érzékenység hiánya, az emberi kapcsolatok ápolására való képtelenség, a gyermekeiktől való idegenkedés, a nők szükségszerű jelenléte életükben, sőt még a következő tőlük származó generáció sorsa is hasonlóképpen predestinált: mind Gauss fia, Eugen, mind pedig Bolyai utószülött fia, Szőts Ádám Amerikában fut be karriert, mégpedig apjuktól eltérően a gyakorlati tudás kamatoztatásában. Kehlmann regényében viszont nem jelenik meg Bolyai János, Lángnál pedig elérhetetlen távolságban van: a német matematikus megérthetné Bolyai János elméletét, de mintha szándékosan nem akarná, kissé anakronisztikus módon vagy talán jövőbelátóan óvakodik tőle. Hogy miért? Arra a regényben nem Herr Láng jön rá, hanem Harro Stäckel, Paul Stäckel heidelbergi matematikus dédunokája magyarázza el, azaz azt látjuk, ahogyan az utókor küszködik a hagyatékkal, és ahogyan ez a fikció terébe kerülve a tudásformák bizonytalanságát jelzi:

> Érti? Akkor miként nem világos, miért Lobacsevszkij, nem pedig Bolyai? Gauss óvakodott a nemeuklideszi világtól, veszélyesnek tartotta, félt, hogy felforgatja vele a rendet, de leginkább, hogy támadások kereszttüzébe kerül. Gauss távol állt mindenféle forradalomtól, a matematikában meg pláne elképzelhetetlennek tartotta. Ha bizonyított a nemeuklideszi geometria, akkor már inkább egy vörös frakkban parádézó, tokás és pocakos udvari tanácsos álljon ezzel elő. Később a nácik kifejezetten üldözték a nemeuklideszi elméletet, pláne hogy Einstein műve is ráépült. Elfajzott, korcs szellem torzszüleményeként viszonyultak hozzá.[14]

13 Kehlmann, *i. m.*, 240.
14 Láng, *i. m.*, 120.

A nemeuklideszi geometriát illető sejtések Kehlmann regényét is finoman átszövik a háttérben, de Gauss ettől való távolságtartását Kant-tiszteletével magyarázza a szerző. Vagyis nem a lehetséges reakciók, hanem az autoritástisztelet az, ami a fiatal Gausst hallgatásra ösztönzi.

Amikor egy korszak tudáseszményét vizsgáljuk, azt vesszük számba, hogy a kortársak mit tekintenek tudásnak, és milyen bizonyossági kritériumokat tartanak elfogadhatónak egyáltalán, amikor a tudás érvényességét, megbízhatóságát mérlegelik, valamint hogy hogyan gondolkodnak az emberiség számára megszerezhető tudás határairól, korlátairól. Ezeknek a regényeknek az esetében tágítani kell a vizsgálatot és azon is el kell gondolkodni, hogy miért láttatják a szerzők fragmentáltnak a szereplők tudásszerkezetét, miért sejtetik azt, hogy a 19. század elején már megindul a professzionalizáció folyamata, ami ahhoz vezet, hogy a világról való általános tudás illúziója eltűnjön és a szereplők, csak a szakszerű tudás legitimitását ismerjék el. Bolyai János Szász Károlyban nem értékeli a többirányú tudásra való törekvést, törtetőnek és opportunistának gondolja, aki nem képes egyetlen tudományterület szakszerű művelésére:

> Nem találkozott Szásznál törekvőbb stréberrel. Költő, jogász és matematikatudós. Képviselő is. Kijelentette szűkebb társaságban, hogy nagyobb lesz Vörösmartynál, de amikor egyszer összetalálkozott a mesterrel, kicsire összehúzva magát, hivatali cselédként hajbókolt előtte. Becsvágy, önzés, sértettség mardosta lelkébe bepillantást enged Fiaimhoz című verse, amelyet már akkoriban megírt, amikor még se gyerek, se asszony nem volt a láthatáron.[15]

Ebben a világlátásban a forradalmak az arra való képtelenségből adódnak, hogy az emberek elképzeljék a jövőt, hiszen matematikai rendszerek révén a jövő kiszámítható, a megalapozott tudással rendelkező tudósok nem ilyenformán törekszenek a változásra. Efelől érthető tanárának az a kijelentése is, mely szerint a „forradalmat csélcsap költők csinálják, nem matematikusok."[16] A költők Bolyai felfogásában a régi világ konzerválói, akik folyamatos

15 Láng, *i. m.*, 59.
16 Láng, *i. m.*, 205.

önismétlésük miatt nem képesek az új világ megteremtésére.[17] Ezért idegenkedik apja, Bolyai Farkas költészetétől, egyáltalán az irodalom művelésétől is. „Amit már százszor megírtak, azt ismétli."[18] – mondja apja költészetéről. Bolyai János tehát nem a szavak teremtő erejében hisz, a létező világ szavak általi újrastrukturálását elveti, és különösen terméketlennek látja a szerelmi költészetet, az érzelmek eufemizálását írás révén. Hasonló a helyzet a német regényben is, Gauss teljesen értetlenül áll Eugen fia irodalmi törekvéseivel szemben és forradalmi hangulatát sem értékeli. Arany Mihály György szerint Humboldt és Gauss művészetellenessége valójában ellentmond a történelmi hűségnek (Humoldt például kifejezetten kedvelte a művészeteket), viszont a felvilágosodás figuráit így kell ábrázolni. Arany úgy fogalmaz, hogy „mert a felvilágosodás figuráinak szemében nem lehet más a konklúzió".[19] A regénybeli Humboldt szerint olyan irodalom is elképzelhető, mely táblázatok, előre kialakított rendszer alapján készül: jegyzékbe kellene szedni a jelentős személyiségek tulajdonságait és arra kötelezni a művészeket, hogy ettől ne térjenek el. Ez a komikus normatív rend többféle értelmezést is megenged: egyrészt annak jelzése, hogy a 21. századnak van egy olyan fals elképzelése a felvilágosodásról, mely szerint a racionalizmus világlátása a művészekre is kiterjed és eszerint az írók feladata kizárólag a létező világ bemutatása lenne, a fantázia csak a valóság meghamisítására alkalmas. Másrészt viszont ez a szerző metaszintű elmélkedéseként is olvasható, azáltal, hogy nevetségessé teszi a valósághűségre való törekedést, saját fikciós eljárását igazolja. Hasonlóképpen inkább a saját maga irodalomfelfogásáról, mintsem Humboldt világlátásáról tanúskodik az Orinocó folyón játszódó jelenet, ahol egymás szórakoztatására Humboldt és Bonpland evezős kísérői – akiknek nevei a dél-amerikai mágikus realista szerzőket rejtik: Gabriel (García Márquez), Mario (Vargas Llosa), Julio (Cortázar) és Carlos (Fuentes) – történeteket mesélnek. Ebbe a történetmesélésbe Humboldt nem tud bekapcsolódni, többszöri felszólításra végül előadja szabad spanyol fordításban Goethe klasszikusát, a *Wanderers Nachtlied (A vándor éji dala)* című költeményt mint a legszebb német verset.

17 „Nem nevezném forradalmároknak a költőket […] amit ők akartak, nem nevezném másnak, mint a régi világnak, azt akarták visszahozni." Láng, *i. m.*, 205.

18 Láng, *i. m.*, 258.

19 Arany, *i. m.*, 129.

A hatás a teljes értetlenség: de ebben nem a dél-amerikai evezősök német kultúrával szembeni értetlenségét kell látnunk, hanem a kortárs szerző metaszintű elmélkedését a saját irodalmi munkájáról.

Mindkét regény kitér a zsenihősök gyermekkorára és neveltetésére, ezáltal a szövegek több Bildung-variációt is felmutatnak. Bolyai János esetében az anyagi szűkösség vet gátat az apa nagyívű terveinek, a pénz és a támogatók hiánya miatt nem mehet a fiú Göttingenbe tanulni, és bár a bécsi katonai akadémia is megfelelőbb, mintha domidoctusként kellene kibontakoztatnia képességeit, az általános európai elismertség ilyenformán nem lehetséges. A világtól való elzártság, a gyakorlati tudományokra való képtelenség miatt gyakran látja értelmetlennek saját munkáját, az apával való összehasonlításban pedig folyamatosan alulmarad. Ugyanakkor a felvilágosodás hasznosságelve miatt, mely mélyen beleépült a tudatába, ki kell zárnia annak a lehetőségét, hogy feladja a gondolkodást, hogy teljesen elvonuljon a világtól, vagy akár meghaljon.

> Annyira elkomorult, hogy nem volt kedve újabb kérdésekhez. Világtanon dolgozik, miközben alighanem semmit sem tud a világról. Az emberről. A testről és a lélekről. A betegségekről. A halálról. Annyit sem ért, hogy miként dagad sokszorosára a hímtagja, ha Rozál a hátát nyomkodja. Minden geometriai forma felbontható háromszögekre, de mi a világmindenség tovább nem bontható törzstényezője?
>
> Az apja tud héberül és ógörögül is, ő nem. Kémiából is messze kevesebbet tud nála. Apja tud titrálni, ő nem.
>
> Apja zseni, ő nem. […]
>
> Senkinek nincs szüksége az ő Tanára.
>
> Abba is hagyja a munkát.
>
> Szétosztja a birtokot.
>
> Várja majd a halált.
>
> De nem várhatja tétlenül. Vajon nem kötelességünk-e a közjót szolgálni azzal, hogy amit tudunk, megosztjuk? Nem kötelességünk-e életben tartani magunkat pusztán azért, hogy be tudjuk fejezni az emberiség javát szolgáló művünket?[20]

20 Láng, *i. m.*, 166–167.

Kehlmann abból az előfeltevésből indul ki, hogy a Humboldt-testvérek nevelése, képzése egy Goethe által sugallt terv jegyében valósult volna meg: egyik testvér a természettudományokat, a másik pedig a humántudományokat tanulmányozta fiatal korától kezdve. A humántudományokban elmélyülő Wilhelm von Humboldt viszont gyerekkori gyilkos indulata miatt az embertelenség, a kiüresedettség példája lehetne, az irodalom tanulmányozása így emberi mivoltának alakítására mintha nem lenne hatással, a humanitás teljes mértékben hiányzik belőle. Később a regényben csupán mellékszereplőként jelenik meg ugyan, de annak jelzése, hogy ő maga a kigondolója a Bildung eszményének valamiféle feszültséget generál az érzelemnélküli zseni-gyerek és a Bildung eredményének humanitáseszménye között. Ez a feszültség Gauss történetében is tetten érhető. A matematikai képességei révén kitűnő gyermek-Gauss a mecénás hercegnél tett látogatás alkalmával arról beszél, hogy inkább a latin nyelv és irodalom érdekli, számtalan költeményt tudna elszavalni, felnőtt korában mégis lenézi az irodalmat. Kehlmann koncepciójában ő képviseli a természetes zseni prototípusát: nem illik bele a Bildungba, nem szokványos a képzése, az egyetemet is sokkal gyorsabban végzi el, mint bárki a korban. A Kanthoz való viszony is sokatmondó a két főszereplő, Alexander Humboldt és Gauss esetében: míg Humboldt számára ő képzi az erkölcsi fundamentumot, amelyhez még az őserdőben is ragaszkodik, Gauss számára már hasznavehetetlen: látogatása alkalmával nyilvánvalóvá válik, hogy elbutult, katatón öregember, aki képtelen elvonatkoztatni mindennapi szükségleteitől. Gauss szemében Goethe és a teljes göttingeni tanári kar is meghaladott elméleteket képvisel, ezért nem az autoritás-alapú nevelés eredménye az ő világmagyarázata, hanem inkább a romantika ösztönemberének zsenialitása: matematikai felfedezései a legváratlanabb pillanatok intuíciója alapján valósulnak meg.

Az intuíciónak a Láng-féle Bolyai János esetében is nagy szerepe van. Ötleteit különböző papírlapokra jegyzi fel, ezekből kellene kikerekednie *Világtan*ának. De mi akadályozza Bolyait ennek az összeállításában? Miért csupán értelmezhetetlen jegyzetek, részletek, egymáshoz nem illeszthető töredékek jönnek létre a műből? A regényben ez Bolyai jelenével és közelmúltjával magyarázható. A *Világtan* nem a diszciplínákra bontott differenciált tudás által létrehozott mű lenne, hanem esetleg a romantika tudományfelfogása által legitimált módszerrel kialakított átfogó világmagyarázat. Ez az új típusú filozófiai természettudo-

mány, természetfilozófiai kutatási elv azonban sem holisztikus szemléletmódja, sem taxonómiája, sem pedig módszere tekintetében nem illeszkedik sem a korábbi göttingeni tudományos paradigmához, sem pedig a modern pozitivista természettudományok számára kialakított tudománytörténeti keretek közé.[21] Azaz a *Világtan* megírásának kudarca révén remekül bizonyítható, hogy sem a múlt, sem pedig a jövő felől nem releváns a Bolyai János által alkalmazott módszer a világ megismerésére. Ezzel pedig a tudományos gondolkodás relativitása is előtérbe kerül: ha egy ember gondolkodási struktúrája révén meg is értheti a világot, azt nem tudja átadni a közegnek, ha a közeg egy másik paradigmában gondolkodik.

Hasonló következtetésre jut Kehlmann regénye is, amelyben a racionalizmus és a göttingeni paradigma megkérdőjelezését olvashatjuk. Ebben a szövegben maga Gauss értékeli le Kant elméletét:

> Az igazi zsarnokok a természeti törvények. De az értelem, mondta Humboldt, az alakítja a törvényeket! A régi Kant-féle ostobaság. Gauss a fejét rázta. Az értelem nem alakít semmit és nem sokat ér. A tér görbül és az idő tágul. […] A világot úgy ahogy ki lehet számítani, de ez még nem feltétlenül visz közelebb a megértéshez.[22]

A világ megértésének lehetetlensége vagy korszakhoz kötöttsége mindkét regényben megjelenik tehát, és az is roppant érdekes, ahogyan az idő relativitását, a tudományok tűnékeny mivoltát a regények főszereplői a természet elemeinek állandóságával ellensúlyozzák – ami viszont szintén nem annyira a 19., mint inkább 21. századi paradigmába illeszkedik. Bolyai János szerint a fák lelassítják az időt, a svájci ösztöndíjasként róla gondolkodó Herr Láng számára egy különleges cédrus kínál ötleteket munkája folytatásához. Daniel Kehlmann megfogalmazásában pedig:

21 A romantika tudáseszményéről lásd Békés Vera, *„Minden tudomány a közvetlen tudás hiányából sarjadt." A romantika tudáseszményéről* = Gurka Dezső (szerk.), *Tudósok a megismerés színterein. A romantikus tudományok és a 18–19. századi tudósztereotípiák*, Bp., Gondolat kiadó, 2012, 39–48.

22 Kehlmann, *i. m.*, 214.

> A fa hatalmas volt, bizonyára több ezer éves. Már a spanyolok és az ősi népek előtt is itt állt. […] Ahogy az ketyegve magában hordozta az időt, a fa úgy állt ellen az időnek: mint valami sziklaszirt, amely megtörte a folyását. Humboldt megérintette a repedezett törzset. Fent, a magasban szétváltak az ágak, a levegő madarak százainak csivitelésétől volt terhes. Humboldt gyengéden megsimogatta a fa kérgét.[23]

Nincs explicit utalás arra, hogy Láng Zsolt felhasználta volna Kehlmann regényét saját műve megalkotásakor, pedig Herr Láng történetszála adhat valamennyi kapaszkodót arra nézve, hogy milyen munkamódszert használt a 19. századi tudós megteremtésekor. Valószínű tehát, hogy léteznek bizonyos sémák arra vontakozólag, hogy egy mai értelmiségi miben látja a felvilágosodás ideológiájának, tudáseszményének bizonytalanságait. Ezeknek a regényeknek a végkövetkeztetése szerint a racionalizmus megbukott, az átfogó világmagyarázatok nem lehetségesek. Ez részben éppen az átfogó világkép szétesése, talán a kíváncsiság elvesztése miatt történt. „Humboldt buzgón felügyeli és vigyázza pótolhatatlan mérőeszközeit az Amazonas őserdejében, így aztán nem is láthatja meg vizsgálandó tárgyát, a napéjegyenlőséget", állapítja meg Bombitz Attila,[24] aki ezt a Humboldt alakjában testet öltő német precizitással magyarázza. Viszont a kortárs magyar irodalomban is láttuk már ennek a befelé forduló világlátásnak a típusát: Márton László regényében a látóként definiált, a felvilágosodás ideológiáját hordozó Batsányi az, aki nem kíváncsi a napfogyatkozásra.[25]

Nem véletlen az sem, hogy környezetük felől tekintve szinte minden tudós-szereplő őrültnek tűnik. Mester Béla hívja fel rá a figyelmet, hogy a tudós figurája, a szónak minden pozitív és negatív mellékjelentésével együtt éppen a 19. század elején válik az európai kultúra önálló, más tudásformáktól világosan megkülönböztetett toposzává.[26] A tudós toposza részben Schelling filozófiájából vezethető le, aki éles különbséget tesz a gondolkodás és a lélek affekciói között,

23 Kehlmann, *i. m.*, 43–44.

24 Bombitz Attila, *A lét elviselhető könnyűsége. Jegyzetek a legújabb osztrák irodalomhoz*, Tiszatáj, 62(2008)/12, 16–27 , itt: 18.

25 Márton László, *Minerva búvóhelye*, Pécs, Jelenkor kiadó, 2006.

26 Mester Béla, *A tudós mint társadalmi szerep a 19. század magyarországi vitáiban* = Gurka Dezső (szerk.), *Tudósok a megismerés színterein. A romantikus tudományok és a 18–19. századi tudósztereotípiák*, Bp., Gondolat kiadó, 2012, 64–74, itt: 64.

és az állítja, hogy az értelem bázisa az őrület. Amit mi értelemnek nevezünk (ha ez valóságos, élő-eleven, aktív értelem), az tulajdonképpen nem más, mint a *szabályozott* őrület. „Azok az emberek, akikben nincsen benne az őrület, az üres, terméketlen értelem emberei" – idézi Schellinget Gyenge Zoltán.[27] Ilyen értelemben tehát nem csupán egy sztereotípia működtetése az, hogy mind Bolyai Farkast, mind pedig Jánost őrültnek/bolondnak tartja a környezete, hanem éppen a tudásszerkezet akkori felfogásával magyarázható. Humboldtot bátyja felesége, Gausst pedig közvetlen hozzátartozói tekintik futóbolondnak, legtöbb esetben elképzeléseik elvontsága és az élethez szükséges gyakorlati tudás hiánya miatt. Láng Zsolt regényének 21. századi történetszálában viszont az értelmiségi, író Herr Láng idegenkedik az őrület jegyeit magukon hordozó svájci tudósszereplőktől, akik magukat távol tartják az intézményesített tudástól és az örök élet elérésén dolgoznak, miközben elkerülhetetlenül haladnak saját életük csődje felé.

Mi a tudósélet értelme – térnek vissza a regények szereplői folyton ehhez a kérdéshez. Idézzünk ehhez három választ.

Gauss szerint:

> A másik lehetőség, most, hogy a Mű elkészült? Éveken át tartó középszerűség, méltatlan kenyérkeresés, kompromisszumok, félelem és bosszúság, újabb kompromisszumok, testi-lelki fájdalmak és a képességek lassú sorvadása, az öregkori végelgyengülésig. Nem![28]

A Humboldt-testvérek végkövetkeztetése:

> már megint csak ketten vagyunk, ahogy alapjában véve mindig is csak ketten voltunk. Koránk belénk nevelték, hogy az élethez közönségre van szükség. Mindketten azt gondoltuk, hogy mienk az egész világ. Lassanként egyre kisebbek lettek a körök, és meg kellett értenünk, hogy fáradozásaink valódi célja nem a világmindenség volt, hanem csupán a másik.[29]

27 Gyenge Zoltán, *Lélektudomány – a* Stuttgarti magánelőadások*ban* = Gurka Dezső (szerk.), *i. m.*, 91–100, itt: 99.

28 Kehlmann, *i. m.*, 93.

29 Kehlmann, *i. m.*, 258.

Bolyai János pedig életére visszatekintve is csak pillanatnyi összefüggésekre tud emlékezni, nagy egész mintha elméjében sem állt volna össze:

> Nem hagytam, hogy a számok a maguk természetes erejével hathassanak. Hiba, ha a tudást adjuk át, és nem a teremtő erőt, ami a tudásban megvan. Hiba, ha az ember nem ismeri fel az egyértelmű összefüggéseket. Pusztán két nappal ezelőtt fedeztem fel, hogy az „e" szám felírható olyan lánctört alakjában, amelyben két egyes számjegy után mindig egy páros szám következik, méghozzá a sorban rá következő: 1, 1, 2, 1, 1, 4, 1, 1, 6… és így tovább, így néz ki az „e" szám. Hát nem csodálatos?[30]

A 19. századi tudósok a vizsgált regények szerint nem képesek az átfogó világmagyarázat továbbadására, ennek természetesen különböző okai vannak. A megváltozott paradigmák mellett érdekes, hogyan keveredik bele az egyes nemzetekről alkotott sztereotípiarendszer abba, hogy a figurák meghasonlottá válnak. Kehlmann Humboldt-figuráját a mai német és magyar kritika, de a saját kortársaként vele utaztatott Bonpland is úgy értelmezi, mint akibe a legtöbb német klisé koncentrálódik. Merevsége, koncentrációja, humortalansága, önmegtartóztatása mind olyan sztereotipikus német vonások, amelyeket a francia Bonpland az életörömmel összeegyeztethetetlennek tart és fel is teszi a kérdést: muszáj mindig ilyen németnek lenni?[31] Bombitz Attila szerint „maga a németség, a német gondolkodási forma, a német kultúra- és tudománytörténet van a legmesszebbmenőkig pellengérre állítva a regényben."[32] Ő ezt Gauss apjának egyetlen továbbadandó örökségével példázza, mely szerint a német ember sosem ül görnyedten. Bombitz szerint a humortalanság és felsőbbrendűségi tudat jelenik meg ezekben a sorokban, bár maga Gauss a későbbiekben soha nem foglalkozik különösebben németségével, a matematika nyelve ugyanis univerzális.

Bolyai János a nemzet fogalmának megerősödése idején él és alkot, feltehető tehát a kérdés, hogy Bolyai regénybeli identitáskomponensei között milyen szerepet tölt be saját magyarsága. Különösen érdekessé válhat ez a kérdés, ha összevetjük Herr Láng figurájával, aki a regényben egy transznacionális vagy

30 Láng, *i. m.*, 360.
31 Kehlmann, *i. m.*, 75.
32 Bombitz, *i. m.*, 18.

transzkulturális közegben[33] mozog, időben és térben is migrál, helyek, lokalitások, kulturális kódok közötti váltásoknak lehetünk tanúi esetében, ugyanakkor a múltbeli és jelenbeli történetek között is folyamatosan váltogatja nézőpontját. Bolyai a nyelvi meghatározottságú kultúraszemlélettel nem tud mit kezdeni. Marosvásárhelyiként természetes számára a többnyelvűség, de nem reflexió tárgya, hogy kivel milyen nyelvet használ. Ebben a tudósi identitásban tehát nincs helye a nemzetről való gondolkodásnak, a nemzeti létről való reflexiónak, ami pedig meghatározó volt a 19. század közéletében. Ezért tűnik furcsának, hogy a 21. század értelmiségi szereplője, Herr Láng, aki a párhuzamos szerkesztésnek köszönhetően valamiféle referenciaként vagy kontrollanyagként jelenik meg, milyen sokat foglalkozik saját magyarságával. Helyzetéből adódóan – ösztöndíjasként egy svájci alkotóházban – a transznacionális modell megtestesítője lehetne akár, folyamatosan a határok természetével foglalkozhat: esetében – ahogyan Jablonczay Tímea fogalmazott a transznacionalizmusról elmélkedve – az átlépés nemcsak geopolitikai határátlépést jelent, hanem test és nyelv, író és olvasó, olvasó és szöveg, élet és írás közti határok átlépését is.[34] Ebben a svájci semleges térben folyamatosan magyarokkal találkozik, magyar felmenőkkel rendelkezőkkel kerül kapcsolatba, ott is magyar beszédet hall, ahol nem számítana rá. Azok az írók, fordítók, értelmiségiek, akikkel Herr Láng találkozik, az irodalmi nyelvhasználat különböző aspektusaira mutatnak rá: Zsuzsanna Gahse előadói estjén osztrák–német–svájci íróként mutatkozik be, és magyar származásáról csak a közönség soraiból érkező kérdésre válaszolva beszél. A magyarul nem író Ilma Rakusával való beszélgetés rámutat az identitásnarratívumok fragmentáltságára, hibrid jellegére,[35] és a nyelvi determináltságot – Bolyaitól eltérően – kulturális idiómaként és diszkurzív gyakorlatként teszi értelmezhetővé:

> Voltam szerelmes angolul, igazi *amour fou* volt, szenvedélyes, reménytelen, voltam franciául szerelmes, metafizikus, mint a zene, voltam németül is, maga a tökély, voltam oroszul is, májusi ifjúság, de egyikre sem

33 A transznacionális irodalom kérdéséhez jó kiindulópontot jelentenek a *Helikon* 2015/2-es számának tanulmányai. A lapszám címe: *Transznacionális perspektívák az irodalomtudományban*..

34 Jablonczay Tímea, *Transznacionalizmus a gyakorlatban: migrációs praxisok a könyvek, az írásmódok, a műfajok és a fordítási stratégiák geográfiájában*, Helikon 61(2015)/2, 137–156, itt: 138.

35 Rákai Orsolya, *Fogalomfosszíliák, identitás-kövületek: a transznacionális poétika lehetőségei az individuális, a kollektív és az idegen metszeteinek újragondolásában*, Helikon 61(2015)/2, 234–242, itt: 234.

> mondhatnám, hogy boldog, beteljesült szerelem volt. Szavakhoz kötöttem az érzéseimet, az volt a baj. Az igazi szavak a szavakon túli szavak, nem volna szabad másokat használnunk[36]

– mondja a regényben Ilma, így aztán közel kerül mégis Bolyai ősnyelv-teóriájához. Az autofikciós rész, vagyis Herr Láng svájci tartózkodásának leírása tehát vállaltan is reflektál a Bolyai-szál problémáira. Ezekben a fejezetekben már egy 21. századi értelmiségképpel találkozunk, főképp írókkal, akik közül többen is valamilyen magánéleti kudarc miatt váltak íróvá (például a román Adrian vagy a szlovák Kamilla). Viszont az általános tudás képviselői mégis ők – azok tehát, akik történetesen a 19. századi zsenik figuráját alakítják regényszereplővé:

> Megirigyeltem Adriant. Amikor Rebecca megkérdezte, honnan ennyire tájékozott, pontosabban megállapította, micsoda határtalan tudásra van szüksége egy írónak, közbeszóltam, és utaltam Bolyaira…[37]

Herr Láng értelmiségiként egy olyan térben, olyan miniatürizált társadalomban jelenik meg, amelyben különböző kultúrájú személyek találkoznak és hatnak egymásra. De ez az inkubátor, az alkotóház kiterjed a teljes svájci közegre, ahol a kulturális sokszínűségben, keveredésben fel-felbukkannak a tudós magatartás, az értelmiségi lét különböző formái. Ezekből áll össze Herr Láng, ismeri a temetőben fekvőket, az utcaneveket inspirálókat, jelenbeli és múltbeli alakokat, és otthonosan mozog közöttük. Az egyetemes tudást hordozó közeg teszi lehetővé számára azt is, hogy közelebb kerüljön az új világot alkotó Bolyai Jánoshoz, aki mindvégig idegen maradt nemcsak egykori saját közegében, hanem a regényvilágban is. A két tudós-modell tehát alapjaiban különbözik egymástól: az egyik tudása révén teljesen szabad lehetne, de lehetőségei korlázottak, bezáródik saját világába. A másik egy nyitott, átjárásoknak helyet adó közegben próbálja megérteni ezt az egyetemes tudást sejtető figurát, a teljes megismerés a széles látókör ellenére lehetetlennek bizonyul. Kehlmann regényében nincsenek kortárs referenciák, abban 19. századi tudós figurák, elképzelések konfrontálódnak egy-

36 Láng, *i. m.*, 133.
37 Láng, *i. m.*, 23.

mással, míg végül olyan következtetésre jutnak, hogy önmaguk, a másik ember vagy tudós megértése a legtöbb, amit ember elérhet. A jövő szemében ugyanis elkerülhetetlenül nevetségessé válnak, erkölcsi imperatívuszuk nem adható át, a tudás pedig önmagában – teremtő erő nélkül – még akkor sem ér túl sokat, ha azt az élet megkönnyítésére használják.

Németh Zoltán

TRANSZKULTURÁLIS HÁLÓZATOK

(Csehy Zoltán: *Grüezi! Fél év Svájc*)

I.

Az utóbbi évtizedek irodalomtudományi diskurzusában egyre erőteljesebb figyelem kíséri azokat a tendenciákat, amelyek a globalizált világ új kapcsolatrendszerének szépirodalmi reprezentációjaként alakítják az irodalom terét. Az új világ, a folyamatos mozgásban levés, az információ áramlása, valamint a kulturális keveredés általánossá válása szükségszerűen új témákat és újfajta megközelítésmódokat hozott létre, mint ahogy az irodalmi szövegek is megteremtenek egy újfajta világot, újfajta nézőpontokat, amelyek addig rejtve maradtak az olvasók előtt.

Az a korpusz, amely ekképpen létrejött, terminológiai robbanást idézett elő. Ingeborg Kongslien 2006-ban a „bevándorló-irodalom", a „bevándorló-író", az „emigráns irodalom", a „világirodalom", a „transznacionális irodalom", a „migráns irodalom", illetve a „multikulturális irodalom" terminusokat sorolja fel, mint amelyek kapcsolatba hozhatók e fent említett tapasztalattal.[1] Nagy Hajnalka az osztrák és német irodalomtudomány terminológiai vitáiból kiindulva említi a „külföldi irodalom", „vendégmunkás-irodalom", „migrációs", illetve „migráns irodalom", továbbá „az idegenség irodalma" fogalmakat.[2] Blomqvist Tünde a fent említettek mellett többek között a „migrációs irodalom", „diaszpórairodalom", Wolfgang Behschnittre és Magnis Nilssonra hivatkozva a „többkultúrájú

1 Ingeborg Kongslien, *Migráns vagy multikulturális irodalom az északi országokban*, Lettre, 2006/61, http://www.c3.hu/scripta/lettre/lettre61/kongslien.htm. (Letöltés ideje: 2021. 05. 24.)

2 Nagy Hajnalka, *Az irodalom senkiföldjén. Transzkulturális irodalom és osztrák kultúra*, Forrás, 44(2012)/10, 9–11, http://www.forrasfolyoirat.hu/1210/nagy.pdf .(Letöltés ideje: 2021. 05. 24.)

irodalmak", továbbá az „entangled literatures (összefonódott irodalmak)" és a „transzlingvális irodalom" kifejezéseket is említi.[3]

E fogalmak értelmezése során vetődik fel kérdésként, hogy vajon a magyar kontextusban gyakran és általánosan használt „kisebbségi" és a „határon túli irodalom" kifejezéseket is besorolhatjuk-e abba az elméleti konglomerátumba, amelyről – Adele Parker és Stephanie Young *Transnationalism and Resistance* című kötete perspektíváját összefoglalva Jablonczay Tímea a következőket jelenti ki:

> A transznacionális modellek úgy foglalkoznak az új globalizációval, hogy újraértelmezik a deterritorializáció hatásait, az utazás és kommunikáció új módjait, a nemzeti határok és az állampolgárság témáit. A határok természetével való foglalkozás azért is központi kérdés, mert a mozgás, a határokon való túllépés kiterjed – irodalomtudományos megközelítésben – a szubjektumokra, a szövegekre, a könyvekre is. Az átlépés tehát nemcsak geopolitikai határátlépést jelent, hanem test és nyelv, író és olvasó, olvasó és szöveg, élet és írás közti határok átlépését is, így a kutatások ösztönzően hatnak a határral kapcsolatos fogalmak deterritorizálására és defamiliarizálására.[4]

A fenti kifejezések némelyike azóta nem állta ki a politikai korrektség próbáját, éles támadások érték például többek között a migráns irodalom és a vendégmunkás irodalom fogalmát, de a transzkulturális irodalom jelensége és a transznacionális irodalomtudomány szótára egyre erőteljesebbé vált annak a kulturális állapotnak az értelmezésére, amely a permeáció (áthatolási képesség), a hibriditás, valamint a kultúrák külső hálózatos összekapcsoltsága okán túlmutat a homogén nemzeti jelenségek határain. Annak a kulturális állapotnak az értelmezésére, amelyet együttesen alakítanak a 20. század nagy népmozgásai, migrációs hullámai, a globalizmus és az új médiák. Az utóbbi évtizedekben olyan társadalmi változások résztvevőiként szükséges értelmezni saját pozícióinkat és a körülöttünk zajló eseményeket, amelyeknek leírására alkalmatlanná váltak a

3 Blomqvist Tünde, *Két szék között. Szépírók magyar nyelvi háttérrel Svédországban (1945–2015)*, Marosvásárhely, Lector Kiadó, 2021, 15–18.

4 Jablonczay Tímea, *Transznacionalizmus a gyakorlatban: migrációs praxisok a könyvek, az írásmódok, a műfajok és a fordítási stratégiák geográfiájában*, Helikon, 61(2015)/2, 137–156. http://real-j.mtak.hu/6091/4/Helikon2015.2.pdf. (Letöltés ideje: 2020. 05. 24.)

hagyományos fogalmak. Mint Arianna Dagnino utal rá, a fizikai és virtuális mobilitás vált a szuperdiverzivitás állapotát megélő társadalmak legfontosabb trópusává, a folyamatosan növekvő migrációs áramlások, a gazdasági globalizáció nyomása és a digitális kommunikációs technológiák fejlődése nyomán.[5]

II.

Tanulmányomban azt a célt tűztem ki magam elé, hogy egy olyan koncepció modelljét dolgozzam ki, amely a transzkulturalizmus és hálózatelmélet interpretációs terének egymásra vonatkoztatott, egymást megtermékenyítő kapcsolatából épül fel.[6] Ennek kapcsán arra szükséges utalni, hogy a transzkulturalizmus teoretikus tere eleve több elem kapcsolatából, összekapcsolódásából jön létre, de azzal együtt, hogy tudatosítja bennünk, ezek az elemek eleve nem homogének, vagyis hálózatelméleti szempontból folyton tovább oszthatóak, egyre kisebb – nem homogén, kiterjedő – részekre.

Vagyis – hálózatelméleti modellben – a transzkulturális viszonyokat csomópontokként és azokat összekötő kapcsolódásokként, huzalokként képzelhetjük el. Ebben a modellben az irodalmi mű bármely komponense kódolhat transzkulturális viszonyt, amennyiben két vagy több kultúra elemei között létesít kapcsolatot, és azt egy materiálisan azonosítható jelcsoport csomópontként megjeleníti.

Hálózatelmélet és transzkulturalizmus egymásra vetítése új lehetőségeket nyújt a transzkulturalizmus tapasztalatáról, a transzkulturális szerzőkről és művekről való gondolkodásnak. Egyrészt újrastrukturálja előfeltevéseinket, másrészt új értelmezési lehetőségek körvonalazódnak általa. Különösen a transzkulturális viszonyok természetére rákérdező értelmezői alapállás erősítése a célom, hiszen hálózatelméleti szempontból egyetlen szöveg vagy életmű sem autonóm, hanem kapcsolatok sokaságába, viszonyaiba beágyazott. Vagyis kapcsolatok, viszonyok, kontextusok által létezik, jelentéseit egy hálózat részeként fejti ki.

5 Arianna Dagnino, *Global Mobility, Transcultural Literature, and Multiple Modes of Modernity*, Transcultural Studies, 4(2013)/2, 130–160., http://heiup.uni-heidelberg.de/journals/index.php/transcultural/article/viewFile/9940/5677. (Letöltés ideje: 2021. 11.04.)

6 Szépirodalmi szövegek hálózatelméleti értelmezéséről bővebben: Németh Zoltán, *Hálózatelmélet és irodalomtudomány*, Dunaszerdahely, NAP Kiadó, 2018.

III.

Csehy Zoltán *Grüezi!* című, *Fél év Svájc* alcímet viselő kötete kiváló alapanyagot biztosít egy ilyen minta létrehozásához. Ezt az elképesztő gazdagságú könyvet nevezhetjük kapcsolatépítőnek, hiszen a különféle tudástartalmak, művészeti ágak és jelenségek, helyek és terek, múlt és jelenbeli események, kultúrák és irodalmak, személyek és személyiségek között olyan gazdag kapcsolati hálót hoz létre és mozgat, amelynek a transzkulturalitás csak egyetlen komponense. Műfaji szempontból is túlmutat a primér útirajz műfajának lehetőségein, merthogy egyszerre művészettörténeti kalauz, filozófiai mélységű önvallomás, amelyben antik műfordításelméleti kérdések keverednek svájci természet- és tájleíró részekkel, galériákba tett látogatások nyomán miniatűr kiállításkritikák közé vegyülnek szinte versszerű, poentírozott szövegrészletek, egyperces novellák, anekdoták, operakritikák közé egy szlovákiai magyar költő életeseményei, autobiografikus jellegű önreflexiói.

A könyv kivételes nyelvi energiákat mozgósít, bátran állíthatjuk, hogy nyelvteremtő alkotás, amelyben páratlan tudás és műveltség jelenik meg pazar, vérbő, önreflexív nyelviség által. Elisabeth Måraldot idézhetjük ennek kapcsán, aki szerint a transzkulturalitás forradalmi lendületét éppen az biztosítja, hogy nem szűkíthető sem a centrum, sem a marginális diskurzusára, hanem éppen ellenkezőleg, a kettő közötti, eddig még nem képviselt felület diskurzusaként jelenik meg. Mivel erre a területre még nincsenek kidolgozott irodalmi egyezmények, ez a felület vagy inkább rés új dimenziók megjelenítésére, új koncepciók kidolgozására ad lehetőséget.[7]

A *Grüezi!* éppen ilyen, nyelvteremtő könyv, amelynek egészen kiváló hálózatos felépítése különféle, különböző kultúrákat köt össze, állít dialógusviszonyba, az élet és a művészet élvezetének ihletésében. A mű mozaikos felépítése éppúgy különösen alkalmas hálózatelméleti szempontú értelmezésre, mint sajátos narratív tétje is, amelyben egymásra találnak az egyes elemek, tematizálódnak az összekötő kapcsolódások. Bennünket a szöveg olvasása során felépülő mentális transzkulturális hálózatok érdekelnek,

7 Elisabeth Måraldo, *In Transit. Aspects of Transculturalism in Janice Kulyk Keefer's Travels*, Umeå, Umeå University, 1996, 4–5., https://www.diva-portal.org/smash/get/diva2:868764/FULLTEXT01.pdf. (Letöltés ideje: 2020. 11. 18.)

1. egyrészt primér érzéki szinten (ahogyan megjelenítik a kapcsolódást, keveredést, ez eltérő minőségek kapcsolódását, keveredését),

2. másrészt azon a narratív szinten, ahogyan a szöveg színre viszi, megjeleníti azt, amilyen elemek és minőségek által létrehozza a transzkulturális viszonyokat, kapcsolatokat, vagyis értelmezi is önmaga folyton mozgásban lévő, határokat áthágó természetét.

Mindez azt is jelenti, hogy a kortárs (transznacionális) irodalom értelmezéséhez új szótárra van szükség – és valóban, Ariana Dagnino *Transcultural Writers and Novels in the Age of Global Mobility* (2015) című könyvének utolsó fejezete a szótár formáját ölti,[8] és olyan neologizmusok hálózatában jelöli ki a transzkulturalizmus terét, mint az összefolyás (confluence), amalgamáció (amalgamation), kozmonomád (ők a kozmopolita etikai alapállásból, a neonomád életstílusból, kozmonauta perspektívából, planetáris nézőpontjukból következően átlépnek örökölt kulturális, etnikai, életrajzi meghatározottságaikon – a transzkulturális írók kreatív kozmonomád szubjektumok), a mozgás irodalma, az elmosódottság, a kívülálló (outlier – az outsider ellentéte, aki áthatol a kulturális, etnikai, területi és vallási határokon, és mindenhez tartozik), a planetárius (együttélési formák más kultúrákkal, mondializáció, szemben a globalizációval), a poliglosszia/multilingvizmus, az áthelyezés…

Lássunk néhány konkrét példát erre:[9]

> A Philharmonica Hungarica 1957-ben alakult Bécsben 1956-os emigránsokból. Doráti Antal, Starker János, Yehudi Menuhin segítette őket. Negyvennégy éves fennállásuk alatt 360 lemezfelvételt készítettek. 1959-ben Marl város állandó szimfonikus zenekarává szerződtek, amikor letették a „marli magyar lakótelep alapkövét" – nyilatkozza Saáry Évának Kuster András brácsaművész. 1980-as luganói koncertjük műsorán Mendelssohn Skót szimfóniája, Schuman *A-moll concertója* és Bartók

8 Arianna Dagnino, *Transcultural Writers and Novels in the Age of Global Mobility*, West Lafayette, Indiana, Purdue University Press, 2015, 199–204.

9 Az idézetek forrása: Csehy Zoltán, *Grüezi! Fél év Svájc*, Pozsony, Kalligram, 2020.

Csodálatos mandarin szvitje szerepelt. Kazuhiro Koizumi vezényelt, a zongorista szólista pedig a svájci Christa Romer volt. (181.)

Végre megnéztem Heinz Holliger *Lunea* című operáját: a Magyarországon született nagy osztrák biedermeier költőről, Nikolas Lenauról szól, aki mellesleg kiváló hegedűs is volt. Veress Sándor tanítványa, Ligeti és Kurtág barátja kedveli a magyar témákat: és kedveli az őrült, túlérzékeny költőket. Hölderlin után most Lenau: egy vérbajos holdkóros, ahogy a cím szójátéka is jelzi. Luna és Lenau, a hold istennője és a költő-Endymion, meg Lues, a romlás. A fő téma Lenau és a nők: a költői képzeletből és a betegségből fakadó asszociációk szétválaszthatatlansága. Szifilisz és költészet itt és most analóg módon működik, teremt maga köré önpusztító világot. Az első jelenet a költő fejében játszódik: a koponyában pedig Döbling jelenik meg. Lenau az utasítás szerint „mit falschen ungarischen Akzent", azaz hamis magyar akcentussal recitál, s némi halandzsa után döbbenetes erővel jut el a magyar Halál szóig. (35.)

Ilma Rakusa az életben is csodálatos. Ha nem lenne, ki kellene találni, már ha lenne elég fantázia hozzá. Három nyelven vezényel le egy irodalmi délutánt, mindvégig sziporkázóan szellemes, és bámulatos érzéke van, hogy hiteles érzelmeket keltsen: a vers mozogni kezd benne, kiárad és sugárzik, mágikus hely az, ahol van. *Lassabban*! című esszékötetét hozza ajándékba, és a *Love after love*-ba kérek dedikációt. Nádas Péter írta, hogy Ilma Rakusa gondolkodásának anyanyelve a német, érzelmeinek viszont „nyilvánvalóan a magyar". Ír egy ragyogó mondatot arról is, hogy Ilma Rakusa költői anyanyelve a „kotorászás", a Das Wühlen. *Love after Love* című poémája extatikus élmény volt: fantasztikus nyelvi körgyűrű-rendszere van, örvényszerű expresszivitása, és miközben látszatra „kotorász", egészen addig ügyködik, míg meg nem oldódik a „ki nem élt dolgok köteléke". Kilchbergről beszélgetünk, Thomas Mann sírjáról: azt mondja, ott írta első verseit. (63.)

A zürichi bolhapiac: rengeteg különös ember, egzotikus afrikai ruhákban gyönyörű fekete asszonyok, kendős arabok, elhízott, tülekedő orosz

> férfiak, szellemes és szerelmes hippi fiatalok, és néhány migráns magyar is (egész kolónia él itt). Megragad egy gyönyörű katonakés, egy album a Prado antik szoborgyűjteményéről, és egy gót betűs imakönyv, de végül egy ügyes, absztraktba hajló grafikát veszek 10 frankért. Egy kikötőt ábrázol, bizonytalan kontúrokkal. (61.)

A fenti idézetekben az egyetemes műveltségigény globális kulturális térként mutatkozik meg és épít a kultúra transznacionális létmódjából hálózatot. A szöveg olyan stratégiát visz színre, amelyben a különféle kultúrákba tartozó elemek egymás mellett, saját idegenségüket felidézve, de egyúttal egy közös játék részeként jelennek meg. Az idézetekből jól láthatóan a hálózatok kétféle típusa rajzolódik ki:

1. Az elsőt nevezhetjük exteriorizált transzkulturális hálózatoknak, amelyben külső elemekből jönnek létre hálózatok, szubjektumokból, tárgyakból. Ezeket vagy különféle transzkulturális terek hozzák létre, vagy a tulajdonnevekbe íródó idegenség:

a) Egy műalkotás – amely által különféle hagyományok rakódnak egymásra, lépnek dialogikus viszonyba, mint egymásból jelentéseket kihasító, a priori hibrid minőségek. Mint Heinz Hollinger *Lunea* című operája, amelyben Lenau hamis magyar akcentussal recitál, miközben ez csak a transzkulturális kapcsolatok egyik szintje, hiszen Lenau Magyarországon született. A transzkulturális kapcsolat ebben a szövegrészletben mesteri módon oszcillál, egyik iránya a németből a magyarba vezet a német nyelvű operába írt magyar utalás által, másrészt a magyarból a németbe is, hiszen Csehy felsorolja a Hollingerre hatást gyakoroló magyar zeneszerzőket. A transzkulturális hálózatba ráadásul bekerül a narrátor is: a magyar narrátor számára a „magyaros" német halandzsanyelvben váratlanul felbukkanó magyar „halál" szó primér érzéki élményt jelent – minden bizonnyal egyedüliként éli át ezt a „transzkulturális katarzist" a nézőtéren.

b) A műterem – az egy térbe kerülő, eltérő kultúrákból érkező műalkotások.

c) Az előadás tere – pl. színház, opera – ahol az eredeti mű transzkulturális elemei mellé az előadók is odakerülnek, pl. színészek, karmester, zenekari tagok, továbbá maga a helyszín is részt vesz ebben a folyamatban – mint a Philharmonica hungarica előadásai. Ebben a szövegrészletben a transzkulturális viszonyok összekapcsolódásának szintén több szintje figyelhető meg: személyek között, személyek és műalkotások között, személyek és helyek, terek között, műalkotások és terek között, műalkotáson belüli viszonyok stb. Csehy szövegében olyan érzékletesen rakódnak egymásra ezek a transzkulturális kapcsolatok, hogy bármely kis miniatűr jelenet képes bonyolult transzkulturális hálózatot létrehozni.

d) A piac – annak forgataga, arcok, nyelvek, bőrszínek keveredése, tehát egyrészt az emberek és származási helyük, másrészt az árusított tárgyak. Transzkulturális kapcsolatok sokasága idéződik fel a kavalkádban, amelyet Csehy néhány jól megválasztott csomóponttal és viszonnyal tesz érzékivé. Az idézet részlet ezen túl öntükröző szöveg is: egyrészt Svájcot mutatja be mise-en-abyme-ként, másrészt pedig magának a szerzőnek és a könyvnek a kicsinyített képe. A transzkulturális viszonyok ebből adódóan megduplázódnak, megháromszorozódnak benne.

2. Ezzel párhuzamosan jönnek létre interiorizált transzkulturális hálózatok:

a) A szubjektumon belül – azon a szubjektumon belül, amely hibrid identitású, és hibriditásában részt vesz a származás (apa, anya), a szocializáció tere, az utazásai. Az Ilma Rakusa alakját megjelenítő részlet ennek plasztikus sokféleségét mutatja be – egyrészt a származás, másrészt a sors, az életpálya, harmadrészt a művek, műalkotások, negyedrészt az identitás rétegei, csomópontjai és hálózatai által. A németül író, magyar anyától és szlovén apától származó, svájci, német, szlovén és magyar identitású, „szlovákiai magyar"-ként is felfogható (Rimaszombatban született) több nyelvű szerző portréja megint csak felidézi a Svácjban ösztöndíját töltő, német gyökerekkel is rendelkező, ógörögből, latinból, olaszból, angolból, csehből, szlovákból stb. fordító Csehyt, annak androgün párját. Az egyéniség belső transzkulturális

hálózata sok esetben láthatatlan – az idézet ezt a láthatatlanságot kísérli meg láthatóvá tenni a nyelv által.

b) Ehhez szorosan kapcsolódik a személynévbe írt hibriditás – hasonlatosan a bőr materialitásába írt színhez, a név és annak írásmódja is alapvető transzkulturális viszonyokat feltételez, s annak ígéretével kecsegtet, hogy az identitás rejtélyébe, mélyébe, misztikumába és történetiségébe vezet bennünket.

c) Az utazás – amely a transzkulturális tapasztalatok ikonikus lehetősége, a szubjektum transzkulturalizációjának terepe – tkp. a *Grüezi!* utazási regényként a transzkulturális kapcsolatok leállíthatatlan termelésének metaforája.

d) Az olvasás, a fordítás – ennek során a szubjektumon belül belső hálózatokat építenek ki az egyes elemek, amelyek maguk is csomópontokként működnek. A kötetben a fordítás és az olvasás (mint értelmezés is) alapvető jelentőségű trópus (akár a folyamatosan fordított Ovidius *Átváltozások*ján keresztül), az utazás mellett a transzkulturális viszonyok másfajta-másik generálója.

IV.

A fenti két hálózattípus egy jeleneten belül is többször kapcsolódik egymáshoz, le- és felépítik egymást, egymás jelentéseit értelmező és kisiklató jelenségekként működnek. Sőt, némely esetben parodisztikus önértelmező gesztusokon keresztül a transzkulturális viszonyok párhuzamos világokat működtetnek, amelyek értelmezésfüggőek, és a kontextus meghatározó szerepére is ráutalnak.

A szöveg egyik mély és egyúttal önfeledten humoros pontján a transzkulturális hálózatok a sztereotípiák leleplezésére is szolgálhatnak. Az egymásra kopírozott, összekötött elemek lehetőséget adnak a sztereotip értelmezésre, amelyet mesterien készít elő a szöveg – majd pedig a poentírozott textus hirtelen felépít egy párhuzamos transzkulturális világot a trasznacionális globális magaskultúra elitizmusa által, s ez utóbbi teszi zárójelbe, leplezi le az első értelmezést egyajta infernális humor segítségével:
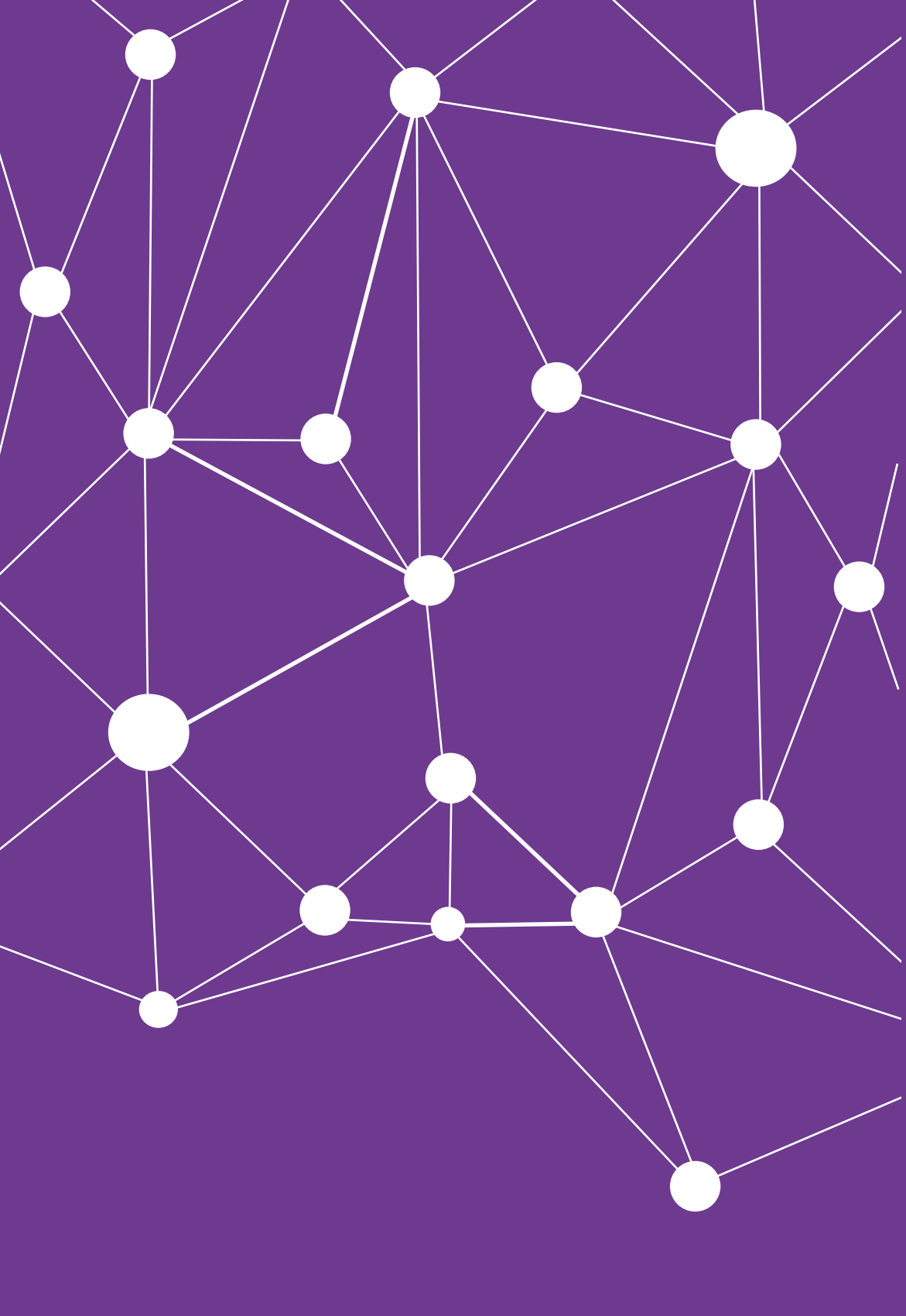
Badeplatz Choller Zugersee. A strandon egy felfújható matracon meztelen fekete férfi, kezében pezsgőspohár, körülötte három jóval idősebb nő, az egyik dinnyét szeletel, húsos szeméremajkai fittyedten, mégis hatásosan buknak ki a fara alól. A másik alaposan megnéz, amikor kijövök a vízből. Nem igazán szeretnék a fejébe látni. Lassan, teátrálisan lépek, mintha vajban járnék, élvezem a napot, a meztelenséget, a vizet, és mondjuk ki, méltóságteljesen ringó, formás-vaskos farkamat. Persze, azért ne hidd, kedves olvasó, hogy a Macho Men legfrissebb számából léptem ki: és igaz, ami igaz, ezért a mondatért megérdemelném, hogy most azonnal eltaknyoljak a vízben, vagy azt, hogy egy tavi kagyló felhasítsa a talpam. Szóval, ez a három matróna tartja ezt a férfiállatot: a látványból nem nehéz kitalálni, mire. Aztán közelebb érek, és hallom, hogy zenéről beszélgetnek, Bartók concertójáról, a rézfúvósok fugatóiról, a halkan villódzó fuvolákról, melyek a mélyvonósok röpke, szárnyas kvartjaira felelnek. Luzerni zenészek. Összezsugorodom. (118.)